

Володимир Галайчук

Українська
міфологія

Annotation

На сторінках цієї книжки постають легенди про потерчат і мавок, чортів і русалок, вовкулаків і чугайстрів, упирів та відьом, домовиків і лісовиків — демонологічних істот світу наших пращурів. Українці населяли дивними істотами хату і хлів, подвір'я, поле і ліс. У такий спосіб наші предки склали уявлення про Всесвіт і визначали місце людини в ньому.

Ви поринете в багатий і цікавий, повний переказів і легенд світ української міфології! І раптом може здатися, що то не старі половиці скриплять, а тихо крадеться домовик, серед темних водоростей блисне зелене пасмо русалчиного волосся, а з темного лісу долине моторошне виття вовкулаки...

Джерельну основу видання здебільшого склали етнографічні матеріали автора з Полісся, Волині, Бойківщини, Гуцульщини та Покуття. Для увиразнення образів персонажів і розширення географії дослідження залучено й записи студентів та аспірантів кафедри етнології історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка, а також уже опубліковані матеріали Павла Чубинського, Володимира Гнатюка, Володимира Шухевича, Людмили Виноградової та інших.

-
- [Володимир Галайчук](#)
 -
 - [Вступ](#)
 - [Чорт](#)
 - [Блуд](#)
 - [Вихор, буревій, градобій](#)
 - [Цвіт папороті](#)
 - [Домовик](#)
 - [Годованець](#)
 - [Русалки](#)
 - [Мавки](#)
 - [Майки](#)
 - [Лісні](#)
 - [Племета](#)

- [Чугайстер](#)
- [«Безпірні» діти](#)
- [Лелет](#)
- [Відьма](#)
- [Упир](#)
- [notes](#)
 - [1](#)
 - [2](#)
 - [3](#)
 - [4](#)
 - [5](#)
 - [6](#)
 - [7](#)
 - [8](#)
 - [9](#)
 - [10](#)
 - [11](#)
 - [12](#)
 - [13](#)
 - [14](#)
 - [15](#)
 - [16](#)
 - [17](#)
 - [18](#)
 - [19](#)
 - [20](#)
 - [21](#)
 - [22](#)
 - [23](#)
 - [24](#)
 - [25](#)
 - [26](#)
 - [27](#)
 - [28](#)
 - [29](#)
 - [30](#)
 - [31](#)

- [32](#)
- [33](#)
- [34](#)
- [35](#)
- [36](#)
- [37](#)
- [38](#)
- [39](#)
- [40](#)
- [41](#)
- [42](#)
- [43](#)
- [44](#)
- [45](#)
- [46](#)
- [47](#)
- [48](#)
- [49](#)
- [50](#)
- [51](#)
- [52](#)
- [53](#)
- [54](#)
- [55](#)
- [56](#)
- [57](#)
- [58](#)
- [59](#)
- [60](#)
- [61](#)
- [62](#)
- [63](#)
- [64](#)
- [65](#)
- [66](#)
- [67](#)
- [68](#)

- [69](#)
- [70](#)
- [71](#)
- [72](#)
- [73](#)
- [74](#)
- [75](#)
- [76](#)
- [77](#)
- [78](#)
- [79](#)
- [80](#)
- [81](#)
- [82](#)
- [83](#)
- [84](#)
- [85](#)
- [86](#)
- [87](#)
- [88](#)
- [89](#)
- [90](#)
- [91](#)
- [92](#)
- [93](#)
- [94](#)
- [95](#)
- [96](#)
- [97](#)
- [98](#)
- [99](#)
- [100](#)
- [101](#)
- [102](#)
- [103](#)
- [104](#)
- [105](#)

- [106](#)
- [107](#)
- [108](#)
- [109](#)
- [110](#)
- [111](#)
- [112](#)
- [113](#)
- [114](#)
- [115](#)
- [116](#)
- [117](#)
- [118](#)
- [119](#)
- [120](#)
- [121](#)
- [122](#)
- [123](#)
- [124](#)
- [125](#)
- [126](#)
- [127](#)
- [128](#)
- [129](#)
- [130](#)
- [131](#)
- [132](#)
- [133](#)
- [134](#)
- [135](#)
- [136](#)
- [137](#)
- [138](#)
- [139](#)
- [140](#)
- [141](#)
- [142](#)

- [143](#)
- [144](#)
- [145](#)
- [146](#)
- [147](#)
- [148](#)
- [149](#)
- [150](#)
- [151](#)
- [152](#)
- [153](#)
- [154](#)
- [155](#)
- [156](#)
- [157](#)
- [158](#)
- [159](#)
- [160](#)
- [161](#)
- [162](#)
- [163](#)
- [164](#)
- [165](#)
- [166](#)
- [167](#)
- [168](#)
- [169](#)
- [170](#)
- [171](#)
- [172](#)
- [173](#)
- [174](#)
- [175](#)
- [176](#)
- [177](#)
- [178](#)
- [179](#)

- [180](#)
- [181](#)
- [182](#)
- [183](#)
- [184](#)
- [185](#)
- [186](#)
- [187](#)
- [188](#)
- [189](#)
- [190](#)
- [191](#)
- [192](#)
- [193](#)
- [194](#)
- [195](#)
- [196](#)
- [197](#)
- [198](#)
- [199](#)
- [200](#)
- [201](#)
- [202](#)
- [203](#)
- [204](#)
- [205](#)
- [206](#)
- [207](#)
- [208](#)
- [209](#)
- [210](#)
- [211](#)
- [212](#)
- [213](#)
- [214](#)
- [215](#)
- [216](#)

- [217](#)
- [218](#)
- [219](#)
- [220](#)
- [221](#)
- [222](#)
- [223](#)
- [224](#)
- [225](#)
- [226](#)
- [227](#)
- [228](#)
- [229](#)
- [230](#)
- [231](#)
- [232](#)
- [233](#)
- [234](#)
- [235](#)
- [236](#)
- [237](#)
- [238](#)
- [239](#)
- [240](#)
- [241](#)
- [242](#)
- [243](#)
- [244](#)
- [245](#)
- [246](#)
- [247](#)
- [248](#)
- [249](#)
- [250](#)
- [251](#)
- [252](#)
- [253](#)

- [254](#)
- [255](#)
- [256](#)
- [257](#)
- [258](#)
- [259](#)
- [260](#)
- [261](#)
- [262](#)
- [263](#)
- [264](#)
- [265](#)
- [266](#)
- [267](#)
- [268](#)
- [269](#)
- [270](#)
- [271](#)
- [272](#)
- [273](#)
- [274](#)
- [275](#)
- [276](#)
- [277](#)
- [278](#)
- [279](#)
- [280](#)
- [281](#)
- [282](#)
- [283](#)
- [284](#)
- [285](#)
- [286](#)
- [287](#)
- [288](#)
- [289](#)
- [290](#)

- [291](#)
- [292](#)
- [293](#)
- [294](#)
- [295](#)
- [296](#)
- [297](#)
- [298](#)
- [299](#)
- [300](#)
- [301](#)
- [302](#)
- [303](#)
- [304](#)
- [305](#)
- [306](#)
- [307](#)
- [308](#)
- [309](#)
- [310](#)
- [311](#)
- [312](#)
- [313](#)
- [314](#)
- [315](#)
- [316](#)
- [317](#)
- [318](#)
- [319](#)
- [320](#)
- [321](#)
- [322](#)
- [323](#)
- [324](#)
- [325](#)
- [326](#)
- [327](#)

- [328](#)
- [329](#)
- [330](#)
- [331](#)
- [332](#)
- [333](#)
- [334](#)
- [335](#)
- [336](#)
- [337](#)
- [338](#)
- [339](#)
- [340](#)
- [341](#)
- [342](#)
- [343](#)
- [344](#)
- [345](#)
- [346](#)
- [347](#)
- [348](#)
- [349](#)
- [350](#)
- [351](#)
- [352](#)
- [353](#)
- [354](#)
- [355](#)
- [356](#)
- [357](#)
- [358](#)
- [359](#)
- [360](#)
- [361](#)
- [362](#)
- [363](#)
- [364](#)

- [365](#)
- [366](#)
- [367](#)
- [368](#)
- [369](#)
- [370](#)
- [371](#)
- [372](#)
- [373](#)
- [374](#)
- [375](#)
- [376](#)
- [377](#)
- [378](#)
- [379](#)
- [380](#)
- [381](#)
- [382](#)
- [383](#)
- [384](#)
- [385](#)
- [386](#)
- [387](#)
- [388](#)
- [389](#)
- [390](#)
- [391](#)
- [392](#)
- [393](#)
- [394](#)
- [395](#)
- [396](#)
- [397](#)
- [398](#)
- [399](#)
- [400](#)
- [401](#)

- [402](#)
- [403](#)
- [404](#)
- [405](#)
- [406](#)
- [407](#)
- [408](#)
- [409](#)
- [410](#)
- [411](#)
- [412](#)
- [413](#)
- [414](#)
- [415](#)
- [416](#)
- [417](#)
- [418](#)
- [419](#)
- [420](#)
- [421](#)
- [422](#)
- [423](#)
- [424](#)
- [425](#)
- [426](#)
- [427](#)
- [428](#)
- [429](#)
- [430](#)
- [431](#)
- [432](#)
- [433](#)
- [434](#)
- [435](#)
- [436](#)
- [437](#)
- [438](#)

- [439](#)
- [440](#)
- [441](#)
- [442](#)
- [443](#)
- [444](#)
- [445](#)
- [446](#)
- [447](#)
- [448](#)
- [449](#)
- [450](#)
- [451](#)
- [452](#)
- [453](#)
- [454](#)
- [455](#)
- [456](#)
- [457](#)
- [458](#)
- [459](#)
- [460](#)
- [461](#)
- [462](#)
- [463](#)
- [464](#)
- [465](#)
- [466](#)
- [467](#)
- [468](#)
- [469](#)
- [470](#)
- [471](#)
- [472](#)
- [473](#)
- [474](#)
- [475](#)

- [476](#)
- [477](#)
- [478](#)
- [479](#)
- [480](#)
- [481](#)
- [482](#)
- [483](#)
- [484](#)
- [485](#)
- [486](#)
- [487](#)
- [488](#)
- [489](#)
- [490](#)
- [491](#)
- [492](#)
- [493](#)
- [494](#)
- [495](#)
- [496](#)
- [497](#)
- [498](#)
- [499](#)
- [500](#)
- [501](#)
- [502](#)
- [503](#)
- [504](#)
- [505](#)
- [506](#)
- [507](#)
- [508](#)
- [509](#)
- [510](#)
- [511](#)
- [512](#)

- [513](#)
- [514](#)
- [515](#)
- [516](#)
- [517](#)
- [518](#)
- [519](#)
- [520](#)
- [521](#)
- [522](#)
- [523](#)
- [524](#)
- [525](#)
- [526](#)
- [527](#)
- [528](#)
- [529](#)
- [530](#)
- [531](#)
- [532](#)
- [533](#)
- [534](#)
- [535](#)
- [536](#)
- [537](#)
- [538](#)
- [539](#)
- [540](#)
- [541](#)
- [542](#)
- [543](#)
- [544](#)
- [545](#)
- [546](#)
- [547](#)
- [548](#)
- [549](#)

- [550](#)
- [551](#)
- [552](#)
- [553](#)
- [554](#)
- [555](#)
- [556](#)
- [557](#)
- [558](#)
- [559](#)
- [560](#)
- [561](#)
- [562](#)
- [563](#)
- [564](#)
- [565](#)
- [566](#)
- [567](#)
- [568](#)
- [569](#)
- [570](#)
- [571](#)
- [572](#)
- [573](#)
- [574](#)
- [575](#)
- [576](#)
- [577](#)
- [578](#)
- [579](#)
- [580](#)
- [581](#)
- [582](#)
- [583](#)
- [584](#)
- [585](#)
- [586](#)

- [587](#)
- [588](#)
- [589](#)
- [590](#)
- [591](#)
- [592](#)
- [593](#)
- [594](#)
- [595](#)
- [596](#)
- [597](#)
- [598](#)
- [599](#)
- [600](#)
- [601](#)
- [602](#)
- [603](#)
- [604](#)
- [605](#)
- [606](#)
- [607](#)
- [608](#)
- [609](#)
- [610](#)
- [611](#)
- [612](#)
- [613](#)
- [614](#)
- [615](#)
- [616](#)
- [617](#)
- [618](#)
- [619](#)
- [620](#)
- [621](#)
- [622](#)
- [623](#)

- [624](#)
- [625](#)
- [626](#)
- [627](#)
- [628](#)
- [629](#)
- [630](#)
- [631](#)
- [632](#)
- [633](#)
- [634](#)
- [635](#)
- [636](#)
- [637](#)
- [638](#)
- [639](#)
- [640](#)
- [641](#)
- [642](#)
- [643](#)
- [644](#)
- [645](#)
- [646](#)
- [647](#)
- [648](#)
- [649](#)
- [650](#)
- [651](#)
- [652](#)
- [653](#)
- [654](#)
- [655](#)
- [656](#)
- [657](#)
- [658](#)
- [659](#)
- [660](#)

- [661](#)
- [662](#)
- [663](#)
- [664](#)
- [665](#)
- [666](#)
- [667](#)
- [668](#)
- [669](#)
- [670](#)
- [671](#)
- [672](#)
- [673](#)
- [674](#)
- [675](#)
- [676](#)
- [677](#)
- [678](#)
- [679](#)
- [680](#)
- [681](#)
- [682](#)
- [683](#)
- [684](#)
- [685](#)
- [686](#)
- [687](#)
- [688](#)
- [689](#)
- [690](#)
- [691](#)
- [692](#)
- [693](#)
- [694](#)
- [695](#)
- [696](#)
- [697](#)

- [698](#)
- [699](#)
- [700](#)
- [701](#)
- [702](#)
- [703](#)
- [704](#)
- [705](#)
- [706](#)
- [707](#)
- [708](#)
- [709](#)
- [710](#)
- [711](#)
- [712](#)
- [713](#)
- [714](#)
- [715](#)
- [716](#)
- [717](#)
- [718](#)
- [719](#)
- [720](#)
- [721](#)
- [722](#)
- [723](#)
- [724](#)
- [725](#)
- [726](#)
- [727](#)
- [728](#)
- [729](#)
- [730](#)
- [731](#)
- [732](#)
- [733](#)
- [734](#)

- [735](#)
- [736](#)
- [737](#)
- [738](#)
- [739](#)
- [740](#)
- [741](#)
- [742](#)
- [743](#)
- [744](#)
- [745](#)
- [746](#)
- [747](#)
- [748](#)
- [749](#)
- [750](#)
- [751](#)
- [752](#)
- [753](#)
- [754](#)
- [755](#)
- [756](#)
- [757](#)
- [758](#)
- [759](#)
- [760](#)
- [761](#)
- [762](#)
- [763](#)
- [764](#)
- [765](#)
- [766](#)
- [767](#)
- [768](#)
- [769](#)
- [770](#)
- [771](#)

- [772](#)
- [773](#)
- [774](#)
- [775](#)
- [776](#)
- [777](#)
- [778](#)
- [779](#)
- [780](#)
- [781](#)
- [782](#)
- [783](#)
- [784](#)
- [785](#)
- [786](#)
- [787](#)
- [788](#)
- [789](#)
- [790](#)
- [791](#)
- [792](#)
- [793](#)
- [794](#)
- [795](#)
- [796](#)
- [797](#)
- [798](#)
- [799](#)
- [800](#)
- [801](#)
- [802](#)
- [803](#)
- [804](#)
- [805](#)
- [806](#)
- [807](#)
- [808](#)

- [809](#)
- [810](#)
- [811](#)
- [812](#)
- [813](#)
- [814](#)
- [815](#)
- [816](#)
- [817](#)
- [818](#)
- [819](#)
- [820](#)
- [821](#)
- [822](#)
- [823](#)
- [824](#)
- [825](#)
- [826](#)
- [827](#)
- [828](#)
- [829](#)
- [830](#)
- [831](#)
- [832](#)
- [833](#)
- [834](#)
- [835](#)
- [836](#)
- [837](#)
- [838](#)
- [839](#)
- [840](#)
- [841](#)
- [842](#)
- [843](#)
- [844](#)
- [845](#)

- [846](#)
- [847](#)
- [848](#)
- [849](#)
- [850](#)
- [851](#)
- [852](#)
- [853](#)
- [854](#)
- [855](#)
- [856](#)
- [857](#)
- [858](#)
- [859](#)
- [860](#)
- [861](#)
- [862](#)
- [863](#)
- [864](#)
- [865](#)
- [866](#)
- [867](#)
- [868](#)
- [869](#)
- [870](#)
- [871](#)
- [872](#)
- [873](#)
- [874](#)
- [875](#)
- [876](#)
- [877](#)
- [878](#)
- [879](#)
- [880](#)
- [881](#)
- [882](#)

- [883](#)
- [884](#)
- [885](#)
- [886](#)
- [887](#)
- [888](#)
- [889](#)
- [890](#)
- [891](#)
- [892](#)
- [893](#)
- [894](#)
- [895](#)
- [896](#)
- [897](#)
- [898](#)
- [899](#)
- [900](#)
- [901](#)
- [902](#)
- [903](#)
- [904](#)
- [905](#)
- [906](#)
- [907](#)
- [908](#)
- [909](#)
- [910](#)
- [911](#)
- [912](#)
- [913](#)
- [914](#)
- [915](#)
- [916](#)
- [917](#)
- [918](#)
- [919](#)

- [920](#)
- [921](#)
- [922](#)
- [923](#)
- [924](#)
- [925](#)
- [926](#)
- [927](#)
- [928](#)
- [929](#)
- [930](#)
- [931](#)
- [932](#)
- [933](#)
- [934](#)
- [935](#)
- [936](#)
- [937](#)
- [938](#)
- [939](#)
- [940](#)
- [941](#)
- [942](#)
- [943](#)
- [944](#)
- [945](#)
- [946](#)
- [947](#)
- [948](#)
- [949](#)
- [950](#)
- [951](#)
- [952](#)
- [953](#)
- [954](#)
- [955](#)
- [956](#)

- [957](#)
- [958](#)
- [959](#)
- [960](#)
- [961](#)
- [962](#)
- [963](#)
- [964](#)
- [965](#)
- [966](#)
- [967](#)
- [968](#)
- [969](#)
- [970](#)
- [971](#)
- [972](#)
- [973](#)
- [974](#)
- [975](#)
- [976](#)
- [977](#)
- [978](#)
- [979](#)
- [980](#)
- [981](#)
- [982](#)
- [983](#)
- [984](#)
- [985](#)
- [986](#)
- [987](#)
- [988](#)
- [989](#)
- [990](#)
- [991](#)
- [992](#)
- [993](#)

- [994](#)
- [995](#)
- [996](#)
- [997](#)
- [998](#)
- [999](#)
- [1000](#)
- [1001](#)
- [1002](#)
- [1003](#)
- [1004](#)
- [1005](#)
- [1006](#)
- [1007](#)
- [1008](#)
- [1009](#)
- [1010](#)
- [1011](#)
- [1012](#)
- [1013](#)
- [1014](#)
- [1015](#)
- [1016](#)
- [1017](#)
- [1018](#)
- [1019](#)
- [1020](#)
- [1021](#)
- [1022](#)
- [1023](#)
- [1024](#)
- [1025](#)
- [1026](#)
- [1027](#)
- [1028](#)
- [1029](#)
- [1030](#)

- [1031](#)
- [1032](#)
- [1033](#)
- [1034](#)
- [1035](#)
- [1036](#)
- [1037](#)
- [1038](#)
- [1039](#)
- [1040](#)
- [1041](#)
- [1042](#)
- [1043](#)
- [1044](#)
- [1045](#)
- [1046](#)
- [1047](#)
- [1048](#)
- [1049](#)
- [1050](#)
- [1051](#)
- [1052](#)
- [1053](#)
- [1054](#)
- [1055](#)
- [1056](#)
- [1057](#)
- [1058](#)
- [1059](#)
- [1060](#)
- [1061](#)
- [1062](#)
- [1063](#)
- [1064](#)
- [1065](#)
- [1066](#)
- [1067](#)

- [1068](#)
- [1069](#)
- [1070](#)
- [1071](#)
- [1072](#)
- [1073](#)
- [1074](#)
- [1075](#)
- [1076](#)
- [1077](#)
- [1078](#)
- [1079](#)
- [1080](#)
- [1081](#)
- [1082](#)
- [1083](#)
- [1084](#)
- [1085](#)
- [1086](#)
- [1087](#)
- [1088](#)
- [1089](#)
- [1090](#)
- [1091](#)
- [1092](#)
- [1093](#)
- [1094](#)
- [1095](#)
- [1096](#)
- [1097](#)
- [1098](#)
- [1099](#)
- [1100](#)
- [1101](#)
- [1102](#)
- [1103](#)
- [1104](#)

- [1105](#)
- [1106](#)
- [1107](#)
- [1108](#)
- [1109](#)
- [1110](#)
- [1111](#)
- [1112](#)
- [1113](#)
- [1114](#)
- [1115](#)
- [1116](#)
- [1117](#)
- [1118](#)
- [1119](#)
- [1120](#)
- [1121](#)
- [1122](#)
- [1123](#)
- [1124](#)
- [1125](#)
- [1126](#)
- [1127](#)
- [1128](#)
- [1129](#)
- [1130](#)
- [1131](#)
- [1132](#)
- [1133](#)
- [1134](#)
- [1135](#)
- [1136](#)
- [1137](#)
- [1138](#)
- [1139](#)
- [1140](#)
- [1141](#)

- [1142](#)
- [1143](#)
- [1144](#)
- [1145](#)
- [1146](#)
- [1147](#)
- [1148](#)
- [1149](#)
- [1150](#)
- [1151](#)
- [1152](#)
- [1153](#)
- [1154](#)
- [1155](#)
- [1156](#)
- [1157](#)
- [1158](#)
- [1159](#)
- [1160](#)
- [1161](#)
- [1162](#)
- [1163](#)
- [1164](#)
- [1165](#)
- [1166](#)
- [1167](#)
- [1168](#)
- [1169](#)
- [1170](#)
- [1171](#)
- [1172](#)
- [1173](#)
- [1174](#)
- [1175](#)
- [1176](#)
- [1177](#)
- [1178](#)

- [1179](#)
- [1180](#)
- [1181](#)
- [1182](#)
- [1183](#)
- [1184](#)
- [1185](#)
- [1186](#)
- [1187](#)
- [1188](#)
- [1189](#)
- [1190](#)
- [1191](#)
- [1192](#)
- [1193](#)
- [1194](#)
- [1195](#)
- [1196](#)
- [1197](#)
- [1198](#)
- [1199](#)
- [1200](#)
- [1201](#)
- [1202](#)
- [1203](#)
- [1204](#)
- [1205](#)
- [1206](#)
- [1207](#)
- [1208](#)
- [1209](#)
- [1210](#)
- [1211](#)
- [1212](#)
- [1213](#)
- [1214](#)
- [1215](#)

- [1216](#)
- [1217](#)
- [1218](#)
- [1219](#)
- [1220](#)
- [1221](#)
- [1222](#)
- [1223](#)
- [1224](#)
- [1225](#)
- [1226](#)
- [1227](#)
- [1228](#)
- [1229](#)
- [1230](#)
- [1231](#)
- [1232](#)
- [1233](#)
- [1234](#)
- [1235](#)
- [1236](#)
- [1237](#)
- [1238](#)
- [1239](#)
- [1240](#)
- [1241](#)
- [1242](#)
- [1243](#)
- [1244](#)
- [1245](#)
- [1246](#)
- [1247](#)
- [1248](#)
- [1249](#)
- [1250](#)
- [1251](#)
- [1252](#)

- [1253](#)
- [1254](#)
- [1255](#)
- [1256](#)
- [1257](#)
- [1258](#)
- [1259](#)
- [1260](#)
- [1261](#)
- [1262](#)
- [1263](#)
- [1264](#)
- [1265](#)
- [1266](#)
- [1267](#)
- [1268](#)
- [1269](#)
- [1270](#)
- [1271](#)
- [1272](#)
- [1273](#)
- [1274](#)
- [1275](#)
- [1276](#)
- [1277](#)
- [1278](#)
- [1279](#)
- [1280](#)
- [1281](#)
- [1282](#)
- [1283](#)
- [1284](#)
- [1285](#)
- [1286](#)
- [1287](#)
- [1288](#)
- [1289](#)

- [1290](#)
- [1291](#)
- [1292](#)
- [1293](#)
- [1294](#)
- [1295](#)
- [1296](#)
- [1297](#)
- [1298](#)
- [1299](#)
- [1300](#)
- [1301](#)
- [1302](#)
- [1303](#)
- [1304](#)
- [1305](#)
- [1306](#)
- [1307](#)
- [1308](#)
- [1309](#)
- [1310](#)
- [1311](#)
- [1312](#)
- [1313](#)
- [1314](#)
- [1315](#)
- [1316](#)
- [1317](#)
- [1318](#)
- [1319](#)
- [1320](#)
- [1321](#)
- [1322](#)
- [1323](#)
- [1324](#)
- [1325](#)
- [1326](#)

- [1327](#)
- [1328](#)
- [1329](#)
- [1330](#)
- [1331](#)
- [1332](#)
- [1333](#)
- [1334](#)
- [1335](#)
- [1336](#)
- [1337](#)
- [1338](#)
- [1339](#)
- [1340](#)
- [1341](#)
- [1342](#)
- [1343](#)
- [1344](#)
- [1345](#)
- [1346](#)
- [1347](#)
- [1348](#)
- [1349](#)
- [1350](#)
- [1351](#)
- [1352](#)
- [1353](#)
- [1354](#)
- [1355](#)
- [1356](#)
- [1357](#)
- [1358](#)
- [1359](#)
- [1360](#)
- [1361](#)
- [1362](#)
- [1363](#)

- [1364](#)
- [1365](#)
- [1366](#)
- [1367](#)
- [1368](#)
- [1369](#)
- [1370](#)
- [1371](#)
- [1372](#)
- [1373](#)
- [1374](#)
- [1375](#)
- [1376](#)
- [1377](#)
- [1378](#)
- [1379](#)
- [1380](#)
- [1381](#)
- [1382](#)
- [1383](#)
- [1384](#)
- [1385](#)
- [1386](#)
- [1387](#)
- [1388](#)
- [1389](#)
- [1390](#)
- [1391](#)
- [1392](#)
- [1393](#)
- [1394](#)
- [1395](#)
- [1396](#)
- [1397](#)
- [1398](#)
- [1399](#)
- [1400](#)

- [1401](#)
- [1402](#)
- [1403](#)
- [1404](#)
- [1405](#)
- [1406](#)
- [1407](#)
- [1408](#)
- [1409](#)
- [1410](#)
- [1411](#)
- [1412](#)
- [1413](#)
- [1414](#)
- [1415](#)
- [1416](#)
- [1417](#)
- [1418](#)
- [1419](#)
- [1420](#)
- [1421](#)
- [1422](#)
- [1423](#)
- [1424](#)
- [1425](#)
- [1426](#)
- [1427](#)
- [1428](#)
- [1429](#)
- [1430](#)
- [1431](#)
- [1432](#)
- [1433](#)
- [1434](#)
- [1435](#)
- [1436](#)
- [1437](#)

- [1438](#)
- [1439](#)
- [1440](#)
- [1441](#)
- [1442](#)
- [1443](#)
- [1444](#)
- [1445](#)
- [1446](#)
- [1447](#)
- [1448](#)
- [1449](#)
- [1450](#)
- [1451](#)
- [1452](#)
- [1453](#)
- [1454](#)
- [1455](#)
- [1456](#)
- [1457](#)
- [1458](#)
- [1459](#)
- [1460](#)
- [1461](#)
- [1462](#)
- [1463](#)
- [1464](#)
- [1465](#)
- [1466](#)
- [1467](#)
- [1468](#)
- [1469](#)
- [1470](#)
- [1471](#)
- [1472](#)
- [1473](#)
- [1474](#)

- [1475](#)
- [1476](#)
- [1477](#)
- [1478](#)
- [1479](#)
- [1480](#)
- [1481](#)
- [1482](#)
- [1483](#)
- [1484](#)
- [1485](#)
- [1486](#)
- [1487](#)
- [1488](#)
- [1489](#)
- [1490](#)
- [1491](#)
- [1492](#)
- [1493](#)
- [1494](#)
- [1495](#)
- [1496](#)
- [1497](#)
- [1498](#)
- [1499](#)
- [1500](#)
- [1501](#)
- [1502](#)
- [1503](#)
- [1504](#)
- [1505](#)
- [1506](#)
- [1507](#)
- [1508](#)
- [1509](#)
- [1510](#)
- [1511](#)

- [1512](#)
- [1513](#)
- [1514](#)
- [1515](#)
- [1516](#)
- [1517](#)
- [1518](#)
- [1519](#)
- [1520](#)
- [1521](#)
- [1522](#)
- [1523](#)
- [1524](#)
- [1525](#)
- [1526](#)
- [1527](#)
- [1528](#)
- [1529](#)
- [1530](#)
- [1531](#)
- [1532](#)
- [1533](#)
- [1534](#)
- [1535](#)
- [1536](#)
- [1537](#)
- [1538](#)
- [1539](#)
- [1540](#)
- [1541](#)
- [1542](#)
- [1543](#)
- [1544](#)
- [1545](#)
- [1546](#)
- [1547](#)
- [1548](#)

- [1549](#)
- [1550](#)
- [1551](#)
- [1552](#)
- [1553](#)
- [1554](#)
- [1555](#)
- [1556](#)
- [1557](#)
- [1558](#)
- [1559](#)
- [1560](#)
- [1561](#)
- [1562](#)
- [1563](#)
- [1564](#)
- [1565](#)
- [1566](#)
- [1567](#)
- [1568](#)
- [1569](#)
- [1570](#)
- [1571](#)
- [1572](#)
- [1573](#)
- [1574](#)
- [1575](#)
- [1576](#)
- [1577](#)
- [1578](#)
- [1579](#)
- [1580](#)
- [1581](#)
- [1582](#)
- [1583](#)
- [1584](#)
- [1585](#)

- [1586](#)
- [1587](#)
- [1588](#)
- [1589](#)
- [1590](#)
- [1591](#)
- [1592](#)
- [1593](#)
- [1594](#)
- [1595](#)
- [1596](#)
- [1597](#)
- [1598](#)
- [1599](#)
- [1600](#)
- [1601](#)
- [1602](#)
- [1603](#)
- [1604](#)
- [1605](#)
- [1606](#)
- [1607](#)
- [1608](#)
- [1609](#)
- [1610](#)
- [1611](#)
- [1612](#)
- [1613](#)
- [1614](#)
- [1615](#)
- [1616](#)
- [1617](#)
- [1618](#)
- [1619](#)
- [1620](#)
- [1621](#)
- [1622](#)

- [1623](#)
- [1624](#)
- [1625](#)
- [1626](#)
- [1627](#)
- [1628](#)
- [1629](#)
- [1630](#)
- [1631](#)
- [1632](#)
- [1633](#)
- [1634](#)
- [1635](#)
- [1636](#)
- [1637](#)
- [1638](#)
- [1639](#)
- [1640](#)
- [1641](#)
- [1642](#)
- [1643](#)
- [1644](#)
- [1645](#)
- [1646](#)
- [1647](#)
- [1648](#)
- [1649](#)
- [1650](#)
- [1651](#)
- [1652](#)
- [1653](#)
- [1654](#)
- [1655](#)
- [1656](#)
- [1657](#)
- [1658](#)
- [1659](#)

- [1660](#)
- [1661](#)
- [1662](#)
- [1663](#)
- [1664](#)
- [1665](#)
- [1666](#)
- [1667](#)
- [1668](#)
- [1669](#)
- [1670](#)
- [1671](#)
- [1672](#)
- [1673](#)
- [1674](#)
- [1675](#)
- [1676](#)
- [1677](#)
- [1678](#)
- [1679](#)
- [1680](#)
- [1681](#)
- [1682](#)
- [1683](#)
- [1684](#)
- [1685](#)
- [1686](#)
- [1687](#)
- [1688](#)
- [1689](#)
- [1690](#)
- [1691](#)
- [1692](#)
- [1693](#)
- [1694](#)
- [1695](#)
- [1696](#)

- [1697](#)
- [1698](#)
- [1699](#)
- [1700](#)
- [1701](#)
- [1702](#)
- [1703](#)
- [1704](#)
- [1705](#)
- [1706](#)
- [1707](#)
- [1708](#)
- [1709](#)
- [1710](#)
- [1711](#)
- [1712](#)
- [1713](#)
- [1714](#)
- [1715](#)
- [1716](#)
- [1717](#)
- [1718](#)
- [1719](#)
- [1720](#)
- [1721](#)
- [1722](#)
- [1723](#)
- [1724](#)
- [1725](#)
- [1726](#)
- [1727](#)
- [1728](#)
- [1729](#)
- [1730](#)
- [1731](#)
- [1732](#)
- [1733](#)

- [1734](#)
- [1735](#)
- [1736](#)
- [1737](#)
- [1738](#)
- [1739](#)
- [1740](#)
- [1741](#)
- [1742](#)
- [1743](#)
- [1744](#)
- [1745](#)
- [1746](#)
- [1747](#)
- [1748](#)
- [1749](#)
- [1750](#)
- [1751](#)
- [1752](#)
- [1753](#)
- [1754](#)
- [1755](#)
- [1756](#)
- [1757](#)
- [1758](#)
- [1759](#)
- [1760](#)
- [1761](#)
- [1762](#)
- [1763](#)
- [1764](#)
- [1765](#)
- [1766](#)
- [1767](#)
- [1768](#)
- [1769](#)
- [1770](#)

- [1771](#)
- [1772](#)
- [1773](#)
- [1774](#)
- [1775](#)
- [1776](#)
- [1777](#)
- [1778](#)
- [1779](#)
- [1780](#)
- [1781](#)
- [1782](#)
- [1783](#)
- [1784](#)
- [1785](#)
- [1786](#)
- [1787](#)
- [1788](#)
- [1789](#)
- [1790](#)
- [1791](#)
- [1792](#)
- [1793](#)
- [1794](#)
- [1795](#)
- [1796](#)
- [1797](#)
- [1798](#)
- [1799](#)
- [1800](#)
- [1801](#)
- [1802](#)
- [1803](#)
- [1804](#)
- [1805](#)
- [1806](#)
- [1807](#)

- [1808](#)
- [1809](#)
- [1810](#)
- [1811](#)
- [1812](#)
- [1813](#)
- [1814](#)
- [1815](#)
- [1816](#)
- [1817](#)
- [1818](#)
- [1819](#)
- [1820](#)
- [1821](#)
- [1822](#)
- [1823](#)
- [1824](#)
- [1825](#)
- [1826](#)
- [1827](#)
- [1828](#)
- [1829](#)
- [1830](#)
- [1831](#)
- [1832](#)
- [1833](#)
- [1834](#)
- [1835](#)
- [1836](#)
- [1837](#)
- [1838](#)
- [1839](#)
- [1840](#)
- [1841](#)
- [1842](#)
- [1843](#)
- [1844](#)

- [1845](#)
- [1846](#)
- [1847](#)
- [1848](#)
- [1849](#)
- [1850](#)
- [1851](#)
- [1852](#)
- [1853](#)
- [1854](#)
- [1855](#)
- [1856](#)
- [1857](#)
- [1858](#)
- [1859](#)
- [1860](#)
- [1861](#)
- [1862](#)
- [1863](#)
- [1864](#)
- [1865](#)
- [1866](#)
- [1867](#)
- [1868](#)
- [1869](#)
- [1870](#)
- [1871](#)
- [1872](#)
- [1873](#)
- [1874](#)
- [1875](#)
- [1876](#)
- [1877](#)
- [1878](#)
- [1879](#)
- [1880](#)
- [1881](#)

- [1882](#)
- [1883](#)
- [1884](#)
- [1885](#)
- [1886](#)
- [1887](#)
- [1888](#)
- [1889](#)
- [1890](#)
- [1891](#)
- [1892](#)
- [1893](#)
- [1894](#)
- [1895](#)
- [1896](#)
- [1897](#)
- [1898](#)
- [1899](#)
- [1900](#)
- [1901](#)
- [1902](#)
- [1903](#)
- [1904](#)
- [1905](#)
- [1906](#)
- [1907](#)
- [1908](#)
- [1909](#)
- [1910](#)
- [1911](#)
- [1912](#)
- [1913](#)
- [1914](#)
- [1915](#)
- [1916](#)
- [1917](#)
- [1918](#)

- [1919](#)
- [1920](#)
- [1921](#)
- [1922](#)
- [1923](#)
- [1924](#)
- [1925](#)
- [1926](#)
- [1927](#)
- [1928](#)
- [1929](#)
- [1930](#)
- [1931](#)
- [1932](#)
- [1933](#)
- [1934](#)
- [1935](#)
- [1936](#)
- [1937](#)
- [1938](#)
- [1939](#)
- [1940](#)
- [1941](#)
- [1942](#)
- [1943](#)
- [1944](#)
- [1945](#)
- [1946](#)
- [1947](#)
- [1948](#)
- [1949](#)
- [1950](#)
- [1951](#)
- [1952](#)
- [1953](#)
- [1954](#)
- [1955](#)

- [1956](#)
- [1957](#)
- [1958](#)
- [1959](#)
- [1960](#)
- [1961](#)
- [1962](#)
- [1963](#)
- [1964](#)
- [1965](#)
- [1966](#)
- [1967](#)
- [1968](#)
- [1969](#)
- [1970](#)
- [1971](#)
- [1972](#)
- [1973](#)
- [1974](#)
- [1975](#)
- [1976](#)
- [1977](#)
- [1978](#)
- [1979](#)
- [1980](#)
- [1981](#)
- [1982](#)
- [1983](#)
- [1984](#)
- [1985](#)
- [1986](#)
- [1987](#)
- [1988](#)
- [1989](#)
- [1990](#)
- [1991](#)
- [1992](#)

- [1993](#)
- [1994](#)
- [1995](#)
- [1996](#)
- [1997](#)
- [1998](#)
- [1999](#)
- [2000](#)
- [2001](#)
- [2002](#)
- [2003](#)
- [2004](#)
- [2005](#)
- [2006](#)
- [2007](#)
- [2008](#)
- [2009](#)
- [2010](#)
- [2011](#)
- [2012](#)
- [2013](#)
- [2014](#)
- [2015](#)
- [2016](#)
- [2017](#)
- [2018](#)
- [2019](#)
- [2020](#)
- [2021](#)
- [2022](#)
- [2023](#)
- [2024](#)
- [2025](#)
- [2026](#)
- [2027](#)
- [2028](#)
- [2029](#)

- [2030](#)
- [2031](#)
- [2032](#)
- [2033](#)
- [2034](#)
- [2035](#)
- [2036](#)
- [2037](#)
- [2038](#)
- [2039](#)
- [2040](#)
- [2041](#)
- [2042](#)
- [2043](#)
- [2044](#)
- [2045](#)
- [2046](#)
- [2047](#)
- [2048](#)
- [2049](#)
- [2050](#)
- [2051](#)
- [2052](#)
- [2053](#)
- [2054](#)
- [2055](#)
- [2056](#)
- [2057](#)
- [2058](#)
- [2059](#)
- [2060](#)
- [2061](#)
- [2062](#)
- [2063](#)
- [2064](#)
- [2065](#)
- [2066](#)

- [2067](#)
- [2068](#)
- [2069](#)
- [2070](#)
- [2071](#)
- [2072](#)
- [2073](#)
- [2074](#)
- [2075](#)
- [2076](#)
- [2077](#)
- [2078](#)
- [2079](#)
- [2080](#)
- [2081](#)
- [2082](#)
- [2083](#)
- [2084](#)
- [2085](#)
- [2086](#)
- [2087](#)
- [2088](#)
- [2089](#)
- [2090](#)
- [2091](#)
- [2092](#)
- [2093](#)
- [2094](#)
- [2095](#)
- [2096](#)
- [2097](#)
- [2098](#)
- [2099](#)
- [2100](#)
- [2101](#)
- [2102](#)
- [2103](#)

- [2104](#)
- [2105](#)
- [2106](#)
- [2107](#)
- [2108](#)
- [2109](#)
- [2110](#)
- [2111](#)
- [2112](#)
- [2113](#)
- [2114](#)
- [2115](#)
- [2116](#)
- [2117](#)
- [2118](#)
- [2119](#)
- [2120](#)
- [2121](#)
- [2122](#)
- [2123](#)
- [2124](#)
- [2125](#)
- [2126](#)
- [2127](#)
- [2128](#)
- [2129](#)
- [2130](#)
- [2131](#)
- [2132](#)
- [2133](#)
- [2134](#)
- [2135](#)
- [2136](#)
- [2137](#)
- [2138](#)
- [2139](#)
- [2140](#)

- [2141](#)
- [2142](#)
- [2143](#)
- [2144](#)
- [2145](#)
- [2146](#)
- [2147](#)
- [2148](#)
- [2149](#)
- [2150](#)
- [2151](#)
- [2152](#)
- [2153](#)
- [2154](#)
- [2155](#)
- [2156](#)
- [2157](#)
- [2158](#)
- [2159](#)
- [2160](#)
- [2161](#)
- [2162](#)
- [2163](#)
- [2164](#)
- [2165](#)
- [2166](#)
- [2167](#)
- [2168](#)
- [2169](#)
- [2170](#)
- [2171](#)
- [2172](#)
- [2173](#)
- [2174](#)
- [2175](#)
- [2176](#)
- [2177](#)

- [2178](#)
- [2179](#)
- [2180](#)
- [2181](#)
- [2182](#)
- [2183](#)
- [2184](#)
- [2185](#)
- [2186](#)
- [2187](#)
- [2188](#)
- [2189](#)
- [2190](#)
- [2191](#)
- [2192](#)
- [2193](#)
- [2194](#)
- [2195](#)
- [2196](#)
- [2197](#)
- [2198](#)
- [2199](#)
- [2200](#)
- [2201](#)
- [2202](#)
- [2203](#)
- [2204](#)
- [2205](#)
- [2206](#)
- [2207](#)
- [2208](#)
- [2209](#)
- [2210](#)
- [2211](#)
- [2212](#)
- [2213](#)
- [2214](#)

- [2215](#)
 - [2216](#)
 - [2217](#)
-

Володимир Галайчук
Українська міфологія

Вступ

Міфологію українців справедливо вважають однією з найбагатших у слов'янському світі. Незважаючи на серйозний спротив «язичницьким забобонам» із боку церкви, давні уявлення та повір'я не тільки не відійшли в минуле, але й нерідко, увібравши нові християнські елементи, лише органічно збагатилися. Сьогодні, наприклад, важко уявити розповіді про «нечисту силу», де б не згадувалося про освячене зілля, паску, воду тощо як обереги від неї. Ба більше — відьми й самі ходять до церкви, щоб набути сили для своїх далеко не Божих діянь.

Безперечно, християнство зруйнувало давню систему вищої міфології, орієнтовану на рівень богів та їхніх культів. Сьогодні про неї залишилися тільки нечисленні скупі згадки, окремі з яких до того ж викликають сумніви. Достеменно не знаємо навіть про автентичність, значення й культу божеств Володимирового пантеону: Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла й Мокоші. Лише здогадуємося, чому під час укладення угод княжа дружина клялася Перуном, тоді як решта війська — Велесом, чому Велес як, очевидно, поважне божество не був представлений у пантеоні Володимира тощо.

Водночас нижча міфологія, або ж демонологія, продовжує відігравати суттєву роль у світоглядних уявленнях українців. Є всі підстави стверджувати, що цей міфологічний рівень, опертий головню на віру в потойбічне існування душі й так званий «культ предків», був значущішим від уявлень про вищі божества і в дохристиянські часи.

Інтенсивний сплеск у вивченні демонології дослідники справедливо пов'язують із загальним піднесенням інтересу до простолюду, яке приніс романтизм наприкінці XVIII — у перші десятиріччя XIX ст. Міфологічні образи широко представлені у творчості Левка Боровиковського, Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Миколи Костомарова. Першою половиною XIX ст. датований і початок системного збирання й вивчення фольклорно-етнографічних матеріалів з української демонології. Як приклад можна назвати праці Григорія Ількевича,^[1] Івана Вагилевича,^[2] М. Костомарова.^[3]

Друга половина XIX й початок XX ст. представлені вже цілою плеядою таких досліджень, які стосуються різних етнографічних районів України. Показовими, зокрема, є праці Антоні Новосельського,^[4] Якова Головацького,^[5] Павла Чубинського,^[6] Івана Нечуя-Левицького,^[7] Андрія Підберезького,^[8] Петра Іванова,^[9] Броніслава Сокальського,^[10] Софії Стретельської-Гринберг,^[11] Василя Милорадовича,^[12] Володимира Шухевича,^[13] Антона Онищука^[14] та багатьох інших науковців.

Особливо заслуговує на увагу в цьому переліку доробок Володимира Гнатюка, чий «Знадоби...» до сьогодні залишаються неперевершеними за обсягом та якістю матеріалів. Перший том цієї масштабної праці обмежено матеріалами з Галичини, проте другий містить і матеріали зі Східної України (збірки Митрофана Дикарива, Данила Щербаківського).^[15] Варто згадати й про ще одну ґрунтовну працю першої половини XX ст., значну увагу в якій приділено народним віруванням та уявленням, — це «Народна культура слов'ян» Казимира Мошинського.^[16]

Радянський період спричинився до певного затишшя в опрацюванні міфологічної, а надто демонологічної тематики. Водночас були й винятки із загального правила, зокрема публікації Р. Кирчіва у відповідних розділах колективних монографій «Бойківщина»^[17] та «Гуцульщина».^[18]

Значний обсяг відомостей із демонології Полісся за програмою «Поліського етнолінгвістичного атласу» зібрали російські етнолінгвісти.^[19] Вже у наш час результатом їхньої активної пошуково-збиральницької роботи стала ціла серія статей та монографій.^[20] Щедро представлені демонологічні персонажі також в унікальному енциклопедичному виданні «Слов'янські старожитності»,^[21] а в 2010 році було започатковано випуск систематизованих матеріалів із демонології Полісся.^[22]

В Україні демонологічна тематика знову набула популярності в перші ж пострадянські роки. Зокрема, уже в 1991 році побачила світ книга «Українці: народні вірування, повір'я, демонологія»,^[23] яка містить низку публікацій Тадея Рильського, Миколи Маркевича, Василя Милорадовича, Петра Іванова, Володимира Гнатюка, Петра

Єфименка, Івана Франка, Всеволода Дашкевича, Данила Щербаківського, Хрисанфа Ящуржинського.

1992 року в Україні перевидано змістовну монографію Івана Огієнка «Дохристиянські вірування українського народу»^[24] (уперше вийшла друком для українців Галичини і Волині ще в 1936 році). Цього ж року видав добірку міфологічних і власне демонологічних матеріалів Микола Дмитренко,^[25] вийшла друком книга Марії Влад, у якій значне місце відведено демонології гуцулів.^[26]

1996 року побачила світ значна за обсягом монографія Василя Скуратівського «Русалії»,^[27] у якій автор приділив увагу і вищій, і нижчій міфології. Північ Волині й Західне Полісся у цьому ж році представив добіркою демонологічних бувальщин та оповідок Віктор Давидюк.^[28]

2001 року чернівецький дослідник Ігор Чеховський видав монографію про демонологічні уявлення й народний календар українців Карпатського регіону,^[29] а львівський етнолог Корнелій Кутельмах опублікував ґрунтовну статтю про русалок.^[30]

Однією з найкращих праць у сфері демонологічних уявлень українських горян став етнолінгвістичний словник «Гуцульська міфологія» львівської дослідниці Наталі Хобзей, датований 2002 роком.^[31]

Образ відьми за матеріалами судових процесів над ворожилями у XVII — XVIII століттях ретельно виписала киево-могилянський історик Катерина Диса, чия монографія побачила світ у 2008 році.^[32]

2010 році захистила кандидатську дисертацію,^[33] а згодом видала монографічне дослідження про народну демонологію Бойківщини Надія Войтович (Левкович). Предметом дослідження авторки стали уявлення про домашніх духів, «безпірних» покійників, людей із демонічними ознаками та здібностями (босуркань, вовкунів, «непростих»)^[34] Ще чекають на монографічне втілення кандидатські дисертації Юлії Буйських,^[35] Божени Кузьмінської,^[36] Анни Ніколаєвої.^[37] Названі дослідниці є й авторками численних статей на демонологічну тематику.

Демонологічні аспекти представлені також у ґрунтовних монографіях сучасних дослідників, не присвячених безпосередньо демонології. Зокрема, про посмертне існування душі й різні категорії

покійників ідеться у монографіях Валентини Конобродської^[38] і Романа Гузія^[39] — про бабу-повитуху й демонів, які шкодять новонародженим, — у монографії Олени Боряк;^[40] уявлення про народного майстра-будівельника, домовика і душі померлих у контексті будівельної обрядовості розглянув Роман Сілецький.^[41]

Не вдаючись до надто докладного огляду, зазначу, що сьогодні публікацій лише наукового характеру налічуються сотні позицій. Наприклад, у згаданій монографії Н. Войтович про демонологію бойків їх 345 без урахування архівних джерел. І все ж демонологія українців вивчена ще не надто повно. Майже не обстеженими залишаються цілі райони, і польові фольклорно-етнографічні експедиції щоразу відкривають нові назви чи характеристики персонажів, а іноді й нові сюжети.

Ця книга в основному ґрунтується на польових записах автора, які зберігаються в архіві Львівського національного університету імені Івана Франка. Матеріали з Полісся за 1994–1998 і 2013–2015 рр. також наявні в архіві Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Окрім того, залучено польові матеріали колег: Ярослава Гарасима, Романа Сілецького, Андрія Вовчака, Юрія Горблянського та інших. Низку записів зробили в минулому студенти кафедри етнології, а нині працівники провідних вищих навчальних закладів та наукових установ України Надія Левкович (Войтович), Божена Кузьмінська, Ігор Гілевич, Андрій Зюбровський, Юрій Пуківський, Інна Парій, Анастасія Кривенко та інші (прізвище кореспондента вказуємо після запису). Автор висловлює їм щире подяку за можливість користуватися унікальними живими свідченнями про духовну культуру українців.

Демонологія, незважаючи на показову простоту й легкість матеріалу, насправді доволі важка для дослідження. Не в останню чергу це зумовлено різноманітністю демонологічних персонажів.

Найповніша, як було зазначено, добірка матеріалів із демонології В. Гнатюка «Знадоби...» розділена на рубрики про *чортів, страхи, хованців, різних духів, богинь і русалок, підмін і потерчат, блуд, смерть і хвороби, мерців, покутників, топельників і висільників, опирів, вовкулак, відьом і чарівниць, знахарів і чарівників, хмарників, інклюзників, закопані скарби*. Водночас інша праця дослідника, «Нарис української міфології», яка вийшла друком у 2000 році,^[42] значно

багатша персонажами. З «духів» це, зокрема, *чорт, домовик, пасічник, скарбник, лісовик, лісун, лизун, чугайстер, польовик, водяник, болотяник, дідо, морок, копальняний і земляний духи, блуд, богині, відміна, мавки, русалки, морські люди, страдчата, змії, перелесник, нітки, нічки*. З «чудовищ» представлені *Вій, дика баба, вироди, песиголовці, гриф, полоз, рахмани*. У рубрику «Люди з надприродною силою» увійшли *мерці, покутники, потопельники, повісельники, опирі, нічніці, вовкулаки, відьми, знахарі, градівник, інклюзники, закляті скарби, богатири*. Також у «Нарисі...» розглянуто деякі вищі божества, персоніфікації, міфологічно значущий час тощо.

Варто зазначити, що це аж ніяк не повний перелік персонажів української демонології. Зокрема, лише дитячих ляканок маємо близько десятка. Окрім *бабая й баби Яги, це залізна (житня) баба, гороховий дід, мамай, вова, теренька, «око», богиня, русалка* тощо.

Ситуація ускладнюється тим, що іноді та сама назва позначає різних за характеристиками персонажів. Скажімо, якщо в одній місцевості перелесник — це померлий чоловік, який приходить до дружини, то в іншій — це чорт, який являється закоханій дівчині в подобі її хлопця, а деінде — це чорт як вогненний змії, що навідується до самотніх жінок. Десь знахар — це народний цілитель, а десь — злий чарівник, відьмак.

До царини демонології можуть належати й безперсонажні розповіді. Наприклад, коли кажуть про якісь місця, де «щось таке є», — людину лякає, чіпляє блуд, щось видається, — водночас чітко не можуть пояснити, що ж там є насправді.

Нерідко демонізованими бувають тварини чи рослини. Зокрема, часто трапляються розповіді демонологічного характеру про вужа, ласку, зайця, kota, собаку. З рослин показовими в цьому плані є папороть, тоя (аконіт), верба, осика, дерева з природними аномаліями, «виворот» чи «громобій».

На демонологічну ситуацію може вказувати вже сам час, коли відбуваються події: опівнічна чи полуденна пора, купальська ніч, «громове» («варівке», «рокове») свято тощо.

Зважаючи на величезний обсяг матеріалу з демонології, у цій книзі обмежуємося характеристикою лише кількох популярних персонажів, розповіді про яких донині можна ще почути на різних

українських теренах. Сподіваємося, що викладений матеріал буде цікавим читачеві.

Чорт

Найпопулярнішим персонажем української демонології є **чорт**. Етимологію цієї назви виводять від слів ‘короткий’, ‘рубати, різати’, ‘той, що риє’ та ін. Побутує й низка інших назв: *диявол, люципер, біс, сатана, біда, мара, дідько, дітко, злий, лихий, лихач, нилапий, рогатий, куций; той, з ріжками; хвостатий, пунькатий, лукавий, нечистий, немитий, недобрый, нечиста сила, чорний, щезник; той, щез би; осинавець, пекун, він, той; тот, цураха му; тот, що у скалі; той, котрий ходит по шкалах; той, з каменів; моцейник; моци би не мав — най скаменіс; скаменізник, не Боже* та ін. Ситуативно слово *чорт* має й інші відповідники: нерідко замість *чорт його знає* кажуть *коришун його зна* чи *смола його знає*. Безпосередньо співвідносне з чортом і поняття *ляку*. Персоніфікований ляк називають *ляка́йло, ляка́ха, лякачка, ляканка, лека́вка, лякач, племета, маняка*. Нерідко ж просто кажуть, що лякав *нечистий*, чорт.

Вірування українців, пов’язані з чортом, свого часу змістовно проілюстрували провідні українські етнографи Павло Чубинський,^[43] Василь Милорадович,^[44] Георгій Булашев,^[45] Володимир Шухевич,^[46] Володимир Гнатюк^[47] та ін. Окремі розвідки про цього персонажа належать перу відомих російських етнолінгвістів Нікити Толстого^[48] й Людмили Виноградової.^[49] Продовжують побутувати уявлення про чорта й сьогодні. Дослідники слушно зауважують, що як узагальнене поняття «нечистої сили» чорт може замінювати майже всіх інших демонічних істот. Незважаючи на суттєві нашарування народнохристиянської світоглядної моделі, певні його ознаки, вочевидь, належать до найархаїчніших пластів слов’янської демонології, пов’язаних з уявленнями про потойбічне існування душ та зоолатричними віруваннями. У «давності» персонажа переконує й те, що образ чорта в демонологічних уявленнях українців доволі розмитий і як самостійний персонаж у сюжетних текстах фігурує порівняно рідко. Переважно «нечиста сила» присутня в них як щось загальне, неіндивідуалізоване. Усе ж побутують і тексти, для яких образ чорта є ключовим.

Як можна судити з розповідей, чорта уявляють схожим на людину, проте чорну, оброслу шерстю, з рильцем, хвостом, рогами, тваринно вивернутими колінами, копитами чи «курячими» або «бузьковими» лапами, кігтями тощо. Очі та язик чорта «пекельного» кольору. Він накульгує на одну ногу, тому що не має п'яти. Свої «нелюдські» ознаки часто ховає під одягом «німецького» крою.

Низка пов'язаних із чортом космогонічних легенд розповідає про його участь у творенні світу. Чорт, згідно з народними уявленнями, єдиний, хто був спервовіку, як і Бог. Коли Бог мандрував серед Хаосу вселенськими водами, він побачив чорта в морській піні й узяв його за побратима. Є варіант, за яким Бог відрив чорта зі скелі. Світ творили вже разом. Чорт на прохання Бога дістав землі з дна моря, але трохи затаїв за щокою. Коли твердь почала розростатися, йому заболіло, і де він вивергав із себе землю — постали гори (а Бог задумував сотворити землю рівною). За іншою версією, чорт мав дістати землі з дна моря в ім'я Боже. За першим разом, однак, спробував зробити це в ім'я своє; за другим — в ім'я своє й Боже; і лише третій раз виявився вдалим: коли він зробив це в ім'я Боже й своє. Відтоді чорт має владу над усім, що на землі, хоч і поступається силою Богові. Такі легенди добре відомі ще з ХІХ століття, побутують вони й досі:

1. *«Бог создав людей, то треба ж їм дать світло. Господь дав Сонце, Луну дав Господь нам, зурки дав нам Господь. А чорт був тоди, зразу, як Господь. Був Господь самий перший, і тоди ж вун був. Вони один з другим насупереч ішли. Попросив Бог чорта достат землі трохи з дна моря. А вон украв тої землі трохи. А Господь сказав, шо ти ж оддай, нашо ти украв землю? Нам треба сеят, шоб засеят по воде, бо земля ж на воде, о. І вон, як утекав од Бога, да як ригне — то то й гора. Де гора — то чорт ригнув».* [50]

2. *«То такий, шо він ходит гет поміж люди, а той, шо він вигодований, — то інакше. А то — дітко, чорт, — казали. То з ангелів. З ангелів він походе. То так, шо Бог йшов за піском — світ сновати. То каже — бери на ім'я мбе, а теї казав, шо беру на ім'я своє. І нич не приніс. Аж потому — третого чи четвертого разу, то трохи було за нігтами, то вишкробали, і так то поснували. Світ поснували».* [51]

Трапляються й розповіді про чорта апокаліптичного характеру: *«Стрілися, хай мені Бог простить, чорт з Богом. Бог каже, шо я людей не оддам. А чорт каже — а я возьму. — А як ти возьмеш? —*

зменя дам. От іде чоловік [а чорт йому, на іншого чоловіка]: «Убий його!» — «Та то грех мені!» — «Добре...» Чорт дав йому чашу, [той] випив да й убів. Вже змей чашою споїв. Ідут знов. «Украдь», — каже. — «А Боже, то мені ж грех буде...» — «Грех? Добре...» — дав і цьому чашу: «Украдь!» — «Вже, — каже, — можу красти. Вже нема греха». Ше третя чаша: «Спали!» — «А Боже, грех!» Як випив третю чашу — всьо, вже горат огнє. Це не то шо казка чи загадка, це одна казала, шо зараз третя чаша йде». [52]

За уявленнями гуцулів, чорти мають певну ієрархію. Найстаршим є триюдаарідник — юда, сатана, ірод, біда. Йому підвладні звичайні чорти — дідьки, біси, юдники, щезники. Арідник перебуває під землею, де Бог закував його в ланцюги, і чекає на кінець світу. Кінець світу ж має настати тоді, коли люди перестануть христосуватися. Час від часу арідник гримить ланцюгами, і тоді двигтить земля. [53]

Згідно з відомою легендою, коли Бог скинув найстаршого чорта і його підручних із неба, то де вони падали, такими духами й ставали: у воді — водяник, у хаті — домовик тощо. На противагу подекуди вважають, що «чорт спустився на землю, а Бога не допустив». [54]

Свою біду люди нерідко схильні розглядати як вплив чорта. «Попалася чортові в зуби, бо все горе та біда», — охарактеризувала своє життя одна з жінок. Натомість про тих людей, котрі гарно живуть між собою, кажуть, що в них «Бог у хаті живе».

Часто вважають, що чорт, схоже, як і ангел, завжди перебуває біля людини й чекає слухної миті, щоб «підкусити» її на щось зле. Тоді він задоволений: «У кожній хаті шось є, тільки не замічають, — нечиста сила. Приходить чоловік, а той чорт каже: «А ти ж, Ленка, не мовчи і зараз шо-небудь човеку кажи...» Та шось-небудь сказала, а той чорт до човека: «А ти ж таке скажи шо-небудь жонці, ану, подкавіруй шо-небудь». Вони б'юця, а вон регоче». [55]

Описане вірування спричинилося до уявлень про худого й товстого чортів: «То, бачте, є їх два сорти: один худий, а 'дин товстий. То товстий на худого каже: «Чо' ти такий худий?» А вон каже: «Мене ніхто, скільки живу в хати, ніхто ніколи раз не спомине. То я худий». А тей гладкий: «А мене, — каже, — раз по разу вспоминають, і я товстий». [56]

Трапляються відомості про сімейність чортів: «То казали — Головата Йовга летит! А чи це та правда була? То жонка його,

чорта, чи шо». [57] У лайливих виразах згадують чортових матір та батька: «на чорту мати воно здалося», «йди к чорту мати», «зв'язатися чорти батька з ким» та ін.

Людську дитину чорти нібито могли обміняти на свою — так званого *обмінника*. Така дитина була потворна, постійно лише кричала та їла. Тому матері з дитиною було заборонено стояти на межі, бо «злий прійде обмінєє»:

— «Я взяла троє дітей з собою в поле, ну вони маленькі ше такі були, я взяла їх на межі пулужила. А тут йде одна старенька бабця і каже до мене: «Ти, а нашо ти дітей пулужила на межю?» А я кажу: «А шо, не мона?» — «Ні, — каже. — То тіко по межах чорти гоняця. То я вже й своїм дітям кажу». [58]

— «То русказувала мені баба сєє, шо одна жінка пішла жито жєти і поставила дитину на межі. Приходить давати груди — та й вже не така дитина. Вже від гинший, всьо — перемінилася дитинка. Та й вона — і до батюшók возили її... та хто то наráдив її, шо взяти три чи то дванадцять прутиков з овсókи, тих, шо за рік вирости, і бити — не шкодувати, шо воно плаче, — хай плаче — бий, і всьо. І на встатному прутикові, каже, обмінєло назад». [59]

У більшості випадків сприйняття чорта в уявленнях українців суттєво відрізняється від західноєвропейського зразка. Воно побутово-приземлене: чорт — насамперед не злий демон, а демон-невдаха. Він має розвинену уяву, проте позбавлений здатності раціонально її використати. Зокрема, чорт створив ватру, хату, віз тощо, проте лише Богові дано вдосконалити це тим останнім штрихом, який робить річ ужитковою й потрібною людині.

Важливою є участь чорта й у творенні людини, але водночас вона зводиться або до невдалих спроб, або до псування сотвореного Богом (як-от пуп як слід від пальця цікавого чорта). Чортові завдячують також створенням негативних в уявленнях селян речей: горілки, тютюну, скель, проваль та ін.; він причетний до того, що вогонь димить, що людина хворіє тощо.

Нерідко чорт стає героєм і водночас жертвою анекдотичних ситуацій. Зокрема, популярним в Україні є сюжет про те, як жінка дурить чорта: «Чоловік поїхав в лес, ну й давай дрова рубать. Да хоче пня пересягнуть, а там голляка торчала. Ну, да й за яйце зачепівс да й говорит: «Ах! Чорт би вас забрав!» Только сказав — одо чорт. Каже:

«То шо, продаєш?» — «Продаю». — «А за сколько?» — «Давай, — каже, — ну, так, як на тії гроші, мільйон». Той дає йому мільйон: «Коли?» — «Да прийдеш через недільку». — «Добре, підходить». Чоловік приїжджає з лісу, довольний день, другий, а на третій зажурився. А жінка підходить да й говорить: «Чоловіче, чого ти зажурився?» А вон говорить: «Е-е-е, жінко, вже я не твій. Вже оно так буду: не чоловік, не жєницина». — «А почему?» — «Я чортові яйца продав». Вона каже: «Хо-о-о, а коли він прийде?» Каже — прийде в суботу. — «Хе-е-е! Чоловіче, я не таких обманювала, а чорта тим болєе обману». Приходить субота, жінка каже так: «Чоловіче, одівай мою одєжину, зав'язуй хустину на вочі і ставай коло печі, а я — твою і пойду молотить у ток». Чоловік там коло печі горшками тарабанить, коли — чорт у хату: «Жінко, а де ваш чоловік?» — «У току молотить. А чого?» — «Да мені він треба, він же мені яйца продав». — «Да йди до нього, я не знаю...» Той приходить: «Ну, — ка', — то шо? Оддавай яйца». А вон говорить: «Да ти шо? Вже ж такий чорт приходив, як ти. Да то не ти був?» — «Ні! (А в його жінки якраз місячка була.) Да неправда!» — «Да подівись: тільки дїрка осталась і кров тече»... Скидає штани, стає раком. Як подивився чорт: «О, — говорить, — хто ж то був? То мій брат, навроно, пудслухав, як ти продавав мені яйца, да прийшов да забрав». Оттак жінка обманула чорта».^[60]

Іноді чорт виявляється не таким простакуватим. Якщо з ним не розраховатися, то вся його допомога зведеться нанівець: *«Колись чоловік іде, да каже: «Хай би чурт помуг снопув наносить мені у клуню». А чорт іде ззаду да каже: «Поможу, поможу». А той чоловік же ж не бачить його, бо воно ж невідіме. Як вун приходить уранці до клуні — повна клуня снопув. Наносив чорт. На другу нуч приходить: «То заплати мні, я ж тобі наносив снопув». А той ка': «Ну шо я тобі заплатю?» А той: «Ну як шо? Я тобі трудивса, то ти мні заплати. Давай, шо в тебе є». А той ка': «Нема в мене ничего, я тобі не заплатю». Ну, той забравса чорт та й пушов. А чоловік того дня не пошов в клуню. На другий день треба вже йти в клуню. Як він приходить — повна клуня голля. Чорт наносив».*^[61]

Колоритною є відома оповідка про те, як чоловік попик чорта. В одному з таких текстів звучить слово «пéку» як імовірний каламбур зі словами «пекло», «пекельник»:

— «Один дядько пас коні. На патичок насадив сало і жарив собі на огні. Воно прийшло в шляпі. Настригнуло жабу і давай тоже жарить. І говорить: «Ти їси, і я їм!» Так не по-человеческі говорить, знаєш. А той дядько взяв головошку да тако наодмах як дав... «А-а-а! — закричало на весь лєс. — Догадавса! Іще бий!» А дядько його не вдарив. А єслі б вдарив його другий раз, воно б його рознесло. А послє: «А-а-а! Догадавса!» — і вихор знявса і полетєв». [62]

— «Нанизав сала, тако прутик із берези вирізав. Тіки із берези, то нічим ни вуняє. Та й пече кувалок. Статок (худобу — В. Г.) пасе мо' то так. Пече. А він прийшов. Сів. І наткнув жебу собі на ломаку. І тоже пече: «Ти пéку, і я пéку, ти пéку, і я пéку». Ну а той хазяїн вже напик те сало добре, та як мазнув його тим салом — то так закрутило, і нічого не всталось». [63]

— «Косили сіно, і дядько встався ночувати. Він зробив будочку і собі став... Вже дванадцять годин, косив пізно, — і він розложив вогноще, сковородку взєв (вже він там тиждень косив), і він став сало жарити, і, ка', приходит — такий мужчина, і наткнув на ружок жебу, і ка' на його: «Ти пекімє, і є пекімє». Той дядько дивиця, ка', здаєця, шось то не то... Ете сало добре шкверчит, а він знов ка': «Ти пекімє, і є пекімє». Він баче, тогò... А він як взєв ту шквородь — та й йому в вічи, — то як пушов, то ліс трущив. Ето нечисте було. О». [64]

На Західному Поліссі виявлено округини народного оповідання про те, як диявол спокушає людей у церкві: «Як хтось в церкві стоїть і сміється, то диявол на волячій шкурі то записував», [65] «Диявол витягає шкуру і пише, такуво коровлячую, і пише, но шо ти заробила в церкві — би законно стоєла, Богу молилася». [66]

Повний варіант цього оповідання зафіксовано на Бойківщині: «Раз прийшов світій чоловік у церкву. І чорт прийшов з воловов шкіров. Прийшов та й на тій шкірі почав гріхи людські писати. Бо то ж люди добре служби не слухают та й тим грішат. Нòхто його не видит, ні піп, нòхто, лиш той святій. Та й писав-писав — шкіра закінчилася, той ся впер та й натігат ту шкіру, 'би, може, ше шо записати. Та й так ся напнув, шо аж перднув. А святій то ввидів та й ся засміяв. І от — якраз ше на стіки натігнув, шо ше й того світого

записав. А йому не треба було нічого, йому тільки треба було їдного того світого, щоб він ся засміяв».^[67]

Чорти також нібито оберігають від людей приховані скарби: «Це в нас один був, і казав, що ото в нас за рєчкою таке озеро є, і туди кинули тєє золото. Хто-то пошов, багром тяг і оддер шкеберу з тогó. Льог спать, коли приходить. Да каже — ти його там клав? Іди і прибий ту шкабєру. То вун пошов, мусив прибити. А там один пошов туди ж того золота взять. Да й узав. До воно його в нóчи пов'єсили. Чорти. А тепер там є золото, да пупребуї його взять...»^[68]

Ще один широко відомий в Україні сюжет — як «нечистий» у подобі парубка зводив дівчину. Мати зауважила, що донька марніє на очах, і потайки вплела їй у косу тою (аконіт) і руту (в інших варіантах це також одолян, марена, відкасник, безвершник тощо). Під час чергової зустрічі залицяльник не зміг приступити до дівчини й почав вимагати, щоб та зняла обереги. Вона, однак, не знайшла їх. Коли вже мали співати півні, «наречений» із жалем промовив: «Ех! Якби не рута й тоя, була б ти, дівчино, моя», — і відступив від неї:

— «Чорт под хлопца подкасався, а мати дєвчини взнала. Да вплела в коси зеллє. Вона каже: «Йди сюди». А вон: «Викинь руту й тою, да буду спать з тобою». А вона подивилась — нема. Так он і одчепивсь».^[69]

— «А таке було, шо дєсь дєвка тоже ж любила хлопця. Плаче й плаче за їм. Вон прийшов до їє й нáчав ходить. А то таке зеллє є (аконіт — В. Г.), оно і в менé кветки тие єсть. На ти кветки кажут «іва». Вони такі голубія, і такі носки внизу. Їє хрищена знала це, і взяла їє заплела, заплела в косу. Бо вжє вона побачила... Пришли посіли вечерати. Ложку поктали. І вечерають, і балакають: любуюця. Вон прийшов так, як треба ж. То, може, й не вон. То в його шкуру хто-то вбравсь. Може, нечиста сила... Упала ложка в його з рук. А вона хотєла поднять, а вон не дає. Вона каже: «Я подниму», — а вон каже: «Я сам». Вона: «Я». — «Я сам». І таки шо вона настóяла, щоб вона їє подала. Вона по ту ложку полезла под стол, нахилилась, — а в його не ноги, а когті. От от тих пор уже вплели їй ту іву, дак вон, каже, плаче з цього, под окном, а вона в хаті плаче. Шо це таке зробили. А вона вплела ту кветку. А вон: «Вікинь іву, вікинь іву!» — а вона ж не знає, шо то за іва, і не знає, де а іва. Єй вплели в коси ззаду, вона й не

бачила. О. Ну й пошли дивиця. І вон плаче, і пошли дивиця, а то не сльози — то смола! Придибашки є». [70]

— «Тепер ше таке. Розказувала міне мати, шо вона у дѣтстві... ну, вже не в дѣтстві, вже роков піннадцить їй було... І вона пасла корови, а з єю була напар... не корови, а воли в лѣси. Да й каже, шо до іє все приходить... гарний жених такий... Оно пасуть воли — то вже жених приходить. І кажний день, як тиє воли пасе... Ну й вона каже — я то не розбіраласа, шо то таке. А вона по... матері, — шо, мамо, до менé гарний жених... Але старіє люди, то вони знали, шó то таке може буть, шо ж... ходить і не показуєца. О, каже, подивиса но, якіє там у йогó зуби, приглéдьса. Приходить на другий день, каже — чорніє. А-а-а... то сьо чорніє зуби... Ся нічо' не сказала йой, мати: бере сю тою (а в іє була гарна коса)... і бере сю тою і цьой ладан, — я тебе заплету, шоб ти була гарна, — і вплела сє в косу... Каже, погнали сіє бички... Приходить, каже. Приходить... І, ка'є, ходить-ходить кругóm і не приступає. А она все каже: «А чо' ти до мене не подступаєш, чо' ти все здалéка?» Так вона... А он каже: «Одрéж косу, то приду. Одрéж косу». І каже вона знов: «Чого ти здалéка балакаєш, а не тео?...» — «Одрéж косу». Так каже. І таки вона не пóняла, в чом дѣло, і цєї коси там в єї не було чим одрэзать, але ж... і не... І так воно осталосо. То вон ходив, каже, ходив кругóm, а нарешиті каже: «Но, якби не ладан і не тоя, то була б дѣвка моя». [71]

— «Була така байка, що ходив хлопець до дівчини, а дівчина сподобала його дуже і все не розуміла, чого він до неї до хати не йде, бо стільки дружили, треба показати матері. Прийшов той хлопець до хати та все ховає ноги. А мати сі придивила — а в нього не ноги, а ратиці. А дівчина з любові того не видить. А мати зварила таке зілля, тоя називається. Заготувала їй того зілля свяченого, і ще часнику, часник причепила їй на шию замість намиста. А хлопець якраз від'їздив, а вона йшла його проваджати. І вже вийшла за ним надвір, а він хотів її обійняти, а тоя і часник його не пускають. Та він їй сказав: «Якби не той часник і не та тоя, то ти би, дівчинонько, була моя». І так щез, як і стояв перед нею». [72]

— «В нас ще бұло такой з наших дівчинов, а то бұло давно, шо ще тато бұли таким хлопцем, ще нежонаті бұли. То казали, шо в нас у Луква́х, бо в нас тут за лісом поле є наше, Лукво́ і Лугó, то всьо є Хмелівка. І там пасли, віпасали худобó. Робили такі колиби, шо

ночували, і для худоби, і для людей окремо. Там огник клали, варили навіть їсти собі, на кім вогни. То одна дівчина була, а до неї все в обід приходів якийсь хлопець, незнакомий. І та дівчина почала худнути. А потому якось мама прийшла, та й подивиласі, та й питає: «Шо тобі є, шо ти так похудала? Та маєш молоко, та й маєш бульби, і хліба даю тобі з дому...» — «Не знаю». — «Можє, тебе шось болит?» — «Нічо не болит і нічо не знаю»... А тота жінка взела, мама її, і пішла до їдної жінки до такої, шо шось трошка вмїла воро́жити. Та й каже: «Шось мója так сі Марійка похудла і шось її так бракує». Но а тота подивиласі на хліб та й каже: «Ти знаїш, до неї ходит нечиста сила»... Що робити? Тогди їй порадили: лук-чеснок заплели у косу, і ще така тоя є — і в другу косу заплели то. І той як прийшов, як мати заплела і дала води свіченої і осеночної пшениці тій дівчині, аби мала коло себе, і він як підійшов ближче д' тій колибі, і тогди як сі обернув, і так заспівав. Каже: «Якби не той лук-чеснок та якби не тота тоя, то би с була, ти, дівчиночка, ти вже моя!» Уже була би вмерла, бо вже дівка мала вмирати. То отце, тато розказували, шо то була істинна правда».^[73]

— «Чорнотоля, троян і ше одне зілля вплели в косу. [Чорт каже:] «Відкинь від себе то, шо маєш». Вона відкидала хустину, шо там ше мала. Молодий панич: «Якби мені не троян, одолян, і не чорнотоля, то би була дівчононька за день-за два мója». І тоді стала буря страшна, і він пропав».^[74]

У записі В. Гнатюка із с. Мшанець схожий текст має ще й оригінальне продовження. Роздратований невдачею чорт спересердя «йак вийшоў на гору́, на такый ка́мінь, йак витьяў гузицеў, тай забоў сьи; а ў ка́мени вóбиў такé гет, што вóдно так йак с фотогра́фійі і пуцьку му і йайцы і гузо́цьу. То праўда, на́ші льуди вóдыли!»^[75]

Із чортом повсюдно пов'язують дівочі ворожіння з дзеркалом:

— «Но їдна їгра мене не наравіцца. Одну їгру — то я́кось девки через дзеркало... дівліса в дзеркало, і все — шо — Доле, обозвіса... І я́кось вона в 'дне дзеркало... знов в друге... понаставляла, седела, пока не стала крічать. Як став... у час ночі, то прісу-у-унувса волохатий, ей у те дзеркало. То коли крикне... бульш не робили тогó вже».^[76]

— «А знаю ше, шо колись дівчина одна гадала так: взяла два зеркала, одне поставила позад себе, друге перед собою — такий коридор зробився. Потім вона виключила світло, запалила свічки і

стала дивитись в те зеркало. Я не знаю, що там сталося, але казали, ніби щось з того зеркала вискочило і драгнуло ту дівчину по лиці, і слід на все (назавжди — В. Г.) лишився. Казали, що то була нечиста сила».
[77]

Розповіді про те, як чорт (чи чорти) відвідують дівчат на вечорницях, доволі популярні в Україні:

— «На Андрея ворожити ходили дівчата. Долю викликали. Каже: «Доля, йди кашу їсти». А раз: «Зара, зара, я, — каже, — про́йду», — доля обізвалася. Вони прилетіли до хати, стали сміятися... Як дивляця — то приходе... а приходе нечистий в хату. І що робити? Бо до дванадцятої години він, каже, смолою розіллєця в хаті. То вони йому дали хустку з фрэнзелями, щоб він роз[в]’язав. Він глубав-глубав, і не роз[в]’язав, і пішов з хати. То мій дід Іван розказував, мій дід».
[78]

— «Колись, таки правда була, тут їдна жінка справляла Гандрея. Ну і наготовилася. А прийшло багато жінок, дівчат, — мужчини нема ні їдного. А вона вийшла: «Чорте, бісе, хоць ти йди сюди, тут дівчат повно». Аж, каже, йде якесь риковисько в хату. Каже: «Боже! Всьо поперевертало по столі, і всі повтікали».
[79]

— «Ми не просили, але просять... То, каже, колись вийшла їдна і каже, що «Суджане-гуджане, ходи до нас вечерати». А вбізвалося лихе і прийшло в капелюші. Я не кликала. Прийшло таке страхоття, ну і каже: «Хто кликав?» А всі бояцца. Типіра кажуть, що треба насадити макітру на голову, і вийти з кóйом, і перехрестити. А поки це зробили, то воно поділось. То біше не кликали».
[80]

— «Ето було таке діло. Прийшли дивчата... у хати скáргували (ну, спрэндзували — випивали, гуляли, танцювали...). Скáргували — ето вже починається, як ето глуха ніч. І та’ як то постукали, а вони вибігли — та’ як то три хлопци. А вона до його́... а то стоев нечистий. Та думала, що той хлопець її позвав, а то нечистий прийшов. То вона та’ як то з ума чуть не тронулась, але до людей ходили, і тоє...»
[81]

— «Колись розказувала баба муя, батькова, вона ж стара була вже, що на Введенне пушла... то ж на Введенне не мона танцювати. Ну. А пошла одна дівка, така була, що вельми у Деревку (баба моя з Деревка), каже, вельми вона вже танцювала. Танцювала, танцювала, аж приходить такий пан, приїхав на бричци вже, бричка така, з такими гузіками, і взєв її танцювати. І взєв, каже, танцював,

танцював із єю, і забрав і повів надвір, і взяв, посадив на бричку і повіз. Повіз її, і того нема, нема, а її стали шукати, а він взяв її пуд кроквину засадив. То там, казала баба... Ну, в погоню, да кроквина така, він взяв посадив її, і там... то казала баба, що те місце звали Гибець. Гибець, що загинула ж та жінка. А мати вичитала: «Кому Введенне, а мені Виведенне». Погоня — то корчі такі. Вниз таке, темне, корчі, там папороть, таке всяке росте... А кроквина — деревина така, виверняна, виворот. Ну, пусадив пуд виворот, да шукала, да найшла... А мати вичитала: «Кому Введенне, а мені Виведенне». А вона вельми... а не можна ж танцювати на Введенне. То ж то піст, Пилиповка. Задушив, забив її. А хіба то ж як... То якесь лихе є, видно вже. То вже, видно, якесь лихе».^[82]

— «Це в одній, в Буковки, вона була ворожка, були такі — молодії, красівії таки. Вдіті, як салдати, а ноги курачії. Колись дєвкі ходили на вечуркі. Ну, да дєвки гуляють, да шоб хлопці ж приходили до дєвок. А нема хлопців, до вони давай у комин гукат, шоб хлопці прийшли... Ось ідут такіє гарніє хлопці, шо только держис. Ідут уже на вечуркі, поприходили. А вони сидєли да вишивали, у одноє впав наперсток. Вона нагнуласа достават того наперстка. Нагнуласа — гі-і-і! Курачіє ноги у хлопцув. До та мовчечки, нікому не сказала, да давай утикат. А вон — за нею. А вона бачит — хлевушник, да в ту кострицу, шо льон терли, вскочила. А вон каже: «А-а-а! Догадалась, шо сховалась!» А тих за ноч повладжували дєвок».^[83]

На Західному Поліссі популярна оповідка про те, як баба-повитуха приймала пологи в чортівки (здоровенної жаби). Як плату від «панів» у такому разі варто просити не грошей, які на ранок виявляться кізяками, а сухого листу, грані чи кінських «балабухів», які натомість обернуться грішми:

— «А якось ти нилапое (чорти — В. Г.) приїхали по бабу. Шоб приїхала бабити. Поїхали. Забрали тую бабу. Везуть тую бабу. Лісом. Ну шо ж. Їде баба. Лісом. Кіньми. Такими вороними, харошими. Їхала-їхала, і завезли до тії роділлі. Ну і тая роділля... а то вони жінку забрали, тії нилапії. Вона дєсь вийшла вночі й ни перехристилася... І вона шепнула тий бабі. Каже: «Якщо будуть давати капейки, будуть платити, то ни беріт. А єслі будуть давати кінські балабухи, беріт»... Ну й, каже, платєть. Принесли капейки, принесли тії кінські балабухи. Вона вже тії балабухи взяла. Ну й везуть назад, додому.

Везли до тих пір, поки півень ни заспівав. Вже як півень заспівав, а вона — на голляци. А вони ж везли на кошови. Прямо голляка така соснова. Як вона до тих балабухов — її грóши. А вона казала, та роділля, шо як будуть платити грішми — то то балабухи, а як балабухами — то то будуть гроши».^[84]

— «Розказувала жінка 'дна... шо роди приймала... Ага... Ходили баби по єгоди. Ішли по єгоди, та й йшли, а лізе, каже, жаба... Така велика жаба лізе, тóвстая. А другі жінки насмієлись, кажут: «Ось цієї роди прóймеш?» Вона каже: «Прийму»... Та й вночі приїхали до єї та й забрали єї. Забрали. Та й прийняла вона роди. Прийняла роди... Но, каже, десь... а вони носили... груди, шоб грудь виссала дитина. Та й носили до жінки, та й виссала грудь, та й занесло до хати, а та баба сидит, а та дитина, шо їй груді сосала, каже, познала по вповóвачови, з'єзане таким шнурком, шо то її невістки дитину приносили. Невістка в хати спала, а вони забрали, понесло і принесло. Таке говорили стари баби».

^[85]

— «Е-е-е... То така було проблема. Моє баба бабила зóвжди, і вóйна була, і вона приймала, поки гет того... но, Богу декувати, ничо', — вона всьо хрестилась, Бога молилась, шоб їй ничо'... А то баба... приїхали до єї — ходи... будять, пруз окно... стукают в окно, ходи, роди приймеш, те й те вродилось... Баба вийшла надвір, каже — я далеко не зайду. Ми тебе, ка', завезем. Їй вдало, шо вони на шось посадили, а вони її на гулляку (а то чурти приїхали). Її везло-везло, і туди привезло, а вона бачить, шо то не тиї, шо треба. То баба сама себе спасала. Стали єї... а вона каже — «Де ж тиї роди, шо витє мене везєте?» А вони кажут: «Зара побачиш». Але вона побачіла... тепер фигури ставлять, а то — крижова дорога (та туди йде, а та туди), — а вона 'дразу з теї гулляки як упала на крижову дорогу — і всьо. А вони кажут: «Ну, спаслася». І вона всталась жїва. О. А є, вельми баби, єй ж тоже недобре».

^[86]

Характерно, що чорти в подобі «панів» дуже часто їздять добре запряженими бричками:

— «На Йвана в нас по зілля ходять, та й ми з сестров пішли. То ми рвемо собі, а так по полю коні такі їдутъ з колісницею, такі червоні, гарні, — а ми ж на чужому полі, та й я кажу до сестри, шо сховатись треба, бо ми на чужому полі траву чиюсь толочим. Та проїхала та колісниця, а на ній панок такий гарний. А ми з сестрою

пішли далі трави рвати — а сліду-то від тої колісниці нема... То таке було, власними очима бачила, не то шоб байка».^[87]

— *«То на самого Купала ми збирали лікарське зілля. Нам тато казав, які лікарства треба рвати, бо в мене дід був ворожбит, а мому батькові передав то. Ото рвем ми з сестрою, а я дивлюся, а то коні такі червоні, так як через дорогу від нас, а злякався так, і кажу: «Сховаймося за корні, бо зара[з] той хазяїн буде нас сварити, чо' ми траву толочим, а ше де татові скаже». А сестра: «Де? Де?» Ми присіли, а потім як встали, то вже нічо' нема, а вона каже: «Де? Я нічо' не виділа». А я кажу: «Ходи, я тобі слід покажу», — бо то ж видно в траві слід, як проїдеця. А як ми прийшли — то ніде сліду ніякого».*^[88]

Доволі популярні в Україні бувальщини та оповідки про так звані «чортівські гулянки». «Пани» запрошують музиканта пограти на весіллі, а на ранок, коли «чортівня» втрачає силу, той виявляє, що він на купині, а частувався протягом усієї забави коров'яками:

— *«Йшов я, каже, з свадьби (на баяна грав). Йду-йду, зайшов туди, де Йож живе. Як я туди зайшов — якась нечиста сила завела. Сів я на купині, і так ту гармошку ростягую, так граю... Грав-грав, коли, каже, де не взялись да: «Грай, дядьку, в нас сьо'дні весілле», — а я все граю, а я все граю. Танцювали-танцювали, а тоде півні заспівали. Заспівали півні — всьо — ніде нічого немає. Я дивлюся — а я на купині, і ніде нічого немає».*^[89]

— *«Коли діявол ходит? Удень, у час днє, на смерку, як смеркає, сонце заходить, як сходить, і в час ночі. Ото його. Оден тоже, а во з Глуши, грав. Грав. На васіллі грав. ну, тим во грав, то ж ще за Польци, — скрипкаю. Грав-грав, і тогó... ну і... іде додому з васілля. Іде додому, аж перейшли хлопци. Конякаю. Ходімо, каже, нам пограєш на васіллі. Заїхав, взяли його посадили на брчку на кóней, повазлó... Повазли, і там він грав. Вони, каже, так танцювали, скакали, і йому давали пити і їсти, — і він устав рано під кракóтаю. Давали, пробачте, гамняки їсти кінські, і сцикуни, пробачте, кінські пити. І вони його там напоїли і накормили і пудложили пуд кракóту. Як тако дерево вивернеця, та й... називаєця кракота — виворот. І вони там вот... То він тиждень не міг прийти додому. По ліси шатався. Пришов додому — не вірив, шо то його хата. То вони мніго тоді тиї, о-о-о...»*^[90]

Люблять чорти так пожартувати не лише з музикантами, а й зі звичайними селянами, особливо якщо людина трохи «під мухою»:

— «Була в селі свадьба, а він жив там в ліси, на хутори, далеко жив од села. То в родини була свадьба. Мартин старий. Він був на свадьбі у родичоув, ну і собі вночи плентаєця випившиї додом. Каже — доганєють: їде два пани. Сидєть на... сідло таке виробляне, в капалюшєх сидєть: «Дєдушка! Сядай пудвеземо!» Ну, кажє, я й сів... Ка', думаю — а, п'яний, шоб де хто їхав. Под'їду, бо п'яний, так далеко. Подумав тако, аж то, кажє, й под'єжджєють. Чорних коний пара й два пани сидить на возу: «Сядай, дєдушка, пудвезем». Кажє: сів і їду. Їду-їду. Але, кажє, дивлюсь — ни туди їдуть, де моя дома. А чуть управо, кажє. А там у нас вправо — ліс такий. Ялинá називаєм. Їолки таке великие ростуть. Густо. Кажє, їхав-їхав — шось-то не то. Я, кажє, «во ім'я Отца і Сина, і святого Духа» перехрестився. Аж то кажє: «Ш-ш-ш-ш-ш!..» Як зашуміло, і нема ни тих коний, ни тих панив, а я, кажє, сиджу — йолка зрубана. І сиджу, кажє, на тому. Де ж то, кажє, я? Роздивився — о, то то я в Рашовській!»^[91]

— «Це в нас учитель був, це вжє я того учителя знаю. Ну, до в Норинцях дуже музика грала, а вон дуже танцював, співав гарно. І пошов вон у Норинці на те гуляннє. І цілу ноч танцював, і закуска на столах була, і віпивка. Кажє, шо «такої я закуски ше ніколи не бачив і не чув». Да танцював-танцював, танцював-танцював — целу ноч танцював. Коли, як проспєвали півні да стало розвиднювати, а вон подививса — аж вон на болоті на купині лежить, только конска кучечка. А вон коло його танцював, і його єв, і сам обброхавса аж по уши. А тоди пришов додом, як розвóдніло».^[92]

Нерідко трапляються описи чорта як «панича» чи «пана», зазвичай із люлькою:

— «Був в нас случай такий, шо ото дві жінки пасли худобу (ото з Великосілля). То тій другій жінці показалося — такий пан вийшов в капелюсі: чорний, гострий, кажє [капелюх], так перевертався, скакав, і вона ся сміяла, сміяла, кажє: дивись, який панисько (а та друга не виділа). Перевертався, а вона ся сміяла, а тоди він встав, кажє: «Я тебе вóзьму». Та як злементувала несвóім голосом — пришла додому — синя вся. То ше теца моя розказувала: «А я ніц не виджу», — кажє. То нечиста сила».^[93]

— «Зараз ходять люди — і двананціта, й друга, й перша — і ніхто нічо не видит. Ну а ранче, ше як мій тато жив, то чогось люди виділи. Каже: отак, як наша хата, і тако через луку переходили на дорогу. Ну то було на Йордань, на Святий вечір тато йшов. До церкви. Стоїт, тато каже, пан. Файка така закручена. Каже: волосся так мені аж дротом стало. Я так перейшов боком і пішов до церкви. Той пан так і лишився. Перше старі люди много говорили».^[94]

Побутує популярне оповідка про зустріч із таким «паном», під час якої селянин міняє свою стару черепульку на гарну пацьоркову люльку «пана», а вдома з'ясовує, що то кізяк чи сухий патик. Такий сюжет є одним із найвідоміших в Україні:

— «Це колись, як розказували, шо йшов в млин чоловік із Черніговки (с. Велика Чернігівка — В. Г.). Да йде собі в капелюш — старий, бо б'єдний був — і курит там якусь папиросу. Аж панич такий стоїт на мосту: «Шо це ти, — каже ж до нього, — у такім старім? На тебе нового капелюш, наклади». Ну, взяв, наклав, а свого там пов'єсив на березі. А папироса взяв: «На тобі, — каже, — люльку». Ну, той взяв, до курит люльку... До приходит в млин, а там чоловіки сидят — да засміялися. «Шо це ти, — кажут, — здурів, чи шо?» — наклав суворчик із кош, а в зубах — сучок із кореня — за люльку. Ну то так і курив. Каже: «От, проте здурив і мене недобрий». Назад, вже розвиднило, вон йде вже вдень: та й тей капелюш уже лежит, де він поклав, і папирос».^[95]

— «Іде один мужик уночі провірети кони на паствище. Перед опівночі. Передиває его панок, курит люльку: таку делікатну, пацьорковану, шо ну. Скри сі сиплет. І він іде, курит люльку череплену, таку міняльську. «Добрий вечір». — «Добрий вечір». «Замінеймосі люлькамаи», — каже той дідько тому газді. Газда подививсь — та ек не замієти: в мене таке череплене, сюди-туди, а в того така пацьоркова, делікатезна... «На тобі», — та й подав свою люльку. Та й вроті принєв у него люльку. Пішов д' конєм, подививсі там на пасовище на коні, де вни сі находєт до днини, приходит д' хаті, надумав, шоби закурив. Він по кишеньох — люльки нема. Находит у кишени кочен сухий з капусти. Ну а це шо за кара? Не може до себе чоловік прийти. Але до рання якось добув, ше дріманув, рано йде по

конє — здибає на стежци свою люльку. Де він йому давав, там вона і впала. А як він кочєн підбирав? То вжє не вгадати». [96]

— «Диявол як є, то найбільше п'яному хлопцє показує, бо п'яний хлопцє думає про одне. Колись ше розказували, шо був такий дїдо, він хати клав. То раз він йшов додому, а там була така хата, шо все казали, шо там є шось зле. То він як йшов повз ту хату, то йому огонь на дорозі показався (То була зима, та й він в багні на дорозі руки грїв). Той їде далі, а йому якийсь пан показався, та й каже: «Давай люльками помїняємось», — а в того пана така гарна люлька, а в чоловіка проста. А в того ше й тютюн такий добрий. Та й приходить додому (а в нього руки брудні) та й він каже жїнци: «Ти глянь, яку я люльку замїняв!», — а та люлька набита колючками, а тому пану він люльку з тютюном дав. Та ще розказав, шо руки погрїв, а вони всі в багнюці. В нас хутїр є, Мокрий, там завжди казали, шо нечиста сила є». [97]

— «Ще в нас колись так старі люди розказували. Раньше тазда чо[го] ніколи не виїздив, як після дванадцятї години, як когут запїє?... Запїє когут — тоди осїбняк їхав дорогов. Чого? От одного разу їде тазда бїдолаха, десь з дороги йшов, дорога таво наша, шо веде попри цєркву. Над'їхала, каже, така брїчка, такі, каже, два пани. «Сїдайте, — кажуть, — таздо, ми Вас підвеземо». Всьо, дали таздї закурити. Тазда сї рано пробуджєє — тазда в такїй шпинї лежить, десь 'го кинули, дали такий кусок тернини, а на тернину наложили конєчку (кінські «балабухи» — В. Г.), аби куриє. А він сї каже, шо я перехрестив, шо сї щєстє трапило, шо мене підвезли. Так сї, каже, перехрестив і сї не опамятає, де я є». [98]

Дещо по-їнакшому обїграно суть цього сюжєту в таких розповїдях:

— «Мама розказувала, шо в неї був брат. І він ходив у сусїдне село до дївчини. Каже, нарештї він їде... по опївночє, ну, засидїв си, не ночуєє там в неї, але йшов додому (цє не мїжна бїло, аби дес ночуєє хлопец в дївчини). І він їде попри цвинтар, вїходить з цвинтарї чоловік і дає їму люльку закурити. (Цє не брєхнє, цє мїї мамї рїдний брат розказуєє). І він з тов люльков їде, і лиш вїдїшов два кроки, три вїд того чоловіка, і перед ним з'яєє сї кїт. Цє вночї. Опївнїч. І той кїт їде суда поза село і до кернички тудя. Цє рїмна цє дорога, і... він не їде суда, не наєрнув дудому, але той кїт веде їго, і він за тим котом їде.

Він не міг повернути ніде. І він за тим котом ішов, ішов, і дійшов аж до кінця якогос. Кінець між Репужинцями і... повернув він не туди, де капличка, але повернув суда направо, що ліс іде ще туди, до лісу великого. І там на той кінець він сідає, і той кіт зникає, і він там до ранне... сонце зійшло йому, на тім кінці. Так що він не спав, але йти не міг, нічо'. Він як сів, так він на тім кінці... Ну а то теперка живо днина. І він дивеця, а він сидит на тім... а так він не пам'ятав, куда... Ну, і він дивеця, а то не люлька, а кістка. З людини чи з кого була кістка, а не люлька. Кінець — то на границі. Такий кінець насопали, і там слупок, і це була границя: то Репужинці, а це Далешеве».^[99]

— «...Такий прийде пан у шляпі, що куди... За Польщі то ще фурманіли, бо дуже добре платили за фурманку, треба було добрі коні мати, доброго воза, то каже вже, там з Гумниці, каже, то мати мої розказували, десь він там був і приїхав додому вже увечір, і тримає руку в кишені: «Я маю рубля». — «А де ти взяв?» — «А во під'їжджав зо мною пан — дав мені рубля». Як він до кишені, то, вибачте, там нема рубля, а кінське гімно, значить. Вони там користувалися, нечиста сила, чорти, користувалися з тих. Як сяде на фуру, то коні зразу попріють, будуть везти, як не знати що. Він любив під'їхати. Отаке. То він більше в губід так».

^[100]

Нерідко чорт показується як чоловік у чорному одязі з блискучими гудзиками:

«Хто знає, як кого лякає. Ну, щось виходить. Казали, якась там... десь дивчета на базар, то вже років з кілька... Були в клуби, і забралися на базар на ніч. То раньче, бо то ж колись не так було, як тепер. Як вийшли йти, двох там десь, щоб сюди до села, з хутора, то каже, як пудийшли десь туди на дорогу, каже — виходить... виходить, каже, такий — високий, чорний, з гузами блистящими, каже, таки страшні, — то вже, каже, бігли, хрестились, молились, вже до базару не пошли. Буває всього... Ну, лихеє шось. Чорт. А що ж там добре є — буде лякати людину?»

^[101]

Одними з найулюбленіших утілень чорта є овечка чи баран, рідше — кіт, собака, заєць, вуж, інші тварини (а подекуди відзначають його здатність до метаморфоз):

— «Овечка віскочит, з рогами, і ти — до єє, до вона втекає».

^[102]

— «Мій дідко колись ходив зі Спаса до Деревлєн на кавалерку. Іде — шось вочима світе. Я, каже, прихиливсі і злѧнав баранчика маленького. Я, каже, того баранчика за пазуху, і приніс додому, до сіней. Мама врано встала і каже: «Юрку, шо то ти за баранчика приніс?» А він каже: «Мамо, най буде, я їго зара вóзьму до стайні». А цей баранчик каже: «Не-не, Юрку, занеси мене там, де ти взєв». І вони настрахѧлисї... Взєв за пазуху цей дідко і каже: «Йду-йду», — в тим самим місци — бах! — і вже нема їго. То лихий ходив». ^[103]

— «Ше що було... Катя була, і її чоловік був кала вагончика он сторожом. І вона за його тоді була, і так місячно, каже, місячно було, і виходю я, але що — вибіг собака. Чи то вона посвистала на його — вот гетого я вам не скажу. І я йду, і він рядом іде за мною. Іду, і він рядом за мною йде. От. І шось як... чї піріхрестилася вона (вже так як злякалася), і така лужа була так ізбоку дороги йой. Каже: до теї лужи дійшла, то тіки вода полетіла вгору, і не стало ни собаки і нищо. Каже: злякалась, ледь пришла до хати. То ж, знаєте, таке... Ну, от, кажуть колись, люди: як сонечко зайде, то свистати не можна. Да. І сонечко зайде, то не мона й сміття виносити, і так кажуть. Бо, кажуть, свою долю винесеш. От лихий — кажуть. То вже, каже, лихий, то вже недобрый, да. Ото таке, то гето вже я чула. Найліпша помощ — при собі завше май Бога: де ни йдеш, тре' хреститися». ^[104]

— «А хто знає, який він. Він може бути всілякий. От жінка їхала з Городниці, біла олій. Була олійниці в нас в другім селі, то п'єть кілометрів до Городниці. Біла олій, відти їхала додому — а якес ягнетко бігає по дорозі. Змерзло, та й все коло них, коло саной. А то зима. Вона каже: «Та йой, шкодѧ, те ягнетко замерзає». Та й узєли на сани. Взєли на сани... йой, біднетко, як воно змерзло... Та й доїхали до села, крайна хата... доїхали до села та й каже: «Йой, бідний баранчик, був би замерз...» А когут запіяв, він скочив та й покрививсі, каже: «Бідний баланцик, бідний баланцик!» — та й пішо-ов баранчик». ^[105]

— «Іде вон у картузе. Сам йшов. Той мужчина. Василь його звать. От. Вон іде, а воно з самого того, лежить. А вон: «Кицєнька, кицєнька...» Чорнєнький кицєнька. Як на ту сторону йде — до на ту сторону вон бежить. Цей — на цю сторону, тоже вон бежить... Оце все: «Киця-киця-киця-киця...» Дойшов оце до нас, де ми живем, чуть

не до нас: «А! Ти, говнюк! Не даєш мені?!» — да за картуза, да хоп: хотів вон його накрить да зловить. Коли придивляєця — аж купка коров'ячого, говн'яків. Отаке». [106]

— «Десь вночи ходили, та один казав, шо взев якогось чорного котика на руки та й каже: «Так змерз, бідний котик, бідний». А він з-під плече каже: «Ой біднийбідний», — той котик йому відказав. То він так сі був перепудив, шо ну...» [107]

— «Каже: йду — то кот бежить. С kota — заєц. Війшов наперед, сів себе й дівіца на менé. Каже, вже коси сталі дубом... Месяшно... Каже, до хати век собаки бежать до менé, а сьо й собаки не бежать. Ка', глядить — то так як свіня. Потом копіца сена сунеца. Вже так злякавс. Ка', пока прийшов до хати, і собаки — шоб которий гавкнув». [108]

Окрему групу оповідок становлять ті, у яких чорт у тій чи тій подобі налягає людині на плечі або надміру обтяжує своєю вагою воза. У таких випадках «нечиста сила» відступалася лише після того, як хтось здогадувався зробити хреста чи помолитися. Доволі часто наприкінці чорт промовляє: «Здогадався!» — і зникає з демонічним реготом:

— «Їде чоловік у базар. Лежить баран, хороший баран, здоровий, центнерув два. Ну, чого ж цього барана не взяти? Може, хто їхав в базар да загубив... Як вони поклали на воз — до цей воз ломитсе, і коні мокрії — не мона везти. А то та лякаха, ти понемаєш? От вуни проєхали трохи. Ужє коні мокрії, да й тії люди мокрії — полякалисї — не мона ж везти того барана. Давай ужє вони ж його скидять — не мона. А то та лякаха села, от. Там сидєла й баба, шо ж той бабі робить? Та баба взяла таку соломинку, да зробила хрестика, да тому вжє барану да тако под носа тако, а вон як зарегоче: «Га-га-га-га-га! Догадаласи, баба, — знала б ти барана, шоб ти кілометр ше проїхало!» Задушив би. Така лякаха, або нечиста сила. У барана лякаха залісла». [109]

— «Євреї ж не вірять в Христа. А прийшлося їхали на Межоріч, на базар. А прийшлося: стоїть на дорозі біля моголок бázя маленька, гувечка. А він ту гувечку не знав, та і взяв, а та гувечка стала бекати... А він каже: «Ця гувечка нам пугáна, ни мона дувезти». І ни мона скинути. То зрубили хрестика з соломи і дали цього хрестика, і

вона сама злізла. То їм же ж ни мона хрестика, а як прийшлося, то й зробили. То, казали, злий».^[110]

— «То, там-о десь колись баби як казали старіє, я був на роботі... До, значить, каже, шо єде... де з гостей єхав дядько чи дід. От. Да, каже, баран бежить, такий маленький. А вон встав до — сядай, сядай... То той, значить, баранчик плигнув на той воз, а вон — коні зразу мокріє, не мона, наче тонну положів. От. А вон тоді єде, і коні стають... А вон перехрестився, воно плигнуло з воза до каже: «Догадавсь, гад». Шо перехрестивсь. І воно плигнуло з воза, і нічо' не було. Це таке, сказкі були...»^[111]

— «Віз господар з поля снопи при вечері. Біжить по дорозі баран. Бере той господар барана на фуру. Коні засопли і не можуть з місця рушити. Аж коли взяв того барана зігнав з воза, тоді коні рушили. То нечиста сила була».^[112]

— «Дід мій розказував ше. Їде старий, їде через місточок, да й переїхав, і там, каже, коні — хр-р-р! Хропуть. Шо це там таке? Дивлюсь я — ягня. О, це, кажу, добре. За це ягня — да й в сані. «Вйо!» — коні не можуть рушити. То добре ягня. Каже — завезем заре да заріжуть на м'ясо. «Не зарі-і-і-жеш!» — це ягня. Скакнуло — да ці коні як сунули... і полетіли».^[113]

— «Дядько ішов — то, ка', здаєця, шось іде та' як то... Стий, каже, буду хреститися... Ну, йде, здаєця, римно зу мною, йде-йде... І що... Я, каже, як став хреститися, та як виламало гулєчку, як мені по очах шо впекло, як дало, то ледь, ка', втік додому. А другий ішов — ага, кіт йїде. Каже — йду, кіт йїде здуровий, за мною йде... А він юго ногою вдарив, того кота. Той кіт як зваливсь... йому звалилось шось на плечи, то ніс до самеї хати, а после сунувся. Та', як дерево, каже, шо ніс. Ну. Ето починаєця у час ночи до двох годин, бо поки півни не засповають... Півни засповають, тоді вже можеш куди хоч іти, нічо' не лякає. Ну, нечистое».^[114]

— «А ше колись... в нас там коло Дністра внизу був млин. І туду носили люди — озьме на плечі гузочок та й йде молоти. І поніс чоловік, шо ніби там вночі молов, а відтак шо вертавсі, шо пізно, ніч таки. І вертавсі догори. І каже, як взяв на плечі той мішок — ну таке тяжке, шо страшне. Несе. Ну, доходить, там якась керничка була. Думає: стану нап'юся води, буде трохи легше, бо вже сім потів зійшло. Напивсі води — нічого. Бере знов — далі тіжке. Далі несе. Ну, вже

так шо виходит, бо то ліс гі долинов трошки, а там вже виходит, шо голóці, шо гола обіч. І вже як мав віходóти, вже останні куці там, і, каже, вже не міг нести. Як гепнув тим мішком так-от до землі, а то так якби хвилев так зареготалось. Так — ха-хаха! — по тих обóчєх. І каже, шо вже взяв потім мішок, і вже легко було, і поніс. То шось пуджіло. А то — блуд бересі». [115]

Якщо коні, відчуваючи «нечисту силу», зупинялися й не хотіли далі везти, не залишалось нічого іншого, як перепрягти їх:

«Знаю, шо в нас тутó в бéрезі, там дальше, казали, шо жінка вродила дитину і там десь закопала, і старі люди казали, шо там блуд бравсі. Ну, тепер дідько боїці всіх, він вже не йде, а тогди — то правда бóла... Навіть мої тато. Мої тато, то все ноччю возили. Снопи, всьо. Бо то днем — сили косити. А коні сами знають, куди ходити, аж під фіртков той господар пробудицє. Тато везут кукурудз, снопами. Наклали-наклали, і їдут. А нарешті коні стали. Вони стали, і тако... Тато що — батогом б'ють, всьо, — нічо'. А вони учули. Знали, шо цей злий дух дуже любить людині зробити, аби людина наробила си. Ну, пошкодити шось, аби людина наробила си. Вони злазьи з фіри і хотьє за вóздечку взети коні перегнати. Вони — ніяк. Розчепірили ноги, і ніяк іти. Одєн кінь в той бїк, другий в той бїк, дишель отак стоїт, задер сі догори, і ніяк. Вони тогди стають, розпрїгають коня, обертають, — тому дають ту упрїж, тому дають ту упрїж, запрїгають, перекручують, сїдають на фіру і — не переїздїт це, але навертають на поле обминути. Чо' вони там спинили сі, не переїздїт. Вони, я, каже, може, я десїть метрів проїхав — як щос у долоні... Ага, правда, — вони як злізли з фіри, а перед ними стоїт сніп кукурудзєнки. Стоїт, листячком махає. А вони думали, що коні напудились цього снопа. Хтіли його... за... то... і викїнути. Воно ни бере. Вони ще раз... і їм самим вже стало страшно, і тогди вони стали коні ці перепрїгати, і вони як минули цей сніп (вони минули сніп, не їхали на сніп), минули і, каже, мо', так з десїть метрів, і як щос заплєще в долоні! Як заирже, так «Га-га-га-га-га!» Як коні рушєють — то чуть віз не розтелєпали. Так шо колись цього бóло повно. Там, казали, салдати погинули в австрїйску війну, і їх не переховали, ні нічо'. То Кругла Мóчіра, як їхати на Дубки, і там поклали хрест цим салдатам, але не переховали». [116]

Показово, що нерідко підкреслюється саме властивість коней відчувати чорта, адже кінь і сам нібито від дідька:

«Коняки ни мона святити, свячонею водою ни мона коняки, вони з чорта. Казали... тогó... чорти не давали людям робити, а Бог сказав: «Запряжіте та їдьте». То бачте — вона й несе — біда відає ек... То ж не віл. А віл, корова із тогó... ой, як вам сказати... із соломи. Корова з соломи і віл, а кінь із чорта. Його не мона...»^[117]

Іноді ознакою чорта є винятково акустичні прояви:

«Буває, шо починає ревити перед тобою в лісі, нечиста сила якась, лякаха, а не видно нічого».^[118]

Окрему групу оповідок та бувальщин становлять ті, у яких людину ніби щось кличе:

— *«По ягоди пошов. І то не нада ніколи обгукуватса в лесі, когда гукає. Особенно в двенадцать часов дня. Ніколи не 'бзивайсь. Мене гукає, гукає: «Гу-гу!» Я себе: «Гу-гу, гу-гу!» І набрав уже ягод півкорзіни. Колі чую: «Гу-гу!» Да й все ближе та й ближе. Як зорвавса вітер, такий ураган: дерева троцит, ламає; свище, вищить. Я як став утекати, — тіє ягоди вісипав геть усє. Насілу уйшов на чісте».*^[119]

— *«Да, було таке, шо лякало. Колісь покойну мою матку гукáло. Прійдзе і гукає. Дак яна вже давай жáліце. Дак я бабі пожалілас, а баба каже: «Ото як прійде да буде гукать, дак скажи — насеругó». Дак я матци сказала, дак менé пришло гукáть. Се лічно мене. Дак я як ізлякаласє... Значить, раз я вже дозналасє, шо як треба сказать, дак ано пришло да мене гукну́ло. [...] А Бог його знає, шо яно таке. І прóйде да гукає їє на ймэнне...»*^[120]

Типовою для оповідок та бувальщин про чорта є ситуація, коли він лякає людей, які хизуються своєю безстрашністю:

— *«А це вже недавнє, це дядько Миколай мой... Да вун же здоровий такий, вун ніколи нічого не боявся, да вун каже: «Ти давай мені і гарелку, і даннє давай, і шо хош, только труйки не давай, — а цього не боюс...» Ішов з вечурок, герой такий, от бежит баранчик. Вон давай переймати, а той баранчик — там плот такий був високий, у Чижикова — да плиг через цей плот, да як зарегоче, каже: «А зловив?» Каже: на мені все й постило. Злекавса... Злий, чортик».*^[121]

— *«Партійний, вон ніколи не верив цьому́, цьо ше до войны, а вон був голова сельсавета. То йшов одо от цього переезда, шо до Олевска,*

і єму на плечі як залезло, і вун ньос до самої хати — не мог донести, таке важке. Да токо в калідор уходить, у свой, і воно як свісне, як рованé, то й крішу зорвало йому. «Да, отепір я, — каже, — веру, шо є лякачки». [122]

— «Це на Боговой речці. А не було ж мостков колись, а кладки були. А його не пускали додому, його батьки тут жили в Любимовці, а вон на хутарі жив, батько мой, ше молодим був. Да ка'ут [батько]: «Я й не боюси. Ка'ут, шо тут лекає». А вун іде по кладці да каже: «Я й не боюси». А йому шось ка'е: «От і побоїси...» Шарах його в воду с кладок! А вон знов влезе на кладки. Да питає [його знов]: «Так не боїси?» Каже: «Не боюси...» Знов туди [пхнуло]. «О, — каже, — це вже злекавс». — «До йди додом...» Да й прийшов — обкупаний такий, обкупаний. Не п'яний,ничого». [123]

Лякає чорт зазвичай у певних місцях, які є майже біля кожного села. Іноді демонологічна характеристика «нечистого» місця нічим не зумовлена. Стабільно до таких територій відносять кладовище, болото, пустки, перехрестя, містки, місця чиєїсь дочасної смерті та ін.

Добре відоме в Україні загальнослов'янське вірування, згідно з яким чортів побиває блискавка. За легендою, коли чортові стало самотньо, Бог порадив йому вмочити палець у воду й стріпнути позад себе. Той, одначе, умочив цілу руку і як почав нею трусити, то з того наплодилася сила-силенна дрібних чортів. Побивати дрібних чортів Бог доручив пророкові Іллі (або архістратигові Михаїлу). Вважали, що Ілля їздить небом у громовій колісниці та уражає бісів блискавицями, де б вони не ховалися: у деревах, під каменями чи навіть у людях. Ознакою того, що блискавка поцілила в чорта, є залишки смоли:

— «Колись на небі ангéли зробили такий бунт. І святий Михаїл тото всьо скинув наниз. І то в'ни сі поробили дияво́ли. А д[и]вітсьі: як гримит — є так, шо грім пролетів, а є так, шо палит. То там, де спалив, де є огонь уже від грому, шо там убиває вже того нечистого духа. Бо є духи чисті, а є нечистий дух, злий дух. То ше колись так казали». [124]

— «Ота стріла, яка на небі блискає, така іде до самої землі. А далі вона його (чорта — **В. Г.**) побиває і десь диваєця». [125]

Саме з такою ситуацією гуцули пов'язують появу надзвичайної сили в Довбуша:

«Колись грім гримів, блискало і грім гримів. А щезник сидів у гаджюдзі (молодій смереці — В. Г.). А це був простий хлопець, Довбуш. А він уздрів, що щезник, вибачте, штани стігає, та й це блóскавицею отак цей, а цей задницю показує. А він був іс пушков, та й вбив його. Стрілив та вбив. Іщезника. А Гóсподь Бог дав йому так, шоби їго ні куля си не ловила, так аби він був силний. Він так собі Бога просив, шоби над него сильнішого не б́уло та аби його не ловила си ни куля, нічого. Аби він в'єдно́ жив. Ну та й вже жиє, — це вже Довбуш...»^[126]

Чорт може ховатися від блискавиці й у хаті. Дієвим оберегом у такому разі вважають стрітенську свічку:

«Од грому на Стретенне свечки святять. Перев'язаніе волокном (ше в людей є) або лентою якоюсь. І коли сіє свечки приносять, уже гримит, то ціє свечки, вбикновенніє свечки, вони — тут, в сій комнаті погорить, обойшли тут, тут, шоб той воздух, з теї свечки, пошов кругом. Чому? Можé завітать той чебурашка (сміється — В. Г.) — і даже сьо свечка горить на столє, як гримить».^[127]

Небезпечно ховатися від блискавки в пустках — там нібито укриваються чорти:

«Як гримить, не можна до теї хати йти, в котрій ніхто не жиє, ліпше змокнути, бо там ховаються лише ті, з ріжками, і може грім ударити, може й тебе вбити».^[128]

Пов'язують чорта й зі смітниками («смітиськами», «сúтичами»):

«Казали, шо десь на смітиську нечистий зберігався, в якихось бур'янах чи шо».^[129]

Одним з улюблених місць бісів вважають і корчі бузини:

— *«Казали, шо можна ламати бузину, але лиш не у кожний день. В Живний четвер її можна викорчовувати. А в ті всі решта днів її можна ламати, але не викорчовувати. А викорчовувати лише в Живний четвер до схід сонця. То тоже так кажуть: бузина — це їго дерево».*^[130]

— *«Пляц нечистий, там, де була бзина. Казали, шо там діти родять сі каліки і не вестиметься в родині. І казали, шо корчувати бузину не мож, лиш у четвер Живний, врано. А якщо тепер треба зрізати, то лиш до корінні, верх. Казали, шо там нечиста сила».*^[131]

— *«Бзина має всерéдині порожнину, і кажут, шо там сидит той Юзик. Її не можна корчувати, лише в Живний четвер, в Чистий*

четвер. Зламати можна, але корчувати не можна. Та людина помирає. І це таке в Чернелици було точно». [132]

— «Там той, щез би. І того, кажуть, що не корчуют». [133]

— «Бзина — від диявола, казали, недобре. Погано його різати, корчувати». [134]

— «Не можна рубати бзину. Є така днина, що сі но рубає. Бзину не кивати. Ну бо кажуть, що в бзині сидит злий дух, то може покрутити людину. Але як бузина всхне, то тогди рубают. То там таке, кажуть, що сидит, що як їго дерево вікорчуй, то може людину скрутити, спаралізувати... Той щезник...» [135]

— «Бузина недобре коло хати. То чортове дерево. В Живний четвер досвіта треба вирубувати, і ше й копійки кинути в корінь і так пригорнути». [136]

Побутують також уявлення, що чорт нібито «сидить у будяках». [137] Відповідно будяки («колюкó») називають «чортовим зіллям». Вірять, що їх можна вивести, закопавши на полі шкаралупки з крашанок: «То на Паску. Ето тоде шкаралупу... яйца крásaть, шкаралупи — все в міску, — вісипать там, де колюкó ростуть, і во'бше по полю. Те зелле, колюкó гостриє, то цьо воно — черняве зелле (від назви чорта «пан чернявий» — В. Г.). То їхніє цьвети. То воно ж як тим-вот, то воно зразу зникає. В любий день. Только зобрать і вінести іє туда. Я сама сипала. Сипала — прихожу, отам на поли конец — не мона влезти. А ви тák... Зобрала-зобрала, да занесла — і нема по сей день. Пропадают. Вони бояцца». [138]

Ще одна «чортівська» рослина — тютюн. Він нібито виріс із порохні від чорта, із чортової крові, із попелу від спаленого чорта тощо. [139] Побутують такі уявлення й досі: «Звідки тютюн узався? Чорт насрав — і получилось, а ми його курім». [140] Нерідко «чортовим деревом» вважають осику: «Осика — то чортове дерево». [141]

Не можна нібито ховатися від блискавки й під старими дуплавими деревами: «Грім б'є в нечисті місця, де чорт сидит. В ялицю, смереку, бука, дуба. Де дупло є, кажуть, там нечисте сидит». [142] На Вінниччині вірили, що чорт сидить у сухій вербі, що відображено й у прислів'ї: «Закохався, як чорт у суху вербу». [143] Подекуди застерігають перечікувати грозу під ліщиною: «Грім часто б'є в лещину, бо там ховаєця нечистий». [144] З чортом пов'язують і таку

аномалію дерева, як *свічка* (стрімка гілка, яка відходить від самої серцевини дерева): «*На дрóва його. Палóть. Свєчка. Сатана поставіла вже ту свєчку*». [145]

Чорт може проявляти себе коли завгодно, проте улюбленим часом, згідно з народним переконанням, є полудень та опівнічна пора: «*Північ, дванайціта година — то їх година. І дванайціта година вдень. Бо апостола читає дек: «Бійся біса в полудневу днину». Дванайціта година — то є його година. Сіяти на полю не можна, — то може сі не вродити ніц*». [146]

Судячи з бувальщин та оповідок, серед молоді звичним було випробування ляком в опівнічну пору. Наприклад, потрібно було зайти на кладовище і як доказ принести скалку з хреста. Інколи в таких історіях трапляється й образ чорта:

«*Батько розказував. Хлопці, годов по девятнадцать — по двадцять, ходили гулять. Ну, а хутор, і стояла пустка. Ніхто не живе. І заспорили между собой. Ідуть часов двенацать ночі уже з гулянки і говорать: «Хто з печі попелу достане у пустці — ставим бутилку водкі». Ну, один храбрый нашолся — пришов, сунув руку в п'єч, а хтось його як вхопить за руку: «Возьмеш мене замуж — однуцу». Ну, раз такое дело, соглашаєця: «Беру!» А он же не відит нікого — тьомно. І он заболєв. Ну, мать-старуха плаче, плаче — шо такое? Не їсть, не п'є, всьо врем'я худне парень. Ну, расказав. Вона говорить дєду: «Гаврило, шукай сватов». Приїжжяют туда, а там светіця, свєчкі горать, пани такіі ходять в шляпах, ну, говорить, шо таке: не ноги, а вроді копити. Ну, і сказав там вже [один]: «Ото єсть в попа подбороднік такой у церкві. — Ун дає йому і говорить: — старайся її за руку взять і накрить руки». Взяв, накрив, і, говорить, нічого не осталось: ні свєчок, шум токо і всьо. Куди воно делось? А молоду он держить. А она, как мать уроділа, так і осталась в його гола. Накрив її сват свитою, привели її, обвелись вони хазяйством, дєтішками...» [147]*

Зустріч із «чортом» у таких випадках могла бути цілком реальною: «*Молоді спорили, шо не ввійдеш в церкву в 12 годині ночі. А один перебирав сі на дідька і пуджів*». [148]

Найдієвішими оберегами від чорта повсюди вважають хрест і молитву. Старші люди, готуючись до сну, обов'язково змовляли молитву й перехрещували себе, а також двері, вікна й устя печі, «щоб

не допустити нечистого». Упродовж року оберігали від нього оселю проставлені на Водохреще й на Чистий четвер хрести. Про силу хреста як оберега, зокрема, ідеться у варіантах такої оповідки:

— «Казали, що три дівчині гуляли та й вийшли аж на штреку, на колійову. І шось там забули сі, і поїзд відти їде, і відти, а вони на середині, і напудили сі і посідали. І перелетів поїзд тудя і відти, і вони дивлять сі — три з рогами наставили сі і каже: «Ти чо' свою не втрутив під поїзд?» А він каже: «Бо вона хрестик має на шиї. А ти свою чо' не втрутив?» — «Бо вона, — каже, — перехрестила сі, рано як йшла з дому». — «А ти свою чо' не?» — «Бо мама її перехрестила». Отаке казали. Шо хрест дуже важно́й». ^[149]

— «Казали тако, я чула 'д людей. Йшло три дівчини. І сиділи три чорти. Старший чорт всказує — йди, іди, каже, взьми дівчину. (Ну, хороші дівчєта йшли.) А він пришов до їх, та й каже: «Не мона». Каже: одну мати перахрестила, одна — хрестика носит, а трєта — то сама перахрестиласє. І не мона взєти». ^[150]

Загалом образ чорта є універсальним, з ним можуть ототожнювати або принаймні пов'язувати майже всіх інших демонічних істот. Як прояви «нечистого», чорта сприймають у народі блуд та вихор; відчутним є зв'язок уявлєнь про чорта й цвіт папороті, знахурів, відьом, безпірно померлих та ін. Мало не в кожному другому випадку ототожнюють чорта з домовиком. Домашнім чортом, по суті, є так званий годованець. Це свідчить про належність уявлєнь про чорта до найархаїчніших пластів слов'янської демонології.

Одним із мало відомих в українській етнографічній літературі різновидів чорта є хапун. Розповіді про нього, зокрема, побутують на Поліссі: «Осика — то чортове дерево, вона трєсеця завжди. Ото в жидов кучки. Колись, як я була мала, то їх хапав хапун. У їх була суднея ноч, і вони наймали такого дома і в том домі сходилося колькі кагалов докучі. А як воно получилось. Чорт привйов людей звідки то? А їх багато погубилось. Ну, Господь каже: «Шо ти міне цих людей позбирай усіх, то я тобє дам із їх пару людей». Ну, став же вон — а вони розийшлися скрузь — збират тих людей. А кагал — то десять жидов. А Бог йому сказав, шо з кожного кагала тобі по жиду дам, але послє Бог роздумав, шо це багато людей йому треба дати. Бог каже: «З десятого кагала одного». Ну, з десятого кагала вон должен ухватить себе жида. Ну, вони ж роблят цю ж себе судну ноч. Але з

наших людей вони нанимають одного дядька. І там вже так моляца, і падають, тергочут і моляца, моляца, вельмо просят і моляца. Але вони попереду йдуть на кладку стають: у кого немає тень у воді, то того хватит. Так вони тепер стали хитріє: як побачуть, що немає в його тені, то вон переїжджає в другий кагал. То вун же не може його там найти, вон не може його там хватит уже, а зразу хватали. Да так: бачиши жиди, що жид кричить або ж нічого не бачиши... Ну та вони вже, як вон улітає, щоб хватит оцього вже, то тушаца свечкі, а цей наш чоловік скуреї засветит свечкі, от кожний його у плечі итурхне. Називасца вон «итурхало». Вони кожний должен итурхнуть його у плечі. Вон засветит свечкі, і вон (хапун — В. Г.) уже не може взяти там. І таким робом не стали тих жидов хапати, а колись вон хапав: ну, вон свою пайку брав, йому Бог обещав. Вон возьме, осіку роздере да туди головою його засадит, да вон вже що хоче, те з їм робит, — то його вже він». [151]

Низку записів про цього демонологічного персонажа з Поділля, Волині та Полісся скрупульозно розглянула Ольга Белова. [152] Певні відомості про нього знаходимо й у словнику «Білоруська міфологія». [153] Це суттєво корегує погляд окремих дослідників на хапуна як представника міфології лише західних слов'ян. [154]

Подекуди розповіді про чорта за сюжетом нагадують гоголівського Вія: «Були вечуркі, ну да вже там позбиралися туду гуляти, а там була хазяйка ведьма, бо хлопці бачили, як вона села на метлу, пришла да помазалася коло комина сажою да і в комин полетела... Ну, да вже вона й вмерла. Але сказала, щоб поставили єє у церкві. Щоб не ховали, да в церкві поставили на ноч. Ну, а був дяк старенький, да каже: «Я побачу, що це ж воно таке буде». Ну, до вон сидит там на драбині да читає книжку цю божу. А вони, каже, в окна налетіли, каже, її поставили, да там вже її тягають, да всюду все таке їй показуют. А того дєда шукали-шукали, а його павутиною затулило, да не побачили того дєда. До злий, що над ними командує, каже: «Пудніміт очи вгору!» Якби подняв, вони найшли б і його ростерзали б. А вон усе одно дивиться вниз. І так вони коло її, коло тої відьми, забалагурилиса, що п'євні поспєвали, да вони її в гроб не положили, а только перевисла так у гроб, а ноги тут стояли». [155]

Трапляються в українців і сюжети, де чорт нагадує західнослов'янського духа-збагачувача, відомого як змії — *Dobřinský*,

kobolt тощо: «То в нас баба, була в гостях там у дочки, та й йде лісом. «Е-е-ей!» — шось заводіца таке, плаче, наче дитина. Доц іде. Вона придивилася — таке шось, наче дитина, під сосною сидить. Та вона взяла його да до себе, до грудей тако взяла. Думає: «Ох, це ж хтось покінув якусь детину». Як вона подівілас — шо це таке — якась шерсть, якісь копита, пазюрі... Ну в неї там був плац — доц іде, то вона його пожаліла, обернула, пригріла да знов там оставила під сосною. А це, оказваєця, якесь чортеня було. Да мале, да скóгліло — доц намок його. З тих пір, як вона пришла додому, то в них началó все вестóся в хазяйстві. Нічо' не загинуло вже... начало прибавляця. Значит, оказваєця: треба Богу вірити, але й чорту вреда не робить, чорту допомогти. То якщо з тими чортами подружишся, то й вони тобі...»^[156]

Ототожнюють або принаймні пов'язують із чортом так званого інкюза: «Інкюз — то тей, щез би, — то кожде інакше називало. То такий чортик. Каже, підкине гроші, та й ти йшов та й найшов. Та й вже має гроші, а має. А потому кажут до него: «То шо це такі гроші то?» А жінка каже до него: «Візьми іди віднеси там, де ти взев». Він пішов взев... — не стало нічого в него. Взев поклав на місце, там, де він взев, — всьо — не стало нічого в него. То інкюз — то гроші той, щез би, підкидав».^[157]

Сьогодні, констатуючи занепад віри в Бога, нерідко стверджують: — «Тепер воно кудюю хоче, тудюю й ходить, а тоди только по улиці. Шо ж — воно посвящонное [раніше було]. Поп светів, і водою свящонною полівав, покрояв, і Богу молівса. А тепер уже вон (диявол — В. Г.) має вскрозь».^[158]

— «Сьогодні шо — сьо старіє так люди кажуть, і воно, мабуть, і правда: тепер завладеє нечистий народом і землею. Бачте, все стало такево... Тепера, бачте, шо зробилос, — тепер п'ють гарелку сильно».^[159]

Так само, дивуючись новочасній моді та звичаям, старші люди зазначають, що колись за вбранням і поведінкою одразу можна було спостерегти, де хто, а тепер чорт вільно може йти поруч, а ти гадатимеш, що так і треба.

Уявлення про чорта продовжують посідати важливе місце в демонологічній палітрі українців. Донині, наприклад, з вірою в «нечисту силу» пов'язана низка побутових заборон. У хаті й у себе у

дворі забороняли свистіти (*«Шоб чорти не велися, не множилися. Ну, то, кажуть, шо кличеш нечисту силу, рогатих кличеш»*^[160]), сидіти й «колисати» ногами (*«Кажут, шо чорта колишеш»*^[161]). Попри місцевий колорит, уявлення українців про чорта мають виразні загальнонаціональні риси, а подекуди суголосні з уявленнями інших слов'ян.

Блуд

Як і в усіх слов'ян, з чортом українці пов'язують уявлення про так званий *блуд*. Часто кажуть, що людину «водить», маючи на увазі, що її дурить «нечиста сила», або ж чорт: «*Водит. От, ідеши у те село, а попадеши в друге. Або в речку заведе*».^[162] У такому разі людина ризикує втрапити на «його» (чорта) стежку й втратити дорогу: «*Шось нечисте так поробить, шо людині в голові шось поплутається, і воно ходе і не може знайти правильної дороги додому*». Звичні предмети видаються не такими, як завжди: хати надміру великими, рови — глибокими, ліс — високим. Єдина надія — лише на коней, якщо доводиться ними їхати.

Вважають, що «первака» (першу дитину в сім'ї) *блуд* не бере, а найчастіше «водить» того, чиї хрещені батьки не знають молитви «Вірую...» Водитиме й людину, котра їла «забудька» — випадково забутий у печі хліб.

Щоб не заблукати, не варто було згадувати «нечистого»: «*Колись йшли чоловік з жінкою з храму, та й чоловік шось того згадав, то він його як до землі пригнув, то так йому здавалось, шо в нього шось на голові сидить (а жінка не бачить). То потім він їх до ранку водив, ледь додому вернувся. То нечистий, то все через нього*».^[163]

Вірять, що «блуд вчепить», якщо переступити через бурелом («виворот»), пройти під «поганою пущею», де «сидів який лихач» (під зігненим деревом або деревом, у яке влучила блискавка), піти на голос, який кличе тебе в лісі:

— «*Той блуд, то він багато може учепитися. І теперки. То вже шось... под деревону якусь подійдуть, кажуть, таку нидобрую. Ну, значить, вона, шось тамки, може, де який лихач де сидів, чи шо. На деревини. Ну. То то такеє. То заблудити, то можна, можна. Воно й закрусеніє голови робицца, то можна, але... Тре' молитися*».^[164]

— «*А, такі є місця, шо буває такеє. А Господь їх знає. Пообикновенний ліс, а десь чи в таке місце вступиши, чи шо, — й заблудиши. Кажуть, шо ни мона чириз отой, шо виворот такий лежить, чириз його пирилазити, бо вже тоді шось робицца людини. Ну, да видно, од того шось воно й іде... Молисся тоді. Ото, каже,*

молися «Да воскреснет Бог», то, каже, не заблудися. То, знаєте, колись рано — заспішив, да пошов, да, може, й не помолився». [165]

— «Правильно, правильно. Як у лісі, то є так, що заблудися і можеш нескілько раз на їдне і то саме місце. Ето так як шось лихе водить. Та, є такі місця. Кажуть, як ідеши, як нагнѣна десь шось, хвоїна чи що, бо її шось там... ну, так як виворот, то ни мона проходити, бо будеш блудити. І то так є. Якось ходить, ходить, поки якось вийде. Молитись треба». [166]

Заблудити можна де завгодно: у лісі, у полі й навіть у хаті на печі. Водночас часто вірять, що людину «водить» у певних місцях (На Богородчанщині такі місця називають «блудникó»; «блудникóм» можуть іменувати й безпосередньо чорта, який увів в оману): «Там десь на Чортяниці, кажуть, часто люди блудять в лісі, то таке чула. Як по ягоди ходять в ліс, то там таке місце є, Чортяниця називають, о, то там, кажуть, люди блудять часто. Там на повороті, як до озера, в сторону Білорусі. Ну, то ще колишня назва... Може, через те й називається Чортяниця, що блудять. Перехреститися, помолитися, і тоді... о то завжди баба казала: шось злякаєшся — христись». [167]

Зазвичай це місця чиєїсь передчасної смерті:

— «То є такі місця у нас по лісах, блудники, то там кожен раз заблудити можеш. То таке нечисте місце, там помер хточи, може, нечистий дух сидить тамка». [\[168\]](#)

— «То є такі місця — блудники, то там, де хтось вмирав чи вбили кого, а його не поховали, не відправили по ньому. То там, кажуть, можна заблукати. Навіть я колись замолоду заблудила, то три години ходила, як яка мана мене взяла». [\[169\]](#)

— «Блудники — то такі місця, де багато людей вмерло, а їх не поховали по звичаю, то скільки раз на тому місці будеш, стільки раз заблудишся». [\[170\]](#)

— «То вступив в те місце, чи крутило, чи вешалник де висів, бо ж то ліс, чи потопленик де, чи що пройшло. Ето будеш близько хати, і

закру́тися, ходитимеш». [171]

Українці виробили цілий арсенал захисних засобів від «блуду». Їх зазвичай використовували комбіновано. Це насамперед молитва (особливо помічною вважали молитву «Чесному хресту»). Промовляючи молитву, хрестилися (при цьому трапляються відомості, ніби від блуду слід хреститися лівою рукою: *«В лісі є блудник, багато є блудника́. Як зайдеш тамечка, то будеш блудити. Лівов руков хрестишсі та й молишсі».* [172]

На Богородчанщині, заблукавши, ламали гілку ліщини, *«бо кажуть, що під нею янгелики сидять».* [173] Ця мотивація пов'язана з відомою легендою про Божу Матір, якій ліщина дала прихисток під час грози. Дерево після цього стало немовби святим, тож і блискавка в нього не влучає.

Добре мати при собі й шматочок «аркуша» та «всенощну» пшеницю: *«Як людина йшла в дорогу чи кудись, то все брала з собою. То всенощну пшеницю — аби не заблудити, аби не привиджувалося нічого, аби якийсь злий дух не приступав до людини».* [174]

Подекуди помічним від блуду вважали часник, який на Святвечір лежав на столі: *«Добре мати з собою, тоді не заблудиш. Якщо треба кудись йти, то беруть з собою той часник».* [175]

У Карпатах паляниця й зубчик часнику в лушпинні нерідко були першою святвечірньою стравою, при цьому споживання часнику мало виразний апотропеїчний характер: *«Дехто мовит, що часнок ся не лу́цит, каже: «Не лупи ня до живого, відкуплю тя від всього злого!»* [176]

Часто, заблукавши, згадували, на який день тижня припали цього року Святвечір чи Різдво, день свого народження чи хрестин; що на Святвечір чи Великдень їли першим; почерговість страв на Святвечір; на скільки шматочків на Великдень різали свячене яйце й у якій черговості їли; хто стояв по праве плече, коли йшли до причастя, тощо:

— *«Колись, старі люди кажут, що часто переходіло: то якась полотно, коні, коти, пси, — що то як зачепити, то могло тебе завести хто знає де. Блудилися люди в лісі. Стане десь на таке місце, і водило. Кажуть, згадати, в який день був Святий вечір і що на Паску з'їв найперше. А на Паску, кажут, годитсі, кропиву світін в кошику в нас і яйце свічене, то найперше пробуют кропиву, [а]би не блудити,*

аби мухариці не кусала, комарі. А яйчко, яйце ділили перше одне на всіх». [177]

— «Казали, що як когут запіє, то минесі. На Святий вечір що ти перше їв, що вечеряв, як взяв ложку, згадати». [178]

— «Як облуд вчепився, то якесь свято велике згадати». [179]

— «Кажуть, що треба нагадатися, в який день був Святий вечір і в який Різдво, і як нагадаєш, то блудник зараз відходить». [180]

На Березнівщині, заблукавши, промовляли великоднє христосування: «І мене той блуд брав. Пуд селом. (Сміється. — В. Г.) Заблудилася. Брала ягоди, брала, вішла на цю осю трасу, і вішла — людочки, що сьо за траса? Куд се я вийшла? Не знаю... [Він бере] на перехресних дорогах. Але як заблудиса, то кажуть, треба казати: «Христос воскрес! Христос воскрес! Христос воскрес!» Да. Якио дерево виверняне. З кореннем. Через ту деревину не треба переступати, бо мона заблудити. Або знов — позд єю... нагнуця да позад єю пройти — буде голова боляє». [181]

Дієвим способом було одягання вбрання навиворіт:

— «Як заблудила, то треба з себе одежу скидати і навиворіт убирати, аби прийти до пам'яти. Таке казали, що як блуд узев сі, то треба обернути навиворіт і спам'ятаєсь сі». [182]

— «Ну та каже: «Боже, аби я відси якось з цього лісу вийшов», — молиться собі три рази «Отче наш», і сорочку вивертає, і штани навіть вивернув, аби від мене нечиста сила сі відвернула, аби сі злий дух відвернув». [183]

— «Треба повернути другим стороном шапку чи хустку, і тоді вийдеши. Чи косу в руки, чи ножа взети, бо то причащаєця нечистое. Воно водить все». [184]

Подекуди надягали взуття на іншу ногу: «Попуд віворотом не мона йти. Ну, таке є дерево таке, нахиляне, то кажуть, тудою не йти, бо б'деши блудить в леси. Ми колись заблудилиса були саміє, пошли в лес, — дощ паде, гримить, а ше тако — ха-ха, ха-ха, — як додому йти — то всьо, не знаємо... І ми пошли туд. Я бачу, що сьо вже батьков лес кончаєца, сьо вже Тиненське. Кажу: «Девчата, не туду йдем». Вернулиса. Йдем назад — не можемо. Давай — Ростікова та сестра, Мар'я — давай менять. Таково поменяла чоботи на ту

ногу, тако переменяли. Давай ходить, ходить — якось вийшли із того леса. От-то наробіла. Доц падав, да так...»^[185]

Допомагала від блуду зав'язана на руці червона нитка: «Як в лісі, то треба галузку з ліщини вирвати і сорочку собі вивернути. А ще можна нитку на руці мати червону».^[186]

Рекомендувалося також трохи посидіти на місці або поглянути назад себе проміж ніг: «[Як заблудив] між ноги подивитися разів три-шести, от, нагнутись і подивитися, сісти посидіти трохи, води напитися, якщо вона єсть».^[187]

Була й низка інших способів, як-от виляти «нечисту силу», «попісяти в пуші», обкрутитися тричі на правий бік, перевернутися назад головою через знайдену на місці соломину та ін. З облудливого становища міг вивести й випадковий зустрічний, коли питав, куди це йде та людина.

Загалом бувальщини про «блуд» у традиційних селах можна почути чи не від кожного:

— «От тут в нас в селі, в лісі, Бог його знає, що воно там. Ото раз пасли ми корови, а потім ще було, що дрова я несла — так от з тими коровами, і з дровами ходила я по всьому лісі і не могла ніяк сюди додому дійти. Малини збирала так само, і там в лісі є в нас якісь такі місця, що блуд якийсь чіпляється. І людина блудить: так як то їй видається шось. От мені тоді вдалося: дійшла я до своїх хатів сюди, то вони мені, ті хати, такі здорові показалися, якісь такі, ну, страшні хати. Думаю тоді: «Де я? Кудись не туди зайшла?» І потім я йшла туди назад в той ліс і вийшла туди в сусіднє село, до Гради. Так я ходила від ранку до четвертої години. Пока я знайшла свою хату. І ще було, то тожє раз ввечері їхала я через ліс конем і тожє шось думаю, куди я заїхала? Але, думаю, може, кінь виведе мене. І ото був там такий якийсь рів глибокий, а той ліс такий високий! І думаю, що тут такого ліса нема. І почала я якось вже так Богу молитися, та й думаю, вже куди кінь виведе, там і поїду. А то було якось вже коло години дванадцятої, коли я дивлюся, що вже наше село, вже світло світиться — таки кінь привів додому. А як би була я без того коня, то не знаю, що би зі мною було, бо я тоді не знала, де я і що я тут роблю. Так отой блуд — то коли людині видається все дуже змінене. От буває, що прийдеш до сво[є]ї хати і хати не впізнаєш. Що воно то

так робе, я не знаю. Ну тоже, напевно, якийсь злий дух. То ж не Бог таке робить, а точно якийсь злий дух». [188]

— «Отаке буває, шо може [в]чепитися така мана — то блуд. Отак йдеш, і тебе [в]чепиться блуд, то будеш так ходити і не будеш знати де йти. Але як [в]чепиться блуд, то нігде не йди, сядь на тому місці. Колись мій батько з мамою казали, шо їздили до ліса вночи — колись не можна було ліса так взяти, а можна було хіба вкрасти — і виїхали вони обоє в поле, там, де тепер ліс, та й чепився блуд, чорт. І така якась гора мамі видалася, і кричить вона до батька: «Шо ти робиш? Куди ти їдеш? Наверни коні!» А батько мамі й каже: «Не чіпай коней, вони розумні і знають, куди їдуть, — вони нас вивезуть». І так вони їхали довго, а коли розвиднілося трохи, то вже побачили, шо то та сама дорога правильна, по якій вони їдуть. І тоді батько каже до матері: «От бачиш, блуд до нас чепився, а коней він не рухав, ото вони нас і вивезли. Добре, шо ми їх не рухали». Отакі вони, ті коні, дуже розумні, бо як десь шось нечисте, чи блуд, чи чорт якийсь, то вони зразу його чують і зразу храплять». [189]

— «Знаю, шо одна жінка пішла на цвинтар... А говорили, шо на цвинтарі... а на цвинтарі все є роздоріжжі... і після заходу сонці, люди старі казали, шо на цвинтарі не можна ходити. А вона собі пішла, і ходила, і взяв сі її блуд. І вона до ранку ходила помежоб гроби. І потом... так, шо шось помішало сі в голові. Се таке було». [190]

— «Колись мої мама розказували, то в Граді, там аж туди такий ліс є, і там такий хутір, Града звеця. То колись вони там ходили, і кажуть, блуд вчепився, і кажуть, іду я, і мені показався такий город, такі великі дома, я аж злякалась, каже. Де я? Куди я попала? Іде, каже, напроті мене жінка така, шо я її й не бачила і не знаю. Та я, каже, питаюся теї жінки, де я. Ну і як мама вже спитали теї жінки де вони, топіро їм в очах розвиднілося, і вони побачили, шо то своя людина і вони у Граді». [191]

— «Блуд то в лісі є. То є такі місця, шо мож[на] заблудити, шо вас буде водити кругом, в корчє одно. Попадете на таке місце, чи то є така година. Знаю, шо я живу отут вже сорок років, та й ліс знаю воде. Тото ходив по гриби, і як зачєв ходити по гриби, і думаю, пройду онтуда. Вже дивлюсі, просіка є, і зараз буде кóпанка, як в нас називають, дорога. Всьо, лишилосі тридцікь метрів, ну, може, пїтдисекь... А мені стала віверкь — смерека гнила впала — треба її

обійти. Як її обійшов, як зачело — там ще одна, а там ще одна... Обернувся і прийшов знов на то саме місце, відки я ввійшов. Що я, дурний? Та я вже тут хóджу, та я і берези рубав, я вже тут сорок років та й майже кожний день. Знов вертаюсь. Ага, там б́ули віверт́о... пішов тудá... оп'ять вихóджу. Знов нема. Знову зачев обход́оти віверть — знов на то місце... Ще м третий раз попробував. І так третий раз всі їдно завернуло мене на то саме місце. Я плюнув і вже б́ильш не збиравсь тудá йти... Шоб відчепивсь блуд, треба мати св́ичене шось на с́обі. А́бо шепку. Я от кажну шепку йду, як св́ет́ит воду чи на Великдень паскó св́ет́ит... кажна шепка в мене св́ич́ена. А я без шепки не хóджу, я все в шепци, так шо... Ну і всьо їдно найшло мене. Ну вже не так. Завернуло, і раз, другий, третий завернуло т́ако́й, і всьо». [192]

— «Я сама пам'ятаю, я ще мала була, ми пішли в л́ис на гриби, ще ота ця Фунійова баба з нами, нас було д́ітей там, знаю, зо п'етеро. Ну і ми ходимо і ходимо, а гриби такі, шо ну, такі гриби — а не маєш вже, в шо брати. А пот́ім баба каже: «Д́іточки, ставайте на кол́іна всі, молимс́і, аби Бог нас зв́идси виратував». Ми стали, баба молитьс́і, та й ми з бабов, а пот́ім баба взяла і каже: «Д́іточки, вивертайте, вивертайте на с́обі сукеночку, сорочку, аби ми вийшли відси». Ми все с́і сміяли з то́ї баби, ну а пот́ому якось ми вийшли, я знаю. [Вивертали одяг,] аби той блудник с́і відвернув». [193]

— «І я блудив: м́іні село с́і оказало, де л́ис, а л́ис, там де село. І так я д́ійшов до одної хати, і там та ж́інка ввид́іла, жи я маю блуд, і звела мене в село, а там був такий пóт́ик, таке ж́ерло, і кадуб стояв, жи люди худобу напоюють, і вона сказала до мене: «Умийс́і тов водов». Я умивс́і. Вона взяла, мене з́апасков повтирала, і я: «Йо-йо-йой, бабцю, я вже знаю, де я є». — «Ну, — каже, — йди». [194]

Вихор, буревій, градобій

Одними із проявів чорта вважають **вихор**. Трапляються специфічні назви чорта-вихору — *вихрénник*, *крутіль*, *крутіло*, чи *крутало*, *кру́ча*, *завійниця*. Стосовно вихору типовими є твердження, що то «зла сіла», «нечиста сила крутить», «чортяка крутить», «чортова жилка крутить», «чорт зривається», «чорт гуляє», «дідько гуляє», «чорт женицца».

Доволі оригінальне пояснення природи вихору говорить, що це чорт з одним крилом: *«Як по вулиці крутився вихор, то казали, що то диявол, бо то як він добирався до Бога, то янгол йому відсік одно крило, і тому то так крутить»*.^[195]

Повсюди вірять, що *«як чорт крутить, то дощ буде»*^[196] чи *«як вихор крутить або як сильний вітер здіймаєця, то в селі має бути повісельник»*^[197]; що людину, котру підвіяв вихор, може спаралізувати: *«Кажуть, що якби попав тудя, де той немитий крутить, в таке крутіло, то могло би руку чи ногу... або могло би спаралізувати»*.^[198]

Курка, яку підвіяв вихор, може знести так званого зноска — «чортове яйце»:

— *«Чортове ййце — це десь вихор курку пудкрунув. Викидають розбивають їх де-небудь»*.^[199]

— *«Курка зноска знесе — кажуть, що вихор пудлетів під неї. Не можна було їсти. Викидали собаці»*.^[200]

— *«Як курка знесе таке яєчко маленьке — то то вихор пудвійнув її. Його ни мона було їсти — десь вóпультнути його. Мона через хату кинути. І ше перекинути взад себе і не оглядатись»*.^[201]

Вихор міг зашкодити, і забравши з поля вижате збіжжя, тож, коли йшли додому, не дожавши, залишали на полі дві жменьки навхрест: *«Шоб вихор снопи не поніс. Може, буде бура йти, якийсь котитися белько, то шоб не поніс снопи, жита не порозсовував»*.^[202]

Найсприятливішим для вихору часом вважали обідню пору: *«Саме в обіднеє времне — в дванадцять — до двох часов він крутить»*.^[203]

Вихор-чорт часто осідає на межі, і це одна з причин, чому її вважають «нечистим» місцем:

— «Він сєде на між — і вже т уда не йди. От я — притомилась — і николи на між не сяду, бо вже мона і не встати». [204]

— «В нас там один оце построїв, оце тут. Дак построїв, і в хаті нówій не жили. Вже й померли вони, а дочкó дві осталось. І дочкá вже вмерла, і ше 'дна дочка. І продають хату — ніхто не купляє. Бо в тий хаті чорти водяця. Дак вона так і стоїть. І нóва хата, і стара, шо вони жили... Дак вон перейшли в нову хату, а їм таке привижалось уночі, шо вони пошли в стару хату і не жили так. [...] Ну до кажуть, шо на обміжку. На межі. Поставили хату. Дак оце, кажуть, через те. Дак нехто й не купляє. Хата нóва, і все...» [205]

Нерідко вихор зривається на роздоріжжі: «Буває тако, переважно на роздорожжі, як така бурі зриваєсі, то воно так крутить отаково ту пилюку. То тоже, кажут, недобре на таке попасти, бо то та' гі злий дух зв'язси, і тудя недобре попадати, треба його минати». [206]

Одне з улюблених місць вихору — поховання «безпірних», неохрещених дітей:

— «То говорять, шо то вони і крутят». [207]

— «Нехрещені і жертви аборту йдуть до злого, вихорь крутят разом із злим і недоношені дітки, як їх не ум'янить». [208]

— «Воно там може крутити, бо то недобре, бо то гріх. Якась душа там є, шо вбóрти рóбет». [209]

По суті, тим самим вихором є річковий вир — це «нечистий купається»:

— «Так як то у воді кручі, то так само кажут, шо то там лихий крутить, збурює воду». [210]

— «Погане. Цьо погане так крутить. Треба лягать. Як побачиш — скарєй до землі треба лягать. Бо воно може пудкрутить, і погано — воно може скалєчить. Вихор летить. Дають і дулю. Іди лихою порою. Стань, да плюнь, да кажи: «Іди лихою порою». Бо чоловік казав. Кажє, кошу-кошу, і зарє, там копанка є, зарє пойду помиюся. Як я, кажє, прийшов до теї копанки. Не дойшов так, кажє, пара метров не дойшов. То, кажє, таке крутить-крутить. І в той водє, кажє, як узяло, то та вода, кажє, вилєтала, пара метров вилєтала угору вилєтала та вода. О. То погане там купалос сáме. Шоб, кажє, був не

бачів да там покупавсь, то там би міне була б хата. Було б скрутило». [211]

— «Виін і по воді буде хлюпотіти, крутити, виін і пу земні піде стóвпом. І на те місце яка людина найде, топушкóдит. Чи тоюводою вмиєся, депуводі захлюпотит». [212]

— «На Дністрі — круч. Бу́ло таке, шо попала на круч і втопилася. Може, й нечисте. Хто знає...» [213]

— «В воді — втопить чоловіка, єслі дитина покупається, чи хто піде, дівчина, чи хлопець, чи мужик, чи який, — може́ стати пілєпсія, чорна хвороба. То дуже опасно, єслі він перекрутив». [214]

Подекуди того, хто крутить вихором, можна було побачити: «Наші дві жонки йшли, а такий вихор крутив. Одна до другої каже: «Мар'я, чи ти бачила, шо?» — «Нє, — каже, — не бачила». — «А я, — каже, — бачила: там такий дед з бородою такою великою, розставив руки да й летєв». [215]

Побачити «його» нібито можна було крізь домоткане конопляне полотно: «Вихор ото, кажуть, круте, то, кажуть, **він** гуляє. Ото пісок рве. То я в дєтствє чула, люди ткали конопляне, не з магазину, да якось накладали на голову і бачили його. Це той побачить, хто знає його. Є разні люди, шо знають. Є і на добре знають і на поганє знають — хто чєму вірує». [216]

Загальноукраїнським є уявлення, що чорта у вихорі можна поранити ножем:

— «Віхор — то нечиста якась сила. Треба осторонитися. Посторонитися. Треба ножа поставіть. Отак. У те, в той віхор, поставіть ножа... І старі люди кажуть, шо на ножу буде кров. Нечиста сила. Віхор — ето зло». [217]

— «Як в вихор ножа посвященого кинути, то буде кров, — то нечистий». [218]

Подекуди вважають, що в подобі вихору можуть літати й «знахорі» (які, своєю чергою, знаються з чортом). На цю тему побутують характерні оповідки: «Як у во́хор впертися, то то вже біда: голова болить, нога, рука крутить. То лихий іде. Раз вихор летів і взяв ножа. Як прийшлося, то нашли того ножа в другому селі далеко, в другого чоловіка. І той пузнав свого ножа, каже: «Це мій ніж». А той каже: «Правда, я твоім селом летів і взяв». [219]

Зустрічню з вихором не легковажили. Типовими, зокрема, можна вважати такі застереження:

— «Сміятися — Боже, борони, бо він може скрутити, і хто його знає, що може зробити». [220]

— «Кажуть, що то тре' хреститися, щоб воно собі далі пішло. Не мона сміятися». [221]

Побачивши вихор, подекуди вважали за потрібне мовчати: «Диявол крутить. Ніхто до нікого не обізвав, як то крутило. Як ухопит, то може скрутити. То, кажуть, що то він крутит». [222]

Спорадично трапляються специфічні звернення до вихору, які вказують на його зв'язок із невпокоєними душами самогубців:

— «Вихор обминали, бо понесе. То вже як сі вихор видим, що далеко, то присідаєм ше, за голову хапаєм сі і: «Очкур-очкур-очкур-очкур! — кричимо. — Очкур-р-р! — аби тікав від нас. — Очкур-р-р!» І вже воно так боком-боком... То і в воді такі кручі є. Попадеш у кручу, то буде тягтó». [223]

— «Вихор — тоди той сі женит. Присідай, бо може підвіяти, що може людина заслабнути. Я знаю, що як ми в поли та й вихор на нас іде, та й кричє: «Очкура! Очкура!» Та й тоди присідают, бо аби не...» [224]

— «Як вихор, то перехреститисі і присісти, аби не підвіяло. Казали: «Очкура! Очкура!» Три разó». [225]

— «Як трошки покручене [в житі], то покидали, а як багато, то вижсинали. Це, кажуть, чорт там крутився, вихор. Як летить цей вихор, то казати: «Тфу! Очкур тобі на шию!» Я всігда так кажу». [226]

Інші звернення мають виразний характер заклинань:

— «Як на дорозі крутит, то кажуть, аби три рази плюнути та й сказати: «Щезни, бідо, в озеро», — бо то казали, що то нібито злий дух». [227]

— «Як вихор круте, то хрестяца: «Одверни, Боже, на пуци, на лози», — і падають ниць». [228]

— «Як вихор, то тра лягати, щоб не зачепило. А туди піску кинути, на це місце.

«Де взялось, там подіньсь». Це така людина погана є. Колись одна така недобра баба — то но вийде на город, то зразу вохор». [229]

Варто зауважити, що майже такими словами апелюють до підвою в замовляннях від цієї хвороби: *«Як вон прийшов — вон не знав, щоб так вон і одийшов, щоб вон не знав. Одкуль вон взявса, щоб туда вон і подєвса»*.^[230]

Під час зустрічі з вихором його трикратно або дев'ятикратно хрестили («щоб чорт втік») і присідали чи припадали до землі, нерідко ще й прикривши руками голову:

— *«Вихор — кажут — чорт гуляє. А тепер чортів нема вже, видко... Як він іде на тебе, то мусиш сісти. Бо як підвіє, то може і рота скривити, і...»*^[231]

— *«Кажут, шо як вихор, то дуже треба до землі. Так само той, щезло би. Він в полудне тако, або перед полуднем, дванадцита година»*.^[232]

— «Як вихор крутить, казали, що треба присідати, аби тебе не підняло, і триматися землі. Казали, що то **він** крутить». [233]

«То, кажуть, поганий вихор, то злий крутить. Як він йде, то десь лязь чи відійди в сторону, бо будеш слабіти, голова буде... — падай на землю, щоб коло землі лежав, а ні — то за дерево зайди». [234]

— «Віхор — кажуть, — сатана гуляє. Лапались за голову, щоб не підвіяло. Як він підвіє, то біда, лікуватися треба». [235]

На Кам'янка-Бужчині виявлено відомості, що хреститися від вихору слід не звично рукою, а подумки: «Як вітром крутить — то злий дух крутисі. Хрестили, а гиньчі кажуть, що то не можна рукою хрестити, а тільки так промовляли «Во ім'я Отця, і Сина...» — жоби не викрутило руки». [236]

Ще один спосіб вбезпечення від вихору — сплюнути й наставити в його бік дулю:

— «Казали, сплюнути треба на бік. Мені такого не було ще. Але ж часом є, що схопиця такою бурою». [237]

— «Віхор. Ну що робили? Дулі давали да плювали, да щоб його дальше одвернуло, да й і все. Кажуть, щоб нічого не вівернуло». [238]

Натомість дехто вважає, що так можна тільки роздразнити чорта:

— «Треба кинути чим-небудь. Плюнути не мона, кажуть, то може зробити зло». [239]

— «Як вихор іде, то або присяд, або мовчи і зовсім не обзивайс. А колись, кажет, тоже якийсь дядько, то дулю дав, як вихор, то тоже, кажуть, як схопило, як перло, то не знав, де впаде». [240]

— «Од вихру подкурували чортополохом. Він, як обично, на голому місци крутить. Не дай бог дулю йому скрутити чи плюнути! Страшне діло! Перехрестис, да впади ницьма, да й лежи. Сусід дулю скрутив, то його з копицюю перенесло метрів двадцять через канаву. То чорт крутить, кажуть, з весіллем уже іде своїм, кажуть. Ножом кидати не можна, бо може обернутиса». [241]

— «Дулю не можна йому показувати і плювати не можна, бо покотить. То нечиста сила». [242]

— «Вихрénник крутить, кажуть. То Сатана. Як завіє, то скалічити може чоловіка вітьор. Задавить, як дулю показати». [243]

Один зі способів протидії вихору — кинути всередину нього чимось піднятим із землі чи взятим із себе (так само кидали щось і на могилу самогубців чи душам неохрещених немовлят):

— «*То перехреститься, і молитесь, і туди грудку пальне, в той вихор*». [244]

— «*Вихор [в нас] не казали. Чортова жилка крутить [...] Єслі він крутить, ту дорогу, шо він вот ішов, перекрутив, тре' перекинути: чи травкаю, чи піском сипну́ти — то воно ничо' не буде шкодити. А єслі ти ничо' не сипну́в, ничо' не кинув, і ломачки не перекинув, — можé параліч бути, можé тобі мучити хвороба — таке, шо треба буде до людий їхати. Там ничо' не тре' приказувати, но тилько перекинути пісочком і три рази шоб перехрестився і перекинув голля*». [245]

— «*Кажут, шо то як круте, треба з себе яку нитку урвати й кинути на той вихор, аби не підвіяв. То, кажут, той, моци би не мав, круте*». [246]

Подекуди кинути годилося або «від себе», навідліг, або позад себе:

— «*Шось-небудь візьміте в руки і 'дкн'йте 'д себе, шоб тудою ни переходив ни хто, бо перейти — людину крутить*». [247]

— «*Як побачиш щось таке крутиться, то нагнися і ззаду шось перекинь*». [248] Водночас вважали, що кидати у вихор одяг чи взуття не варто:

— «*Вóхор як йде, то треба осторонятися, перехреститися або дулю дати йому. Шобне на тебе, бо ж може скалічити людину. Хтось кинув чикашкета, чи шапку туди, то покрутило і йому голову скрутило, і крутило в голові йому, — воно ж крутить*». [249]

— «*Як вихор — то минайте, бо то його місце. В нас один хлопець зняв чобота — да в вихор — то цілий вік кульгав. То той, шо з рогами, ходить, то то вихор. Христись і оступись*». [250]

Оберегами від вихору, як і від «нечистої сили» загалом, були гострі залізні предмети. Водночас і їх використання теж визнавали не зовсім безпечним: «*То од вихру ніж може помогти, ножа наставити. Такий був в нас Єлисей, він вже покійний. То посипав він просо, і прилітає [вихор], крутить, і — до його. А він мав зеліznика (лопату — **В. Г.**) такого стал'ного, і його дразнит: «Чкур!..» (Не дай божє «Чкур» сказати, як він крутить, — но проси його: «Іди, змилуйся, іди, куди ти йдеши», — а то може все понестó, бо то чорт). І він, каже,*

так його подразнює тим зелізником, і він крутив-крутив — він нічо' в його ні взяв. Все, каже, стих... Такий ровець вже прокопав [той Єлисей], щоб те просо засипати, і, каже, як не схватився [знов вихор], то як куфайку взяв і в ровець кинув — так, каже, загладив [ту куфайку в рові], щоб не бачив [сам, то] ніколи в світі [не повірив би]. От, чорта, каже, проси: «Не чепи мене, йди собі, куди ти йдеш». Чорта дразнят — «Чкур!»^[251]

Якщо ж людину таки «підвіяло» (а вихор ототожнювали з вітром взагалі чи з так званим «сквозняком», протягом), зверталися до бабів, які вміли «змовляти подвей». Дя прикладу наведемо замовляння, у якому однією з причин хвороби названо саме вихор: «Господу Богу помолюса, Пречистой святой, Божой Матер поклонюса. Не сама я йшла — йшов Сус Христос і Пречиста Божя Мати народженному Івану ляки, пудвей і пристрет виговорати. Пудвей-вічер, добрий чоловіче, прийде сам Христос, вун тебе спросить, вун с тебе взище, за шо ти в грешну душу влез. Чи ти водяний, чи ти ветраний, чи ти насланий, чи ти бегучий, чи ти летучий, чи ти стрєв на дорозі, чи на порозі, чи ти з вихру, чи ти з очей, чи ти з урокув, чи ти з смеху, чи з страху — на лозє почеписа, на травє покотиса, на воде потописа, на шипшині поколисa, од народженного Івана на векивеков одчеписа».^[252]

«Вітьор» викачували на яйце, спалювали освяченим прядивом із льону, подекуди підкурювали хворого дев'ятьма хрестиками з освяченого троєцького маю (лепехи чи клена). Водночас нерідко використовували й безпосередньо те, чим крутив вихор. Зокрема, хворого підкурювали, почергово спалюючи дев'ять хрестиків зі «сміттячка» — соломи чи сіна, знайдених на місці крутіжу: «Вітьор палиця тим, шо ото як крутило, і тако хрестиком поклато».^[253] Іноді ж просто підкурювали цією «соломкою»:

— «Буває, товітер. Вітер як дує, і він крутить там тим — нутам солома, сіно, шось такево. Тим так крутить, і тото хто ввидит, то ся старає потому того взятó. Шо то помічне. Шось заболіє людина — курят його, підкурюют. То воно дає ради від злого».^[254]

— «То так, як в той вихор стати, то воно ніби так ге, шо паралізує. То так вірили. Ту солону, шо то воно крутило, то хапали, і потому курили ту людину, шо захворіла, і воно легше бўло».^[255]

Варто також зауважити, що з того, чим крутив вихор, «знахурі» могли робити «перапій», чи «данне», яке дають комусь із горілкою «на

смерть»: «Вихор — то чорт крутить. Тамо во береза така вісокая... Вийшла є весною... вийшла весною, і стою. Ну, ше нічо' не садили, аж то шумит-шумит — і тако до менé, як до колодязя, так згори крутит-крутит-крутит, і є хреста — раз, на себе, і воно — назад-назад, і знов пушло на березу. То діявол. Кажут тако: вітром як сіно чорт крутить, знімає вгору, берут тоє сіно, спалюют, спалюют і того... і так як ти є на свадьбі, і є тобі незаметно дам в стакан того попелу, ну, то вже й тебе покрутит. Вже гет і в'єжут, і шо хоч роблят. Так говорили люди. Параній, казали. Параній з того попелу робиться».^[256]

Проявом чорта також вважають **буревій**. Повсюди в Україні його пов'язують і з повішениками, однак з огляду на те, що їхні душі відходять до «нечистого», такий зв'язок є виправданим. Зокрема, коли зривається вітрової, буря, кажуть, що це хтось повісився або ж що «вішалник дме» чи «диявол десь тікає».

Бурю, як і вихор, можуть ототожнювати з «чортівським весіллям»: «Ето мушчини рассказивали. Зайшли вони на ночь, ходили у ліс, у дрова, да ночевати осталіся на квартирі у єйо [відьми], а она каже: «Будете саміє, а я поеду на весілле». А то они таке весілле робили. О, а тоди ж були... Була така бура, тож таке покачело, хороми покачело, порвало ліс, усе — то ето вона з таким весильчком ішла. Вони злякалися, як она казала: «На весілле пийдемо». Да они повтікали з єтих. [Коли буря,] змеї женяца, лихис, черті. Змей і чорт — то ж одно».^[257]

У багатьох бувальщинах та оповідках характерним сюжетним елементом є зникнення чорта в супроводі буревію: «Ішли хлопци у це ж, у Параніно. Туди я не знаю, скільки кілометров — восем чи девять. А це ж треба самім, у нас нема таких лесов, а тільки лесопосадкі такіє. Ідуть, так повернули, — тіпа зрєзать через посадку, — аж стоїть дед. Такий чоловік: «Хлопци, дайте закурить». На. Дали йому закурить. Пошли. Да, каже, ми як прошли його так шагов із дєсять, ка', шось як зашумить на том мєсті да як затрецить! Ка', ми без вніманія, пошли. Ідем, і, каже, вже под утро, вже знов цей дед стоїть: «Дайте, хлопци, закурить». Знов циє хлопци дають йому закурить. Знов вони одийшли. Знов як зашумить, як затрецить. Вони прошли да поставали: ну шо це таке — шумить, каже, трецить. Давайте вернемос подивимос. Коли вертаюца, а на том мєсті так як конськіє следи стоптане. Каже, так лесом туди, як до захода сонца,

потрещало, й потрещало, й потрещало. То хлопці поставали і, каже, ми не знали — чи то йти, чи то стоять на місці». [258]

Бурелом, як і повалені вихором дерева (виворіт, вихреники), повсюдно не використовували для будівництва:

— «Покручение, де вивалит ото бура, то тисє в постройку не йшли дерева. Ну то ж вєтер вивалив його, **недобре**. Ну до то ж — завладєв недобрий. Дьявол. Да вівернув». [259]

— «Вихреника ніхто не брав в постройку, бо його там сатана крутила». [260]

— «Вітер — то це вже не 'д Бога воно. Це бура, це вже, як кажуть в нас, чортове весіллє їхало да повівертало». [261]

— «Воборотня, то того старались не класти [в зруб]. Ну, шось воно шкодило. Я й не знаю чого. [Гроном почепляне] тоже на стройку не брали». [262]

Безпосередньо пов'язаний із чортом **градобій**. Зокрема, у Карпатах побутують уявлення, що чорти у високій скелі на горі чи в гірському озері товчуть на град велику брилу льоду. [263] За іншою версією, «то дияволи вгорі літають і товчуть, січуть град». [264]

Типовою для карпатського ареалу є оповідка про те, як чорт питав дозволу в **градобурника** (**громівника**, **градівника**) на те, щоб перегнати градові хмари через село:

— «А в Сливках мій вуйко був, служив хлопцем от онде на другім селі, та й, каже, зійшлися до пропінациї, а там — п'ют сидєт. (То колись люде інакше сі любили, як тепер.) А сидит збоку якийсь бідний чоловік, а сидить вїт межи хлопами. Входит панок, панок входит там в тоту пропінацию та й каже до того бідного чоловіка: «Пусти мене вівці перегнати через Сливки», — а він каже: «Я не пуцу. Я тебе не пуцу з вівцєми через Сливки». А вїт із-за стола: «Шо ти не пустиш? Жени...» А той дїдок, той старий чоловік бідний, каже: «Жени, але лише дорогов, абись поза фосу не постав, а підєш у вїтїв город». (Так каже той чоловік бідний, то ніхто не знав, шо він розумний.) Та й нема, нема, нема, — тут сі захмарило, дужче зачєло гриміти, прийшла тучє, — то повні фоси були [граду], а як повернув у вїтїв город, то сі не лишила одна зернинка зелєна. А вїт тогди каже, як уже пішов вїт додому, з того, шо пили, та й каже: «Я гадав, шо я мудрий, а я дурний чоловік як на світї. Той мудрий». Та й

прийшов відтак до жида (бо то жиди були в нас) та й каже: «Мошку, аби ти знав, аби тому і тому, коли він прийде, аби ти дав булку і кави, аби ти його погостив. Я тобі сам буду платити». А жид каже: «Я йому даю без тебе, я розумію ліпше, як ти». Та й так, що жид все давав тому бідному, коли він сі нагодив. Він не сидів все в жида, але коли прийде — жид його вже гостить: «Я тебе маю гостити, бо вїт мені буде платити». А той вже сміється і каже: «Ой вїт буде платити. Тото я добре знаю». [\[265\]](#)

— «Казали, що були такі громовики. Були такі люди, я їх не виділа, але чула. Колись мені бракувало корови, да й я пішла в гори, то мені жіночка таке розказувала, що у неї був перший брат такий. Як він вродився, мав на плечах родимий знак. І як той хлопчик виріс, то вмів відвертати град, вмів бурю відвертати. Він молився. Мав таку силу, що він ставав на поріг, і куда руков махнув — туди й дощ пішов. То так вона мені сама розказувала, що як гримить, то він сі роздіває, йде за дев'яту межу, бере собі хрест та й лягає там за межею. А диявол іде, бо хоче розпалити в селі огонь, щоб згоріло все, щоб побив шось грім. А він на дев'ятій межі лежить, а диявол його питає: «Пусти мене з своїм військом у чуже село». А той йому каже: «Йди собі на ліси!» Так той два рази спитає, а той йому відкаже, то вже в селі видно, що та бура йде на ліси (а чути такі лускоти, такі гримоти). А рано вставав її той перший брат та й йшов в ліс дивитись, що вже той там поробив. А по смереках така рупа, кров його». [\[266\]](#)

Цвіт папороті

Тісно пов'язані з чортом уявлення про *папороть*. Подекуди її безпосередньо називають диявольською травою: «Кілько є зільи, то усе від Бога, лиш папороть від чорта». [267]

Майже повсюди в Україні вірять, що опівночі в ніч на Івана Купала папороть на якусь мить розцвітає. На Поліссі цвітіння папороті нерідко співвідносять із так званою *ра́боною* (*горобоною*, *громно́чною* тощо) ніччю — гупою ніччю, коли сильно гримить і блискає, іде злива або ж лише небо одна за одною крають блискавиці, однак без грому й зливи; на Волині іноді — з ніччю *Зеленої суботи*.

Хто здобуде цвіт папороті, той нібито стане щасливим, зможе закохувати в себе, відмикати будь-який замок, бачити місця зі скарбами, розуміти мову тварин, «*все буде знать, шо в світі де робиця*», «*всьо буде знати: дранне і добре знати, кров замовляти, зуби, воду з покойника, на зуби до місяця зговорювати*», тобто стане «знахуром».

Оскільки цвіт папороті дуже цінний, за ним полює й «нечиста сила»: «*Хто найшов ту папороть, то стане знахуром, шось буде знати. Але то дуже рідко, бо нечистий не давав*». [268] Чорт усіляко перешкоджає запопасти цвіту, насилаючи сон чи несусвітні страхи. Коли йшли в ліс (чи вже поверталися з цвітом), не можна було ні до кого обзиватися й озиратися, незважаючи на те, що навколо наче горить або валиться ліс, щось кличе, «*вельмо свищить, пригає, виє*», «*якбі яка туча: лес ламає, і шумить, і гуде, ось-ось доганяє*», що «*буде коняка лезти до тебе така облезла, шоб ти єе целовав*», лякатиме якимось плачем, стогонами, кидатиме паліччям, камінням тощо (насправді нічого цього немає, а «*воно просто лекає*»). Якщо сміливець не витримає страху й озирнеться, то помре або втратить розум:

— «*Хотів тої папороті, шоб він усе знав. Злодюга, ходив вон — де-де лежать гроші, де шо в тебе лежить, то он хотів усе знать. Оце з Локатич. То вон вікопав ямку. Вікопав ямку таку, бо це ж сильно страх удає. Шо хоч там удає, і не тре' ж бояць. В дванадцять часов. То вон вікопав таку ямку пошов. Ну, а папороть, кругом папороть. То*

вон ямку отако по груди вікопав. То, каже, так било його в тей ямці. Так, сюди-туди об стени. Так, каже, било, шо ну». [269]

— «По папоріть йшли в Зелену суботу в дванадцять часов. Одні дойшли до того місця, знали вже, певне, добре, де вона є. Каже, як стало в них кóдати камінням, і горшками, — ну де ж горшків набрало? — а вони як давай втікати... То чари якісь». [270]

— «Це ше ж вона буде, та ніч. Це ж треба «Чорну магію» читать до неї. Один читав-читав — дочитався. Пішов у ліс. «Стояв, — каже, — загорівсь огонь, тріщить ліс. Боже! Скрізь огонь, огонь, огонь, а тут нема. Я переступив сюди. Переступив — всьо — нема». Його гонило з ліса, а йому треба було всьо це видержать. Не дочитав.

Взяв — придурів з ляку. Як візьмеш ту папороть, то все будеш знать, шо в світі де робиця». [271]

— «[...] І вун помешався. Ну, став нерозумний. Ну, йому там всяке таке стало показуваться. Ну, вон вроді як заснув. На те врем'є вун заснув. Сєв, каже, на пеньку, сидєв коло папороті. І таки він заснув, і йому в снє стало таке показуваться, і вун перелякався і став такий».

 [272]

За спорадичними уявленнями, щоб «не Боже» не забрало розум, голову необхідно було прикрити дванадцятьма макітрами. З настанням дванадцятої години з голови зривало макітру за макітрою. Якби їх не було, зірвало б голову: [273] «Івана зілля страшно йти до лісу збирати. Там якась папороть чи шо, то голову зірвє. То насажували якісь баняки на голову і ходили. Якась вона дуже папоріть, шо цвितе, особінна. А чортяка не дає зірвати, зриває голову».

 [274]

Той, хто знайшов цвіт папороті, повинен розрізати пучку й закласти його «в долінь пуд шкуру» або біля розтятого косою лівого мізинця. Цвіт закладали саме в ліву долоню, бо якби в правицю, то під час вітання частинка сили переходила б до інших. [275] Нерідко рекомендували окреслити навкруг себе коло освяченим на Великдень (12 разів) ножем, а брати цвіт у пасхальний рушничок: «Він робить кола себе паска ножем. І через той зле не перейде. Злякається той чоловік, шо сидить в тому кружкові, вискочить за пасок — та й задушать його».

 [276]

Обводили коло й освяченою на Водохрещу глиною: «Хрести ж пишут на Водяну Кóляду на хлівах. Потім з тою глинкою в папоріть ідут і кружка пишуть. Шоб чорт, зла сила не могла найти. Ну і ходили ж тії... знахурі ходили».

 [277]

Навіть узявши цвіту, не можна було бути певним, що він уже твій. Чорти намагаються відібрати його як не силою, то обманом. Наприклад, можуть створити видимість, що вже ранок, — людина, упевнена, що володіє цвітом, вітається із зустрічним «паном», і в ту ж мить і пан, і цвіт із вихором щезають. Так чи інакше, але в більшості випадків цвіт опинявся в чорта: «Цвіт папороти цвितе в ночі на сєв. Івана в першій годині по опівночі. Хто би цєс цвіт мав и покладе на долоню, тот видит усе и знає все, шо си в сьвіті діє. Єго сокотит Біда и не дала би нікому узьити. Один чоловік пошов сокотити на

Івана у ночі ту папороть, йик буде цвисти. В першій годині нараз лише блисло а вин утьив косов тай зачьив тікати, а чьорт за ним гнав си тай в-одно кричьив: «Подай моє!» Чоловік изверг усуну траву з коси, але чьорт таки си за ним гнав аж до хати а в хаті хотів го бити и кричьив: «Подай моє!» Вин розбив косу, а то цьвіт був у пйитці коси. Біда узьила цьвіт, а єго вже ни кортіло бірше ити сокотити». [278]

В Україні широко відома оповідка про чоловіка, який шукав у лісі волів (коней) і під час пошуків захопив цвіт папороті в постіл (вважають, що «як ото папороть в постол попала, да то ненарошно, то не буде лекати» [279]):

— «На Йвана Купайла погнав дід — це ще бабіного свекра да батько — воли пасти. І погубів тиє воли. Наєхала хмара, темно, став доц літ. А вон ходів-ходів, а папороті цьет набрав, вон же в постольх ходив, на тиє трапкі, то вун прийшов до хати да й розказує — шо вон все знає, як тут за його переживали. Роззувс, роззувс, як скінув тіє постолы — все. Ничо' не знає. А цьет був при йом, то вун все казав їм: «Шо ві те казали й те, я все чув і знав». [280]

— «Колись чоловік згубив воли, а був вбутий в постолы і пішов їх шукати. В тиї постолы напхалося цьвиту папороті, то поки ходив в тих постолах, то все знав: як корова говорить, кури, а як сходил постолы, то вже нічо не знав». [281]

— «Говорили, шо цьвите папороть, і якби ту квітку взяв, а вона цьвите опівночі, то мав би велике щастє. А це казали старі люди, шо якійсь пішов на Івана коні шукати, бо десь коні загубились, а колись в постолах ходили, і десь та квітка забилась у постіл, і він мав велике щастє». [282]

Трапляються суто розважальні, гумористичні варіанти цієї оповідки, зокрема такий: «А то така легенда, що чоловік да загубив коні чи воли. Пошов шукат. Да ходив-ходив, шукав-шукав, а доц такий, да лісом, да не найшов тих волов. Да прийшов додому.

Да йшов лісом, да саме та папороть цвіла, да в постол та кветка зорвалася да застромилася. А вон іде, да вже як та кветка застромилася, до йому вже вдалось — вже вон знає, де його воли. І вон пошов забрав тіє воли. Тіє воли шо там межи собою мукают чи хрупаят — он уже їхню мову понимає. Да пришов додому, да льог да й лежить, а жонка пустила кури годоват да насипала пшениці чи чого,

да кури їдять, а півень єдну курку — стук, тоді другу — стук, о. А вон вже розбірає, шо тіє кури говорат...

Єдну вітяв, другу вітяв да каже: «Ого! Я не такий буду дурень, як мой хазяїн». А шо ж хазяїн? «Шо жонка каже, то він виповняє. А я не буду вам виполнять!» Да все їх клює.

А вон усміхнувся, а та жонка до його причепилася: «Шо ти, чого ти смійся?» А вон: «Не скажу. Ничого». А тоді взяв да встав, да давай роззуваться. Да роззувся, да вінав теї цвєток, і вон забув уже всьо. А то вон понімав всю худоб'ячу мову. І гремит в тую ніч, і доц падає. Одо цього року гриміло сильно перед Іваном Купайлом». [283]

Водночас нерідко розповідь про цвіт папороті, який випадково потрапив до постола, завершується тим, що «нечиста сила» його видурює. Наприклад, якийсь «пан» пропонує заплатити за старі постолі (з папороттю) золотом чи навіть обміняти на своїх коней. [284] Іноді ж чорт просто відбирає цвіт у людини, котра ні про що й не здогадується: «Ходив в том лєсе по папороть. Вона попала в постол. І якесь ото таке, як оно то все (чорт — В. Г.), веде його в лєс: «Дай того постола». Вон дав. Той пошептав, пошептав — только вистогнуло. Всьо равно вон би забрав. То в рабінову ноч. Та ноч по-разному буває. Ото блискавка дуже сильно б'є». [285]

Подекуди вірять, що взяти цвіт папороті до снаги лише «непростим»: «Я вам їдне ше розкажу. То то — то правда. Був такий їден чоловік — ну, все знав. А чого, як він знав (він був ше молодий, сорок років йому було; то він у Корец приїхав, і він дуже лічив людей). Ну, і по книжках же пише, шо папороть цвіте. Вона цвіте на Йівана Купайлого. То там один — він учив чорнумагію. І ту чорнумагію зучоть — то з ста один виходить. Нихто не вийде живий. Але вже як зучить, то буде все знать. То він, назбиралоса там багацько людей, і питалися старійші, а я ше в другому класі була. То він казав: папороть цвіте, но треба її взять. Я пішов в ліс, сиджу з кущаком. А папороть як тільки стрілку випустить, зацвітає ця квітка, і зразу ці чорти ловлять єї. А він — я тільки в руку, каже, взяв — всьо! — як стали ції чорти качать мене, то чуть не лопнув... Але відержав... І забрали, й нема. А цю квітку взять — то будеш усе знать. Ну, каже, на другий рік жду теего — шо дальше буде. Знов так сиджу. (Але взяв з собою бритву він.) Як тільки та квітка знов зацвіла, я хап єї теего. (А він долоню розрізав — до ці чорти до крові живої ни пудийдуть.) Я

скарéй цю квітку... Ну, він її не повністю, а хоч пелюсточок взяв да запхнув. Ну, вони не забрали у його́. То він усе знав. Він тако сидить в зеркалі, курить, і все бачить, шо тобі було і шо тобі буде до кінца життя. Но вже він дочитався до тих пір: шо тобі наймиліше — оддай. А як не оддаси, то вже тебе знічтожать вони. А він каже, я подумав, а я — сирота: шо тобі наймиліше? Батько й мати. А то нема... А він шено оженився. І дуже любив ту дівчину. І не додув, шо це забере. «Ну то берить, — каже, — шо наймиліше...» Всьо. Приходить додому — жінка слаба. Три дні пробула — вже й нема. То й і він довго не пробув за нею». [\[286\]](#)

З наведеного матеріалу добре видно, що навіть якщо уявлення про цвіт папороті справді прийшли в Україну із Заходу, як припускають деякі дослідники, то на українському ґрунті вони настільки адаптувалися, що їх уже справді можна вважати автентичними.

ДОМОВИК

Домашні духи є одними з найпопулярніших демонічних істот в українців. Залежно від регіону це зазвичай *годованець* чи *домовик*. Також до поняття домашніх духів із різною інтенсивністю виразно тяжіють уявлення про ласку та вужа.

Відомості про годованця й домовика іноді майже тотожні. Відрізняє їх насамперед походження, хоча не лише воно. Годованець як «дух-збагачувач» (чи «домашній чорт») переважно походить зі *знóска* (маленького недорозвиненого курячого яйця без жовтка) і за свої послуги забирає душу господаря після його смерті. Домовик — це насамперед похідний від душі померлого предка дух-опікун.

Уявлення про годованця здебільшого побутують у Карпатах і на суміжних територіях, тоді як віра в домовика більше притаманна решті українських теренів. На Заході України своєрідною гранню між цими уявленнями є історико-етнографічна Волинь, де на межі з Надсянням, Опіллям і Поділлям виразно простежується карпатський варіант — тип духа-збагачувача, а на півночі спостерігають тяжіння до поліського типу домовика-предка. Водночас як ототожнення домовика з чортом, так і уявлення про нього як про душу померлого в Україні трапляються повсюдно.

Єдиного інваріантного прообразу домовика на українських землях немає, наявні лише більш чи менш загальні діалектні тенденції до його характеристики, які співіснують з іншими, менш популярними.^[287]

Назви. Перша виразна згадка про домашніх духів у східних слов'ян датована кінцем XIV ст.^[288] Автор згадує про «проклятого біса-хороможителя», ніяк не пояснюючи, що криється за цією назвою. Найімовірніше, що так представник церкви назвав *домовика*. Саме ж слово *домовик* чи не вперше згадане в граматиці початку XIX ст., де українських *дідька*, *домовика* витлумачено через переклад російською мовою — *дедушка домовой*.^[289] Безперечно, слово *домовик* на той час уже було добре відомим. Водночас можна припустити, що в українців, як, наприклад, у чехів, давнішою за походженням була назва домашнього духа *дідько*, яка вказувала на генезу персонажа від душі старшого з померлих у сім'ї.

Сьогодні слово *домовик* як загальна назва відоме повсюдно в Україні. Також цього персонажа називають *домовік, хадзяйнушка домовік, домовічок, домовий, домовой, домовій, домник, батюшка домовой, хазяїн, хазяїн дома*. Лише на Сарненщині зафіксовано назву *перейма*: «*Старші люди казали — перейма, а тепер вже кажуть — домовік. То те саме*». [290] Вочевидь, ця назва є віддієслівною, від *переймати* — ‘завертати худобу’.

Унаслідок ототожнення домовика з «нечистою силою» (безпосередно з чортом, годованцем, «безпірним» покійником тощо) використовують і назви *нечиста сила, лихий, ліхач, нилапо́й, дідько, чорт, чортик, сатана, враг, злий, злий дух, нидобрий, погань, нячисьцік, лякайло, пужало, начнік, недобра душа, мертвець, сьмерть, «той, шчо памьор», знахор, коўдуннік*, [291] зрідка — *панок, панич, федик, антипко*, [292] а то й *хóванець* чи *виховáнець*. [293] Водночас назва в цьому випадку не може бути достатньо надійним ідентифікатором.

Походження. У разі ототожнення домовика з годованцем також можуть вважати, що він з’являється з так званого *зноска*, що його можна придбати «з усім» тощо. Водночас у більшості регіонів в уявленнях про домовика його появу пов’язують із закладанням підвалин чи фундаменту хати, зведенням комина чи печі, із завершенням будівництва:

— «*Заводиця, кажуть, як хату строїш. Оцьо як зробили заливку, підмуровку, геть тако вже все вимурували чи там поставили дерев’яну, ну та й всьо, вже тоді знайте, шо він буде на горі*». [294]

— «*Домовик у кожній хаті є. Як строїти хату, то він уходить. [...] То як ті[ль]ки заклали хату, то він появляєця*». [295]

— «*Поки хата будується, домовика ще нема, а вже як вивели комина, поселяється домовик*». [296]

— «*Казали — раз ніч є, то й домовик є. Казали, що буває таке, а що воно?*» [297]

— «*Думовик в кожній хаті є. [...] То вже як построїли хату, то він повинен бути*». [298]

— «*В домі обов’язково є домовик. Як построїця чи як закладає, [тоді він з’являється]*». [299]

— «*Як построїця людина і буде жити в тій хаті, то там має бути домовик, а чи то злий дух, чи божий дух, я не знаю*». [300]

— «Як построиш хату, так він, кажуть... і він селиться. А хто його бачив чи не бачив...»^[301]

На Камінь-Каширщині стверджували, що «як майстри заклали на погане, то воно береця».^[302]

Іноді, ототожнюючи домовика з «нечистою силою», трактують його як душу «безпірного», відьмака чи просто «чужого», що помер на місці будівництва хати:

— «Після війни, то одні купили хату на хуторі — і продали, не могли там жити. Там жили ті, що займалися злими духами, читали чорну магію, і там жили ті злі духи. А то кажуть, що там на тому місці була вбита людина, а вони поставили хату на тому місці, а то не можна. То хто чорну магію читає, а потім вмирає, то той домовик там потім і живе».^[303]

— «Ну, домовики, кажуть, що вони тоже є. Є такі, що на такому місці поставлять, вот, наприклад, десь колись було кладбище і там поставлять дім, то якісь ті ходять, стукають, муче».^[304]

— «Якщо якийсь покойник не так вмер, то по горі десь стукає, то кажуть — домовик».^[305]

Свого часу такі уявлення зафіксував М. Теодорович у колишньому Заславському повіті: «...вірять, що якщо при копанні землі, наприклад, для фундаменту споруди, будуть вириті кістки покойників, то їх належить поховати і відслужити над ними панахиду; інакше у споруді, зведеній на такому місці, поселиться злий «домовик»».^[306] У бувальщині зі Старокостянтинівщини йдеться про домовика, який жив у хаті, де перед тим спеклася біля груби мала дитина.^[307]

Іноді це душа, якій чимось не догодили:

— «Якщо хтось помре в хаті, і то тій душі не догодиш — не зробиш дев'ять день убід, сорок день і рік, і на церкву не даси, бідним за упокой не даси — і то в хаті є той домовик. То він в хаті до року все б'є».^[308]

— «Людина як помирає і якусь мисль має, незакінчену роботу... То він може зістатися в тій хаті і робити своє. І дитину колисати буде, що колиска буде ходити...»^[309]

Типовим є ототожнення домовика з душею члена сім'ї, який помер у вже збудованій хаті:

— «Як хтось в хаті помер і шось таке в хаті чувствуєця, чи на горі шось тарахне, то це, кажуть, домовик. Він в кожній хаті є. В кожній хаті ж хтось вмирає». [310]

— «Кажуть, як хтось вмер, то хтось ходить, — то домовик той ходить». [311]

— «Тако домовіка нема, а де хто ге вмер, то там довжний бут домовік». [312]

— «То перейма з людини, з душі робиться, з якої Бог пошле, з своїх близьких. Це од Бога наслане». [313]

Трапляється, що домовика порівнюють із душею людини, після смерті якої ще не минуло сорок днів:

— «То не погане. Воно із своєї сім'ї — чи померший, чи шось таке. Шаркає в хаті. То домовий — хазяїн дома, домовий. То от те саме, шо душа до сорока днів. То тільки до сорока днів — домовий, а там він йде. А так ше приходить». [314]

— «До сорока день, як вмере людина, то щось на горі в хаті ходило і лопотіло». [315]

— «Як добрий був покойник, то після нього все плодиться добре в господарстві — то його дух помагає. До сорокової служби покойник в хаті перебуває, сорок днів не положено грубу мастити». [316]

Про ототожнення домовика з душею померлого свідчить і така бувальщина:

«Лягла й лежу, — ляпає [серед ночі дверима]! Я повернулася до стінки видом, да вкрилась одіялом ватним, да тільки дирочку пустила, шоб дихать не задушиця, і заснула. А сколько воно ляпало — а Господь його знає! До це коб я спитала: «Чого душа хоче?» — може, тоді вона б сказала, чого вона хоче. А хто його знає, [хто то був]? Може, домовік». [317]

Нарешті, за добре відомою дослідникам легендою домовик — це один зі скинутих із неба ангелів: «Домовик... Він же ж... діявол... ангол... — коло вас ходит. І коло мене, і кала вас. І він, якщо ти Богу молился, хрестисся, він до тебе не пудступит, він далеко... він далеко тебе мінає. А єк ти не молился, не хрестисся, то він за тобою ходит, діявол. От тобі й домовик. Він, і домовик... Він як ангол і чорт — були такі само у Бога. І Біг з неба їх скидав. Хто впав на ліс — лісовий, хто на дом — домовий, хто на воду — водяний. І так вони і розийшлись. Ну

і ходять по ліси... Ходять по ліси, ходять по хати, — всюди ходять... У хати улюбому кутку сидит, він хавасця. І якщо добре у хати поводиця сімне, то там...»^[318]

Вигляд. Часто люди вважають, що домовик невидимий:

— «Домовік є, тикі ві його не побачите, і я не побачу».^[319]

— «Ніхто його не бачив».^[320]

— «Його бачити ніхто не бачить».^[321]

Дехто дотримується думки, що це Бог захищає людину від вигляду демонів, зокрема й домовика: «То тей, шо ми його не бачимо, [гриви] заплітає. То їх мніго-мніго ходить, але нам Господь заслони вочи, шоб ми їх не бачили. Якби ми їх бачили, то ми би їх страхалися».^[322]

Інші ж стверджують, що домовика не побачиш і не почувеш, лише якщо з ним добре обходишся:

— «Його не тре сердить. Хай він собі живе тихенько, і ви собі тихенько. А як уже він починає бушувать, оказуваться, то то ви вже знаєте, шо? То вже хазяїн там мешкать не буде. [...] І повмирали вони обоє... Рубає дрова, теше, бухає, бухає... До приходила [та сусідка питати поради]. «Домовик», — кажу. Розсердила чимсь його. Його не тре чіпать».^[323]

— «Воно, домовік, в любій хаті є. Тільки шо ніхто його не бачить. А як десь спротивица йому, то він покажеца».^[324]

— «То розказують старі люди, шо було і в селі у нас такеє. І варили йому їсти, виносили на гору. Його не зачіпали, то велася худоба, всьо. Як йому нашкодити, то буде перевертати всьо на горі».^[325]

Іноді домовик виявляє себе на знак про якусь «новину»: «І в нас домовой є. Він коли подає звук, отакий глухий, наче стукає, коли хтось має приїхати або листа маєш получить. І так настирно, у тому куті, де ікона».^[326]

Нерідко виявлення домовика трактують як передвістя майбутнього нещастя, навіть смерті:

— «Домовик — то є в кожній хаті. Як вже він тривожить, там хтось має вмерти чи шо, то він бушуєця. Мій чоловік мав вмерти, і дочка прийшла з клуба, сіла. Як дивиця — то якась чорне. Вона як стала вищати... вибігла на гулицю, покликкала хлопців — і нема. Вона

приходить додому, полягали спати, і ніби хтось ходить по хаті. Як тут очутюєця — то наші батько померли. То так домовик дав знати». [327]

— «Його ніхто не бачить: еслі вже бачиш — то то беда. Лучи не бачить. Шото вже зле». [328]

Проявити себе домовик може й тоді, коли в хаті негаразди: «То злий дух. [...] Як сім'я дружна, то він тихо живе. А коли свараця, то він грюкає, б'ухає, він тоді довольний. Якщо стане сварка в хаті, то каже — о, вже заліз із хвостом пуд піч». [329]

За іншими відомостями, бачити домовика можуть нібито лише господарі:

— «Його так не побачити, його тільки господар бачив». [330]

— «Він є невидимий. Ми його не бачимо, тільки ті, шо в хаті». [331]

Близьким до попереднього є уявлення, що бачать домовика «непрості» (у поданому випадку актуалізовано уявлення, що тільки в них він і живе):

— «Є такі люди, шо бачать його, того домовика. [...] Є люди — бачать, як хто шо знає про нього. [...] А вон живе так, щоб його ніхто не бачив». [332]

— «Знахарі є погані, а є не погані. Одні, кажуть, — від Бога, а другі, кажуть, — нечисту силу мають, хто там знає. З чортом [мають справу], ну, кажуть, — домовики. Ми його не видимо, а ті знахарі то видять». [333]

Водночас такою здатністю подекуди наділяють і праведних людей: «Ми його не бачимо, лише такі бабушки хороші, шо вірать у Бога, то вони розпізнають». [334]

Домовик нібито може показатися й малим дітям (адже вони також іще безгрішні):

— «А він ни показуєця. Він, ну, показавсь дітям, а старим, кажуть, ни показуєця». [335]

— «А він найбі[ль]ше до малих дітей має діло». [336]

— «Ну, дітки малі можуть бачити. Ду трох рік можуть бачити. Ну а то не всім дано його бачити. То треба ізбраному бути, щоб його побачити». [337]

Нарешті, здатністю бачити домовика подекуди наділяють тварин, зокрема коней: *«Домовик живе в хаті, на горішці. Його ніхто не бачив. Тако видно, як по хаті літає вітер ввечері, як лягаєш спати. Часом гукає — вийдеш, а там нема нічого. Таке багацько по селі було. Коням то гриву посплітає, як виводять на пашу. Коні то десь бачать, бо кажуть, як коней вигонили, то кажуть, коні злються. Коні бачать, а люди не бачать».*^[338]

Найчастотнішими в бувальщинах та оповідках є випадки, коли домовика бачили сторонні люди, які залишалися ночувати в чужій хаті, а також ті, хто проходив повз хату з домовиком увечері чи вночі; хто служив у такій хаті; хто намагався щось узяти з такого обійстя тощо.

Зазвичай домовик виявляє себе звуками кроків або якимись діями:

— *«Вішло із-пуд стінки. І чути, що йде-йде, йде-йде. І спустілося на долувку. Полежало трохи і пошло хатою — чути. Пошло хатою, походило...»*^[339]

— *«Домовик може ходити, а ти його не бачиш. Лякає, стукає, гракає».*^[340]

— *«Тут була така хата, Зубрицьких, то минали ту хату. І ввечері, каже, човпеця шось. І ніхто, каже, не бачив — що човпеця, хто човпеця. То то ніби домовий, така поговорка була... в хаті не покажеця, а чудеса виробляє».*^[341]

На вигляд домовик може бути схожим на людину чи на тварину; іноді ж це людиноподібна сутність із певними тваринними ознаками. Стосовно людиноподібної (антропоморфної) подоби прикметним є порівняння домовика з духом, душею людини:

— *«Його ніхто не бачить. Він у хаті просто так як дух».*^[342]

— *«Він невидимий. Як ми душі своєї не бачим, так і його не бачим».*^[343]

— *«Домовик, він невидимий. [...] Часом чуєш, шось човпеця: може, миші, а може, домовик. То якась така душа».*^[344]

— *«Кажуть, що є по хатах думувик. То вже якась зла душа, певно. Якесь воно невідиме, але якесь вредне».*^[345]

Типовими є уявлення, що домовик — «то будто тінь людини», «то воно ніби на людину похоже»: *«Таке — тінь чоловіча ходить по хаті. Вигляд чоловіка його, в чорному, порою так очи засвітять».*^[346]

Іноді вважають, що домовик схожий на господаря хати або ж навіть є його двійником:

— «Він схожий, кажуть, на хазяїна: який хазяїн — такий і він. Похожий на нього». [347]

— «В нас колись казали, що в тій хаті був домовик. То казала мама, переказувала, баба наша переказувала. От, вони дуже багато жили [у тій хаті], і от їдуть на поле, вже той хазяїн їде, а в них грушки такі, яблука були... Вже поїдуть, вже нема їх... Тільки діти — в садок, хтять вкрасти чи ту грушку, чи яблуко, — сидить [там] той самий вже дядько... Люди! Раз, другий раз... І кажуть, що то там шось таке було». [348]

Може показуватися домовик і як надміру високий чоловік: «Я був маленьким хлопцем. [...] І я йшов (вже смеркалось, темно робилось), і во — [там, де] та господарка вся пропала, і зогнола хата і всьо (то в того, що пасіки хтів і за тим питав). І я йду, завів коні, і над плотом стоїть такий високий хлоп... і пішов». [349]

Іноді це чоловік (військовий), характерною деталлю одягу якого є надміру блискучі гудзики:

— «Мій тато розказував, що колись, вже пізно було, йшов він з колегою, і тамо в нас каштанó ростуть, то бачили, що сидів на тім каштанó пан з блискучими гудзиками і курил файку. То ми минули, перехрестилися і пішли». [350]

— «І це домовой — ну, це він показує себе (а скритий), то це точно в мого діда було: так місячно-місячно надворі. От ходить дядько, воєнний, такий гарний, ходит по двору, у пуговицях таких блєстящих, то це, казали, домовой. Дід одойшов, а вон уже в сінцях, і нічо ' не чіпає. Його мало хто бачив». [351]

Домовик-«перейма» в розповіді із Сарненщини представлений навіть у подобі дівчини. Зазвичай «перейми» не видно, бо «вона мертва», «вона в воздусі ходить». Проте одного разу чоловік шукав корови. Знайшов, дивиться, а корови пасе якась дівчина з довгими косами. Це й була *перейма*. Коли він покрадьки наблизився, вона сказала, щоб більше так ніколи не підходив. «Треба гукати, як підходиш, щоб вона скрилася. Не можна, щоб хто її бачив». [352]

Найчастіше антропоморфний домовик характеризується маленьким зростом, що якнайкраще співвідноситься з розмірами запічка чи інших закутків, які полюбляє цей персонаж. Типовим є таке

уявлення: *«Говорили, що домовик — то невеличкий чоловічок такий, на горі більшість живе, на горищі»*.^[353] Описували його як маленького чоловічка в сивій кепці, як дідка. Побутування образу домовика як дідка, схожого на господаря, за спостереженням Л. Виноградової, більш характерне для східної межі Полісся, а за просування на захід «усе частіше з'являються дані про загальні ознаки домовика, що виявляють у ньому риси або маленької людини в червоному (чорному чи білому) одязі, або нечистої сили, повсталого мерця».^[354]

Може показатися домовик також у подобі сірого або білого кота:

— *«Домовий, кажуть, такий як кіт, в віді кота, масті такої сірої»*.^[355]

— *«Чоловік каже: «Я йду на діжурство, а ти останешся дома сама». А я кажу, що мені не перший же раз. Лягла. Чую — щось «тук-тук-тук!». А хата стара й так стугонить. Зара[з] повбиває, і що буде? Да й я хутко за кочергу, лампочку засвітила. Як я вилізла на цю гору — дуже великий кіт, білий-білий, такий великий, що ну. Я за кочергу та й ну його гнати. Десь він подівся, а я ще тоді з драбини злетіла. Мене то тоді, як я хотіла втяти його тою кочергою, то як шось знесло звідти. Оце таке мені було, оце кажуть, що це домовик. Мені не треба було його зачіпати, він був би собі постукав, походив і пішов»*.^[356]

У записі зі Старокостянтинівщини домовик показується як рябий кіт: *«[...] підходить до мене кіт, такий великий, рабий і очі блискучі. Я до його: «Кицюня, кицюня!» — а він навіть не муркає. [...] То був не кіт, а домовик»*.^[357] Варто зазначити, що трапляються й випадки порівняння з домовиком реального домашнього кота: *«Кіт — то так як домовик. Перший має зайти в хату (на входуни — В. Г.)»*.^[358]

Типовим є представлення домовика в подобі собаки:

— *«Я то домовика не бачила, а колись мого діда сестра, осьдо хата була, вона колись розказувала, що ми, ка', бачили. Ми, ка', були малиї, мати нам простелила радно на хаті, і накидала миску каши, і сама десь пішла, а ви, ка', їжте. І хата одчиняна, душно... Ка', приходить собака — такий жовтий, великий — в хату, сів, каже, перед нами, тако як собака лапи поставив, і сидить. Так, каже, язóком облизуїця... а меньчина була сестра, меньча ше — та, каже, такою ложкою — та по лобу цього собаку. І він, каже, обернувся і пушов.*

Пушов-пушов, каже, і чую — ну драбині пушов на горі. Вже, ка', пришла мати, ми сказали, що так і так, мати пулізла на гору, обдивилась — нема ніякого нигде собаки. А він ни показуєця. Він, ну, показавсь дітям, а старим, кажуть, ни показуєця». [359]

— «Він собакою був, вигляд собаки. Чорний, кажуть». [360]

Те, що домашні духи-опікуни найчастіше набувають саме подобу kota чи собаки, закономірно. Ці тварини найбільш наближені до домашнього простору людини. Образ kota в цьому аспекті популярніший, адже кіт безпосередніше асоціюється з оселею. [361] Окрім того, згідно з обґрунтованим свідченням К. Мошинського, «не знайдеться, мабуть, жодної тварини, в подобі котрої не могла би показуватися душа людини». [362] Найчастіше ж, крім птахів та комах, вона втілюється в kota або собаку. [363] Це також пояснює, чому саме ці іпостасі домовика є найчастотнішими.

Уявляли домовика й у подобі теляти: «Бачила я, на горі щось лежить, як теля, коло комина. Питаюся я батька: «Що то таке?» А батько був знахуром і каже: «То домовик — він у кожній хаті є». [364]

Рідко, проте трапляються також описи домовика як пташки: «Є, ше скілько є тих домовиків. І тепер є. Він може сидіти в комині, він може сидіти на горищі, може бути такий, як та пташечка». [365]

Непоодинокі випадки безпосереднього ототожнення домовика з вужем або ж вважають, що він «на вужа схожий». Попри це, побутують уявлення, що домовик — це «колошмате шось», [366] «волохате, як їжак, і з хвостом». [367]

Спорадичними є вірування, що домовик може змінювати свою подобу й показуватися як завгодно:

— «Він оказуєця всяким. І собакою, і сяким, і таким. Казала одна жінка, що такий-о дідочок, ножки тоненькі, в шляпі, низенький». [368]

— «Он биває ў всяком віде, — може котом бить, може миш'ю, в віде ласковіци, і мог бить человеком». [369]

— «Кажуть, що перетворюєця на все. І на собаку, і на все». [370]

— «Бачили його собакою, котом чорним». [371]

— «Чи він котом, чи собакою, — хто його знає?» [372]

— «Воно може бути і собака, і кіт, і яка-небудь пташка». [373]

— «Може чим хоч прикинутись. Кажуть, у мишу може, може кумаром, може бути кутом». [374]

Подекуди образ домовика чітко не виражений, ідентифікаційними ознаками є його очі та місце проявлення: *«Ну то то помагало — то то злий дух, то лихого мали. Мали люди, аякже. Моя мама копала картошку в Желяхови, і вона каже: «Почекай, Зосю, я дам тобі вечерати», — а сама пішла корову дояти. Мама лишилась сама в хаті, чує — шось грубкою калáтає. Мама підходе, відкриває ту грубку, а на ню отаково очима! Вона як скричала і втікла з хати, вже не хтіла тої вечери».* [375]

Час проявлення. Найхарактернішим для домовика часом, згідно з більшістю оповідок та бувальщин, є нічна чи вечірня пора, хоча проявляти себе він може будь-коли. Водночас окреслюють певні періоди часу, коли домовика міг побачити кожен, хто цього хотів. Це, зокрема, великодня ніч: *«Як на всеночну яйця сватять, в цю страсну ніч, в суботу, як вже паску освятять, кажуть «Христос воскрес!», треба мать цю свічку і з тим огньом, шоб вона не потухла, прийти додому, задом вилізти по лестниці і дивиться, но ту свічку вперед, присвітить, то якщо побачиш голого, треба зразу тікати, бо він дуже сердитий, може тебе задушить, а якщо оброслий, можеш його чуть-чуть роздивицца. Він тіпа людини, як гном. Помагає хазяйновать. Як оброслий — буде багатий хазяїн, як голий — не. Дванадцятого лютого є день народження домовика. То в тому углу, де образки стоять, можна якісь канфети класти. Каші наварить йому».* [376]

Дещо частіше явлення домовика пов'язують не із самим Великоднем, а зі Страсним четвергом. Побачити його нібито можна при світлі страсної свічки:

— *«Ідут до церкви на Страсть. І ту свічку — шоб та свічка горіла до кінця. І це люди розказували. Стáріє. І драбину як поставили на горбіце, да не лізти пéредом — та задом. О. Ногами. Як побачите чоловічка, так ту шапку треба взяти. А та шапка — то не од доброго, це од домовіка. Он вам спокою не дасть. Ось. Отой домовік. Це люди розказували, шо один як узяв, так вон попобігав, помомучив його: оддай мою шапку, ти шапку мою взяв. Оце я шо знаю. («А для чого йому та шапка?» — В. Г.) А все буде знать. Все буде хазяїну».* [377]

— *«Колись мой батько розказував, шо така пословіця була, шо в Великодній четвер правиця, і той вогонь принесеш — ідеши на гору́ дивитися — то будьто об'явиця він там — от то казав батько, що яка масть буде на йому́, то така худоба ведеця».* [378]

— «Тако в нас казали: у церкві правиця страсть, то то в Великодній четвер — хто прийде з церкви з свічкою (не згасає, як він з тим вогнем з церкви прийде додому) і, каже, полізе на гору — і побачить домовика. Домовик покажица їму. Я його не бачив, то не скажу, але бували хлопці такі, приносили, бачили. Ну, то якийсь чоловік». [379]

Також є відомості, що домовика можна було побачити на Щедрий вечір перед Новим роком: «Колись, кажуть, як на Новій рок, то не мона лезти на гору, бо домовик там лежить. На покуті вон лягає, і не мона, кажуть, лезти на гору, бо злякаєця. На Новій рок як вечерають. Вілєя. То кажуть, шо не мона лезти на гору. Ну, Щодруха. [...] Якесь таке... Якесь таке, каже, велике, каже, лежить, таке кошлате. А шо воно таке? Домовик якийсь... Яку масть, таку вже, каже, треба худобу держать. [...] Домовик. Кажуть, лягає на покуті. Але ж хто його полезе побачить?» [380]

Локалізація. Уявлення стосовно місця перебування домовика мають територіально зумовлені варіанти.

Непоодинокими є свідчення, що «домовик — тільки у знахорію», що його мають лише люди, які «щось знають», які ладнають із «нечистим»:

— «Домовик — казали. То ж воно нечисте. Як де хтось щось знав, той домовик там був. То є злий дух. От там кому шось пошкодіти...». [381]

— «До вже домовик помагав, певно, цім, котори зв'язані були з ним, цім волошебникам. Казали, шо домовик є в хоромах в цих волошебників, на горі десь. Вроді, мол, на людину похожий. Казали: «О, в його домовик є». [382]

— «Домовик — сатана. Є такі, шо з домовиком вік проживуть». [383]

— «Він в кожній хаті є. Це нечистий дух, недобре. А як людина така сама, як і він (пов'язана з «нечистим» — В. Г.), то він буде помагати». [384]

— «В кожній хаті його не було. Може, хіба шось люди знали, я не знаю». [385]

— «Є такі діди, шо мають тих панів». [386]

— «Говорили, що є такі люди, що вони знаюця з ним, з тим домовиком...»^[387]

— «Правда, за то, шоб він шось погане людям робив, то я не знаю. Але воно не є від добра».^[388]

— «Домовік — то вон не во всех є, [а] хто чари знає».^[389]

— «Домовик — хіба в злих».^[390]

— «В кого хати проклятиє, там є нечиста сила як якийсь кіт чи баран. Як хто знав за його (тоті колдуни), то він їм помагав, а як не знали, то шкодить».^[391]

Коли господареві-«знахору» приходить час помирати, він передає домовика комусь: «А я молотив на хуторі тому. То в нього був домовик. То було два кілометри звідси туди. Там жили старий і стара. [...] Була ніч невидна, і я остався ночувати. Старий протримав мене до начала першої, ночі, і розказував. Ішов з Кременця. Там село Хотівка. Смеркло, він зайшов сюди. Обминув, вийшов на шлях. «Іде панок, — каже, — несе зонтика. Гарно одітий. І метрів штири од мене з лівої сторони». — «А шо він казав?» — «Нічого». — «А Ви до нього?» — «І я нічого». (А він тримав його, того домовика.) — «А де він подівся?» — «А, десь пішов до хутора, з кілометр буде, і десь там подівся». — «А Ви його не злякалися?» — «Не! А ти б не боявся?» — «А чо' я його маю боятись?» — «Ходи, я тобі покажу. Він коло коней лежить в хліві». Кажу я: «Не піду!» Він: «Шо, боїшся?» Я кажу: «Не боюся. І не хочу його бачити». Я поняв — він хотів мені передати. Я буду йти, а він буде коло мене крутитися. Мені те потрібно?!»^[392]

У випадку ототожнення домовика з «нечистим» смерть його господаря, за народними уявленнями, така ж важка й супроводжується такими самими подіями, як і смерть чародіїв, відьом тощо:

— «А як умирає — то дуже тяжко, той хазяїн [домовика]. Треба стіль зірвувати, доску в стелі, поки він вмере. Над ним зривали, де він лежить. То недобре, той домовик».^[393]

— «Помагав йому, помагав. Той пас корови, а він йому заправляв ті корови. Він мав масла, він мав сира, сметани по базарі возив, грошей мав купу. А потім, як вмирав, то мусіли стелю рвати над ним, підлогу, бо він не міг вмерти, а ніхто не хтів від нього прийняти того чорта. Як вмирати, то він має передати то комусь другому, но а

жінка не хотіла прийняти, син тожже був і не хотів прийняти, і мусіли стелю рвати і підлогу, шоби він вмер».^[394]

— «Інший каже — чорта має, а чи має, чи не має, я не знаю. Кажуть, шо в хаті мають і ведеться всьо добре, але я не знаю, як то. Воно до таких йде, хто їх приймає, бо всі їх не приймають. Тако має його, і вмирає — і не може вмерти, мусе другому передати, бо не може вмерти. Кажуть, руки просе, а так ніхто не хоче дати, і тяжко вмирає».^[395]

— «Мав... бо казав мій дідо, шо тоді, як вмирав, то йшли хлџпи старі мити (того мерце), а тоди їм давали там горівки. І той, коли вже вмирав, то дуже кричав «Бобусь-балабусь!»^[396]

«І не вмер, і мав танок такий деревлений, штири стовпи, то мусіли відкинути той танок, і тоди він скінчџвсі, вмер. А тоди вони його помили, то казали, що тіло було так як варене».^[397]

Якщо хазяїн нікому не передав домовика-збагачувача, той по його смерті залишався на своєму місці, переходив до нащадків або до наступних власників хати:

— «Якби вони з тої хати переїжджали, то воно, певне шо, піде за ним. Як доруче на діти, то і на діти переходить. А як господар помирає, а його нікому не доручили, то там сидит ше».^[398]

— «Ну, якщо його нема, він не появиться. А якщо воно з роду в рід десь було...»^[399]

— «То є дуже погане. То йде з роду в рід, передаєся так».^[400]

— «Ну та там во в нас, в тій стороні, кажуть, шо ше до сіх пор є хата, шо там були ті, шо мали при собі тих чортів. Видно, [там в них] з покоління в покоління передавалось. А там на тому місці так і находить шось до сіх пор. Вот одна жінка, тожже там жиє, і каже: йшла і баче — йде пан у шляпі, костюм... А вона йшла до мого брата, прийшла і питає, чи до нього ніхто не приходив, бо тут якийсь пан йшов. А він сказав, шо нікого. То їй показалось, шо якийсь пан йшов, а він до сіх пор, кажуть, там є... Ну та там була така тьотка: вони поїхали в Польщу і во то всьо покинули, і, може, вона його з собою не забрала (бо кажуть, шо забирають з собою), і він тепер тут».^[401]

Трапляються відомості, що домовик є лише в тих, хто не вірить у Бога:

— «Єкшо людина вдома не молиця, не вірує, не святит хати, то він заходить в хату. Він сам себе не покаже». [402]

— «Як вже людина не вірить, нічого, то вже находяця в хаті він». [403]

На Поліссі чи не найпоширенішим є переконання, що «він в кожній хаті є» (чи у кожному хліві, у кожного господаря), «де є хазяйство, там є домовик». Водночас такі уявлення не можна назвати суто поліськими. Відомі вони й на волинських теренах:

— «Є така приказка, шо казали — в кожного хадзяїна є домовик». [404]

— «Домовик в кожній хаті, каже, є, в кожній хаті». [405]

— «Кажуть, шо той домовик в кожній хаті є». [406]

— «Той домовик в кожній хаті має бути». [407]

— «Домовики — вони в кожній хаті є, нема хати без домовика». [408]

На Славутщині дехто пов'язував наявність домовика з наявністю старого традиційного житла: «І це кажуть так — колишні хати старі мали домовика. То зараз такі тюрми будуюм — і нема кому в них жити. А колись, як була соломою покрита, то кажуть, він там жив іногда — домовик — на горищі». [409]

Часто домовик — не просто домашній дух, а господар хати:

— «Як хазяїн живе, так і мусит бути домовик — хазяїн дома». [410]

— «У кожній хаті є, вун хазяїн». [411]

— «Так казали, шо в кожній хаті є домовий, но я в то не віру. [...] Він хазяїн хати». [412]

Подекуди існують варіанти уявлень, згідно з якими домовик є в кожній хаті, але виявляє себе не завжди:

— «Кажут, шо він в кожній хаті є, але я в себе нічого не чула». [413]

— «А домовик, кажуть, шо в кожній хаті він є, в кожній хаті він мусе бути. Но є такі хати, шо він тихо, а по других хатах він може показуватися». [414]

— «Казали, же є якийсь там домовик. То недобре. Кажуть, шо в кожній хаті є, але не кождому він обізветься. Тільки тим, шо не вірать в Бога». [415]

«Кажуть, що жадної хати без него немає. Він у кожному дворі є. Ну, тільки не до кожних людей має доступ».^[416]

Подекуди вважають, що домовик може бути скрізь на обійсті чи в хаті («і на хаті, і на покуті, і біля печі, і де завгодно в хаті»). Але зазвичай локалізують його на горищі («десь на горі», «на чердаку», «на хаті зверху», «на стóлі»), коло покутного вікна, у кучі в «п'єцу» (печі), у запічку, під піччю, у комині чи біля нього (зокрема, докладно описані місця, які «засиджував» домовик, у монографії Р. Сілецького^[417]):

— *«В хаті він є всюди. Всюдай може залізити і там спати вдень, а вночі він по дахах скаче — любить він то».*^[418]

— *«У хоромах де схоче, там буде».*^[419]

— «Я ше чув, про одного господаря казали, шо в нього якийсь домовик водився. На даху, в хаті під стріхою». [420]

— «Він на горі в більшинстві сидить». [421]

— «То він десь на горі». [422]

— «На горі десь живе». [423]

— «Були якісь домовики, лазили по горі, по чердаках. Боялися люди». [424]

— «Мати моя небожка, бувало, каже — пушла на гору по пашу — о, вже там домовий спав: місце таке, кубло вилежане. Домовий в кожній хаті є, на горі десь». [425]

— «Сидит на горі у кожній хаті». [426]

— «Так як кіт, на горі сидить і домовик». [427]

— «На горі, кажуть, той домовик живе. А хоче — в хаті». [428]

— «Є, шо він на горі сидить, є, шо на покуті». [429]

— «Казали, шо він в комині або геть і в хаті живе. Все десь шелестить на горі чи в комині». [430]

— «Колись казали в нас — пуд пічку. [А] то на горі, боєлиса, то на горі сидить, каже. Домовик у кожній хаті є». [431]

— «В комині на горі сидить». [432]

— «Домовий в хати за комином на горі». [433]

— «Так кажуць старіє людзі, шо вон у комині живе». [434]

— «Домовий, кажуть, сидить в комині». [435]

— «Каже, він сидів зимою коло комина». [436]

У варіанті з домовиком — духом-збагачувачем — господар вільний переводити його з місця на місце: «Колись я навіть робила в канторі, робила ввечері годовий учет, то лазав той домовик. І лазає по драбині, і всьо... І не кіт, бо чути — взуте гониця. Я кажу до бухгалтера: «Шо то таке?» — «О, то ми сидимо з домовиком». Я кажу до бухгалтера: «То ми йдьом, подивімся, шо то таке». — «Тобі треба? Бачиш — поліз вже на гору. Подивився, шо ми ше є, і поліз на гору». За мінутку знов злазит... І здаєця — нема неякої людини, а стук чути. Не бачиш жодної людини, а стук чути по драбині. То дух чи шось. [...] А він шо хоче виробляє, той домовик. Ми прійдем врано — всі бумаги розкидані, всі папки порозкиджувані. А він, той дядько (господар домовика — **В. Г.**), був сторожом. Тоді вже голова колгоспу

каже до того хазяїна, що ти так зроби, щоб він звідси зник. «Я зроблю...» І забрав його. Певни, додому забрав. Ото таке чудо». [437]

Подекуди вважають, що домовик нібито має своє улюблене місце в хаті, яке не можна залежувати, інакше він буде душити, зганяти ту людину (зазвичай, хоча й не обов'язково, зганяє він гостей хати, які не є членами даної сім'ї):

— «Єслі ти ляжеш на його месці, до ти спать не будеш. А вун в кажной хаті єсть хазяїн». [438]

— «Бачила домового в хаті. [...] Ну то я прішла, думаю: «Шо я там з дітям буду бояца?» Лєгла да й заснула. Чую — шо то таке важке на міне? Так покіль дзіця лежало, то потіль не, а сюди на ноги тако налєгло... Вішло із-пуд стєнкі. І чутно, шо йде-йде, йде-йде. І спустілосо на долувку. Полежало трохи і пошло хатою — чутно. Пошло хатою, походзіло... А тут кажут, шо то догори, то те... — не мона догорі лежать. І покіль дітя, то сюди воно не налєгло, а сюди — на ноги. А воно діяті не те... І боюса я поворухнуца, щоб боком легти да дітя поворушить, щоб воно кричало. Я вже так лежала. То воно походіло, походіло по хаті. Обратно пришло і обратно лягає мені на ноги. І трохи полежало, спустілосо і тоді под стєнку пошло. Чутно, все чутно, як ото чоловік. А до детей воно не буде касаца, потому шо янголеня — воно ничо не понимає ще». [439]

— «Чоловік льог на кровати, а хата маленька, дак вона лягла приставила 'слона, і лавочку, і собі лягла. Каже, полежала — не можу неяк. Наче шось шародить, наче мене шось таке наче лоскоче. Не можу ніяк. Лежала-лежала, больш не чула. Коли, каже, оказалось — домовік. Вже там не лягаю. Як там не лягаю — нема його». [440]

— «Чоловік не прийшов з війни, а вона ж у свекров була, свекор і свекруха. І каже: «Я пойдю на хату спать. Бо хата одна, да жарко». А матка його каже: «Ти не будеш там спат. Побачиш. Іди». Вона пошла, послала, собі лягла коло лежака. Лягла. Коли штурхає: оступісь із цього месця. Мусила злазить. «Я ж казала, шо не йди, шо не будеш спать». [441]

— «Брат мій з армії пришов, поліз на п'єч спати. Вночі встає: «Сестри, ви спите?» — «Спимо, а ти чого не спиш?» — «Мене хто-то прогнав: стягує одіяло, вітягує подушку с-под голови. Я облапую — нема нічого. Сплю далі — знов приходить і стягує одіяло. Я догадався». [442]

— «Я даже була дівчиною, то я... сьо вже не ця хата, та хата згорела... то я спала, сама на горішці спала. І засну — і тако: подвінься... подвінься... Встаю — нема нікого. То я кажу... пришла в хату, до матері кажу, мама каже: «Е, — ка', — домовик так. Ти на його місяці лягла. Ти на його місяці лягла. І, — каже, — вон тебе так, — каже, — гонив». [443]

Чужого, що ночує в хаті, домовик може уві сні перенести на інше місце: «Домовик якийсь є. Женя Бойкова вийшла другий раз заміж, то чоловіка той домовик десь переносив вночі. Вона просипаєця — а він на канапі чи де. Вона догадалася, що то домовик. А першого чоловіка не зачіпав. Катя служила в Гурнічки, вона спала на п'єцу, рано встає — то вже на лавці. «Бабо, що то таке?» — «Нічо', нічо'...» (А в неї був він. Кажут, що вона виносила йому їсти, десь на горішце)». [444]

Певний стосунок до наявності в новій хаті домовика мало місце, вибране під забудову. [445] Зокрема, якщо «не на такому місці хата ставіца, шось там таке є» (наприклад, на місці чиеїсь загибелі), то потім у ній брязкає й «бохає» домовик.

На Кременеччині локалізували домовика в зарослях «бузнику» (бузини): «То він може бути скрізь. От в нас є бузник, то кажуть, треба зрубати його, бо він там сидить, домовик, як є його багацько. В хаті — то по горі соваєця». [446] (Водночас на Жовківщині й Кам'янка-Бужчині бузину пов'язували з чортом: «Бзини не мож рухати, бо там лихий сидит». [447] «Дикий базник, казали, що то не можна його рухати, бо то злого духа». [448]) На Горохівщині як локус домовика визначали дупла старих дерев: «Як є старі дерева, що є кубло (дупло — В. Г.), то тоже казали, що він находиця там». [449]

Функції. У більшості випадків обов'язкова присутність домовика в хаті сприймана як позитивна. Він у всьому допомагає своєму господареві, у якого «все ведеться», охороняє господарство:

— «[Він є для того,] шоб злагода була і добро в доме». [450]

— «Домовик стереже хату», [451] «це добре, як він є, і хороше́нько да тохенько», [452] «помагає господарювати», [453] «то добре, як є він в хати, — хату вартує». [454]

— «Я чую, все, б[ув]ало, люди говорять старії, в мене й баба була стара, то вона каже: «Внучка, домовик у кожній хати є. Він по хати

ходить, він людей оберегає, він у кожній хаті є». А який він, той домовик? ...»^[455]

— «Він хати вартує». ^[456]

— «В кожній хаті должен жити свій домовик-охоронець, охранитель. І живе нечистий». ^[457]

— «Вон не вреднючий, вон у кожнім домі мусить бути в палатах. В кожного хазяїна. То не нечиста сила». ^[458]

— «Кажуть, що домовик в кожній хаті є, помагає. Як постройця людина і буде жити в тій хаті, то там має бути домовик, а чи то злий дух, чи божий дух, я не знаю». ^[459]

— «Якийсь, кажуть, домовик є. Це як якась така сила хати, домовик. Щитаєця, що в кожній хаті повинен бути домовик. Як же ж? Це ж так як семня живе, так повинен бути і домовик». ^[460]

— «А так колись казали, що в кожній хаті є домовик. [...] Він не мішає в хаті, він, виходить, що як хазяїн там в тій хаті». ^[461]

— «Думовик в кожній хаті є. То добре, як він є, бо де нема, то кажуть, що там погано дуже: там семня така розж'ятла і пугано живеця». ^[462]

— «Кажут, як він є в домі, то добре. Він охороняє, він такий якийсь». ^[463]

— «Колись то були такі домовики. Навіть в сусіда на хуторі було таке. Кажуть, що є домовик: пасіка ведеться добре, на полю в них було». ^[464]

— «Моя сестра прийшла, каже, що домовик живе, — і в нього все ведеться, худоба ведеться». ^[465]

— «Така була одна, але я ще тоді була малою, то одна тітка така була. Ну на городах росте всьо таке файне, а в неї — найфайніше всьо таке. І казали, що стара Катя має чорта, раз в неї всьо таке файне росте». ^[466]

— «Є. Вон в кожній хаті є. Бачиш, кажуть, як кого злюбить, то якусь і дає і помоч. Так в мені і тут є така сусідка, то вона каже, що вон і дає, вон і помагає... Ну то я так... так як я кажу — хай Господь не дає міне такого й думать, що кажуть — вона ходить в лес з дочкою, то ніхто тільки ягод ни набере, ніхто тільки грибов. Кажуть, вибачте на слові, вже їй чорти помагають. Може й таке бути. Я не знаю». ^[467]

Домовик може реально виконувати за господаря якусь роботу, наприклад різати січку: *«Я раніше під лісом жила, і так недалеко сусід був. Ну, він багатий був. То казав, що до нього прийшов плем'яник в неділю і, каже, січкарі ріже. Він приходи, бачи, що всі в хаті, каже: «Хто в вас січку ріже?» А той господар каже: «Тобі видалося так...» Вийшов надвір, то, каже, всьо тихо і січки нема — йому казало (видавалося — В. Г.) так. Але чи то правда, чи неправда?»*^[468]

Про охоронні функції домовика якнайкраще свідчать такі розповіді:

— *«Позичала сусідка решето у сусідки. А домовіку то треба, щоб в чавунчику коло печки вєк вода була. Ну й тей, що це решето взяла, то хата згорєла. То та вжє й журица, да каже: «Там моє й решето згорєло». Як вони сталі йодгребат, аж решето лєжиць. Целое, не згорєло. Домовічок залів».*^[469]

— *«А домовой — іде котік у хату, пошов до стола, завернувсь, пошов надвор. Батько дивиця: двері не рипають, не скриплять, нічого... Пошов другий раз — і нічого... Батько з матір'ю договорився — як котік прийде, я тебе штурхну (вона дивиця — вона не бачить). Третій раз заходить. От ужє пошол. Батько так тихенько одчинив двері, да, каже, кіт і: «Я не котік, я — твой домовой (так і заговорив). Ти гляди, — каже, — овечки свої...» І тату треба було йти дєсь у Радинку. Він матері каже: «Дивись». А вона з дітьми. А в овечки дєсь двойко було, да одне задушилося. Батько прийшов да каже: «Не доглянула». То в кожній хаті є домовой, але його не кожен бачить. А он стукає — то вжє не те, то вжє не таке. Которе твуй домовой, так він тихенько буде ходить, а не лякать тебе чи тривожить. А то лякаха якась».*^[470]

Охоронні функції визнають за домовиком і тоді, коли ототожнюють його з «нечистим». Наприклад, домовик начебто відлякує злодіїв, повідомляє про шкоду:

— *«Колись були такі хати, шо то був той домовик. [...] Як він, каже, є, то та людина богата. Він нікого не допускає ни в садок, ни в зерно, ни нічого. То щаслива хата, де є домовик. В нас був один чоловік, то він був дуже багатий, мав яблук багато, всього. То той домовик давав йому все. Ну, той хазяїн мав домовика. Як хто прійде до нього в садок (в нього садок сáмий більший був, знаєте), хоче яблуко вирвати, то так його прўтом постави коло того яблука, шо він його*

застане коло того яблука, той хазяїн. Кажє: «Бачиш? Крадуть...» [...] То ті люди дуже багато жили, шо ті домовики мали». [471]

— «Колись багато такого говорили. Отам на сусідньому хуторі був один багатий чоловік, шо він мав багату пасіку, велику пасіку мав. Але я не знаю, чи то правда, чи то видумка вжє. І він часом поїхав десь — нема вдома. А на мед ласих багато було. А вулики були: були дерев'яні колодки і, щоб заглянути у вулик, таке було віконце в тому вулику. Відкрити віконце, і там внизу бджоли будували свої стільники, віск і мед закладали. І от одному, сусідові недалекому, захотілося поласувати медом. Пізнав добре, коли той хазяїн поїхав з дому. Заходить туди. Кажє: «Я, — кажє, — тільки відкрив то. Глядь — а там сидить. Сидить шось таке. Закрив назад. Відкрив другого — знов шось таке. І драпака!» Але чи то справді, чи то казочка? Хто його знає, чи то справді домовик був». [472]

— «В нього з двора ніхто ніц не вкрав — ше ся но дотулив — він вжє знає. В него з двора ніхто не вóзьме». [473]

— «Домовик — хіба в злих. Хазяїн мав з ним гешефт. Не давав шось взяти з хати (борону, сокиру з воза — Н. Л.)». [474]

— «То мій чоловік повідав, шо там в одного (він трошки був багатший) був сад. Як пішли хлопці там до саду до того Степанá, то набрали в кишені, поза блюзкó... то дійшли до брами, але не перейшли. Аж повикидали з кишенів ті ябка, тоди їх пустило». [475]

На Горохівщині вважають, що домовик збагачує свого господаря коштом сусідів:

— «Чув, шо домовик — то небезпешний, чорт. Як хазяїн який задумав його так тримати. Злий дух. Хазяїну він добре робе, бо вночі збожжєя носє їму в клуні. Він людям робив збитки, бо крав, а тому носив». [476]

— «Він всьо робе тим, шо його прийняли і йому їсти дають, з ним живуть. А сусіду буде збитки робити, шо сусіди нічо' не будуть мати». [477]

Зрідка трапляються уявлення, що домовик нейтральний у своїх проявах щодо людини: «Воно й не помагє, воно й не шкодит. В каждый хаті Божє сила». [478]

Водночас значно частішим є ототожнення домовика з «нечистою силою», акцент на його винятково ворожих людині проявах. Домовик

«наповредливий», він лякає, вовтузиться на горищі, перекидаючи там усе, може перебити посуд у хаті, тобто робить «збитки». Іноді чутно, як він скидає все з горища, а коли господарі встають уранці — нічого зваленого нема:

— «Домовик — то це цьо нечиста сила — лучче його не бачити і не знати». [479]

— «То від злого духу, то вже нечистий!» [480]

— «Домовик — то погане діло». [481]

— «Як домовик у хаті, то недобре». [482]

— «Чула шось, шо домовик. То погане, домовик. Це як шось не ладиця в хатах, то, кажуть, це вже домовик був». [483]

— «Казали, шо якийсь домовик є. Ето як пошла сварка — то ето, казали, домовик пішов тудя». [484]

— «А домовик, то тоже є таке. То нечиста сила». [485]

— «Домовик — то лихий. Беду робить». [486]

— «То домовик і сатана — то їдне». [487]

— «Я чула, шо кажуть домовик. А шо то? Він добра не робить, може і положити людину. То всьо говорять, шо в кожній хаті він є. В нас там в одній хаті оно людина льогом лежить, не встає, то то кажуть, шо то домовик його так замучив». [488]

— «Його ніхто не бачить. То нечистий дух, той домовий». [489]

— «Домовик і злий — то одне і те само». [490]

— «Його не видно. То як дух, такий злий, ходить. Чесом людям удається». [491]

— «Є такі будинки, шо в них жити не можуть. Всьо шось човпється сюда-тудя. Кажуть, в тамтій хаті ніхто не може жити». [492]

— «В нас така хата таменьки на цій гулиці була, шо домовик все на хазяйку чимось кидав». [493]

У матеріалах В. Кравченка йдеться про двох домовиків, які бавилися, перекочуючи один одному по лаві решето, чим спричиняли постійний гуркіт. [494]

Одне з улюблених занять домовика — налягати на сплячих: «Воно не задушить, але тако навернеться, коли ляжеш спати, да й душить». [495]

Частотними є вірування, що коли домовик налягає на людину вночі, у нього можна запитати про майбутнє:

— *«Коли домовий починав душити, треба було скоренько перехреститись і зразу питати: «На добро чи на худо?» Як каже «на добро», то одпускав і йшов, а як «на худо» (так протяжно каже: «На ху-у-удо») — щось тоді трапляється: або ця людина помирала, або у цій сім'ї якесь нещастя було».*^[496]

— *«Я як в той хаті сідела, то таке якби ото таке — на груді сев та так топче... А я — а мене так важко, так на грудзех цісне — а я питаю: «К худу чи к добру?» А вон: «Д...» Да й стало міне легше. Як на добро — то «д...», як на погане — то «х...»*^[497]

Проте відповідає домовик не завжди: *«Та й Гапка та ж брехала... Ну та каже: седю в хаті, да толькі ляжу спать, аж, каже, бежить пуд печчу, да текає, да лезе до її, да легло раз в її ногах. Ото на другий вечор знов легло, каже. Бліже. На черево легло. Віскакує і бечит по печи, на пріпечок... да трейтій раз, каже, легло на горло. Да, каже, коб не те, то задушіло б. Ну. А та каже: «А шо то ти хочеш?» Думає: «Чи то домовик який, чи шо?» А воно постогнало да й пошло».*^[498]

Іноді домовик нібито може на деякий час ховати від людського ока якісь побутові речі:

— *«Як він знаєця із хазяїном, домовик, то вони живуть добре. А мене домовик не любить, бо всігда як шось положу — то нема. Кричу: «Вже натішився — то віддай». І за якийсь час нахожу».*^[499]

— *«От ви мали десь ножа, і ви шукаєте цього ножа. Шукаєте-шукаєте — нема! Ви прийдете на то місце, а він вам положить. Домовий у всіх є!»*^[500]

Побутує також думка, що шкодить «чужий» домовик. Наприклад, якщо люди придбали хату, де він уже був на господарстві:

— *«Тому хазяїнові він прибуток приносе. А як ті хазяї вибралися, а ви хочете купити хату, то вам там спокою не буде. Він не дасть вам бути там. Гунає, перекиди може робити, як нема нікого. Але ви його не побачите».*^[501]

— *«То чужий шкоду робіт — корову пугає, спат не дає».*^[502]

За деякими переказами, шкодитиме й домовик, якого «знахор» після смерті нікому не передав: *«Як знахор помре, то в нього по хоромах, хаті, хліві щось воює, стукає, як кіт — то помочник того*

покойника, щось недобре. Нихто його не побачить. Як знахар помре, то на когось другого переходить». [503]

Подекуди вважають і так:

— «Є домовики добріє, є й погані. Як в людей добре все в хазяйстві — то добрий». [504]

— «В кого який домовик: як кого незлюбить, да лякає, стукає; а в іншій хаті — не чіпає». [505]

— «Були злії домовики, були добрі». [506]

— «Є хороший домовик, домовічок, є і поганій. Которий добрий, вун ізвещає на добре, а як домовик — проті, то ізвещає на погане». [507]

Чи шкодитиме домовик, часто залежить від його особистих уподобань. Буває, що домовик незлюбить людину, «її дух, її піт», тоді він «мерево робить на хаті», лякає:

— «Але він ше, бува, шо когось полюбе, а когось і не полюбе, то ше робе якісь і фокуси — шось поперевертає, отаке». [508]

— «То, кажуть, якийсь думувик є. Кажуть, шо в іншої людини чи семні він не чіпає, а іншу людину він чи не злюбить — спати не дає, вистукує по хаті, поскидає всьо, бразкає, лякає». [509]

— «Домовик задушить, як незлюбить». [510]

— «Вон іншому добро робить, а іншому — зло робить». [511]

— «Колись так казала моя мати, шо як він злюбить хазяїна, то так все буде добре в тій хаті вестиса, а як не злюбить, то буде все на вред робити». [512]

— «В нас такого то нема, а в сусідньому селі, в Муравині, то шось стукало на горі, пока батюшка три ра́зи хату не висвятив. То таке баяли, шо він кому на добре, а кому на зле». [513]

Не в останню чергу на це впливала й поведінка господарів. Зазвичай вважають, що коли з домовиком поводитися добре, то і він добрий: [514] «Ну, але з ним треба так по-харошему, то він не буде робити біди, злого шось». [515] У випадках, коли домовика годували, вірили, що він може розізлитися, якщо посолити страву.

Домовик також начебто не любить, коли в хаті неприбрано, коли лаються:

— «То як ви його не обіжаєте, то він буде мовчати, він буде добрий, а як будете шось казати, то він ше бі[ль]ше пуддьоргує. Він

не любить, як хтось ругаєця». [516]

— «В кожній хаті повинен бути домовик. Навіть як де така сім'я, що п'ють дуже — він не може там держатись, він втікає. [...] Він не любить сварки, не любить, як не прибирають після себе». [517]

— «Колись колóшу свої діти, і сказала погане слово. Е — чую — вже коліску чéпає. Відразу догадалася, що я неправильно сказала. Шо він приступив до дитини». [518]

— «Ну треба — єк який думувик — треба таке в хати, щоб був пурадок, ни бу́ло ма́ту, ни було ни́ських слів пуганих, ото думувик, він тоді добрий. А так він може на шо хоч повесто́ людину, шо люди вешались. Треба, щоб було свачоне в хати, щоб був пурадок». [519]

— «Якшо, наприклад, сім'я, то він не любить, шо сваряця в хаті. Це в першу чергу. Коли нема злагоди у сім'ї, то він іще і підстиркує когось, чоловіка або дружину. Якшо вон бачить, шо це вона неправа». [520]

— «Він в кожній хати, той домувик. В кожній хати він, тіки він може бути злий, а може... То є такий, шо дупомагає в сім'ях, а є, шо шкодить. Як шось... як хтось провинився, чи якийся гріх, якщо люди не живуть мирно в хати, сварка, то він може злитись. А так він в кожній хати дупомагає». [521]

Не любить домовик, і коли голіруч витиирають стіл або лишають на ньому ножа, часник чи відкриту сіль:

— «Він не любить, коли голими руками стирати зі стола, щоб ножі були на столі». [522]

— «Як ніж на столі, то він боїця». [523]

— «Не можна ніколи часнику на столі лишати, бо він не любить: по хаті буде стукати шось». [524]

— «Силь не уставляли одкриту, нужа не оставляли на стил, бо він не любить. Завжди хавали нужа. Зараз же нужі у тому стуять, а колись же клали так...» [525]

Слід відзначити, що часник, сіль і ніж є відомими оберегами від демонологічних персонажів; також ножем традиційно не користувалися на поминках, щоб не поранити душі.

Не подобається домовикові, коли хтось хропе: «А мій не любить, як я храплю. Раз мені так в раму — цок-цок. Я перевернулась на бік, то вже не стукав». [526] У цьому спостерігають певну подібність між

домовиком та душами померлих: *«Ето було до дванацати дньов [по смерті чоловіка]. Бацько спить, а я легла догори. Мо' то був в менé і рот роззявляний. Коли чую — одчиняє двері Коля мой покойний. Шлоп, шлоп, шлоп — прішов до прінеска. Рукою правой як шлопне мене, я й схопілася — рот закрів».* [\[527\]](#)

Не любить домовик і голосного крику. На Олевщині жінка розповідала, що вночі в хаті бачила «домовіка» як маленького чоловічка в сивій кепці. Вона закричала, що хтось іде в хату. Увімкнувши світло, нікого не побачила. *«Може, я його тоди де розгневiла, то така й судьба моя пагана. Вон не любить, як навпроти його так гудуть»,* — резюмувала жінка. [\[528\]](#)

Важливою функцією домовика є його опікування худобою, насамперед кіньми:

— «То був не кіт, а домовик. Він, може, ще й зара в хазяїнів є, щоб худоба велася». [529]

— «Він кого злюбит, тому допоможе. Яку скотину злюбит — то вона буде добре ходити». [530]

— «То колись казали, що має домовика: він коні годує дуже, гладить». [531]

Є відомості про те, що домовик («перейма») допомагає пасти худобу. Наприклад, погублять люди корови, то «призивають перейму» — прижене додому. Хто просить, щоб скоро пригнала, то з худобини може й «пару виперти», поки добіжить: бігом летить. А хто помалу зве, до того «помалу йде худобина і прийде до хати». [532]

Вподобаному коневі домовик заплітає гриву:

— «Як понаравиця, коням коси повиплітує, а як не понаравиця, то зганяє коня, корову тожже ганяє ноччу». [533]

— «В коня грива заплетяна, то кажуть, що домовик заплітає. То не всякому коневі заплітав: чи якого любив? ...» [534]

— «Кажуть, гриви коням заплітає той думувик. Кажуть в нас таке, що як в коня заплетена грива, то значить добре — він там ведеця, і всьо... Но як в куня не заплетена грива, то він мокрий — прийдете рано — якось не ведеця йому той хліб. Ніхто не розплітав, ви ж його і не розплетете». [535]

— «Домовик, як ото колись тримали коні, то він був, то не секрет, що то точно він був. В батька то були коні, і така грива сплетяна, що коса на косі. Певне, що то він так любив того коня, що він так заплітав. І то не тільки так в нас, то багато було в людей, що то коні так з тими гривами заплетяними. Кажуть, що він має бути в кожному домі. А зараз то його нема. Може, в кого коні є, то ше він і є. Шось казали, що є він і мусе бути в кожному хазяйстві». [536]

Водночас нелюбих коней домовик уночі мучить, ганяючи їх до поту:

— «Домовик їздить по скотині. [...] А те, що їздить — то на ній роса буде така, як на траві». [537]

— «Якийсь домовик, кажуть, коней мучить да хвости зав'язують». [538]

— «Каже, шо як коню шось зробе, і кінь стає дубіє». [539]

Також він може запхати коня в ясла, тож доводиться їх розбирати: «То в сусіда на самий Багатий вечер кінь душиця в яслах, то його так той злий дух, той домовик, запхав. Сам же він так не попаде. То мусили розбирати». [540]

У бувальщині з Кам'янка-Бузького району домовик підняв коня разом із возом аж під стріху: «Як є шопа, колись були тóки, тут був засік збіжжі, а тут був де молотили, і мій тато раз з кіньми був, і тато прийшли дивитисі до конє (то в Кучера було) — а фіра з конем аж там вгорі, в кáпиці (під дахом — В. Г.). І тата такий страх взев — шо я буду з тим конем робити? Але потім прийшли — кінь на місци і фіра на місци». [541]

Заплутування гриви не завжди співвідносять із домовиком, вважаючи, що «гриви — то вже нечистеє путає», а домовик — це «од Бога наслáне». [542]

— «Гриву нечисте путає». [543]

— «Злий дух, кажуть, коням гриви плете». [544]

— «Домовий — інакше. Коням гриви запутує чорт. Ласиця тоже запутує». [545]

Заплетену коневі гриву зазвичай не розплітали — «як домовик запльов, то хай буде»: «Лихий, ліхач, нилапий, чорт. То те саме. І нидобрий. Він скотину ноччу ганяє, і на скотині роса аж стоїть. От якого коня злюбить — буде гладкий, хороший, а якого низлюбить, так лапами нездужатиме. Коси заплетас. І борони божже расплетати. Оце колись у Жідюка той сивий кінь був. Він розплів, то в корчі запер. У такий корч загнав з возом, шо воза розбірав. Вони заплели — їх і ни чіпай. Вінничого хорошого ни зробить». [546]

Якщо обрізали сплутане волосся, то не ножицями чи ножем, а лише перебиваючи камінням: «Сороку вешали колись над коньмó, бо бере да гриву заплéтас. Заплéтас погане гриву на коню. Так сплете, шо не мона розплéсти. То брали так, навіть колись і мой, то бере да камень до каменя тако одбіває, перебіває тее сплетяне. Камень до каменя, да перебіває, шоб одпало, бо одрезувать не мона. Шоб не плело. Шоб не плело гріві». [547]

Дістається від домовика й корові, якщо не припаде йому до душі: «Кажуть, шо в кожній хаті є домовик. Як незлюбе чи коняки, чи

корови, то вона буде така мокра і може пропасти. Як незлюбить домовик хату, то життя в цій хаті немає. Я знаю, як колись, то каже баба: «Вже в хліві був, вже був домовик на корові, бо вся мокра». [548]

Не подобаються домовикові норавливі, неспокійні тварини:

— «Ну то ж кажуть, що домовики є. Як любить хазяїна, то хорошо, а як не любить, то може шкоду яку робить. Ти його не бачиш. Як хороша скотина, то він погладить, і заплете, і вічеше гарно, а як погана, да сплює, скудовчить, що не розчеше і хазяїн... [Може незлюбити коня.] Ну, як заїрже чи скрикне». [549]

— «В менé була чорна корова. Ну, що приду — мокра і мокра. Що це таке? Я стала обцаця з такими... сусідами. Витина́ром. А він каже: «Ну, хто його знає, що воно? Я пришов — вона здорова у вас». А чо' ж вона? Вона билась. Вона декілька разів мене притискала до тину, о, була здорова корова така, і вона билася. Ми її здали на м'ясо. І то він їй ніч... ганяє її, незлюбив він її за те, що вона така норовиста своєю вдачею, і таки ми її збули. Оце, вун каже, що вона здорова худобина, їє не злюбив, мо', домовик. Так само особливо у кого коні є. Заплітає, якщо вже дружить домовічок із конякою, то й і косички заплете, і розчеше її, і грайливо поводи́ца, а коли... ну, не любив норовистих таких і тварин, і людей. Не любіть він». [550]

З домовиком пов'язаний також такий аспект господарської діяльності, як добір масті худоби, переважно коней та корів. Зазвичай емпірично підбирали ту масть, яка «велася» в господарстві, однак зважали й на вподобання та «забарвлення» домовика:

— «Масть підбирали, яка ведеця. От в нас чорне не буде». [551]

— «Батьки тримали риже, то і я тримаю риже. Чорне, кажуть, слабувати буде». [552]

— «В менé і коти чорні не тримаюця при дворі, і худоба не трималася. Воно не йде по двору, понімаєш? Незлюбив, мо', домовик». [553]

— «Думовик. [...] Воно — як худобина. Воно може бути і собака, і кіт, і яка-небудь пташка, — то яке воно на цвєт, таку худобу купляють [...] то вона ведеця». [554]

— «Домовий, кажуть, такий, як кіт, в віді кота, масті такої сірої. І треба який домовик, таку худобу брати, то така рука ведеця». [555]

— «То колись так казали: який домувик (шоб пубачити домувика, якого цвєту: чи рабий, чи чорний) — то держати таку корову, і то тоді дуже добре її гудувати, який думувик, і буде вестися». [556]

Вірили, що неправильний вибір масті худоби спричиняв невдоволення домовика: «До мастє треба брать — який хазяїн, така і корова, бо домовіку не понравіца». [557]

Тварин, яких мучив домовик, міняли на худобу іншої масті або здійснювали обряд «перекуплення»: «Шо ж рабить? Каня купів: жолоб — мокра каняка. За ніч вимучить на нет — не по хлеву. Кажє: возьміть перепрадайте. От пришла так, а як перепрадать? Ворожка кажє. Матка питає вжє. А вони кажуть: «Знаєте шо? Напечіть булочок, і м'їлкі гроши, по п'ять копійок, ото ж калишнеє, таке м'єдние, шоб було у ту булочку, а тоді будете єсти, дак усім давайте. Хто прийде — винесе — каму вона попаде вжє, та булочка». Як та булочка попаде хазяїну — хазяїн бере вжє цю каняку, купляє у того. А може, камусь і чужому попаде. До тожє те вжє, шоб перепрадать, до тоді вжє так за тие вжє гроши, беруть якась полою, а гроши — в пелену, і тоді беруть, виводить ужє батько з хлева, а ця людина, шо шо це вжє ж гроши... Дак попалось матці. Дак мама ужє взяла ціє гроши, да вжє батьку дає гроши — заплатила. Та перепродай, а тоді пошов конь. А то не любів домовік! Мусили перепродать: батьку не йде на руку вон, а матці пашло... В подолку гроши, батька бере веровочку, каня виводить, а мати вжє бере платить гроші, і перекупили, перетарговали — пошло». [558]

Обереги від домовика. Якщо виникала потреба захиститися від негативних чи ворожих дій домовика, висвячували хату, творили молитву, використовували різні церковні атрибути:

— «Є домовики. То душить, то за ноги бере. А потім ми образі поставили, хату посвятили, і не було. Це недобре цєє». [559]

— «Шось там ходит по хаті, стукає, човпе, як в кого, борони Боже, є. То ж після того свєтять хатó». [560]

— «Нечистий в хати не должен бути, в свячений хаті, де людина Богу молиться». [561]

— «Як ето десь непорадки, шось не ведеця, то ето називали домовий. Він може быть і в хаті, і на хаті, і де хоч може быть. То звали батюшóк да висвятювали хату». [562]

Освячені предмети використовували під час входу в нову хату: *«Як на вхоцинах кладеця, щоб все було добре, то він ни має приступу»*.^[563] Характерним було й обсіпання хати освяченим маком-«відуном» («видюком», «самосієм»), подекуди практикували обкурювання оселі «страхополохом» (чортополохом) чи яким-небудь ядучим димом, наприклад із підпалених риб'ячих нутрощів.

На Камінь-Каширщині, щоб домовик не «приступив», у кутку коло ліжка ставили осикового прута, що виріс за рік: *«Гуворять, шо єсть вун у кожной хати, то треба становити всику, такого, шо виросте за рік, прута. У кутку кала ліжка, то вже вун ни пудийде. Од домовика, щоб домовик не пудийшов. То лихоє»*.^[564]

Згідно з матеріалами Василя Доманицького, у Рівненському повіті по святвечірній трапезі господар обходив обійстя з горщиком куті й малював крейдою хрести по всіх надвірних стінах, *«щоб одвадити домових і усяку нечисть»*.^[565]

На Малинщині намагалися «відкупитися» від домовика, супроводжуючи свої дії певним замовлянням: *«Домовиче-домовиче, добрий чоловіче, я тебе прошу-благаю: на тобі хліба, сіль і гроші, будь для мене хороший»*. *Це треба казати в хаті, як вже він оказуєця. І кидати копійки на всі чотири сторони. Він оказуєця, як його чимось розсердити. І собакою, і всяко»*.^[566]

«Чужого» домовика засилали «за три межі»: *«Смотра який домовий попадає. А може, чужий прийде до мене і буде башкалити, то я його зашлю за три межі: «Йди за три межі... Домовий, не ходи, до двора не доходь, у двір не заходь, понад векнами не ходи, і як ти не мей, іди собі за три межі»*. *Ходять, можуть заблудитися, а як його послати за три межі, то він знайде собі дорогу. То чужий шкоду робит — корову пугає, спат не дає. Як котик такий: ходит, ляже, засне... А якщо чужий, то воно таке, як звірука: летит, боїця, шо ти будеш його бити»*.^[567]

Засилання «за три межі» — своєрідне відчуження домовика-приблуди від свого домашнього простору — базується на уявленні, що демонологічні персонажі не можуть порушити умовного кордону між світами людей і «не людей»: чи то водної перепони, чи дороги, чи будь-якої межі, яку окреслила людина.

Дієвим способом захисту вважали переставляння хати на інше місце. Зокрема, у В. Кравченка знаходимо оповідку про те, як домовик-

антипоко задушив хлопця, що переночував у накурений свяченою вербою хаті. Після другого підкурювання домовик запалив хату. Перестав виявляти себе лише після того, як її переставили.^[568] Про те, що хату треба переставляти, ідеться й у розповіді зі Славутщини: *«Оставив батько синові хату, і той син там ночує. Коли чує — трах-трах-трах! — на горі летять солом'яники, летить усе... Каже: «Тату, я там жити не буду». — «Ай ти дурний!» [Але] йому так він сказав, що ти прийми хату, бо то його місце».*^[569] Так само можна було переставити й хлів: *«Як умирав знахур, то казав, аби тоти хліви і хороми перенесли в инше місце, бо там буде ходити той злий».*^[570]

Якщо домовик мучив худобу, у хліві коло порога чіпляли вбитих ворону чи сороку, газети, а над дверми чи до стіни навпроти дверей прибивали дзеркальце:

— *«Коня чи вола буде гонити по хліві, то кала порогу над дверими вішали дзеркало і ворону».*^[571]

— *«Нечестивий плете, значить нечестивий є в хоромах. То забивали сороку, вішали у хліві або люстро вішали. Він, видно, боїтца гетого».*^[572]

— *«Вроді, кажуть, домовик коням гриви путає і гонить. За ласицу я такого не чула. Найбільш бумаги вішають, газети, щоб він там читав».*^[573]

— *«Ставлять дзеркала до стіни в кучці, де корові погано боло. Казали: як чорт сам себе побачить в зеркалі, то втече».*^[574]

Використовували й інші обереги. Зокрема, щоб відвадити домовика від худоби, над дверима стайні наліплювали хрестик зі смоли: *«Корову гонит — вона круганá ходит. То треба зробити з смоли хрестика, і порадок буде. Ето перше од вихора. І буде порадок — на дверах хрестика зробити з смоли. Вихор і домовик — то то 'дне воно. То чорт. І гриви він плете».*^[575] Коневі в гриву для захисту вплітали червону стрічку: *«Червону стрічку більшість вішають. Він (домовик — В. Г.) любить червону стрічку, я чіпала колись».*^[576] А закриваючи худобу в хліві, перехрещували її: *«Як закривають ворота — перехрестюють скотину, хоб туди ніхто не зайшов. Злий дух ни понав».*^[577]

Як і хату, хлів обсипали освяченими маком, сіллю, обкурювали свяченим зіллям: *«Шоб ни приступив, маком обсипають, сіль свячону,*

воду свячону, і зілле сватять люде. Кадять. Маком або водою кругом хлева сватять. І хату так же саме». [578]

Схоже, як і від уроків чи нечистої сили, допомагало від домовика «свійське»: «Як відіш, шо корова потная, то тоже покропити свячною водою і сісти — накакати в хліві. І корову мазнути взаді, де то стегна сходяця. На крижеві потиснути. То вона не буде виходити і не буде її мучити. Свячним маком обсипати — в хаті його ніколи не буде». [579]

Загалом привертає увагу той факт, що домовика в більшості випадків саме «задобрювали», а не намагалися позбутися, освятивши помешкання й обійстя. Освячення ж є наслідком спорадичного ототожнення домовика з «нечистою силою» (домовик — то «лихоє», «то нечиста сила»).

Розповіді про **ритуальне годування** домовика трапляються на теренах України порівняно часто, хоча виглядав цей процес по-різному. Зокрема, кілька варіантів зафіксовано на Поліссі:

1. Домовик як господар хати не потребує запрошення, а бере свою частку сам: «В кожній хаті на горі сидить домовик, прийде за столом та й наїстся, а ти його не бачиш, він хазяїн дома». [580]

2. На кожну вечерю для домовика лишали кілька ложок страви: «Люди, як вичерают, вілівають: три ложечки назад кóдают у горщок чи в каструлю. То для тої пирейми. І обідать сядаєш, вечерат, тоже її клічеш (за столом — **В. Г.**): «Прошу Господа Бога, Суса Христа й Божу Матір, і всі святі, і свята перейма... і мертвих дүшей клічут на обід тоже». [...] Ниїхто її не гоудує, вона ж ни їсть. Вона так як мертва душа. То то, шо для неї оставляють, врано миют: вона ж ни їла його. Поросятам у помийницю вилівають. Вот наліваєш з кострулі в міску, і вже всю вилілі. А маті бере ложок три назад — ето домовику». [581]

3. Навмисно лишали для домовика щось солодке на ніч на столі: «В менé кота в хаті немає. А я проснулася, а коло мене отакий клубочок лежить. І шерсть. Я тіко — цап, цап — рукою по той. А потім думаю, — ану ж я встану побачу, — нема ниде нікого. Ну лежав клубочок такий м'якенький коло мене на одіялі. Це я не спала. Значить, я, як лягаю спати, ложу ложку і тарілочку. І на тарілочку шось положу. «Оце, — кажу, — тобі, домовичок. Ти сьо'дні не снідав, мабуть, то повечеряєш». І водички поставлю. І ще таке шось. І

цукерочку положу. «Оце тобі, — кажу, — домовичок, щоб ти не був голодний». Ну, так мине колись казали люди старіє. [...] Я сама з Черевача, це під самим Чорнобилем. Там у нас, у менé бабуся була старенька, не бабуся, а прабабуся, да вона мені оце все розказувала. [...] На стіл. От у кухні, у кухні, де я пораюся... Я і зара кладу, якщо не забуваюся. Якщо я забулася — встану положу: чи яблуко, чи... ну, хліб же. І обов'язково я положу ложку. Тільки не виделку. Віделки неззя. Неззя віделками користуватися. І на поминках неззя користуватися, і на стіл ложить неззя виделок, а тіки ложку. А того, шо це — холодна зброя. Ложка — то таке діло, а виделка — це опасне діло. Дітям так само неззя ж давать». [\[582\]](#)

4. Для домовика лишали страви з четверга на п'ятницю: «З четверга на п'ятницю не миють посуду. Кождий тиждень. Оставляют це все — і чай, і шо люди єдят, то оставляют на столе ту вечеру, посуду не миють. Старіє люди таке говорили. Вроді би це для домовика оставляли».

[\[583\]](#)

5. Запрошували домовика на святвечірню трапезу перед Різдвом, клали для нього ложку, лишали страви на ніч:

— «Ну ото, як поминаєш померлих, кажеш: «Домовичок, іди до нас вечерять». [\[584\]](#)

— «Такий уклáд, такий закон, шо не прибирали на ніч: настілником накрили і стоєло до ранку. Хто казав — домовики, домовик якийся — в общем, щоб було на столі всьо. То той домовик — по дому якийся був хазяїн колись. Вже він прóйде, бо ж він у хати живе. Ми його й не пригласали — він сам прóйде. Так люди казали, шо він в кождей хаті, а на кого він похожий? Він в хати хазяїн, а ми його не бачимо. Знаю тільки шо ми на Кóляду як повичераємо, і вже пригласаємо тих усіх покойних, то вже пóтом каже — это ж домовик ше буде вичерати. Він не з їми, він сам собі приходить». [\[585\]](#)

— «А в нас ще й ложку ложили окрему десъ на столі [на Святвечір]. То, казали, для домовика». [586] (Слід відзначити, що в більшості випадків зайву ложку кладуть для душ померлих.)

6. Домовика вшановували на Великдень: «Приходять с церкви, приносять святое это, становяць ў хате. Матка бяре поляничку, — пякуць специяльно, — кладеть сольки, идеть ў пуню, откриває сарай и поздравляе домового хозяина. Но уже не знаю як. Я молодая была, не знаю яки слóви каже. А тую хлябінку разламливае, як полежить там, ў пуни, и разламливае коровам, овечкам, ўсем». [587]

7. Їжу для домовика постійно ставили на горищі:

— «Шо закармлиють цього домовіка, то це ж — на Багату кутю, на Новий год, шо хадзяїн несе до хлева кутє трошкі, хлеба і три рази каже: «Хадзяїнушка (чи там — батюшка) домовік (домовой), прошу́ на угощеніє». Приньос і виньос. Назад же ж заньос, але вун уже ж знає, шо то й для нього кідают. Те саме, шо й мі ємо. Нечепане, з повного, ше ми не ели, але началó... Це його, кажуть, треба нєсти на горóще, поставить, де є доступность». [588]

— «[Для домовика] ставили воду на постройці високо, ставили там якусь продукцію — меду трошки, а ні — воску». [589]

— «Підкармлиють його: якусь там їжу, трошки хліба там, картоплю, сала кусок — на чердак, на стелю, бо це домовік. Як для себе, так і для його». [590]

8. На горищі чи покуті для домовика клали цукерки, ставили кашу:

— «То в тому углу, де образки стоять, можна якісь канфєти класти. Каші наварить йому». [591]

— «Постоянно старші люди за домовика... Ну, шо є він в кождий хати да шо треба його ублажити, треба канхвети шоколадні по углах положити їму в хаті де на горі». [592]

9. Нерідко «годували» домовика, якщо вже починав виявляти себе:

— «Ну то кажуть, шо то домовик у хаті кождой є. В кождий хаті вон. Ну. То добре, як в хаті домовик. Ставіли [їсти йому]. Є — шо на вокно поставлять, тако в углу. На столе поставлять: то хлеба, то води положать. Ото як шось приснилося чи як почувєш шось таке, то... Може, з тиждень [стояло] чи більше...» [593]

— «Йому... ну як... давали: канфет ставили, мулоко наливали в блюдечко, задобрували, щоб він... Якщо він бешкетував, якщо злився, як щось там перекидав по горі, по хаті, то треба, каже, було задобрити». [594]

На Коростенщині, якщо домовик виявляв невдоволення, кидали «набдіг» на «верх», на «хату» (горище) шматок того хліба, з яким входили до нової хати: «Як входила я в хату, построїлись ми: дед став на порозі, і я стала. Я Матер Божу взяла, рушничком убматала, а дед хліб у нову хусточку взяв. І я на порозі стаю да кажу: «В нову хату йду. За собою щастя й таланти несу. На штирох углах анголи стоять, а на трох окнах анголи сидят. А я з Божою Матерою — в порозі. Не пускаю злomu дороги. Дай міне, Господи, в цьой хати здоров'я набуть і добра нажить, і весело, щасливо в парі дожиті, і весело, щасливо діти подружиті». Так. І цей хліб не треба нікуда. Щоб держать цей хліб. О. І цей хліб, я корови гоню і з цим вузликом йду. І заре вон у менé — сколько год, і зара ше цей хліб у менé є. А клала я його на каглú, на комин туди, де топiца, у той хаті. І так — щоб я чула, щоб шо в менé бушовало у хаті, то б я цей хліб, мені треба, за цей хліб — набдіг тако кинуть аж на верх, на хату. Не на кришу, а на чердак кинути да сказати: «Домовику-домовику, на твою плату, да вийди з моє хати». Але я ніколи нічого не чула. Все тихо було». [595]

Якщо переходили жити в нове помешкання (неважливо — передавали при цьому хату іншим господарям чи покидали пустою), у старій оселі лишали стіл, а на столі — хліб та сіль для «перейми»: [596] «Ну то обізательно треба, щоб оставався хлібец і суль. Кажуть — для домовика. То ж всьо равно в хаті остається якесь наслідство Господне. Ікони оставляли». [597]

Архаїчним способом протидії домовикові є застосування грубої, нецензурної лексики, проте зазвичай «домовика просет із хлібом»: «Лягла я спат. [...] Чую — ляпає. Це в дверях ото. [...] Да бушує і бушує. А батько війшов да як загне на його мотом: «Шо тобі там невігодно, розтаку твою мать!» Люди ж ідуть із хлібом да просет, а вон загнув мата — од тих пор перестало». [598]

Годування домовика на Поліссі іноді постає доволі буденним явищем: йому належала певна частка, як і будь-якому членові сім'ї. В інших же випадках — годівля з четверга на п'ятницю чи на Багату кутню — маємо виразну вказівку на ритуалізоване пошанування

померлих: повсюдно в Україні вважають, що на Багату кутю вони приходять до живих на вечерю; по п'ятницях же спорадично побутує заборона білити хату та підмазувати піч, щоб не зашкодити душам.

Майже кожна поліська господиня пом'ятає, що колись «у кучці», «у ямці в печі все ставили воду, щоб була тепла». Зазвичай цього з домовиком не пов'язували, використовуючи таку воду для буденних потреб. Водночас подекуди вода (і чистий рушник) призначалися саме йому:

— *«А це наче ж мені ще якась була придибашка з тим домовиком... Раз пхнув. Як упала, я думала, що вбілась. Каже на мене [чоловік]: «А ти под п'єчку воду ставила?» — «Ні». — «А рушник висить?» А вон в мене буде вієть? Так: той хлопець устав, як-небудь руки помочив, за того рушника — втерс. А єм же треба (чоловікові й синові — В. Г.), щоб чистий рушник. [...] Дак може він через те мене і пхнув. Тоді вже стала воду ставить пуд п'єч і рушника в'єшать на гвоздику коло печі. Чистенького. І просту воду, щоб вмився да обтерся».* [599]

— *«В кучку ставили воду і рушничок, щоб помився і 'бтерся, те зле».* [600]

Умови співжиття з домовиком передбачають його годування і в уявленнях волинян. Водночас волинський матеріал дещо відрізняється від поліського. Найчастіше на Волині для домовика на горищі ставили несолену страву, зазвичай пшоняну кашу:

— *«Казали, тре[ба] класти на гору їсти йому».* [601]

— *«Домовика мають такі, як то казали колись, богачі. Вони мали домовика, щоб їм добре все велося. І гроші, і все. Вони навіть годували його. Все, що варили, то давали. Колись люди старі так розказували, старіші за мене, що годували його так. На гору виносили».* [602]

На Кам'янка-Бужчині подекуди стверджували, що несолену страву потрібно ставити аж під гребінь даху: *«Він помагає, але йому тре[ба] догодити: солоного не давати їсти і на час дати їсти. На гору в кáпиці ставили».* [603] На Старокостянтинівщині їжу для домовика залишали на горищі біля комина. [604]

На Горохівщині записано бувальщину, яка яскраво змальовує наслідки недотримання зазначеної умови: *«Тут було в Стремільче таке саме діло, що вмер хазяїн. Ну, прийшли сусіди, день сидять коло мерця. От віхор раз зірвався в хаті і двері одчинив і того мерця*

перекинув на землю. І хазяйка вбігає, каже: «Ціхо, ціхо, хоть нікому не кажіть!» — до тих жінок, що сиділи. А ті жінки кажуть: «Як так, що нікому не сказати?» А вона не годувала того домовика. Не дала їсти, а він чекав їсти. Через те зло зробив, перекинув». [605]

Солоної їжі, а також часнику домовик нібито не любить, бажаючи натомість щось солодке:

— «Кажуть, жи солоного ни любе». [606]

— «Казала, що він варить йому, але солі — борони, Боже, — сипати». [607]

— «На горі живе, йому їстиносять. Йому дають те, що самі їдять, але менше солі сиплють йому. І пироги йому дають, всьо дають». [608]

— «Домовик солі не їсть — він солодке їсть. Часнику — ні». [609]

— «Він не любить, як десь на ніч на столі покинути часник чи сіль, то він того не любить, може шось там шурувати, ляпати. Шоб цукор на столі лежав, хліб хай лежить, таке шось добреньке — ото він любить. Но не часник і не сіль». [610]

Якщо страву посолити, невдоволений домовик виверне миску на порушника заборони, зробить на горищі «переверти» тощо. В оповідці зі Старокостянтинівщини в записі Л. Іванникової господиня після того, як служниця посолити призначені для домовика борщ і кашу, втратила все набуте за його допомогою багатство. [611] Схожі сюжети доволі популярні на Волині:

— «Я колись свинаркою робила, то одна жінка розказувала, вона така старша. То каже, що як вона служила, і був пан, служила в нього. Ну і та пані заслабла, і каже до неї: «Звари кашу, ті[ль]ко не соли, і винеси на гору у тарілку і постав». А вона каже: я взяла навмисне і посолити. Взяла налляла в тарілку, винесла на гору. Стала — сюди, туди, на горі подивилася — нема нікого. Поставила коло комина. Як тіко на драбину, то та тарілка — на голову їй. Каже, я наробила крику, злізаю з драбини. А та стара лежала крепко слаба, але підводиця і каже: «Шо таке?» — «Ой, — каже, — я забулася (вже не каже, що вмисне посолити) та й взяла посолити ту кашу». — «А я ж тебе просила не солити... Ну, то нічого». І мусіла сама лізти на гору. Але, каже, я нічого не бачила. Отаке». [612]

— «Домовик, казали, де він в кого є, то робе збитки на горі. То чи шось зле, чи шо? Я його не бачила і не знаю за нього. То казали, шо йому ше варили кашу, ставили на горі, шоб він збитків не робив. Коли, каже, не поставлять, то він там поперекидає на горі, човпеця... То по драбині виліз, на горі поставив, та й все. То бі[ль]ше всього пшоняна каша була. Чула шось, шо має бути несолоне, бо як посолити, то він кине мискою там в сіни, в калідор, скине».^[613]

— «Мій дядько мав чорта, десь роздобув його. Він мусів їсти йому варити. Моя баба несла кашу на гору, зварила йому, бо вона мусіла їсти йому варити. То він, той чорт, взяв (а він солі не любе, а вона посоліла), то він гримнув в землю ту кашу».^[614]

— «Мій тато служив в великого господаря. Тато вже мав сім років і нас корóви в них. І господиня з господаром поїхали на ярмарок. Каже: «Гмитруню, підеш на гору́ туво кашу поставиш, бо вона ше гореча. Тіко шоб ти не посолив». Каже тато: я покушав — несолона — я собі вкину трошки. Тато каже: я собі посолив, і ту решту посолив. Каже: я но виліз на драбину, поставив ту кашу, а воно — бабавх тей банячок! — кинуло назад на землю. А вони приїхали, сварát на мене. Кажуть: «Ми тобі казали, шоб ти не солив, то не можна соли. То така птиці, шо вона соли не їсть. Її не можна солити. Нашо ти посолив?»^[615]

Несолена паляниця фігурує в одному з текстів із Кременеччини: «А той крайній [так само домовика] мав. То в нього сусід молотив. Ну, а кулі викидав на вишку. Коли виліз туди, дивиться — гніздо. І там така паляниця жовта лежить. А він кормив його. Тільки шоб солі не було. То він так їв ту паляницю. То той [господар] казав потім [сусідові]: «А чого ти лізав там, по тих вишках?!»^[616]

Згідно з матеріалами В. Кравченка, домовик-антипко, який жив у запічку, випивав залишену на ніч на печі квашу.^[617] За іншими відомостями, домовика годують винятково пісною стравою: «В нас одна жінка наймичкою служила. І пан десь їхав в Луцьк, і каже: «Візьми звари юшки простої і коржа спечи простого, без соди, і поставиш на горі». Це вона сама розказувала. Я, каже, думаю, шо ж це юшка проста? Взяла зажарила. То, каже, ше з драбини не злізла — бах! — цей горцик за нею... Приїжджає пан, питає: «Давала їсти?» — «Давала», — і розказує, шо так і так. — «А я ж тобі казав, шо не зажаруй, простого дай».^[618]

На Гощанщині й Славутищині годування домовика співвідносили з різдвяними святами (тобто теж ідеться про пісню їжу; вона призначалася для домовика так само, як і для душ інших померлих):

— «Домовик на горі буває. В нас на гору виносили їсти. Майбуть-то, перед Колядьмо виносили, в по́сний день, по́сню їжу виносили. Шостого, на Вилію. Кутю в яку миску ставили. Брали всього потрошку. І куті, і госеледця, і гулубця, і хліба, і зо всіх боків тако наложано. Просто вилізли, трошки пройшли, і оцьо поставили, і все. Майбуть-то, аж на третій день Водóхрища (21 січня — В. Г.) лазили на гуру і дивилисю: чи є воно, чи нема. То як поставили, так і зняли — нема його. Солоне виносили».^[619]

— «Ну, оставляли на столі (на ніч на Вілію — В. Г.). Треба, щоб була кутя, а ше ж солодке оставляли. Він же ж любить. То цьо вже казали — домовикові. Як от кутя вéчор остаєця — ну прийде ж хтось вночі, повинен, є ж той домовий в хаті кажній. Оставлялось для нього, щоб було дóбреньке таке. В кажній, кажуть, хаті є домовик. Хто його бачив? Але є дух якийсь. Не знаю, чи погане, чи добре, але в кожній хаті має бути».^[620]

Унікальні відомості про офіру для домовика перед закладанням житла з колишньої Володарщини (сучасний Володарськ-Волинський район Житомирської обл.) опублікував свого часу В. Кравченко: «Щоб вибрати добре місце на хату, в святковий день збирають сусідів і родичів, щоб порадитись. На тому місці, де мають ставити хату, ставлять хреста там, де буде покуття, а біля нього — стола з паляницею. На столі того хліба розтинають ножем на чотири рівні частки. Першого кавалка кладуть на хрест, «щоб святі їли і щастя приносили для тих, що тут житимуть». Другий кладуть під стіл і просять «домовиків», «щоб з'їли і не шкодили в господарстві». Третього кавалка їдять сами й просять бога, «щоб завжди в усьому був достаток, — щоб і поле родило, і в хліві щастило». Четвертого дають худобі, «щоб вона була сита й здорова». Після того всяке хреститься й молиться «отче наш» [...]».^[621]

Хоча в наведеному тексті йдеться про розрізання хлібини, сама обрядодія називається «ламання хліба»: душі померлих, як відомо, не люблять гострих металевих предметів, тож і на поминальних обідах та вечерях хліб годилося не різати, а ламати.

Як і на Поліссі, на Волині іноді стверджували, що навмисно не годували домовика, адже він як господар хати вільний і сам узяти все, що йому потрібно: *«Як вон живе в хаті, то вон сам наїсться. То ж є і вода в хаті кажний раз, і їсти ж є»*.^[622] Зокрема, домовик може спожити страву, яку забули посолити: *«Ну та домовик — ну то то був в Кучера, то во в Вовка. І як справлели Натали весіллє, і наробили всьогó, і наробили гречаників, а забули баби посолити. Рано приходіт — гречаників нема ни єдного. І кажут до того Вовка (ну бо то Вовк його називали) — ви кажете, шо ви не маєте того лихого — а во — з'їв всі»*.^[623]

У районах, де образи домовика і чорта були дуже близькими в народному сприйнятті, домашній дух самою лише стравою на подяку за свої послуги нібито не обмежувався. Спорадично побутувало переконання, що хата, де є домовик, рано чи пізно стає пустою, адже він вимагає людської «жертви»: забирає дітей, жінку, а зрештою й самого господаря. При цьому люди або накладали на себе руки, або принаймні помирали не в ліжку, а десь під плотом, бо ж їхня душа вже належала «нечистому»:

— *«Там так: господар вмер за плотом, господиня стара вмерла в бараболях, в хаті — не. Ну, він задушив там, і всьо. То він їм помагав, але вже прийшло те врем'я, шо вже треба [розраховуватись]»*.^[624]

— *«Але во — хата скапаралася, і жінка вмерла, і діти вимерли, і він вмер, і нема нікого»*.^[625]

— *«Він знався з домовиком. Але він (домовик — В. Г.) в нього забирав жертви. Забирав діти, жінку забрав їму...»*^[626]

— *«Казали, шо є домовик. По господарству помагає, але він душу бере. Якись роки вибуде і бере душу. Але не допусте нікого такого, щоб хтось шось крав»*.^[627]

— *«Казали, шо в нас тамо коло церкви, в тій хаті був такий господар, мав два сини чи три, і казали, шо він мав там того, шо навіть іден син там повісився, та казали, шо то постаравсі злий»*.^[628]

— *«Той Вовк сі повісив. Його той домовик повісив (в нас казали — фєдик)»*.^[629]

— *«Його не купити. Він забирає душу хазяїна. Домовику не давали їсти, але кожного року давали дань — чи худобу, чи дитину, бо інакше господаря замучит»*.^[630]

— «Той знахор мав нечистого в корчих — чорта, і тому нечистому віддає когось із родини». [631]

Запрошення домовика. Уявлення про домашнього духа як про охоронця добробуту родини тісно переплітаються з багатьма діями будівельної обрядовості, так само покликаними гарантувати благополуччя родини й господарства. [632] Зокрема, найвиразніша участь домовика в ритуалі так званої «перехідщини».

Переселяючись зі старої хати в нову, домовика могли й не запрошувати, вважаючи, що він перейде сам:

— «Домовік, якщо ти добрий хазяїн, то він сам переходить». [633]

— «Вун сам приходить. Хазяйнув ізлюбить і приходить». [634]

— «[Він сам] переходить за тобов до нової хати». [635]

— «Як переходили в нову хату, його не запрошували. Він сам перейде за хазяями». [636]

— «Він, в'обше-то, в кожній хаті є. Він в кожній хаті повинен бути. Даже закладають хату, і каже, що домовика мусимо перевести в хату. Він сам приходить, но він не даєця знати. Ніхто його не пригласає, він сам переходить, но ніхто його не бачить». [637]

Існувало й спеціальне запрошення для домашнього духа. Робили це по-різному:

1. У старій хаті клали на верхній черінь печі хліб і сіль, загорнуті в рушник, руками тричі торкалися припічка й казали: «Домовик, тут тобі не місто, я вибираюся. Ходім за мною. Де я, там і ти». [638]

2. «У старій хаті топили пєч. Збирали жарок в горицк і несли на ноч в нову хату. При цьому пригласають домовика: «Дедушку, дедушку! Просимо переходити у нове селище». [639]

3. Господар казав: «Домовик-домовик, пішли з нами в нову хату», — і за волоки зтягував у нову хату постолі. [640] Кидали поперед себе (або на фіру, що перевозила речі) старого черевика й казали: «Батюшка домовік, ходім з нами». Другого черевика лишали в старій хаті «на хаті» (на горищі). Якщо «домовік» не пішов на нове місце — «то вун тоже не босий» залишався. [641] Просили: «Батюшка домовой, ходім з нами», — і підносили старий чобіт, щоб і домовик міг перейти. [642] Згодитися для такого запрошення міг навіть валянок: «Моя донька казала, шо була там з дівчинов вчила сі, та й дівчина казала, шо в них є домовик. І вони з сеї хати перебирали сі десь в инчу

квартиру. І каже — плаче. Плаче, і нема нікого — плаче хтось. А мама м'я, каже, вз'їла валінок та й кинула, каже: «На, залазь у валінок та й пуйдеши з нами». І, каже, всьо — втихло. То вони в Заліщиках вчили сі на швей». [643]

4. Залишаючи стару хату, обертали віника руків'ям донизу й запрошували домовика в нове помешкання: «Балакали, шо домовик це... то як м'ого чоловіка родичка, да була десь, виселили її, так як в евакуацію тоді висилали, то була в їх така стара, вони ше приїхали тоді з Луганска, з Донбасу приїхали, так як тоді казали. То це вона — м'ого д'єда сестра двоюрідня, то каже, як ми вибиралиса звидти, з Донбасу, а тая баба їхня була така вже, ну, в'обшем, вона й людям помагала шось по якіхось слабостях, то ми як виїжджали, то баба замела хату віником і пустила віника не так, а догори, і сказала, шо ходи, домовий, з нами. (Це баба звідси була, а потім їх виселили, а потім вже вони знов поверталися сюди, то вона ше приїхала, ця баба, сюди.) І як вона сказала це, шо ходи, домовий, з нами, то в печі ([а там] шось горіло, чи солома, чи шо), то той жар, попел, став такою кучою. Так вона розказувала, а чи воно правда, то я не знаю». [644]

5. Просто запрошували домовика із собою без жодних ритуальних дій:

— «Як переселяюца в другу хату, то кажут на його: «Хазяїн мой, пашли за мной». А як хазяїн пуйде в другу квартиру, а його покине, то вже він там шкодить». [645]

— «Я в больноці чула: як входии у хату, то треба його просить: «Домовик домовой, чи ти схочеш жити ізо мной?» [646]

Певні ритуальні дії, адресовані домовикові, треба було виконати й у новому помешканні. Під час входин господар, впускаючи на ніч у нову хату кота й півня, приказував: «Хазяїн-батюшка, хазяйка-матушка, корми, напувай, рукавичкой гладь, шоб усе добре велось!» [647] Побутували й інші варіанти:

— «Купила дом, увійшла, перехрестилась і кажу: «Ну, домовик, ти ж мене не займай, я з тобою буду ладити...» [648]

— «В хату нову то треба вечором перебиратиса. То моя свекруха казала, шо зайдіте і кажіте: «Добрий вечор, господар хати, дозвольте в хату поселитися» (три рази). І на покуті положити хлібину на рушнику і цукерков чи праніков на стіл. То на один куточок на покуті — хліб, а на другий — цукерков чи праніков. Хлібина та не

начатая переночує, а тоді з'їдали. Куру поперед себе пускали. Ті праніки, то не викидали ні свиням, нічо, а тіко на другий день давали пташкам, шоб подзьобали. [...] Казав ше мій дід чи прадід, шо домовик любить тепло. Він завжди чи за піччю, чи пуд піччю, отаке. Його ніхто не бачив. Я скільки знаю, — і в моєї баби, і в матер, — то вони все про домовика добрим словом обзивалис. То він в кажний хати має бути. То як хозяєва переселяюця, то і він йде з їми». [649]

— «Сестра казала, шо треба сказати: «Хадзяїну, приймай гостей у хату», — і вони переселилися, і добре було все». [650]

Запрошування домовика на нове помешкання було дуже бажаним, про що свідчить така бувальщина: «Виходила замуж за другого, і вона свого домовика там не оставила, де жила, і його сюди не забрала. Вон сам прийшов, і розсердився на її, шо вона даже в своїй хаті не ночувала. («А як забирали?» — В. Г.) Ну, як кудись ідеши сам, то кажеш: «Ходім уже зі мною» або «Оставайсь собі з богом і живи». А вона не забрала і, каже, як лягаю спать, часов в дев'ять-десять як начне вже стукать, шаркать ложками — коси на голові встають. А потом приводила бабок — шептали, обсипали відуном хату, і ще й священним відуном, на Маковея святили». [651]

У наш час до відомостей про домовика ставляться переважно скептично: «Але хто його бачив, того домовика? То тільки така легенда йде, от як ото ті відьми, і русалки, і всяке таке». [652] Водночас донині притаманна українцям віра в те, що як комусь «не ведеться» — то ніби «домовик не прияє в хати». [653] Показовим, зокрема, можна вважати повір'я зі Славутщини: «Як построїм хату і як нема домовика, то нема й життя. Він в кожній хаті повинен бути». [654]

Годованець

Назви. Одним із найбільш популярних персонажів української демонології є різновид домашніх духів, відомий у спеціалізованій літературі як «дух-збагачувач», чи «домашній чорт». У народі його зазвичай називають *годованцем*. Унаслідок ототожнення з чортом побутують ще й такі назви, як *чорт, нечиста сила, нечистий, біда, бізі, обіжа, дідько, дітко, дідко, гідько, дідух, диявол, злий дух, злий, моцейник; той, моци би не мав* та ін.

Слід усе ж відзначити, що ототожнюють цих двох істот далеко не завжди: *«Той, що він вигодований, — то інакше. А то — дітко, чорт, — казали»*.^[655] Тож побутує й низка специфічних назв, які виражають ті чи ті характеристики саме цього персонажа. У назвах *годóванець, гоудóванець, гудóванець, гоудóваний* чи *хóванець, виховáнок, плеканчик* закладена інформація про походження. Назви *допоміжник, помічник, помóчник, пастушок, щасливець* окреслюють функції. У назвах *домашній; той, що на горіци; той, що за платвов сидит; підхалупник, засідич, засідач* відображено локалізацію. Назва *той, що солі не їсть* вказує на його вподобання.

Особливо цікавими є відантропонімні назви, зокрема *мілько, микита, михасько, федьó, малий федьó, фéдько, петрусь, юрко, юзик, іванцьó, антипко* та ін. (Водночас трапляються й думки, що *«Федьó — то чорт. То не гудованець»*.^[656]) Домашнього духа могли називати за ім'ям його господаря: *«Юрко, бо в Юрка диявол був, то казали, що то юрко»*.^[657]

Нерідко домашнього духа в одному й тому ж селі називають по-різному: *«Та то казали, що то засідич, той дух. [...] То казали і годованець, і засідич, і федьó»*.^[658] *«то казали годованець, засідач (бо він десь сидів там)»*.^[659]

Відома на теренах, де побутують уявлення про годованця, і назва «домовик», хоча чим ближче до Карпат, тим частіше місцеві жителі констатують її нехарактерність:

— *«Домовик, то я на сході чую, що домовик. В нас казали — злий дух, дідько»*.^[660]

— *«В нас таких нема, то більше на сході»*.^[661]

— «Домовик — то я читала по газетах. Мілько, диявол». [662]

— «Вперед казали — годованець. [Домовик] — то русскі кажут». [663]

— «Домовик старші люди не казали». [664]

Низку назв (як і безпосередню характеристику) духа-збагачувача з Бойківщини зафіксувала Н. Войтович (Левкович), [665] з Опілля — Б. Кузьмінська. [666]

Походження. Годованець міг завестися в хаті, якщо її побудували на «нечистому місці»; можна було й купити помешкання, де його колись «вигодували»:

— «Є такі хати, шо людина має в домі якогось духа, чорта. То є не кождий. То є такі єдиниці, шо є такі пляци нечисті, шо там воно було і там воно годувалося. [...] То на таких пляцах не можна будувати, потому шо там могло воно пошкодити, помішати. А на новому пляцу можете ставити скілько хочете». [667]

— «То як пляц нечистий, там хтось його був вигодував, а побудували хату там, то він і шкодив». [668]

— «То є годованець, шо то собі вигодує. [А буває, що] може поставити на тім пляцу хату, а [то ще], може, хтозна коли його там вигодували. Но не вигнали — і всьо, і так і стоїть там той годованець і робить бізнес». [669]

Попри це, є кілька варіантів походження (набуття) годованця. Згідно з одним із них, домашній чорт походить від душ померлих неохрещеними дітей:

— «Як дівка чи хто вержуть дитину некщєну, шо воно не мало хреста, та з нього був годованець». [670]

— «Годованець звідки береться? Тому шо там є якийсь зміток, вóкидок. Той викидок дівчина чи жінка ни ховала на цвинтарі, а вона його десь там притаїла дома, десь закопала біля будинку, аби родичі не знали. Ото й воно нехрищєне, людина, а воно нехрищєне, і з того і пошов годованець, пішла нечиста сила». [671]

— «То ті вборти ховали, де могла запхати. («І що на тім місці потім було?» — В. Г.) Та біда. То воно годуєця дев'ять днів, а потому, через дев'ять років, воно дістало свою силу і пішло». [672]

— «Як відійшла дитина, то був такий приказ, шо та жінка, — така кушка, шо косар носит, і запиха за ремінь, і то в ту камінь

носить, — мала м жінка тому вже кушку, і тому дитину, що вже відійшла. Шо вже там було, в тому кушку маєш пхати. І мала їй захвати десь в таке дерево, що в тім дереві є діра, що то дерево гниле, порохнаве, що має діру. [...] І говорять, же за сім років получается там жива істота. Називають — годованець ше получає». [673]

Колоритну бувальщину із с. Тисовиця про такого годованця-некрещеника, який спочатку жив у дуплі верби, а потім допомагав своєму живому братові, зафіксував М. Зубрицький у с. Мшанці. [674] Її варіанти побутують у гірських селах і дотепер.

Поширеною є історія про те, як годованця купували з якою-небудь річчю. Якби покупець не відповів на пропозицію «непрóстого» купити щось «зо всім» (мовляв, я все не купую — беру тільки те чи те), до нього перейшла б і «біда». Здебільшого у таких випадках покупець набував годованця мимоволі:

— «Ну, з чимось передають. Во, наприклад, там шось купуєте в них, чи ягоди, чи хату, та й вони кажуть: «Бери зі всім», — а якщо ти скажеш, що береш зі всім, та й вже з тим чортом візьмеш, а треба казати: «Я беру (або купую) те, що бачу, от те я беру». А як скажеш, що береш зі всім, та й вже тобі передасть». [675]

— «То вже його хіба тре' продавати зо всім, бо так його не віджéнеш. А котрі люди знають, то кажуть, що ти мені зо всім не продавай, а тільки корову чи шо там». [676]

— «Оце якби ви чули, що той тазда продає і каже: «Я вам продаю з усім». Значóть, він продає злого духа. І сам збуваєці вже його, а передає тому другому». [677]

— «То ше коли тобі продають шось і кажуть: «Оддаю зо всім», — то не можна брати, бо то того моцейника продають». [678]

— «Можна хату зразу з тим чортом купити, як тобі кажуть: «Оддаю зо всім!» [679]

— «Оце ви, молоді, аби ви стерегли сі, як вам хтось таке предлагає: «Купи в мене зо всім», — то аби ви знали, аби ви то ніколи не купували. От ти кажеш: «Я купую», — він: «Бери в мене зо всім»... Ти платиш гроші і купуєш його». [680]

— «Як продає зо всім, то треба казати: «Не треба мені того зо всім». Як знає». [681]

— «То колись і таке продавали: «Бери зо всім», — а ти мав сказати: «Зо всім ти собі остав». То ніколи не можна брати». [682]

— «[Зо всім] — то з ним. От шо би ти не продавав — чи скрипку, чи цимбали, чи маєток: «Я продаю, але з ним». Бо я вже старий, я хочу єго віддати на тебе. Бо як він сі лишиш — аби сам не був. Та й зи мнов не піде на той світ». [683]

— «Кажуть, шо продавали. Казали, шо одна баба якийсь купувала куфер на базаро. Та й в тім куфрі тото й купила. Та й каже, шо [продавець] каже: «Але я тобі продаю зо всім». [684]

— «Є навіть так, шо було єкός, казали в давнину, шо ви купуєте шос, і ви купили. Шо собі купили з якимос товаром. Ну й воно перетворилосі в ката — нявкає, сидит кіт там на стрόху, нявкає, дали їму їсти, він попоїв, далі там сидит. То було, шо купували. Не знали. Це нехотячи можна було купити. Казали так, шо зо всім продаю». [685]

Прояв уявлень про продаж «з усім» виразно простежується у звичаях, пов'язаних із придбанням худоби. З одного боку, покупець остерігався купити «того», а з другого, — продавець не хотів втратити «хосен» (щастя):

— «Корову продают без мотузка, аби сі лишиш собі хосен, щастє. То гріх, то не вільно. Тото вже будто він се допомагає. Біс». [686]

— «От, наприклад, ти продаєш конє: «От я вам, — кажеш, — продаю конє: маєте віз, маєте батіг — я вам це повністю продаю, гет зо всім», — так сі казало. І тобі продавалосі гет зо всім, але якщо газда розумний був, то або тобі батіг лишеє: «На тобі, — каже, — батіг, заберіть додому», — абощо. А як зо всім — то всьо, то вже твій. Той вже тобі перейде». [687]

— «Беріть з усім — то це може передати. Як-от корову продає і шнурка свого дає. Шось казали — шо не хочу». [688]

— «Як купляєш корову — не давай гроші в руки. Кóдай гроші на землю і кажи: «Я беру тіки корову, а не то, шо є з коровою». Бо мож дітка купити». [689]

— «Купиш собі: коня, батіг, — бери зо всім... Приходиш до хати, а він вже в хаті сидит». [690]

Омофонія назв «з усім» і «за сім» спричинилася до того, що й число сім вважали небезпечним під час купівлі:

— «Не мож купувати нічого за сім і зо всім. Бо то мож за тано в міскі купити того». [691]

— «Ніколи в житті, як зі всім, або ще як в ціні є сімка, ну як-от тридцять сім чи шістдесят сім». [692]

— «То за сім, кажут, шо нічо ' не купуй. І навіть і береш гроші, чи жичиш, чи шо, то аби с оден рубель відобраз, а, каже, за сім не купуй і за сім не продавай». [693]

— «Ну то то кажуть, шо се осесю нечисту силу... Шо каже: «На тобі... Тобі за кілько? За сім?» Каже: «На тобі з усім». За сім, кажут, шо не можна купувати і не можна продавати. То відказував, шо не хоче, шо не бере з усім». [694]

— «Юзик, щезло, диявол. Кажут, шо не продавай сім, бо буде з усім. За сім не можна було продавати — вісім давай, дев'ять, десять». [695]

Люди, які набули годованця через незнання, зазнавали від нього лише шкоди:

— «А як у Юзі корова. Розкопали якийсь там корч, ну, а він там був, в тім корчи. Ну та й розкопали, ну а та жінка, шо вже в неї був, та й принесла муки, каже: «А я тобі даю з мисков, з усім, бери собі ту муку». В неділю. Та й всьо... [То] корову так мучило, шо гибель була. Кров з корови текла. Нать міліцію викликали, ну а міліція так його загрузила, шо як будеш говорити, 'би с знав, шо ми тебе випишемо... Так ся чоловік мучив. Ну а потому якийсь з Розсівни (с. Росільна — В. Г.) прийшов, каже: «Николо, скажи Юзеви, най прийде до мене, я йому поможу його продати». І так продав. То дійсно правда. Його не збудетесь». [696]

— «А в мами такі були люди, шо продали [їм]. З Угринева. Привела жінка чоловіка [до мами-ворожки]. І в него був син лікарем, донька вчительков, — не такий дурний був, бо не вивчив би тих дітий. Ну та й привела, а він такий страшний, все каже: «У-у-у! У-у-у!» (ричить — В. Г.). А я кажу: «Мамо, а шо це він?» І так вив, вив... Мама потім каже: «Купив собі...» Пішов на базар та й хотів купити конюшини. А там була конюшина така тана (дешева — В. Г.), шо страшне. Підійшов та й каже: «По чому в вас конюшина?» Вона сказала. Він думає «Треба купити, аби танше». Ну та й купив. Вже так відніс. А та жінка вже десь щезла. Так відніс десь три-штири метри, і не годен від землі відірвати — десь двадцять п'ять кільо. А

він купив нечисту силу ще з тим. Відриває — і не може. Вони лишили там то всьо і пішли. Вони прийшли д' хаті, але він такий слабкий, шо не годен д' хаті прийти. Та й, каже, прийшли д' хаті, ну та й чоловік не йде до хати, але йде до стайні. Шось таке йому зробилося в голові. Та й в стайні його в яслі упакувало шось. Так угору раком. І він не міг сі збути. Та й приходили сюда, та й мама відмовлела. Та й від хати відогнала, а від него не могла, і він так і помер. А тоді вже [чорт його] освободив. Ніколи не купувати, як продає та й каже: «Купуй з усім». О. Як «з усім» — не дай бог. То є таке в богачів. Та й перепродують». [697]

— «То як онде в Миколесинах було, в Татарино, купив Юценко хату собі, там колись була на тім місці кузня стара. І то всьо подвір'я йому продали гет повністю, сказали: «Оце, — кажуть, — всьо твоє». От він в тій хаті собі був, і в тій хаті ніхто не може бути і тепер, той гет лишив. Дача сильна, я видів, але там жити не можна. Не дає він (дідько — Л. О.) там жити нікому». [698]

— «Най Бог боронить таку біду мати. Один тут не знав, коли купував, а купив з чимось, а потому, кажуть, шо його так мучило... то він гет спух, то він гет до ксьондза ходив, той ксьондз ходив кропити тудя, то страшне. То в хаті не дає і спати, кажуть, шо воно гримає, шось там в комині лускає, шо то нема ні спанне ніякого». [699]

Усвідомивши, що й до чого, покупець міг повернути «товар»:

— «Не, той наразі не, той не міг керувати, бо той ж не знає, шо він купив, — той ще збитки робить тому тазді. А якийо вже добре зрозумів, шо він купив, то йде до того тазді абоцо і каже: «То, шо мені продав, я тобі гет то всьо завертаю, гет зо всім. Колись ніхто тобі би не купив гет зо всім... я тобі, каже, продаю будинок гет зо всім, всьо маєш, всьо в хаті є!» Ото колись старожили таке говорили». [700]

— «З усім — то це в нас жив такий Ковалик. Він такий мав того нетрудного. Прийшов оден сусід. А той мав у клітці канарейки. Питає: «Ти не хочеш?» А той каже: «Та я хочу. Продаш мені». А той каже: «Продаю я тобі з усім». Ну а той взєв. Приніс додому, каже: «Як шось сі зачинає тарабанити!» Я одніс ті канарейки до него. І в него дівчина сі повішала на ніч. Його донька повішалась. То той нетрудний, він всьо...» [701]

— «Домовик — то є чорт. Люди мають. І панок, і чорт кажуть. Тут є хата, там ніхто не жиє. І колись там, знаєте як? Породила дитину — колиски нема. Пішла позичила колиски (він лісником робив), принесла додому, положила дівчинку... Та й вона з хати — колиска колишеця. І с'оніє дитина. Але як вона прийшла по ту колиску, той мужчина казав: «Я даю тобі зі всім». Та й вона принесла додому. І та дитина колишеці, с'оніє... потому вона віднесла ту колиску. Каже: «Петре, ти давесь мені зі всім, і я тобі віддаю ту колиску зі всім». А якби була не віддала, то було б ту дитину замучило. То мама розказувала».^[702]

Водночас подекуди вірять, що така угода не має зворотної дії: «Мого чоловіка дядько мав того біса. Він купив хату, ну, так недалеко в сусідів купив хату. Він знав, що той дядько має того біса, чорта, але забаглась йому та хата, і всьо — він буде купувати ту хату. Купив ту хату і купив того біса, що він не купував його. Він потім пішов до того сусіда та й каже йому: «Слухай, я в тебе тільки хату брав, а чорта твого я не брав». А він йому каже: «А чого ж ти в мене зразу не питав? Я продавав хату зо всім». А зо всім — то було з чортом».^[703]

Відповідно той, хто випадково купив «зайве», міг спробувати й собі позбутися його в такий самий спосіб: «Як він за Польщу не мав землі, то він соляркою трохи зацікавився, а більший час полотно робив. І в нього зносився верстат, і він дивиться — продається верстат. Дядько продає, каже: «Тіко купуй зі всім». Він каже: «Конешно, зі всім» (Людина не поніла, для чого він сказав, щоб взяв верстата зо всім.) Ну, він привіз, в хаті поставив, зібрав, наложив основу, попробував, як робе, і ліг спати. Погасив лампу та й ліг... чує — верстат робе. До рання основа вся вироблена. Він рано пішов, найняв фуру, верстата розібрав, зложив і повіз на продаж. Знайшовся покупець — продає. Каже: «Тіко зо всім», — і продав...»^[704]

Годованця можна було купити й свідомо:

— «Я того так сі бояла, що ну. Мій старий, чоловік, казав, може, бим собі купили, бо дес у Дубках такі, казали, були, що розвод'бли. Кажу: «Йди гет, бери собі там його і тримай, де коні тримаєш, а в хату не треба».^[705]

— «Тутво був такий пасічн'ок (але він вмер вже, його нема, і та хата скапараласі), то він хтів пасіку мати, пчоли мати, то він за

таким питає, за тим домовиком. І ходив в сусідське село, Грицеволя (с. Грицеволя Радехівського району Львівської області — В. Г.), за рікою. Він ходив, а там такий старий, жи його мав, того домовика, і він казав йому так: «Сідай зі мною», — і притулювся їден до другого, і те яйце (таке — перше їйце від курки) пхнув йому під ліву пахву і каже: «Неси його дев'ять день, і він виведетьці». А чи то правда, чи ні? Але во — хата скапаралася, і жінка вмерла, і діти вимерли, і він вмер, і нема нікого. Видно (з нашої сторони так подумати), жи воно шось є. Но ми його не видим».^[706]

У різних варіантах побутує також мандрівний сюжет про те, як ворожбит продав чоловікові годованця в мішку з умовою не заглядати туди, доки не дійде додому: «Казали, шо хтось має там якогось демона, шо його треба годувати несоленими яйцєма. На поді, на платві десь сидит. Тут, у Глубокім, таке говорили. Кажут, шо у вигляді чоловіка, в білому одягнутий. Той господар багач був, він йому помагав. Казали, шо можна було купити десь. І казали, шо один там в Саджіві був такий ворожбит. Казали, шо в него мож було купити. Але один тазд́а десь здалека приїхав кіньми, хотів собі купити, аби був багач, бо казали, шо він помагає дбати. Ну та й приїхав конем з жінков, той йому ворожбит продав в міху, але каже, шоби ти до него не дививсь, поки не приїдеш додому. Але жінка не вітримала, чує, шось там рушеєтсі, роз'язує мішок, а то кіт, та й втік. Та й в[о]на приходит: «Та ми вам заплатили, а ви нам kota прода́ли». — «То не кіт був. То був домовий. А ви чого роз'язували? Я вам казав дома роз'язувати». В нас казали, шо то дідька мав».^[707] Можливо, саме в таких текстах потрібно шукати пояснення відомої приказки «Купити kota в мішку».

На Покутті купляти годованця ходили колись «на гуцули» (бо «така поговірка є, шо гуцули знають шось, там вони більше мают, мольбари які...»):

— «Та казали, шо є таке. Десь у гóрах, кажут, шо їздіть до гуцулів, якщо хоче, 'би мав добру господарку. Юзик».^[708]

— «Ходили, ходили, навіть Петрів дід ходив, Петро. Бо він рідний брат мої нені. Не вєли сі вівці їму. Здихали. То він ходив у гори, і шось їму зробили, шо вже сі тогди вівці вєли сі. То гуцули шось таке, певне, да́ли, бо вже...»^[709]

Купівля годованця в «непростої» людини могла супроводжуватися певними випробуваннями:

— «Та й ше жінка така стара була одна, шо навіть аби хто був наворачнув на обору, вона вже знала, шо ти там є... Але то, казали, шо то дес йшли до такого, тамка в гори, і він їм це роздавав, вони собі це купували. Бо в нас оцей сусід, шо на́вперед нас, казав: «Я йду шукати щєскі, такі богачі є щісливі, а я, — каже, — не можу бути, я йду». Та й чо'с, пішов, та й прийшов ше гірше... по жебраків. А шо каже, чого. А-ай, каже. Він завів мене межи якіс кури, та й мені оден віскочив на голову, дзьобає, другий — то, каже... А я не хотів, каже. А він каже: «Вібірай якого хоч». А я, каже, дóвлю сі, дóвлю сі, якєс взєв у руки, та й не хотів — кинув. А він, каже, як лўпнув двєрми, та й я вже, каже, бояв сі, та й не брав, та й пішов без нічого. Та й так і бідно здох». [710]

— «За цего домовика кажут багато, шо є. Але чи правда, за це я не знаю. Казали — домовик. Казали, шо є погане і є добре, кажут, шо є двоякі. Ну, кажут, шо ше нечиста сила якась є. Казали в нас, шо чоловік їздив... мав штири дівчині. Ну а колись бідній дівчині віддати сі — то була штука. Та й він мав штири дівчині, і казали, шо їздив дес у гори, в Чорну гору́ чи дес тамечка їздив. Штирі їх... чи три... Три хлóти їздило. То кажут, шо два собі привезли. Один — на будову, 'би будувати сі міг, а другий — аби дівчєта повіддавати. А третий як пішов... Казали, шо давали їму — на хрест аби плюнув, чи відрік сі, чи шо, а він сказав, шо не буде. То каже, шо він лєдвє відти вірвав сі. Каже, шо дерли сі по нім... шо там дерло сі? Але вони нікому се таке й не розказували. Але таке казали, шо се в нас у селі б́уло таке. Чи б́уло таке, чи не б́уло? Ну, правда, той будував сі а будував сі. Поклав хати — ай, шось недобре. Тру́тив, шось перекладав... Сміяли сі, казали, шо, видко, він дес сидів там у куті, бо перекладав. То той кут трухлєє, то той кут трухлєє. Каже, видко, там недобре їму сидіти. Оцей чоловік, шо казали, шо він має, то він цілий рік шос перекладав і перекладав, все не так б́уло». [711]

Набути «допоміжника» можна було й, так би мовити, «за взаємною згодою сторін»: «Ше мені розказував їден, Дригало старий, в нас називали, шо їхав конем дєсь возив якісь дрива продавати. Та й їде [з]відти — сидит хлопчик на дорозі. «Діду, чи вуйку, підвезіт». Та конина якась така худенька, лізе тако... «Та видиш, шо кінь лєдвє йде?» — «Та підвезіт...» — «Ну сідай», — каже. Той бахурець лише —

цоп! — на фірі... Той думав іще вісадити діввака, такий маленький діввачок. Той ше не сказав «сідай», як той лише — цоп! — та', як кіт, вже на фірі. О, кінь вже бігом пішов, а то ледви той віз кігнув. Приїхав сюда, прийшов, та й поки сюда-туда, то лише шлею скєз з конє. Поки той загнав конє — упріж уся, всьо повніскю на клєнках стоєт, там, де в[о]но мало стояти. Всьо позаносів. Ну і так він жив в него, поки той дїдо жив. А дїдо помер, та й він забравсі. Жив, дїдові помагав. Кінь не годен — він попхав. А він годен потїгнути».^[712]

У розповіді з Буського району господар набув «помічника» після наруги над святим причастям (тут бачимо натяк на ототожнення годованця з чортом): *«Казали, що мали панка́. Був там на хуторі старий, він з тим злим мав якусь зв'язь. То казали, що він взєв причастие і пішов до ліса, положив те причастие в дереві в дупло і в него стріляв. І він відтоди з тими злими... Кажє — як свиснув, то на подвір'я вся дичина прилетіла їму, і він вистрелив — що хтів то забив...»*^[713]

Чи не найчастотнішим способом набуття домашнього чорта в уявленнях українців було його викохування зі зно́ска — маленького, останнього (чи першого) у кладці курки яйця з несформованим жовтком. Таке яечко також називають зно́сочок, зне́сок, зно́сик, во́носок, зні́сок, зно́сок; рідше — недоно́сок, недородо́к, мізончик, за́порток, чо́ртове яйце́, сатанський ві́родок, а на Бусьчині й Кам'янка-Бузьчині — до́бінька, до́бинька, до́вбінька, дубле́нка, дублі́нка. Спорадично вважають, що це має бути яйце тільки від чорної курки чи навіть від півня. На Волині й Поліссі трапляється характеристика зно́ска як яйця від курки, підвіяної вихором, чим зумовлена й специфічна його назва — *подвєй*.

Аби запобігти тому, щоб хтось вивів домашнього чорта, зно́ска одразу розбивали чи кидали курам, собаці, свиням у помії чи й просто в сміття або на гній. Найчастіше ж зно́ска «перемітували» лівою рукою навідліг чи позад себе де-небудь «по ко́рчах», «вергли» через дорогу, через пліт або «метали» через свою хату або стайню:

— *«Зно́сок викидати тре. Викидали дєсь в дебрю».*^[714]

— *«Зно́ска навідлив гєт кидали або свині кидали».*^[715]

— *«Зно́сок тре' було через хату перекинути».*^[716]

— *«Розбивали, 'би його ни було, кидали через хату».*^[717]

— «Зноска треба кидати назад себе через хату». [718]

— «Зносок казали кидати через хату, від себе». [719]

— «Зносок перекидували через хату. Кажуть, кинь гет, бо то зносок, бо то з того може вілізти шось погане, як може під квочку попасти». [720]

— «Мама моя небіжка зносок перекидала через стайню. Зносок той маленький якби носити під пахов дев'ять днів, то можеш собі шось виносити, шось принести до хати лихе. То мама його перекидала». [721]

— «Перекидали через стайню навідліть лівов руков, тако від себе». [722]

— «Зносок навідліть лівов руков кидали гет через хату, через стодолу, через стайню». [723]

— «Кидали зносок лівов руков навідлів через хату, шоби то зле в хаті не було». [724]

У перекиданні через хату чи стайню зафіксовано кілька варіантів. Зокрема, кидали зноска назад через себе; увечері, щоб ніхто не бачив; перекидали через чужу хату; перекидали навідліг і водночас із півдня на північ («бо північна сторона, вона є не сонцем обсвічена»); після перекидання не озиралися, щоб подивитися, чи розбився. Перекидання могли супроводжувати відповідною примовкою-оберегом: «Знісок при конці курка несе, то нашось через хату кидають. І «Я нічо' не вмію» примовлять. Правою рукою позад себе кидать. В хату його шось не вносять». [725] (Таку примовку неодноразово доводилося чути як оберегову від демонічних сил, і повністю звучить вона так: «Я нічого не знаю, і хай мені нічого не шкодить».)

Мотивацію перекидання зноска лівою рукою навідліг добре ілюструє розповідь із Богородчанщини: «Зносок метали гет лівов руков через хату. То все кажуть, шо лівов дідька геть відганяють, не правов. Лівов навігліть біду від себе... Кажуть, як видиш, що злий дух чи що, то лівов руков треба хреститисі, не правов. Як шось тобі сі привидит, та й лівов руков хрестисі, та й не будеш видіти його». [726]

Перекидання зноска через хату трактують по-різному: «то 'би шось вело», [727] «аби все було добре», [728] «аби кури несли файні яйця», [729] «шось не хвалят його», [730] «шоби худоби не забив [годованець]», [731] «метали по корчах, шоби нікому не шкодило». [732]

Траплялося, що зноска обов'язково мали розбити діти (бажано хлопці). Іноді таке перекидання мало форму своєрідної дитячої гри, коли хтось один перекидав, а інший намагався з другого боку зловити:

— *«Вікидають через станю — то вже єго не буде. І тре', 'би хтось там [його] ловив».* [733]

— *«Та то діти, такі собі забобони — мовет, шо він ся не розб'оват, бо воно маленьке і сильно моцне — та й м'ечут через хату, чи ся розіб'є. М'ечут через хату, і йно стоїт там, дивиця, а друге звідси м'ече».* [734]

Побутує й варіант, коли зноска віддавали дітям як забавку, пофарбувавши до Великодня разом з іншими крашанками. Вірили, що «лихе» дітям пошкодити не може, адже до семи років вони ще безгрішні.

Варто зазначити, що схожі дії зі зноском виконували повсюди в Україні незалежно від того, чи побутували там уявлення про годованця, чи ні. Якщо ж хтось мав на зноска інші плани, повинен був його з'їсти, і тоді годованець завівся б усередині свого власника.

Значно поширенішим водночас є варіант, коли зноска клали в спеціально зшиту для цього торбинку й дев'ять (рідше — сім, дванадцять) діб «вигривали» — носили під лівою пахвою. Весь цей час треба було «ни христитисі, ни молитисі, ни вмиватисі», «ні до кого сі ніц не обзиватисі», не їсти взагалі або їсти пісне й несолоне, при цьому лише в коморі й без свічки. Нерідко зноска клали під пахву з розрахунком, щоб останній день припав на Великдень. Як у церкві перший раз заспівають «Христос воскрес!» належало сказати: «І мій воскрес!» Також зафіксовано варіант, коли виношування годованця приурочували до різдвяних свят: *«Якшо чи чоловік, чи жінка не миєся в різдвяні свята дев'ять днів, а носит то яйце під пахов, ото є годованець».* [735] У М. Зубрицького знаходимо й версію, згідно з якою вигрітого упродовж дев'яти днів зноска виймали з-під плеча й били прутом-«єдноростом» («літоросткою, що за єдин рік виросте»). [736]

Що відбувалося потім, добре ілюструють такі розповіді:

— *«Треба взяти куряче яйце, яке називають зноском, і впродовж дев'яти днів носити його під пахвою. На десятій день народжується з яйця маленька істота, вповні схожа на людину і з маленькими рогами».* [737]

— «Казали: чорта собі віпросив. І в кого той був чорт, помагав і йому дуже добре всьо робилосі. Є, курка несе маленьке яйце, зносок. Ну і то яйце треба носити дев'ять день під плечем, здається, шо під лівим прив'язати, і з него має диявол вродитисі, вилупитисі. І він так в момент віросте, і всьо, і потому не збудесі його, поки жити будеш. Він твій, а ти його. Ну і кажут, шо потом ти як помреши, і ти вже пішов в пекло. Він служив тобі ціло́й вік, а потому після смерти душа... А він далі шукає таких... Якщо, допустім, я господар, а ви мій син чи дочка... лишаєтсі... якщо ви приймаїте його — добре. Якщо не приймаїте — він вже не має де ся дівати. Як лишють хату, то він іде з ними. Ти його не віджéнеш. А як будеш відганети, як підеши до ворожбита, колись то були, то він тобі віджéне так, шо тобі сі не схоче: або корова, або кінь, або шо-нибудь...»^[738]

— «Зносок. Треба ни їсти, ни христитисі, ни молитисі, тримати дев'ять добів під плечем. Та й купиши, та будеш мати при хаті того, з ріжками. Та йму мусиши шось дати: чи корову, чи конє, чи і людину. Він сам не буде тобі служити. Раз давати. Він буде в тебе при хаті, будеш несолене їсти, йому давати, як посолиши, то він тобі кине з поду».^[739]

— «Несе курка яйце. До того сі донéсе — до послідного вже. То сі називає зносок. Тре' його брати під плече, дев'ять добів ходити, ні до кого сі ніц не обзиватисі, несолене їсти — в дев'ять добів він вілезе з того зноска. І питає сі тебе: «Шо ти з мене хотів?» Ти єму кажи, шо хочеш: чи аби ти був найдужчий, чи аби був найбогатіщий, чи наймудріщий, — він тобі буде ставати в допомозі. Але при тім він по тобі таку шкарéдь розпустит — то така по́страх, то таке вóдіє, то того нема, але просто він так замано́т. Пáморока така, чудо пустит у голову: гадде, ящірки, — капара́, чоловіче, така страшна... Якщо ти сі не здригнеш — о! — ти єго, а він твій, вже сі любите вбидва. Єкшо ти сі здригнеш, а він тогди питає: «А ти шо?... Ти нашо мене сотворив?» — і йде. Шукає туполі, б[у]зини, незаходимого місце недуступного. От за то раньше були ті дідьки, біси і чорти».^[740]

Трапляються дещо відмінні варіанти виношування духа-збагачувача. Зокрема, неодмінною умовою його появи можуть вважати згадане вже перекидання зноска лівою рукою через хату: «Помічника можеши собі виховувати, казали колись старі люди, шо то треба дев'ять день носити під лівим пахов зносок курячий. І то яйце потому

мушиш перед хатов лівим руков перекинути на другий бік, через хату. І він вискакує — і всьо, ти його собі кохай».^[741]

На Старокостянтинівщині зноска ще й закопували в гній: *«Кажуть, якщо курка знесе зноска і носити його дев'ять день під пахвою, а потім закопати в гній, то вилупиться чорт. Одна жінка схотіла перевірити. Як курка знесла яйце, то вона взяла під пахву і гріла дев'ять день. А на десятий закопала в гній. Через якийсь час і справді вилупився той чорт, прийшов до неї та й каже: «Ти мене виносила дев'ять день, а на десятий закопала в гній, то тепер ти моя, а я твій!»*^[742]

Рідко, але могли називати зноском і яйце з двома жовтками,^[743] а в записі А. Онищука фігурує не лише зносок, а й «благовісне» яйце, що є прикметним з огляду на існування «лихого», «перекрійного» часу: *«Як хоче мати хованці, то бере собі під ліве плече яйце. Одно добре — тот зносок, а друге добре — благовісне яйце, але з того благовісного — то буде гірший, лютий. І сідає собі під горішник та й так то яйце держит під плечем дев'ять діб, — не умиває сі, не молит. Та й поставит то яйце на горішник на диру, та й уже ся там обзиває».*^[744]

У Кам'янка-Бузькому районі зафіксовано розповідь про походження «помічника» зі свіжознесенного яйця: *«Ну то на ню говорили, шо вона мала. А як вона мала: брали свіже яйце, гаряче, і носили дев'ять днів під мишкою, і вони собі його вирощували. А тоді мали, на горі був».*^[745]

Я. Пастернак на Жовківщині зафіксував варіант виведення домашнього духа з яйця від чорної курки: *«Як яйце від чорної курки тримати під пахою через 9 днів, то вилізе з него лихий».*^[746]

Згідно з матеріалами з Бродівщини, це має бути не просто яйце, а саме зносок від чорної курки: *«Перший раз як курка знесе яйце — то мале таке. Від чорної курки, як вона знесе перше яйце, то висиджують під пахвою того панка — чортика».*^[747]

Якщо всі умови виконано добре, «того, з ріжками» треба було ще закупити:

— *«Та й[о]му мушиш шось дати: чи корову, чи конє, чи і людину. Він сам не буде тобі служити».*^[748]

— *«Йому треба буде шось пообіцяти: чи корову, чи теля».*^[749]

Подекуди — очевидно, під впливом християнських уявлень про чорта — стверджують, що «він нічо' не хоче, лишень твою душу бере». Цікавим є варіант оплати демонові власною шкірою, який зафіксував А. Онищук: *«Оден газда наймив собі «єго» за слугу. А за то як вмере, мав дати свою шкіру. Поховали тата— і сини пильнували три ночі гріб. Сховався син за хрестом — приходять їх три — розпечатали гріб і облупили шкіру, а син її вкрав. Узялися бити за тої шкіри: «Я за тоту шкіру багато би собі душ заслужив. Я був би ізшив з того бурдюг, тай набив у то букового листу, то й уночі — як хто би йшов — то я серед дороги тим міхом — то й душа моя». Так они сі били за ту шкіру, то й кури запіяли, і пощезали».* [750]

У більшості випадків інформатори не могли відповісти на запитання, у якому вигляді вилуплюється годованець. Іноді вважають, що спочатку вилупиться «чорне куретко» або якесь «кúря — не кúря», з котрого потім виростає годованець. Це «кúря» треба було годувати, як і звичайне курча, ще дев'ять днів, а відтак воно ніби запитувало в господаря: *«Я тобов буду керувати чи ти мнов будеш керувати?»* [751] Подекуди ж розповідають, що *«дев'ятої доби звидите такого хлопчика, і він питає, шо ви хочете від нього».* [752] Згідно із записами М. Зубрицького, *«з яйця вискочит паничик і питає ся: «Чого пожадаш? То я ти буду на помочи».* [753] За ще однією версією, зі зноска вилуплюються два хробачки — жовтий і чорний. Жовтого треба було задушити, а з чорного вже мали годованця: *«Жовтого — задушити, а другий — вроді чорного. То з того чорного то виходить. Бо як два — там шось сі не получає. Тре' одного. Много — тоже ні».* [754]

Випадково розбити чи роздушити зноска під час виношування годованця вважали небезпечним. Зокрема, розповіді з таким сюжетом популярні на Кам'янка-Бузьчині: *«Тутка був іден хлопець, пас корову. І той хлопчинка взев собі вишив міщетко таке маленьке, а курка як знесла таке ййце, довбіньочку, і він взев то міщетко прив'єзав собі під пахвою. А хлопці (а то діти) взе'ли його такво стиснули, — то казав мій чоловік, шо кров вже була, на зав'язі. То вже сі, видно, він зав'язував».* [755]

В іншому варіанті один чоловік зауважив, що його сусід рубає дрова, тримаючи сокиру лише правицею. Щось запідозривши, чоловік підкрався й «легенько його потиснув».

Зазвичай після невдалої спроби завести «помічника» той, хто намагався це зробити, втрачав якщо не життя, то принаймні здоров'я чи розум. Одна жінка, котра роздушила зноска під час виношування, потім «дуже сі мучила — ни давало її вмирети».^[756] Майже повсюди стверджують: «...не дай, Бог, аби його пустив — то вже нічо' не поможе».

Часто трапляється вірування, що годіванця потрібно ще «знати», «із ним треба знати, обходітисі як», бо «то шось, як роздобували, то казали, шо то не кождий міг вітримати».^[757] Тож не випадково в одній із розповідей ідеться про зв'язок домашнього духа з певною «книжкою», вочевидь, із так званою «Чорною магією»: «Казали, шо купуют на базаро́. В нас там чоловік був, і він його точно мав. А як

умирав, і сповів його внуці. А до него такої треба знати. Як вона зачела, то її діти зачели слабувати, зачело їх крутити. Ну, і потом віднесла вона, в нас тут чоловік був, любив ворóжжити, ту книжку. І рано чоловік ще садив бульбу, а до вечера пішов давати в стайні худобі, і як його в стайні скрутило, як його їмало, і не могли ради дати, і він до вечора вмер. І язик в нього був так, що священник ховав, то казав, що ще такого не видів. То донька його віднесла ту книжку назад і каже: «Бери собі назад ту книжку». Може, тому газді добре робит, що він має всьо, а комусь робит погане». [758]

Потрібно сказати, що в одному селі уявлення про різні способи набуття духа-збагачувача можуть побутувати синхронно. Зокрема, один із респондентів коротко відповів на це запитання так: «Можна було купити, в спадок получити, а можна було і просто нажити — то як курка знесе зносок, то його треба носити сім днів під лівов пахов — та й будеш собі мати». [759]

Вигляд. Стосовно вигляду годованця багато хто вважає, що «єго ніхто не видит, лишень той, що буде єго мати». Нерідко люди уникають відповіді на запитання, як виглядає «допоміжник», обмежуючись репліками «Я його не бачив / не бачила», «Ми у церкву ходимо» тощо. По суті, така відповідь сигналізує: «Я ходжу до церкви, годованця не маю, тому його не бачив (не бачила) і відповісти на запитання не можу й не хочу».

Розповіді інших опитаних засвідчують здатність годованця до перетворень: мовляв, «він на всьо сі може перекинути»:

— «А він собі може бути і великий, і маленький, і пес може бути з него, дівка може бути». [760]

— «Він може котом, псом, курков може». [761]

— «Та то кіт, перетвориться в ката, або в собаку, абощо». [762]

— «Говорили, що він міг і котом бути, і псом бути, і чим-нибудь міг сі перетворити». [763]

— «Найчастіше то в ката мілько перетворювався, чорного або білого». [764]

— «То він в шо хоче, в те й може ся перекинути. Він і в людину, і в дубину, і в ката, а як треба, то зовсім невидимий буде». [765]

— «То не було пір'я, тіло, — а лиш тїнь когута. І коли воно вже втікало, то то вже не був когут. То було шось тіпа ката, такого

великого кота, собаки, от шось таке». [766]

— «Як вилупився, він на всяке міг ся перемінити. Ну, на хлопа, як на мавпу, на пса. Перемінював си. І котом, каже, і когутом. Воно ся в очах показує, як лунь, як кіт (тіко воно біше), — то страх від того». [767]

— «Біда ге пес, ге кіт ся перемінювала». [768]

— «Хлопчик, звичайно вбраний, так як хлопчик, а загодó він будé баранчиком, а загодó будé псом...» [769]

Якщо це пес, то надміру великий чи з неприродно великими вухами. Також годованець може перетворитися на вовка, чорного коня, корову, свиню, мокре теля, курку («кúря — не кúря»), когута, ворону, бузька, вужа чи гадюку, цвіркуна тощо. Він нібито не може набути лише подоби ягняти й голуба, що спричинене певним сакральним статусом цих тварин у християнському світобаченні. Розпізнати годованця у вигляді тварини можна було за тим, що людину в його присутності охоплював безпричинний страх.

Попри поліваріативність, найчастіше в демонологічних бувальщинах та оповідках годованець фігурує як великий чорний чи червоний кіт:

— «Виділи десь там його в дуплі, але я не виділа. То таке троха білше як кіт, чорне, але на нім нігде цятки нема білого... Бо мені їден чоловік казав, я хотіла взяти чорного котика, бо то гроші ведуці, є така прóповідка. А він каже: “Дивиси, бери котика, але той котик, шо не має ніде нічо’ білого, не бери, бо тобі ті гроші не треба. Якишо він не має під шийов маленької білої цяточки, то вже не котик”». [770]

— «Приходить до стайні, а кіт так корову ссе — йой боже! Він його як копнув, а кіт поліз на під, на стайню, — всьо сіно до грама на стодолу скинув був. То в мене мій сват приказував. То в нього в сусідки був той нечистий. А вони шось там засварилися були, то він прийшов і копнув. А то той, рогатий, моци би не мав. Відтак прийшла тота жінка та й каже: «Василью, а ти нащо кота так убивав?» А він каже: «То то — кіт? Той, шо мені сіно всьо зметав?» — «Ти не бий більше, не зачіпай, бо буде гірше...» [771]

— «Юзик» не казали, казали — «дідько». Та помагав — багачі бұли. [...] Бұло так, шо кіт чорний... кажуть, шо прийшов чоловік до газди, там, до сусіди чи до кого там, та й каже... а той кіт сидит на

комині. Та й каже — н'а але у вас файний котик. А воно сі кривит — та й але у вас файний котик (перебаранчливим тоном — В. Г.)».^[772]

Антропоморфна іпостась годованця також доволі частотна. Він фігурує як «в'еликий хлоп гет», як «панок» чи «панич», як маленький чоловічок, убраний у чорне, у шапці, при краватці; як маленький чоловічок у тій самій подобі, що й господар; як маленька, як кіт, істота; як маленька істота у капелюсі й у червоних «пóртках»; як «воєнний»; як чоловік у білому вбранні; як «файний хлопець»; як «дітвачок», «бахурець», хлоп'ятко в «капелюшати»; як маленький хлопчик, сантиметрів вісімдесят на зріст; навіть як «дівка» чи баба; часто як дід, маленький дідок, що часом вилазить з-під припічка й курить файку (люльку); «такий дідочок з коштуриком», жебрак. Подекуди, попри загальну антропоморфність, такий годованець має деякі зооморфні риси. Указують, що це «отакий маленький хлопчик такийво, але шо волосся таке, як на мавпі», «дідок такий маленький, волохатий», «такий лахматий дідо», що він такий «малий оброслий», що виглядає так, як чоловік, лише має обросле лице і завжди облизується. Годованець, котрого сприймають як чорта, відповідно дуже страшний: з рогами, хвостом і весь у чорній шерсті. Водночас подібно до тварин «він має закручені руки, ноги назад єму». Для прикладу наведемо кілька характерних бувальщин:

— «Домовик — то я читала по газетах. Мілько, диявол. Такий дідочок. Он в тій хаті є, казали, то казали, шо переходів, такий з коштуриком, ні до кого нічо' не говорив. Шо перетворювався на (всяке)…»^[773]

— «Тепер Мілько в кождім є. Тут оде перші хата, під блехов, казали [люди], шо в него є, шо там переходит. Я туду ходив, і ніколи мені не переходило. А один чоловік каже: «Я би туду не пішов». — «Чого?» — «Я, — каже, — йшов з дочков та й зятем. Я йшов ззаду: йде назустріч мене такий лахматий дідо невеликий, іде на мене, місяць світит, він іде. І просто йде на мене, і мені так сказав: «Пр-р-р!» А я, — каже, — як перевернусь, то 'скри мене обнесли, так як би горіло. Я сі схопив — нема нікого, я бігом там догнав, питаю їх, чи в[о]ни не виділи, бо йшли центральнов дорогов. А в[о]ни кажут: «Ми виділи, шо шось стояло там, коло хліва».^[774]

— «Каже, сиділо так, вікна були маленькі, так сиділо на вікні, на дорогу дивилосі; я, каже, туду сі глигну, а в[о]но ноги закинуло туду

і вбернулосі плечима, і так не зникало. Гленув — 12 годин ополудні він їхав додому. У тій хаті, шо я вам говорю». [775]

— «Був жид, який відправляв дрова кудись, і казали, що він має чорта. Я йшла дорогою, бачу — якийсь вихор, бачу потім — якийсь чоловік стоїть: воєнний, файно вбраний, чистий, чоботи вичищені. І я бачу, що в нього голова перевернулася, як та ігрушка, не та', як в людей. То був той чорт, того жида... Йшов тато з вечорниць, а в ніч було так світло, що можна було мак збирати. Тато хотів вночі в жида дрова, дошки вкрати. Коли вже тато вкрав дошки, о, йде назад, бачить — стоїть перед ним солдат, той самий, що мені привидів сі, з багнетом, і тато почав тікати». [776]

— «Казав мій чоловік, шо він в тої сусідки пас корову. Пригнав з паши. А вона так, балакуха. Та й каже: «Ти хочеш видіти мого хлопці?» А він каже: «Та хочу». Вона шось там пошептала, дивлюсі, каже, отакий маленький хлопчик збіг. Відтак, каже, мені мороз по тілі пішов, вона шось там йому сказала і — фіть — вже нема. У чорному, каже». [777]

— «Колись у нас тут на подвірю точно був. Ще йшли ми на фермі робили, то сидів такий малий оброслий. Колись Палагна Федіркова йшла, то тоже бачила. То той газда його купив». [778]

— «Ми пішли до тої баби на горіхи. І одні пішли дивитисі, аби баба не виходіла з хати. То так я вонде за парканом. Фіранки не було. Баба ходит у хаті. Ви два стоїте там дивитесь, аби баба не виходила, а ми два ци три пішли на горіх. Лише пішли на горіх лізти на горіх — баба йде з-за вугла з-за стайні. Ну, а ті мали свиснути нам, сказати, шо баба йде. Ми втікли. Ідемо туду до них. «Чо ви не сказали, шо баба нас чуть не злпала на горісі, ми ледви втікли?» — «Ну та й шо буду казати: дивисі — онде баба в хаті». Отаке я сам видів, був бахур, вже файний бахурець був, років штирнадцікь. Та сама баба, чисто так удіта, як у хаті ходит... Ну але ті кажут, шо з хати не виходіла. Ну а коло мене була ближче, як оде паркан. Ну але, правда, нічого не сказала, лише йшла 'д мєні, відав, бук мала якийсь у руках. Ну та дві однакі не були баби. То ж двацікь метрів від мене жобла, сусіда була. Я ж знав тоту бабу, кождий день її видів. Оце то я видів на свої очі. І ще там пса м видів отакого во, шо в нас в селі такого не було нігде, і в тій хаті пса не було. А я вночі десь ішов, десь опівнич ішов [з]відкись, шось ніс, і [з]відти, з тої фіртки війшов

такий пес великий, ну, на м'ені волоссе стало, шо не знаю, чи була шепка чи не була. І пішов він знов в тоту фіртку. То то, шо я видів на свої очи». [779]

Як це типово для уявлень про чорта, домашній дух також подекуди постає в образі панка, який курить люльку:

— «Я пішов на весілле' та й був довго. [...] та й пішов до стодоли спати. Я сплю в стодолі, а на току було намолочене з'єрно. І шось прийшло — мене хан! І по тїм з'єрні мене — бах! В солому мене. Кидає та й кидає. [...] Я вже хрестився, і молився, і плакав, і завод'ов, і шо — господ'арі заперлися сплять, а я не спав цілу ніч. Над р'анні вже перестало мене кидати. Приходжу розказую, а вони кажуть: «Ми тобі казали, шоб ти прийшов вчасно. Ти чого пішов до стодоли?» Але, каже, я видів, шоб мене к'одадо. Я як йшов, на плоті сиділо шось таке як панок, в капелюшку, коло плота. І курив зигар, таку маленьку файочку. Але я його минув фірткою і пішов. А він сидів на ворот'ах. І він прийшов — давай мене к'одати, давай мене товчи. То вони мали. Але вони мали такі коні — він їм все вичистив ті коні — ті коні вибрик'ові, такі в'опашні...» [780]

— «Кілько то старі люди розказували — сидів на м'ості файку курив. Як до Деревлен (с. Деревляни Кам'янка-Бузького району — В. Г.) їхати, той міст, — там він найбільше сидів, людей навертав або до Стрептова назад, або до Деревлен. Тамка на озері, як сі їде до Деревлен по правому боці, і там колись, чи то за пана, чи то ше як богачі там мали, дїжк'о з в'огїрками колись там тримали, в тїй воді, то він сидів колисавсі на тїй дїжці». [781]

— «Як в нас Богдан ще був, та й каже — я вийшов, а то, каже, такий панич в капелюсі від Галанюкових через наш трунт до сусіди. Ну а відтак вже пішла п'оголоска...» [782]

До уявлень про подобу чорта наближені й перекази з колишньої Проскурівщини про «вихованця» як про «маленьку істоту, вповні схожу на людину і з маленькими рогами». [783] Схоже описували його й на Бродівщині:

— «Один раз розказували, шо був десь один дядько (але він вже вмер), тоже десь, видно, мав того, з рогами. І казали, шо вони пішли десь на сіно, а він був в них наймитом, і казали йому: всюди ходи, всьо бери, тільки на гору не заглядай. Ну а то молодий був, і каже, шо то, значить, шо я на гору не загляну? І взяв заглянув на гору, а там як до

него такий рогатий хлопчик язика виставив, [то,] каже, чуть не забився. А той господар пішов та й каже: «Чого ти тудя заглядав?» То той («з рогами» — В. Г.) вже якось йому повідомив, що той заглядав до него». [784]

— «Тут в нас сусід був в тюрмі (ну а як — в тюрмі різні люди є...). Він собі купив чортика, такого маленького хлопчика (я не виділа, але так казали). І варив йому кашу, тільки без солі, і носив. Потом жінку мусів віддати, жінку зарізали... Казала та жінка, во де він мав того чорта, а то я сама питалася в неї, чи де вона виділа коли його. А вона каже: «В садку сидить — во-во — хитається, два ріжки має сивих», — але я ніц не бачила». [785]

На Волині трапляється й варіант уявлень, у якому домашній дух постає як чорний або надміру великий заєць:

— «Той хутор від Гаїв (с. Гаї Кременецького району — В. Г.) був кілометри три з половиною — чотири. То там було штири хаті, і там був домовик. Бачили його — собакою, котом чорним. То в хаті крайній в тім хуторі було. Завше дід їде до міста, батьки їдут з дідом. А дід керував. Але так поїхали до міста, а там з другого хутора прийшли більші хлопці. Десь там в діда табак є, курити. А була пасіка. Пішли на пасіку. А він тримав вулії. А колись табак було за Польці — строго. Ну, та пішли в пасіку. Ті відчиняли вульї, де на очках нема пчл. Як одчинили — а там заєць лежить чорний. Він вигульнув! По саду гонились за ним, гонилися (а садок закритий) — десь подівся. Закрили того вуля. Там сіно було вимощене, і він там. То був той домовик. Той, що для пчл помагав. Мед і всьо інше. Найшли уля з табаком. Хлопці забрали і пішли. Їдут з міста. Ми побігли, відчинили ворота. А дід батогом нас. «Ви чого, — каже, — по пасіці ганялись?!» А він вже нажалівся [дідові]. То той мав там». [786]

— «На Паньківій (с. Панькова Бродівського району — В. Г.) — то вони вибралися до Радехова — там був такий, Мандзя' писавсі, то він знав, багато знав... і мав того домовика вдома. А з Лопатина жінка, ми разом шість літ на цегольні робили, вона була наймачкою там в него. І мали вони їхати до Бродів. Каже: «Мариню, прійдеши до нас, бо ми їдем до Бродів. А ти прійдеши на господарку, але, Мариню, до комори не йди». А вона — ай Боже!.. А мене так аж коле, жеби до теї комори заглянути, що там є. Вони поїхали, а я, каже, подивлюся, що там є, а їм не скажу, жи я дивиласі. Каже: я відчинила двері, а там

такий заяць— витріщив очі, з такими великими вухами, сидит коло скрині. А я — раз — зачинила двері. Нішо я туди йшла? Але я не признаюся їм, жо я дивиласі. Вже вони їдут. Я хутко побігла, відчинила браму, а та господиня каже: «Мариню, як я тебе просила, [що] Мариню, не йди до комори, — чого ж ти ходила?» Каже: «Чуєте, я там виділа такого великого заяця з такими великими вочима...» — «То, — каже, — наш прия'тель...»^[787]

Іноді такого зайця описують як напівзайця-напівчорта: «Тут єден мав чорта. Ну во тут є хата, зараз пустує, то там було. Во підете ви — і чути, як він вночі товчеться. О-о-о, я видів його на свої очі: як добрий заяць, роги мав, хвіст мав. Був похожий на зайця, але він був більший, ну десь мав півметра. Ми з тим хлопчиськом бавились, ми ше були малими, коло теї хати, а він сам з хліва вилетів — і коло нас, коло нас... Я як прилетів додому, то відійти не міг. Чорний, мав червоні зуби, великі вуха, роги. Я вже так не пам'ятаю. Там во хлопці були, вже старші від мене, кавалери вже були, то вони як йшли спати, то не могли спати, бо він перенесе їх на другий бік. Тепер ніхто в тій хаті не жиє, там ніхто не йде до тої хати, і так вона стоїть».^[788]

Годованець не завжди має форму. Досить часто його прояви пов'язані з вогнем, іскрами: він створює видиво, ніби горить хата або світить у безлюдній хаті: «Я вже то в газетах читала, шо то домовик. Диявол, то казали, шо він в тій хаті був. Він і на kota перетворювався. Люди багато [бачили, що] було. То перейде якийсь панок. Годіванка казала, шо вона як йшла з Юрком з весілле від Дзьобчихи, і каже, дивлюсі, шо такий великий хлоп гет. (А в нас був такий чоловік дваметровий.) А чоловік каже: «Ба [з]відки Струж йде?» І він йде, йде, а я кажу: «Юрку, то не Струж». Але він, каже, куриє дзитар, і так у ноги боком, і так, каже, [і]скра лиш полетит, та', гей би тринькнув по дзотари, так, каже, 'скра летит, шо нещестє. І вона каже: «Юрку, то не Струж!» Одним там— то кіт скакав попід ноги».^[789]

Типовою в оповідях є ситуація, коли годованець виявляє себе кроками, голосом чи криком, передражнює людину: «То точно було. В Петруня'. Я ти повім, як було. Цьоця та, Юзькова, віддалася до Юзька. То й казали: «Ганя, Ганя, йди скоро додому, бо ся не водно буде, — коло Петруня буде дітко, б'деш ся бояти». А в'на сказала так (але то вже нецензурні слова): «Шо ня з'їсть, то ня й высере». А як

в'на пришла перед ту хату, а в'но їй стало так гнати, що вона ледво втікла: «Шо ты з'їсть, то ты высере! Шо ты з'їсть, то ты высере!»^[790]

Час проявлення та локалізація. Зазвичай годованець виявляє себе увечері чи вночі, близько опівночі (трапляється, що й у полудень), — у характерну для «нечистої сили» пору. Що ж до місця його перебування, то нерідко стверджують, що він мешкає там, де вкаже господар. Зазвичай це місце на горищі (на «стриху», на «поді», на «даху», на «верху») на платві або за платвою чи десь у кутку. За відомостями, які П. Чубинський зібрав на колишній Проскурівщині, «улюбленим місцем перебування «вихованця» є ліжник на горищі».^[791]

Нерідко стверджували, що годованець живе в стайні чи будь-де у хаті: у сінях, у коморі, у скриньці, у кутку, під столом, на печі (на «п'єцу»), за комином чи у комині, на припічку або «у підпечі, як мало палєт». Після горища піч посідає друге місце за частотністю вказівок на неї як на місце перебування домашнього духа:

— «Є. Пересічно в печо́, як мало палєт. У печи живе. А так — на горі. Але пересічно говорят — піч. У нас була підпіч, шо там кури тримали люди. Ну, біднотá бу́ла. То так, шо він в підпічю собі там гніздóвсі». [792]

— «В хаті, казали, шо він в комині». [793]

Подекуди зазначали, що «Федя в хаті не держáть, а йому спеціально роблять таку комірочку. Отам таку в загаті дєсь зроблять (ближче до сіней — В. Г.), там йому дають їсти...» [794]

З уявленнями про годованця можуть пов'язувати й так званий елемент незавершеності, коли у зведеній хаті залишали щось «недороблене». Як варіант, де-небудь на «фаціяті» (вентиляційному вікні) навмисно зоставляли відірвану дошку, «шоб він міг вийти і зайти», [795] «в щиту лишали дирку, аби нечистий гуляв». [796]

У багатьох випадках не деталізують, де саме живе годованець, вдаючись до узагальненого визначення «місце»:

— «В нас одна виїжджала — і ніхто ту хату не купує, кажут, шо там є дідько. То на тім місци, де його вікохали, хтось його вітримав, вігодовав». [797]

— «Як в когось велика загорожа, то таке бу́ло, шо казали, йой, пригородив, і там дідька пригородив. То там газда помер швидко. Або ще кажут, йой, там нечисте місце, а він пригородив. А був би не городив, то був би жив. Але в кого така велика загорода предвіцька давна... бо на чискім такім не... Бо в нас таке бу́ло, шо оженивсі молодий хлопець, оженивсі і городив пліт. І городив, і зразу його щось так як то скрóвило було. То казали, йой, там таке місце, то не треба було його пригороджувати. І він, бідний, так то відгородив, і то було лекше». [798]

— «Ну і вже тато сі оженили, та й привєли лоше за собов. Кажє — догори ногами лоше перевєрнет в стайні, і всьо. Кождий кажє — то недобре місце. Недобре та й недобре. Та й тоди наймили тóлоку та й перенесли на півгрунта». [799]

Оскільки для годованця важливим був саме «пляц» (місце), то закономірно, що найбезпосередніше в хаті він пов'язаний із підвалинами («підлогами»). Якщо саму хату, де був годованець, ще можна було розібрати й продати, то розбирати її підвалини не ризикував ніхто:

— «То, казали, що там в тій хаті є. Він як потому ту хату продав був, то підвалини лишили сі там — ніхто не хотів брати. А хату розібрали стару. То, казали, мілько». [800]

— «То він по смерті того, хто виносив, передавався. Він хати тримався, і його з хатою мож було продати. Якби хату розбирали, то якби був мудрий, то підлоги би не забирав». [801]

Іноді, розбираючи хату, для годованця навмисно залишали якусь «кучку», «кося'рку» (господарське приміщення для свиней, курей): «Там у Стрільках під дибр'єв хата була, то та жінка мала першу дітину — вмерло. В лікарні — дітина здорова. Як приїде домів — дітина вмере. І так до троїх дітей. Вже трета дітина годувалася в матері, вже була здорова: як ім перейшла до тої хати, трета дітина померла. І потому сказали їй гет йти з тої хати. Але хату як будете розбирати, то лишіт якусь кучку, кося'рку. То мовет, що там і когут не раз піяв. Та, може, [то був] той годованець, бо той годованець у всьо ся перетворює — і в когута, і в всяке». [802]

Переважно ж із хати, де був годованець, намагалися взагалі нічого не брати: «В нас була тут така стара хата, вона на г'орбі стоїть. То старі тим занималися. То мовили, що він мав, що він годував. Молоді вже вийшли з тої хати, побудували више. А та хата лишилась. Як старі померли, так там ніхто не рушав ніч. Там ни щепки не брав. Донині вона розвалена там стоїть, розбита. Гниє сама по собі». [803]

Годованець може замешкувати не лише в хаті чи стайні, а й у дереві. Поруч із «туполею» (осикою), «бзенцем» (бузиною) і вербою, які повсюди вважають належними «нечистій силі», у цьому контексті фігурують і старі плодові дерева, які ростуть на обійсті чи на межі: яблуня, груша тощо:

— «То в нас тоже в одних був чорт, то вже старі померли, а його забрала відти донька. Перев'єла до себе. [...] Він в них в дереві жив». [804]

— «Виділи десь там його в дуплі, але я не виділа». [805]

— «Він може сидіти влюбім місци. Де-небудь. А ше в порохнавих деревах, то то... він найбільше порохнаві дерева любить, або ті, шо вовка мають». [806]

— «Туй казали, шо в сій хаті, то була така верба, то він в тій вербі сидів». [807]

— «Не можна ходити тамка, де бузина росте, вечером, бо він там сидить». [808]

Саме тому, очевидно, рубають ці дерева або зрізають їхні гілки з певними застереженнями:

— «Воно маленьке, таке, як кóтя, — там, як йдете сливу рубати чи шо, то воно може біди наробити. Перевернути чоловіка, чи ше шось». [809]

— «То тоже, казали, шо такі старі груші... От, наприклад, в мене така старовинна ше одо є груші давна, ше старі люди жили, бо я сюда прийшла, — то казали не зрізувати. Ми не зрізуємо. Вітер її вломив, гіллю обломив, ми обробили і далі не ріжемо. А як зрізати, то на пеньок, ше вона не впала, і треба класти гроші. То всякі... чи яблінка там... А в лісі мож. Тільки на обійстю — ні». [810]

— «Туполе — то є грішне дерево. Єго тронуті — так усьо: дідько веде куда хош — хоч сі вішей, хоч топсі, хоч догори ногами-головов... Так [не раз] і було, він не одного заставив. То таке саме бзенец (бузина — **В. Г.**). Її чіпати не можна, то вона бзинец — вона дідькове дерево. То він закупив. То його корчі, його корінне — він там має право. («А то той самий, шо в хаті є?») — **В. Г.**) Той, той, як ти з ним сі добре обійдеш, він тобі не покаже на очи». [811]

У дерево, у якому замешкає годованець, наприклад ялицю чи вербу, зазвичай вціляє блискавка, тому з такого дерева ніхто не брав ані тріски.

Подекуди вважали, що годованець здатен виходити за межі свого локусу. Зокрема, він робить це, щоб зашкодити недругам господаря: «Коли тому хазяїну якийсь сусід зробив недобре, тоді домовий іде до того сусіда і в хліву робить зле худобі». [812] В одній із бувальщин він годованець «душив» пастухів, котрі під час ночівлі в копиці по невіданню «десь [йо]му пересіли дорогу». [813]

Функції. Завести годованця міг кожен, хто хотів розбагатіти: «Мовили, шо добре таздівствó велó, як воно було коло хати. Тóму, хто

тримав, та й тому було добре».^[814] Тож на порівняно заможних людей падала підозра у зв'язках із домашнім чортом:

— «В Сокальському повіті є двоє людей, котрі мають назву фармазона (перекручене «франкмасона» — А. S.). [...] Другий з них є будівничий, дуже поштивий чоловік і розумний, добре йому ведеться, тому із заздрості говорять хлопи, що має «панича».^[815]

— «Котрі були люди найбагатчі, то сі казало, жо має годованця».^[816]

Траплялося, що господарі духа-збагачувача змушені були виправдовуватися перед односельцями чи переводити справу на жарт:

— «Був такий в нас багач. Мов всьо. Ну — старавсі, робив, мов... А там все казали, шо там є той злий, шо Степан чорта має. Шось там ніби виділи, як їму їсти ду стадоли на гору носили, — він на горі сидів. А той господар прикликав мого тата і каже: «Несторку, ходи, я тибі шось скажу». І завів його ду стадоли (а там — багач — збіжжі повно, всяких і вилок, і всього, господарка така — і кірат був, — молотили те збіжжє...) і каже: «Дивись, кажуть люди, шо я маю чорта. А дивись — де я маю чорта? Я маю всьо, а то той, шо ніц не має, — то він має чорта».^[817]

— «Небіжчик Владзьо Боблик. Він був музикант, грав на трубу, на барабан, грав вісілле зі свойов компанією, вдень він різником був, ходив різав свині, заварював тушонки, — ну і купив машину. Тоді ше «Москвіч» — то ж в селі не було багато машин таких. Ну і купив машину, а їму там кажут: «Владзьо, ти ж, — каже (вибачте мені, щезло би), — маєш дідька». А він каже: «Не, я маю гроші, то ви маєте дідька».^[818]

Нерідко люди й самі критично ставляться до поширюваних у селі чуток про допомогу нечистої сили, сприймаючи чийсь статки винятково як результат важкої праці:

— «Юзик, казали, або дідько. То тут в нас на вулиці два юзики було. Бо було в одного багачє во́семдесять гектарів, а в одного підесять. І казали, шо в него є юзик, бо їму помагає. Але він не ноччю, не дньом не спав, а робив із своїми людьми, і такий в него був юзик. А там ше все якийсь кіт вилізе на браму...».^[819]

— «Казали: має лихого, злого, і він йому помагає. А той господар знов казав: «Працюй так, як я, — і ти будеш мати».^[820]

Про власника годованця казали: «Хрест на грудях, а дідько на плечах».^[821] Він міг стати найбагатшим у селі, бо той усе допомагав робити: підказував, як що сіяти, де орати, пас корову, прав білизну, молов на жорнах, різав січку, допомагав торгувати й навіть підкидав гроші. За бажання можна було мати не одного, а кількох годованців для різних видів робіт чи для успіху в різних сферах. Можна було, наприклад, набути одного духа «до хати», а другого — «до стайні». Водночас, згідно з деякими уявленнями, призначати годованця «до хати» було небезпечно: її господар міг померти^[822] або ж мусив повністю підпорядковуватися наказам демонічної істоти:

— *«Гудованця можете вигодувати самі та будете мати господаря в хаті. То вже ви господарем не будете. Ви будете слугув при ньому. Шо він скаже — то будете робити».*^[823]

— *«Він над господарем старший».*^[824]

Допомога годованця зазвичай стосується господарської площини:

1. Виконує функцію «підсобника» в якій-небудь роботі господаря:

— *«Та буде слухати тебе, то що ти скажеш. От в нас також один мав того, накривав хату, і той йому всьо носив, той подавав, той [господар] лиш сидів та бив, а той йому всьо подавав, бо то так робота йде, а нікого не видно. А то він мав того».*^[825]

— *«Сміяли сі. Каже, що... він ламав камінь, той, що казали, що він має сесе. І кажут, що він самой скалу сесю лупає та й каже: «Ану, хлопці, разом» (ну а він самой). І, каже, тим ломом, підкладе, і перевернув ту скалу. То казали, що помагає він їму. Але чи то таке відумали, чи не...»*^[826]

2. Ріже січку, ходить коло коней:

— *«То казали: є в него юзик, бо всі вже сплют, а хтось у него січку ріже чи у стайни світит. Але ніхто до него на обору не йшов і не бачив, чи то юзик ріже, чи то тазда ріже».*^[827]

— *«У нашому селі, то вона ще й нині жбє, то там кажут, що такой від давних давєн дідько є. Казали, що до неї ще хлопець ходив колись, дівков, до стодоли, ну то, каже, що бахур отак різав січку. Ну а той хлопець: «Слухай, хто то січку вночи ріже?» — «Ай, най ріже». То він так, каже, січкарю круте... Ну і мій вуйко колись розказував, такой тут в Зарубихи, казали, що дідько є. То казав, що такой коло коней ходив був, слуга. Та й, каже, колись до стайні заходжу: бахур*

ходе помежи коні. Ну а він віт був в селі, та й каже: «Слухай, шо то в тебе за бахур ходит коло кóней?» — «Ай, каже, най собі ходит. Тобі náщо його». То каже: таке м видів, бахурá, але нічо' мені ні казав, ні нічо'». [828]

3. Пасе корову:

«В Звіди Марусі він корову пасе. Казали, шо казан корову пасе. Вона вижене і йде собі додому — а вона (корова — **В. Г.**) нікуди не йде. Йде Неля з колгоспу, та й чує, шо хтось говорить. Обернулась — а там нікого нема. Та їй аж моторошно стало, але чує: «Вернись! Вернись, я тобі сказав!» — а то з казана звуки йдуть. То вона перехрестилася і пішла собі. З такими людьми, [що мають годованця], треба дружити, а як не дружити, то хоч не чіпати». [829]

4. Доїть корову:

«В него оден кінь був, і в сего, шо я говорив вам. В[о]ни горали. Він вже десь запізнівсі, приганєє ввечір коня до него, але він вже спить — не світиці в хаті. Він кличе: «Дмитре! Дмитре! Я коня пригнав». Нема. Ни 'бзиваєці ніхто. Я, каже, підхожу, абим конє загнав до стайні, я чую — а в стайні корову доїт. А далі перестало. Я знов іду кликати — він виходит. Я думав, він у стайні корову доїв, а він, ка', виходит, — спав, а в стайні корову доело. То мілько той доїв. Домовик». [830]

5. Допмагає господареві в спорудженні прибудов:

«Хто багато будуєсі, щороку карникó (курники — **В. Г.**) кладе, то казали, шо той має щéзлого». [831]

6. Оберігає хату від пожежі:

— «Горіла хата в сусіда, а цей мав грушку в стодолі. Через пошиттє в стодолі росла грушка. Стодола була соломов крита. Пошиттє з соломи. Хата горіла — і на тоту стодолу під соломов навіть іскра́ не впала. А стодола ж так як одо паркан. Попробуй, який то жар був — дерев'яна хата горіла, під дранков чи під тонтов. І на ту стодолу ні одна іскра́ не впала. А він собі сидів, грівсі в стодолі. Подув — і іскра́ пішла онтуда, а на мою стодолу не пішла». [832]

— «Ту хату господар палив, бо хотів дістати секерацію, — не горіла. Стайня згоріла, а хата почорніла, як вуголь, і не горіла. Пробували розбирати — то йшов майстер, спіткнувся на дереві, впав і більше не хотів йти». [833]

7. Стереже добро господаря:

— «В нас тут є така хата, шо якбисьте взяли дóску вночи, до рання бисте принесли». [834]

— «В нас тут, розказували, дві хаті таких було [що мали домовика]. От одна ше стоїть — і ніхто не живе. І діти є, і не розбирає ніхто нічого. Батько вмер, і так і стоїть. Сусід там жив. Пішов собі на той двір, побачив там каністру, таку на бензин. І взяв собі ту каністру. «Там ніхто не живе, — думає, — візьму собі». А прийшов вечір, і прийшов до нього, каже: «Те шо ти взяв, занеси і постав на тому місці». Він, каже, думав, шо я здурію. Перелякався на смерть, волосся наїжилось. Боже! Пішов назад поставив. То він голос чув під хатою під окном». [835]

— «Там, на Спасі (с. Спас Кам'янка-Бузького району — В. Г.), казали, же там в їдних дідько був. Ну і, може, і був, бо моя баба, моя мама і моя цьотка ішли колись лен збирати. А цьотка ходили вагітна, а там були сливки. А цьотка скуб-скуб. А баба обернулася та каже: «Нашо тобі ті сливки? Ти не знаєш, шо тут не можна?» Закім зайшли, то схопило той цьотчин лен, бо то був окремо, злавав якийсь вихір, вітер, той шо крутив, злавав той лен — пуніс на ліса. А баба каже: «От видиш? То тобі ті сливки вже зробили». [836]

8. Попереджає хазяїна про шкоду:

— «Шо то є таке в людей, нечиста сила така. Колись чути було, навіть в нас в селі. А тепер уже... Казали, шо тут у Николи Данилового було, я знаю, шо мама моя розказувала, шо вони мали там далеко, на Перекопах, мали там черешні. І як хтось вилізе на черешню, він вже знає: «Ану злазей уже! Ти вже на черешни!» Шо він підказував». [837]

— «Та то мали — Буджєк, Маковій... За це я вам скáжу, шо було. Але вони нікому сі не признавали, аж то, шо бідні як сапáли у цього багаче', шо в него це було, ну та й та жінка (бідна така, отутка в нас за хатов жóла), та й сапáла, то й вже тото, шо її пайка, та й їго пайку носит їму на стрих, а сво́ю лишеє додому, шо їй сі належит. Та й там було в него мило на поді, на стрóху. А вона думає — йой, я так дітей не маю чим помилóти (бо то така бідна, а грóшей не було), а взе'ла у пазуху сховала та й злізла. А вона злізла, а тазда́ каже: «Постав, то шо ти взе'ла. Ти нашо взела?» І відтак вже... Знали, шо він це має. Той такий був сибі, я вам кажу, то був ціло́й Буджєк. Він тако сидьє, так у долéви, сюди до Городниці на друге село. Він дуже

далеко. Лишень ліс з цього боку і з цього тако. А він просторий, всьо поле, то було всьо поле його, в него люди робили. То в него ви не могли перейти, 'би він не знав, в него ви сап'али, лупили кукурудзи, бо як вісапали в него, то мають полупити, і він їм має дати ту пайку, шо там чи за п'ятий сніп, чи за десятий, а то решту їму мають поскладати так, як сі належит. То він... тамка він усьо знав, шо ти зробила. Ти би навіть у пазуху взе'ла... то там ніхто не пробував, бо це всі знали». [838]

— «Був собі чорт, чоловік мав його у саді. І його люди боялися. Він служив тому газді, шо в саду був, і він тому хазяїну багато грошей прискладав. Господар взяв і повисипав гроші на під на верето. Той чоловік пішов у поле з жінкою гребсти сіно. А вдома наймали собі слугу. А той хлопчик поліз на під і давай брати гроші. Той хлопчик вийшов на поле до чоловіка, а чоловік каже: «Івани, йди то, шо взяв, поклади на місце». Тоді почало хлопця крутити, і хлопець поклав ті гроші на місце». [839]

— «Про того в нас ше таке було, от в нас тут на Хібу, була баба та й чоловік, жили собі, та й мали коло себе того біля, та й мали служницю, а вона пішла на під, а вони сира такого мали і клали на під, а він си сидів на поді та й видів всьо. Приходе вона (господиня — Л. О.) додому та й каже тій служанці: «Чо' ти там лізла, абись де більше не лізла». Вона десь взяла того сира, а той видів та й розказав, шо то вона на поді сир брала». [840]

9. Колише дитину:

— «То різне таке розказували. Навіть казали, шо чорт дитину колише». [841]

— «Говорили, шо багатому дідько дитину колише». [842]

Водночас такі випадки нерідко сприймали негативно, бо дитина опісля нібито ставала калікою: «І там, на П'аньковій (с. Панькова Кам'янка-Бузького району — В. Г.), вони повмирили, а той прия'тель (тобто домовик — В. Г.)... діти їх — то той хлопець — каліка, донині в Радехові жиє. Він колисав дитину, той прия'тель. Нікого не було видно, а колиска сама... І та дитина донині — скапараласі: ні розуму, нічого...» [843]

10. Допомагає добре спродатися на базарі:

«Калинчучка стара, вже баба та вмерла, каже: «Іване, дивися в другий бік». Він каже: якийсь котик віскочив на ту клітку, шо везли

пóтята (курчата — В. Г.). Як покрутився... я приїхав на базар — в мене «на мах» розкупили, а другі — такі файні — ніхто не купував. «На мах» розкупили у тої баби. То мій кум так казав. Кажут таке, що він не їсть солене. А хто його знає? То є в старих пословиця така». [844]

11. Може наділяти господаря здатністю до яснобачення:

«В нас в селі є така хата. Бо в того хлопця дід був сильним ворожбитом. Я, як малий був, то з ним в школу ходив. То прийду до нього додому, граємося, а він мені каже: «Ти напиши якесь слово, відірви собі той кусок, а мені дай решту», — і він так завжди вгадував, що я там писав. А він завжди йшов з тим листком до веранди, і та так як шось зі стриху спускалося. То так казали, що то йому дідько помагав» [845] (Звісно ж, можна припустити, що дід відчитував слово за відбитком на нижніх аркушах, але ж суть не в тому, як було насправді, а в тому, що про це думає оповідач.)

12. Загалом допомагає розбагатіти:

— *«У багачів сидять чорти, звані «хованцями». [...] Вони працюють вночі на користь господаря, внаслідок чого ті збагачуються».* [846]

— *«Допомагає людям: от як везе, везе людям, в хаті нема ніякої шкоди, ні худобі, ну, нікому нічо' нема, — всьо він помагає, якшо з ним добре сі обходять».* [847]

— *«Каже: ади він, каже, щезло ті, має злого духа, це йому помагає. Він став богачем, він не молиці...».* [848]

— *«То не у всіх бұло, лиш хто хотів. То хто багач був».* [849]

— *«Щез би, юзик. Як кому шо дуже добре йде, кажут — він шось знає. Юзик — то вроді добре, шо йому всьо йде добре».* [850]

— *«Десь як дуже комусь сі добре веде, то так збоку казали — е, вони мають юзика, їм так добре йде. Це була така балачка».* [851]

— *«Кажут, шо то фест богачі, як дідка мають».* [852]

— *«В нас тут в сусідах, казали тато, був. Бо в него все є, в него все ведесі».* [853]

— *«Казали, шо то їм сі всьо ведé, шо в[о]ни всьо мають, шо він їм помагає».* [854]

— *«То бұли в нас люди такі, шо мали. То йому давали їсти несоленого, і клали їму їсти на платов, а то багачі в нас бұли сильні,*

то він помагав їм бути багачема». [855]

Водночас у сусідів господарство занепадало:

— «То в того господаря все було, і коні, і все, а по сусідству, то воно всьо винищувало». [856]

— «Так нарікали, що воно десять хат вгору і десять в долину, і всьо то забирає. Ну, що там щезає, а той чоловік багатий». [857]

Вважають, що годованець власноруч переносив майно від сусідів на своє обійстя.

Дух-збагачувач, як подекуди вважають, може наділити свого господаря так званими «вінкльовими грошима». Якщо не брати з таких грошей решти, вони завжди повертатимуться до власника:

— «Каже [годованець до господаря]: «Підем перший раз корову купувати. Но би ти здачу не брав». Як ти не взяв здачу — то корова твоя, і гроші прийшли тобі ті самі, що ти заплатив за корову. Треба в гроші плюнути три рази, як тобі дають, бо гроші мають вінклюс, що можуть з вашої кишені піти: ше не вспів [оглянутися], а гроші вже там в того господаря, що дав. То називаєця вінкльові гроші». [858]

— «Ну та те казали, що інклюзи є. Ну, але то не в кожного. Може, то в тих є інклюзи, що він того... (у «непростих» — В. Г.).

Подекуди, однак, інклюз сприймають безвідносно до годованця, а як самостійного демонологічного персонажа чи радше як магічну річ. Водночас дещо спільне в цієї речі з годованцем таки є. Зокрема, із записів В. Левинського із с. Ясениця колишнього Дрогобицького повіту, які опублікував В. Гнатюк, довідуємося таке: «Щобó мáти інклюз, робит сї так. Треба злaпáти живóго лилика. Того лóлика трéба зарізати чи трейцаром, чи шустков, чи реньським. Як вже сї заріже, то сї носит рéньській через девіть днів під пáхов. Не треба через той чес ані мóлити, ані до церкви хóдити, ані дзвонів чúти. Як так сї рóбит, то с того рéньського робит сї інклю'з. 'Але хлоп зараз спізнає, чи гріш є інклюзом, чи ні. Як натрафит на інклюз, то бере гріш у зуби, подержóт трóха в перéдних зубах, тай вже по інклюзі». [859]

На Старосамбірщині, де лилика називають *пергачем*, також згадували: «То якось того пергача різали грішми, 'би ся велó, ци шо?» [860] У с. Мшанець В. Гнатюк записав про інклюз бувальщину, з якої зрозуміло, що це монета, яка повертається до свого власника. Якби хтось упізнав інклюза, плюнув би на нього й ударив долонею —

той залишився б у нього. Щоб позбутися інклюза, необхідно було перев'язати його волосом із кінського хвоста й прикласти каменем біля лавки (кладки), де люди ходять. [861]

Допомога годованця часом виходила за межі матеріального й тяжіла до понять талану, щастя загалом. Наприклад, якимось він нібито допоміг синам свого господаря уникнути служби у війську: *«На під [мількові] клали несолене. [Він] десь на стриху живе. [Один чоловік] три сині мав, та й здоровезні, і ні йден на війну не пішов, то казали, що то той поміг, той, моци би не мав».* [862]

Часто трапляються розповіді, у яких годованець допомагає пасічникам. За його сприяння можна було й наслати на сусіда бджіл, і той мусив вступитися зі свого обійстя: *«Домовик, то я на Сході чую, що домовик. В нас казали «злий дух», «дідько». Розказували, що він може щось нашкодити. Тутка їден чоловік жив, війтом робив, і казали, що він його тримає. А другий чоловік поклав тут хату, Романюк, а він тримав пчоли, то так посилав, тоті пчоли лічили, і тому Романюку... що той мусів хату в друге місце скігнути. Що не давало ні робити, ні жити, ні нічого. Ну то шось було».* [863]

На господаря-мисливця дух-збагачувач наганяв дичину: *«То той Мандзя', він до рушниці хотів знати. Він йому гонив звірі, той приятель (тобто набутий чорт — В. Г.), а той бив».* [864]

Загальним є переконання, що допомогою годованця часто користуються музиканти:

— «Іграв скрипач на скрипці, йграв на цимбалах. Струмѐнт дуже добрезний і делікатезний. То є раз. А другий раз — він аби був найпуций (найгірший — В. Г.), то він йому, допоміжник, так інструмент укрáсит, шо тобі буде здаватися, шо понад него нема, а то є найпуца трісочка». [\[865\]](#)

— «А Вартанович скрѐпки купив в Солотвині. А, тобі продаю смѐчок зо всім... Той прийшов додому, а скрѐпки самѐ грают. То правда. Ось перший сусід». [\[866\]](#)

Підозрювали в приятелюванні з духом-збагачувачем і мірошників: «То любили балакати, шо мельнику той лихий помагає, бо мельники добре жили». [\[867\]](#)

Спорадично простежують зв'язок годованця з тими людьми, котрі «щось знають»: *«Батько́ знав багато, ті молитво́, бо він був коло священика. То все на нього казали — має годова́нці»*.^[868] Нерідко вважали, що годованця мають чарівниці чи упирі, котрим він допомагає відбирати молоко та чинити іншу шкоду людям:

— *«А то такі мали, шо вона переходо́ла росу́ збира́ла на света»*.^[869]

— *«Були такі люди — потиначі (упирі — В. Г.). Ті потиначі, коли притулялися до людини, забирали її силу. Тим переважно жінки займались. Якраз оті потиначі і мали годованців»*.^[870]

— *«Домовик — то якась нечиста сила. Є такі якісь чарівні люди, шо мають»*.^[871]

— *«Коли тому хазяїну якийсь сусід зробив недобре, тоді домовий іде до того сусіда і в хліву робить зле худобі»*.^[872]

Власник духа-збагачувача, однак, мав і доволі суттєві невігоди. Годованця необхідно було постійно харчувати й годити йому, якщо ж розсердити — господарство занепадає, а люди хворіють і вмирають. Окрім того, там, де є годованець, нібито *«люблять не годуватисі діти»*,^[873] родяться каліки: *«Там в нас такий був Яць Петро, то він мав того пана. То їму так всьо до хати йшло і йшло... І не знаю, шо то було, досить того, шо одна дівчина каліка, друга тоже... Їх уже нема нікого, і той ґрунт щез так, згорів чи хто підпалив, і так ніхто не хотів. А хати файні були. А, каже, як підпалив, і вже догоряло, і дуже свистіло»*.^[874]

Годованець змушує власника грішити: виконувати брудну роботу у великі свята (зрештою, і сам він нерідко ріже січку в неділю): *«То цілу біду під лівим плечом мож виносити, годованця. Один в чотирна́дцятім році пішов на війну. Перемишль. І він пішов на війну, а тото мав. Але то мав, і то на Святий вечір все веліло йому гній везти. І він все віз гній. А то вже був в войску, і задушило. А так то він но́коли но́кого не брав за снопами їхати. Хоба сам. Вставай вночи їдь. Не перевернуло, нич»*.^[875]

Господареві годованця буде непереливки й у церкві: *«В нас оден... Зараз вам розка́жу за Івоніка Міська. Він поїхав... Хотів якогось щісті. Та й поїхав дес у гори, та й йому прода́ли. Ну, прода́ли йому якогось того, щезло би, то він... [...] Він думає: «Си піду до церкви»*.

І тримав хрест. Як той хрест від него додолу як кинуло по церкві! Отако телéпало ним. І потому він вже хотів збутисі — він не міг». [876]

Дух-збагачувач також не допускає до хати колядників: *«А як ішли колядувати, то не пускало їх до хати. І нікого нема, і не пускає — вони сі повертали».* [877]

Побутує переконання, що за свої послуги годованець нібито вимагає плати, іноді й життя людини: *«Це нечиста сила, юзик. Він якщо pomoже, так тре' зразу сі з ним розцитати. Ліпше з ним нічо' не мати».* [878] Власники цього біса часто помирають не своєю смертю.

Той, хто має годованця, нібито буде важко конати, аж доки не передасть (чи не продасть) його іншому. Відомості про це знаходимо ще в П. Чубинського: *«Хата, в якій живе «вихованець», завжди вирізняється багатством і заможністю, хоча за це хазяїн хати повинен, умираючи, відчувати страшні муки».* [879] Актуальні такі уявлення і в наш час:

— *«То як його мав, то вмирети не міг. По сім літ вмирили. Але як хтось перебрав на себе, то зразу вмирили».* [880]

— *«Якщо ти маєш цього злого духа і ти помираєш, то наперед мусиш комусь передати. Ти не вмириш, будеш сі мордувати, поки ти не передаш. Воно тебе буде мордувати і мордувати, хтось мусить прийняти. Ну, той каже: «Я тобі передаю» — та й всьо».* [881]

— *«То поки не відповість кому — то не вмире».* [882]

— *«Хто мав того — то йому тежко було вмирати, він мусів передати, бо то кажуть, шо були такі, шо мали яких домовиків чи шо, і він не міг вмерти — він мусів передати».* [883]

— *«Казали, тово в сусідстві, шо була така жінка Філя, шо вона тим завідувала. Вона як вмирала, то дуже бігала по всіх хатах (а ми були ше маленькі) — і дайте ручку, і дайте ручку. Але ми боялися. Нашо воно мені, як вона мала шось лихе і шоб вона нам то передала?»* [884]

— *«Я чула, шо воно як вмирає, то воно передає, переводить його в другу душу. Тако кличе когось багатшого з родини, і просить підняти руку, і передає».* [885]

— *«І коли вона вмирала, вона вмерти не могла, тому шо вона мусіла передати. І боялись усі, то не пускали дітей, бо вона хотіла*

хоть палкою доторкнутися, хоть шо-небудь, щоб вона могла вмерти, бо то не дало їй вмерти. І потім вона торкнулася до дочки своєї, і потім вона вмерла. А та дочка стала така як вона — ходила росу збирала і таке всяке». [886]

— «Та він перепродує, чи, як умирає, сповідає комусь. Колись все казали, то та Одарка, шо вона як в туберкульозній лікарні робила, і якийсь вмирав та й все каже: «Купи в мене, купи в мене, за п'ять копійок, лишень купи в мене». Шо не міг вмерти. А вона каже: «Я не знаю що, та й не купую». [887]

— «Та то кажуть, шо єсть такий помічник, казали, шо то в Саджаві один мав такого помічника, і той тазда не міг вмерти ніяк, а потому передавав то. Той тазда, то навіть ту весіле було в нас, то оборожина така була, то той тазда скрипку з собов возив і на оборожині, отак ноги [звісив], і грав, а той тримав його. Та й той всьо помагав йому і ворожити, бо то й ворожити люди йшли до того тазди, а він вже шось їм банделегав. То в Саджаві такий був, Паливода. То він мав такого, а тепер його син шось троха ворожить, то, може, він і передавав синові». [888]

— «Та людина не вмере, поки нікому його не віддасть. Він буде лишатися в тій хаті». [889]

— «Багато було таке, шо казали, шо ади — він має щезлого би і з цього не може вмерти». [890]

— «Знаю, шо людина мусила то передати, як помирала, ко́мусь з своїх рідних. Але того остерігались. З усім не брали». [891]

— «То шо мають того, щез би, то вмирають тежко. Хоче руку — передати — то вмере легше. То стелили кожух, як сі мучит. Як не дає руку, то сі довго мучит. Того, з вóвнов, перевернули... і пхати під голову. То кажут — переможе і таки вмере... Замордуєсь і таки вмере. Шо до кожуха не йде [той, щез би], і вже той чоловік вмере». [892]

— «Людина мучиці перед смертев, бо якщо вона завинила їму, то не дає вмерти». [893]

— «Дес їздили в гори, дес, кажут, шо продавав якийс, та й хто хотів бути богачем, та й їхав в гори. Але він відтак з тим таздов робив шо хотів. Ну а як же ж. І трутів... чула м, шо трутів жінку в яму. Каже, аж підкинув ним той щезник, у яму. І він не дає вмирати. Він просит, аби хтос їму дав руку з хатно́х... чи чужий, чи хатно́й,

аби їму дав руку, аби ланнув — передав. Вже як передаст, то воно вже піде до того тазди, а він уже тоді вмер. Я знаю, що чула, якийс чоловік не міг дуже вмерти, то ходили до якогос ворожбитá, то казав закручувати у стару вербу́ якіс свёрлики. То я ті свёрлики виділа в тій вербі, бо то коло мої тети недалеко б́уло. Там ті свёрлики закручували і лишели, залізни, в старій вербі. Росла на б́ерезі там. Це тут в сусіднім селі б́уло, у Рашкові, коло тої хати». [894]

— «То казали, що він має дідька, щез би. Того казали, — щез би, — аби до мене не пристало, 'би сі не вчепило. А як умирав, то як ніхто руку не дав, то він дуже мучив сі, той чоловік. Бо він хоче руки. Він просит, там, чи в сина, чи шо. Як подав руку, то він вже вмер. Але ж він лишив сі на цім... земло, о». [895]

— «Одна людина в нас мала [годованця], і н́о́як ни могла умерети. То так мучило, заводóло, плакало, шо... поки ни передаш кому́сь. Мусиш 'го кому́сь передатó. А як не схитрує, не віддасть 'го, то мусе з свої родини кому́сь 'го віддати». [896]

— «Ше таке б́уло в нас в Яблінці, третє село відси, жінка мала... говорили, шо мала домовика. Та й так, шо перед смертю хотіла його сі збути, і давала такий великий кúфєр, добра якого б́уло, аби — хто купує (вона казала, шо там находиці) — аби його не відкривав. Шо там находиці, разом з тим, шо там є. То говорили, шо не могла нияк померти. То вона говорила, шо зи всім». [897]

По смерті власника годованця коїтьєся, по суті, те саме, що й по смерті відьми чи упиря:

— «Раз була у баби чорна курка, та й знесла чорне єйце, і баба не мала, шо робити, та й сіла на єйце вігрівати. Аж на дев'єтий день віліз такий чортик маленький. То він так [робив], — шо баба захотіла, то всьо баба мала [гроші]. Аж ту баба вмерла. Та й забили цьвеками трумну, ту хочєт нести до гробу трумну, ту не дає шось їм нести трумну. А якось вже ледви вітігнули на двір, а на дворі як сі вітри розвіяли, ту трумну вхóпили, хату перевернули і з тої трумни став сі порох». [898]

— «Як помер чоловік, то не давав покійника підняти той кіт (годованець — **В. Г.**): скакав на груди, під ним». [899]

— «В селі Кричка (сусідне із с. Пороги — **В. Г.**) був такий чоловік, музикант. Він дуже гарно вмів грати на скрипці. Навіть казали, що в нього є нечистий. Бо коли він вмирав, то довго не міг умерти. А коли

лежив на ліжку, то в хаті і в голові у волоссі в нього була купа мишей. Вони позапутувалися у волоссі. Коли його несли до церкви, то був страшний вітер і не давав нести». [900]

— «Та стара, мама, як помирала, то казали, що дуже мучилась. І кликала цю невістку до себе, щоб вона хоть доторкнулась до неї. І та не пішла. Але дуже в страшних муках померла, і потім не знати, де то ділось. Що ніби не передала нікому. Балакали таке, що як такі помирають, то щось роблять в повітрі, з деревами, отаке». [901]

Господарство, у якому тримали годованця, зрештою занепадало:

— «Це юзик — та це нечиста сила. Я цього б'юси. В нас тут, казали, Гнат мав того, щез би. Та й багачі були. Але казала м'оя нені, що де це є, то там на ґрунті нічо', там всьо сі зводить на ніщо́, на пустку зводиці, і все. Після того. Сей, що Гнат, то всі живо вмерли, а син дітей не має. Що кажут, що зводиця та господарка н'аніц. Що воно нема там нічо' доброго». [902]

— «Колис у нас, в одній хаті, казали, що там того нечистого собі тримає такого, то вони ж'обли на краю, і нічо' їм ніякого багатства не дав, той нечистий. Мали одну доньку́, і хлопці били сі, бо це одиначка, це колись було модно, — багачка, одиначка, мали вони більше полі, мали коні, мали всьо, — і так зійшло, і вони перейшли вже... І нічо' не мали вони з теї хати: і ті старі повмирали, і та донька не мала дітей, і вже й вона вмерла. Та донька та́кій вийшла за багатого, за розумного, але вони повмирали завч'есу обоє, вона багато молодша б'ула від мене. Нічо' він їм не допоміг. Це одиниці таке мали. Він не мав пасіки, бо то кажут, що й до пасіки собі прикликають. Але в него не б'уло. Б'ули коні, був кірат... Але тепер на тім місци та хата стоїт без нікого... «Юзик» — казали на того нечистого». [903]

Обереги від годованця. Позбутися годованця було важко, особливо якщо він був не «насланий», а «вигодуваний» на певному «пляцу»:

— «Як господар перебирається — то з ним на друге місце переходить». [904]

— «То таке б'уло: «Йой, я н'ояк не можу ся його збути. Що мені робит? А я візьму запалю хижу». Та й взяв та й запалив господарь хижу. Запалив хижу, а сам ся випрістав гет. А він приходит, йому повідат: «Добре, щось ми повтікали». [905]

— «Позбутися було тяжко. Чоловік помирав, а той ся лишав на тому пляцу». [906]

— «То воно там б́уло і б́уло, хтозна яке покоління». [907]

— «Він переданий був, той годованець, з діда-прадіда, хтозна ше коли, в тій хаті». [908]

— «То коли він помирав — то йому не давало вмирати. Коло нього сидів. Каже: «Де ж я ся дію?» Його було трудно вигнати. Треба було знати майстрові. Він ся вертав, годованець. То таке зійшло, шо ся передає, то то є легко вигнати. А годованця— як де на пляцу вигодований — то є трудно. То є справа тяжка. Він ся вертає». [909]

— «Йому тре' було те місце: [чи в хаті], чи в потоці, чи де в яким дуплі: відмовив молитву, і воно полетіло. Нечисте місце — то десь його хтось там перегнав». [910]

— «Він вмер — лишилось на онуку, а там — далі. Так, шо той дідько живе постійно. То мож передавати з роду в рід, він не вмирає. Він на тім місці, де його придбали, він там має бути й бути... десете покоління». [911]

— «Ніколи. Не. Не позбудесі ніколи, поки ти жб́еши. І ти минучий, а він на тій господарці панує далі. І его треба доглядати і шенувати: чи твій син, чи донька, чи невістка, чи зеть, чи хто би то не був, — треба його доглядати. А екшо нема нікого, він усьо єдно там буде перебувати: а попробуй там з того подвір'я шось узети — він за тим піде до тебе і тобі покою не буде давати, шо ти не знаєши за него, а він за тебе, але він піде за тим, з тої господарки, старини, за тим, що ти взев з старини на новину собі». [912]

— «Це така б́есіда б́ула, шо, каже має дідька, щез би. І може, десь у когось і таке й б́уло. Але не знаю, ми сі таким не користували. То є таке якесь, кажут, шо з роду в рід. Шо воно перенес́ся». [913]

— «Казали, шо там, де є цей юзик, то там багатіют. Він лишаєсі з року в рік по роду». [914]

З огляду на нелюбов годованця до солоного його можна було вигнати ропою:

— «Якщо дідько сидить на поді, треба розвести сіль з водою і покропити під, і дідько зникне на все». [915]

— «Мама мої розказувала, шо газда пішов до церкви, а він перетворивсі в пана та й спав в коморі на мішках. А ту слўжниці

намовили, шо візьми окропу і поллей його. І та таке зробила, і він десь чи вмер, чи згинув. То ше потім її тазда наказував, шó ти зробила...»^[916]

Як і солі, не любить дух-збагачувач молитви, свяченої води, свяченої пшениці:

— «Водою свіченою кропили, як шось таке з ріжкáми гримало». ^[917]

— «Чи свяченою пшеницею... свяченого йому дає, тільки свяченим, окроплює водов хату, обходять дванадцять разів — і всьо». ^[918]

Допомагав від годованця вісім чи дванадцять разів освячений мак-«дикулець»: «Шоби кому не шкодило — по порогах собі каждый посвящував». ^[919]

Використання свяченого проти годованця, проте, вважають малоефективним:

— «Не дай бог дати йому свячену воду, бо він всім починає кидати, всіх кóпати». ^[920]

— «Якби с там, де їму місце, в хаті, чи в стодолі, чи де, крапнув свіченої води, то не дай Бог. Ти собі там світи, а тудá... так якби той горілки капнув^[921]. Він собі тазда, він таздує. Ти собі світи, а моє місце — тут мені не маїш права свіченого давати, і всьо». ^[922]

— «Він всюди є. Знаю, шо оден чоловік міні переказував, шо в него таке в стайни бóло. Може, він там вженивсі, та ніхто єму не казав. Каже — я як сі помóлю, так правильно, щиро, до Бога, кажє— всьо! Прихожу: корова перевернена в яслех догори ногами». ^[923]

Нерідко по допомогу зверталися до «врóженого» упиря, щоб той «дав ради». Упирі вмiли переносити годованця в новому поливаному глечику («горнці») на нове місце, «у ліса». Не зміг би годованець перебраться назад і через річку, однак переносити його через воду було небезпечно: «Десь 'го ніс через воду, і він його зáбив. Через воду не дався перенести. То таке говорили. Через воду він не піде». ^[924]

«Вичитати» годованця з хати на нове місце міг священик; знали «молитву» від цього духа також ворожбити, майстри тощо. Категорія «непростих» людей, котрі «шось трохи знали за него» й могли вигнати годованця, дати йому нове місце або й знищити, була досить широкою. Прикметною в цьому ракурсі є фраза одного газди, котрий справляв

сусідці січкарю, а годованець йому заважав: «Газдиньо, йди си розкажи свому панови, 'би ми січку в очи ни метав, бо я, — каже, — 'го вижену звідти. Я ше маю так само для нього таке, шо 'го вижену». [925]

Інша бувальщина розповідає, як «хату розбирали, і чоловік виліз, як знімали дах, і там шифер вийняв і сказав: «Йди там (до тої другої хати), ти юж ту місця не маєш». [926]

Вигнання годованця, однак, не минало безкарно:

— «Приносив всьо: велися кури, телята. Як його виганяли — то всьо вмирало, і так було зі 7 літ». [927]

— «Були люди-знахарі, які давали від нього ради. Треба було його підкурити і винести в таке місце, де люди не ходять. Але хто то поніс, то так би було на нього то перейшло. А свекруха невістки пошкодувала і каже: «Я вже стара, а ти молода, діти маєш, дай то я понесу». Та й понесла, і за три дні померла». [928]

Годованця можна було й знищити. Як і чорт, він нібито боїться блискавки («де грім — то в него б'є»). Відповідно популярним є сюжет, як господар заманює годованця перед грозою в поле, нібито оглянути посіви. Від грози обіцяє прикрити капелюхом, а потім не виконує обіцянки — і годованця вражає блискавка:

— «Каже: прийшов до ворожбита, каже: «Я зрóbлю». Каже: «Вот у неділю возьми його, виведи на поле. І буде хмарка. Він буде тікати додому — не дай, — каже. — Возьми капелюх, постав капелюх, най лізе під капелюх. А сам відійди в сторону». І то й так — він вивів його, і дивилися й поле, і всьо. І потім — йде та хмарка. Той — тікати додому. «Не, — каже, — шо ти боїссі, — каже, — ти зо мною. На — лізь під капелюх». Той заліз під капелюх, [а той відійшов] — грім вдарив і вбив». [929]

— «Накривали капелюхом, а то ся грім вдарив, та й вода 'го розпóрсла. То йден косив. А то грім, надходóло. А він (годованець — **В. Г.**) — тікати. Повідат [йому господар]: «Та я 'к будеш тікати, як ше мушу в поли кілля класти». — «Та де ся дію я?» — «Я тебе прикрию капелюхом». Та й грім вдарив, та й...» [930]

В смт Добромилі зафіксовано ще один спосіб: «Як нікого не буде вдома, скажи: «Петрусю, ходи господарку оглянути». Взяти чорта за

пазуху, одягти в кожух, скидати в прірву, і втікай до сонця конем; як перестане гриміти — ти врятований».^[931]

Усе ж зазвичай люди, котрі «знали дати ради», не виганяли й не знищували домашнього духа, а лише усували наслідки заподіяного ним лиха. Наприклад, щось «пошептавши», могли відносно легко вийняти худобу з-за драбин: годованець «дозволяв». Іноді він і сам виправляв заподіяну шкоду: після того, як «знаючий» чоловік кидав капелюха в уявну пожежу, полум'я зникало; після однієї лише фрази: «Тху! Хто зметав — той витягне!» — худоба опинялася на місці.

Як варіант можна було ще за життя продати годованця:

— «Як господар переселявся, то він за ним йде. А щоб не йшов — то ні, хіба би продав його з чимось, то так сі відчепе, а так він не піде від тебе, буде з тобою, поки будеш жити».^[932]

— «Ну то ж чорт... злий дух... він переходе. Мусиш комусь віддати. Як він буде тебе мучити — і мусиш комусь віддати. Найдти такої дурної людини, що не знає, що він має того злого духа. Мусиш найти таку людину, аби віддав він зо всім. Тоди він збуваєсі. З свої душі вже він злітає, той злий дух, і переходит на ту людину, котра купила».^[933]

— «Якби хтось хотів збутисі, то бере на базари продає. Мож передати кому».^[934]

Уподобання та застороги. Співжиття з домашнім духом зобов'язувало його господаря до певних правил поведінки. З тексту, який подав М. Зубрицький, дізнаємося, що годованця належало поїти, причому давати йому пити зі сліду людини: «В селі Галівці, Староміського пов., жиє заможний газда. Називають его Благий, пише ся інакше. Є старий отець, і щось два сини. Раз якось вибирав ся старий і найстарший син в дорогу, тай вийшов на задні двері і мовить до своєї жони, що щось робила в горідци: «А не забудь напойіти го». А вона відповіла: «Коли я ся го бою». — «Не бій ся, не бій». А стояв за плотом сусідський парубок і всьо чув. Хованця поять з сліду. Упав дощ. Того самого дня ішов тот парубок дорогов і видить, що якась баба на дорозі прикучула. Приходить ближше, а то Блага; надслухує, і чує як она припрошує: «Пий любойко, пий!» Парубок без душі як не пустить ся, аж ся за ним закурило».^[935]

Зрідка трапляються свідчення, ніби «годували 'го кров'ю: лизав кров з бочки».^[936]

Інші вважають, що годованець п'є молоко:

— «Дає му їсти раз у добу. Він має окрему лишку і миску, — і горище, — а страву не сміє солити. Кажут, він собі держит єго над горишником у ринці, і у ринці стоїт човник для него. Та дают єму їсти, як від корови молоко унесе, але то молоко доїт на віглі (навідліг — В. Г.)». ^[937]

— «Під дашок на вугла давали 'му молока». ^[938]

— «Молоко несут на під. І кажут, шо то зїдає». ^[939]

Відомості з колишньої Проскурівщини про те, що «вихованця» годують пшеничними паляницями й молоком, знаходимо в П. Чубинського. ^[940]

Повсюдним є переконання, що годованця потрібно частувати несоленою їжею. Як варіанти, несоленими яйцями, ^[941] чиром (стравою з кукурудзяного або вівсяного борошна): «Ну а там у вас в сусідстві, не? [...] То драбина на під прив'езана навіть там до балька, то чоловіка як нема, жінка як іде, аби не посунулася з драбинов. І дає їму чир ковтаній усе, кукурузяний чир. Наколó вже їсти хоче, тоди лізут догори, дає йому їсти. То багато було так, тепер нема». ^[942]

Переважно ж домашньому чортові готували кашу. Її в мисці чи в черепку ставили на горищі біля драбини, безпосередньо «на під», під платвою чи «на платву» на стриху, «на сіни, на тік в сінех», під каглу в сінях або на кінчик «трагаре» (сволока), який виступав у сіни. У випадках, коли місцем перебування домашнього духа було дерево, несолену кашу клали в дупло:

— «Хованця тримають багаті господарі на стрихах і годують їх несолоною кашею». ^[943]

— «Мількові давали несолену їду і клали на платву. Казали, шо він на поді живе. [Говорили:] «А ти чо' їж несолене, як той, шо за платвов сидит». ^[944]

— «На платву несолене ставили». ^[945]

— «Несолену їду на той кінчик трагаре там клали. То від поду так». ^[946]

— «Казали, що має того, моци би не мав. Десь на платві. В стодолі на платві. Там йому клали їсти вже, та аби не солили». ^[947]

— «Їсти йому на під подає, там на фасяті таке вікно є...». ^[948]

— «І ще так говорили, що я'к треба було: сідали їсти, то вже клали до сінóй, шоби то воно вóстило; а другі кажут — ні, то для того, шоби він покуштував». [949]

— «То, шо сами їли, та й тóму давали». [950]

— «Казали, що якщо хто мав годованця — нечисту силу, шо йому допомагав в хазяйстві, то він йому мусів з кожної страви, яку клав на стіл, дати і відносив там, де сидів той нечистий». [951]

— «Десь на поді за комином чи в боці, де він там мав кімнату, ставили йому їсти несолене». [952]

— «На Святий вечір несли му їсти на стрих, несолене». [953]

— «На Святий вечір — сами не вечеряют — перше йому дают. Ставлят на платов, геть догори. На крайню платов». [954]

— «То в нас був такий німець, то він на Святий вечір, перед Різдвом тому годованцю 12 страв несолених носив». [955]

— «Гудованиць, фéдько. Тут в нас в одній хаті, казали, сидів. Там потім священик жив. Кажут, шо на Святий вечір дванайцять страв їму треба давати, раз на ціло́й рік. І він тим живе цілий рік. А на Святий вечір його тре' гóстити. Так кажуть. Десь там їму ставлять. Солити, кажут, не можна було їму». [956]

— «На Святий вечір треба було всю страву не солити, там варилося сім страв, і ніяку страву не солити. Кождої страви дати йому їсти, і тоді той помагав. Та ік дасте йому солоного, то він збитки зробит». [957]

В одній з оповідок годованець сам вимагає в господаря: «Все на Святий вечір має бути дванайцять страв несолених. На поді [під платву] все маєш мені винести на тарелях, аби було несолене». [958]

Частування годованця на Святий вечір у карпатському регіоні вповні відповідає такій самій ритуальній годівлі домовика на Поліссі, співвідносячи не лише домовика, а й годованця з душами померлих, яким на Святу вечерю лишали гостину.

Якби хтось випадково або навмисно посолив їжу чи дав годованцеві свяченого, той у кращому випадку вилив би страву на голову того, хто її приніс, а в гіршому — помстився б на худобі чи на господарстві загалом: позакладав би худобу догори ногами за драбинó, у ясла чи повідв'язував би, поперекидав би речі, не давав би заснути вночі тощо. Поширеними є оповідки й бувальщини про те, як слуга

через незнання чи назло господареві солить їжу годованця. Годованець після цього заподіює шкоду, однак після наказу чи «перепросин» господаря сам і наводить лад:

— «Диявола називали допоміжником. [...] На платву несолене ставили. Слуга посолив — то геть усьо було порозкидуване в хаті і вікна побиті».^[959]

— «Мама розказувала, шо десь в них у сусідах тоже був [годованець], то їх лишили домарити десь якого то света. Каже, шо варила їсти, та казали [їй], 'бись поставила ту їду до сіний та абись не солила. Мама каже: «Таке пам'етаю!» — та й посолила. Та гет усьо пшеницю вісипав, скриню перевернув, всю пшеницю до шпентинки, о, в сінех. Але так, каже, в[о]ни прийшли, а мама плаче, каже: «Йой, шось я наробила!» А в[о]ни кажут: «Не бійсі, не, не бійсі». Та й прийшла, сказала: «Ану, 'би я того не виділа, шо ти наробив!» Каже — моментально зара[з] то всьо пропало. Поприбирав».^[960]

— «То є біс такий, підходить. Ну і кидає худобину у ясла, підступає, підкушує. Він має назв много. Він є перший чорт. З чорта — біс, а з біса — невмитий, котрий ходит по шк'алах (по скелях — **В. Г.**). От. [...] Він так, ну, шо я вам можу сказати... Меї жінки мати служила в діка. І він сам був діком, де'чив — Боже слово — за попом. А мав того домовика. І він був богач: він мав два слуга, їздові, хлопці молоді, [їздили] кіньми. То були дві пари коней, чи там пара коней і пара волів. І мав дві служниці, доярками, обходчиками коло корів. І сказав так: «Дівки, ви зваріт, — каже, — вечерю і поставте на сіни, на тік в сінех, от, лиш би не дай, боже, ви не солили». Ну шо він був за дек, шо він вірував в Боже слово, в хрест і в Закон, і за попом співав, а домовика мав для охрани? Так дівки і робили: варили їду, ни солили, клали у сінех на тік. Вечір поставлет — на ранок посуда чистюска — стоїт собі, порожна.

Але то було не перий раз, і не другий, і не третий і не якийсь. Колис то ті два хлопці їздові тих двох дівок порадили, служноць тих: «Дівки, ви дурні, а ну, — каже, — посоліт. Шо то, — каже, — буде?» Взяли дівки, посолили і поклали на сіни. Ув якийсь час, коло десь півдесетої — до десетої — як з поду — він найшов якийсь такий ящичок — як улупив на сіни, так сі [той ящичок] розсипав. А вони в хаті застигли. Йой, та й одна другій: «Ти видиш, ба шо ми зробили? Ба хто то є? Ба шо то є?», — і не знали нічо'. Потому допирає

форточку в вікні, зазирає з одного боку, з другого: такий чорний, цвіт делікатезний, шо ну. А їх пострах узєв страшезний, от. То тої самої ночі.

Другий день рано приходит дек та й каже: «Курви (Пробачте за слово, бо то — баби, дами та й...)! Так би вас та так! Я вам казав: варити — не солити! Чого ви так зробили?! Вас хто на то порадив?!» Вони й кажут, шо то ті хлопці. Там вже шось чи забули, чи замилили, чи шось, якось так попало. «'Би ви більше так сего не робили...»

Та й так — то кінь чорний з одного боку, то — з другого, то — два з одного боку, з другого. То кіт такий чорню'нький, делікатний, каже, дивитсі так, зазирає файню'нько, такий лагідний, — а то всьо дідько сі перетворював: і конем, і котом, і бузьком, і де чим на світі він сі зробит. От мій брат бузька бачив у січні на стовпі телефонному. То де ж той бузько у січні буде?! А то той чорт». [961]

— «Йой, я раз як поїхала в Станіслав, тогди як була голодовка. Та й прийшла до якогось чоловіка, ото в Пороги. Шкіру овець — аби я продала, аби купити шось їсти додому. А тамка казали, шо то в нього є «той», моци би не мав. Та й ночувала я там. І прийшлося — січку йдемо різати. Ше в нього син був, та й я вже дівчуром таким... Ну та й залагодили їсти йому та й поклали тамка на припічок. Але тота їда несолена... Така їда, як сам [іси]. А я такий був шурко. Та жінка каже: «Аби, дитинко, не брала, то не тобі». А я: «Добре-добре... А кому ж?» — «А слугові нашому». Ну а я вхопила соли та й присолила. Та й каже [та жінка, що] треба винести йому до сіней та й там покласти під каглу. Винесла й поклала. Та й прийшла до хати — вечір — та й лягла спати. Боже! Рано ми стали вдосвіта — була лишень четверта година, та й ріжем січки. А то [з]відти — бех! Насеред сіней — цілу бочку ропи — розіллєла си, обтраскала мене. Він так відімстив. А той чоловік: «Йой! Шляк би вас трафив! Хто ж це дав йому солене?!» [962]

— «Моя мама казали, шо то в коті, кіт такий був чорний в тазди. Моя мама служила в таздині, і не знали, шо то є. І все було на горищи на під якась миска стоїть, а мама то [з]відки знали, та й думали, шо то котові, та й дали туди каші посоленої, шо мама зварили. То те, що було на поді, все поскидував наниз, де були якісь скрині ті. Газдиня каже мамі: «Шо ти, Параню, ти шось, — каже, — чи не чіпала». — «Та нічо', — каже мама, — не чіпала». — «Ти давала шось їсти котові?» — питає таздиня. — «Та давала, отої каші». — А таздиня:

«Аби ти більше не лізла до того». То він всякі збитки робив, якби дав соленого, то він тобі і теля викине зі стайні, і корову». [963]

— *«Колись казали, що одна господарка там була, що мала мама того щез би. А поїхала десь з чоловіком фірою, як то колись їхали, до Коломиї чи кудя, а невістку, сказала, щоб вона на під їду дала. Сказала що, але не солити. А вона посолила спиціяльно. То каже, що зразу та миска полетіла за нею у долину. Це ще баба-небожска, вони з дев'ятсотого року були, то вони багато розказували».* [964]

— *«Але це багато мали. От тутка коло нас була така баба, так вона мені розказувала... то вона казала, що в мого брата було, каже. А я кажу: «Та що то, як було?» А вона каже: «А відки я знаю що?» Він такий богач, має худобу, всьо, а вона така бідна, жбла на квартирі в людей. А вона каже... а він їхав на вісілле' на друге село, та й каже: «Марійо, лиши сі мені коло хати, би сь дала ввечір вісипала худобі їсти, та й свинє'м, та й всьо. І на під аби поклала їсти, би с зварила ковтанец (то таке з кукурудзіної муки), але би с не солила». Та й, каже, най буде. О. І вона каже, я вже ввечір — це дала, а він як за мнов кинув— я не знаю, хто це є — та й цілу ніч робив збитки. Я, каже, лігла спати, бо м сі лишила в хаті, коло хати. Я, каже, лігла спати, я чую, вже... такий крідис, а тамка стояли миски — вже падут миско. Через хату. Я чую — вже худоба рикає в стайні. Боже, каже, я до ранку не спала. А як він вже приїздит, а я їму рано кажу: «Йой, я би більше в тебе сі в хаті не лишела, бо де — за мнов кидав і все...» — «Я тобі казав, 'би ти не солила». Ади — всьо на місци стоїт. А то всьо на місци, але воно си... воювало».* [965]

У демонологічних текстах часто побутує варіант, коли годованець, мстячись за посолену їжу, перекидає догори ногами в ясла бика, корову чи коня:

— *«Той, моци би не мав, соленого не любить. Десь поперевертав худобу догори ногами в яслах».* [966]

— *«Казали, що має того, моци би не мав. Десь на платві. В стодолі на платві. Там йому клали їсти вже, та аби не солили. А комусь слуга був посолив, та корови в яслі поперевертав».* [967]

— *«Десь давно-давно казали, що в нас на початку села в одного якийсь був такий панок. А в нас тут один в него служив та казав, що йому вже тазда давав їсти, 'би він відніс тамка у стодолі на платву. А взяв собі раз та посолив той слуга, та й поклав. А той каже: «Ну, вже*

ти шось зробив, бо вже в стайни корови стоять в яслéх». Той каже: «Не, нічо'...» — шо він не любив солéне. То той моци би не мав». [968]

— «А слуга колись підсолив, піддививсі, шо понесли їму їсти шось тамка, і підсолив. То той домовик перевернув усю худобу в яслі догори ногами. То ни брихні — а то бұла правда». [969]

— «В нас в одного чоловіка казали шо був та й слўжницї служила, а хтось її намовив, кажут: «Візьми посоли йому кашу тоту, шо ти носиш». Вона як посолила, то він корову на пóдру аж вісадив. Зайшли до стайни, а корова в яслех догори ногами». [970]

Не до смаку годованцеві й горілка: «Я вам роскáжу такого анікдота, але то була правда. Мені розказував сусід мій. Він сам з двадцїкь другого року, ше жбóе. Гонив самогонку. Колись. Ше з бульби гонили. Гонив в стодолі, в стодолі був тїк, глина, підлоги не бұло. Рїк десь підісякь п'ятий... І він там зробив котел: бочка від солярки, столїтрова, приклепав тото вічко... І круте собі самогонку, аби не пригорїло. Бульби, ячменю... Ну і він крутит, в тазди. А він в сусїда жив, то казали, шо там в него є той дїдько, чи диявол, чи як він там... в того сусїда. Сидїв собі в стодолі сам, не мав, шо робити. А там був сусїк такий, шо влїзло десїкь-пїтнацїкь мїхів вївса. На ковбанáх стояв. Дóвлюсі, там є миска така, під сусїком під нóзом стоїт. Він узев тої горївки, шо вже капає, ну та й чи з лїжки, чи з банїчка якого, шось він там мав, якусь посудину, та й капнув тудá, в тоту миску, тої горїлки. І тїльки кїнчив — вур-р-р! — тоту рїзьбу зїрвало, пішло тото вічко аж тото... і та брага вся — путь! Куна парó в стодолі... Біжит таздиня, а таздині жбóла метрїв чуть не підісякь як бұло до тої стодолі. Біжит таздині та й каже до него: «Василю, а ви нáшо тото робили? 'Бисти бїльше того не робили. Робїт собі свою роботу, а тудá не лїзьте бїльше». Отак він їму дав сто грам. То його миска була, шо в[о]на їму давала їсти там. Ну а він їму дав запити. То він в неї все сидїв на припїчку. Там он сидїв, а там он ноги грїв, бо там у печї горїло. Отакий маленький хлопчик такийво, але шо волосся таке, як на мавні. А він собі може бути і великий, і маленький, і пес може бути з него, дївка може бути». [971]

Шкоду годованець заподїяв би господареві й тоді, якби той його не погодував:

— «[Господар] мусїв давати годóванцюві їсти. Там в нього бұла тарїлка, і в тїй тарїлцї бұла їжа. То ту миску на розї, на западному

вуглу ставили. Коли він його ни задовільнив, той відтам кидав, годованець, сніпками, сіном, що там було, патиками, що там було на стриху — він кидав. Йому просто на голову». [972]

— «Носили 'му їсти на Святий вечір'десь на під, несолене. Як ся добре з ним обходóли, то господáрка йшла файно. А як йому не впольняв всьо, що треба було, то він збитки робив в тій хаті, навіть спати не можна було». [973]

— «Лихе було на поді, шось там гримало, кóвтало. Говорили, що треба їсти дати, віднести на під, аби не було голодне, бо лихе буде». [974]

— «Таке говорили, що юзика тре' годувати, бо він як злосний, то може хату підпалити». [975]

— «То так люди зразу не знали, і люди були на базари, і той газда шось продавав, і разом з тим продав його. І він прийшов додому і не знає, що є. Аж відтак пішов до того газди і каже їму, що то таке. А він, той, каже, що я тобі дав, аби тобі всьо вéлосі і аби тобі було добре. Але треба з ним добре обходóтисі. Бо як ти шось не так зробиш, то всьо може бути: і хата згоріти, і всі можуть повмирати. Це треба з ним добре жити. Треба їсти дати в пору їму, бо як не даш їсти, то... [...] Юзь, юзик називали. [...] Але колись люди тримали, бо він шось помагав на багатство. Худоба вéласі, і гроші мав — багачі. І то все казали — ади, той багач». [976]

Так само годованець чинитиме, якщо хто вдарить його:

— «То такий був Стефан, він вже небіжчик, то розказував, що служив там в одного. Та й послав його господар: «Степане, йди-но принеси того сиру, бриндзі, з бочки, та з бульбою з'їмо». Ну, той набрав бриндзі в миску ложкою такою дерев'яною, здоровою. Аж звідкіль вилазит хлопець з-за скрині. Ну, такий — сантиметрів восьмдесят, до метра не доросло... Та й потя'гло руку до того сиру. А він витігнув ту ложку та й його по руці — свись! Воно відскочило, замірало на його вочі та й втікло там за ту скриню. Приніс він сира до хати, поставив на стів та й не повідат ніц, що він таке видів. А то вже було надвечір, а той господар був багач. Скрині стояли: жита, пшениці. Коли тако — бевх! Загриміло. Той встав з-за стола, каже: «Шось недобре». Коли знов — бевх! Всі скрині погаратав, поперевертав. Господар каже: «Сиди-сиди, Степанцю, я вже сам якось». Зранку той Степан встає коровам дати їсти — все

чистенько, позаметяно. То той господар каже: «Ану, розкажуй, шо там було». — «Та так і так». — «Степанцю, 'бис біше його не бив». То, видно, той старий його перепросив, і він все те позбирав». [977]

— «Другий парубок служив у того газди. В зимі молотили в оба, а ту десь взяв ся на стайни кіт і м'явкав. Він го зганяв, а далі замахнувся на нього ціпом, а старий Благий мовить: «На що беш кота? Будеш видіти, що з того буде!» На другий день рано прийшов парубок до стайні давати худобі їсти, а худоба вся обернена задом до жолоба і за хвосту попривязована. А Благий до парібка мовить: «А видиш! То кіт таке наробив». [978]

Як і домовик, годованець не любить порушення усталених норм етикету. Наприклад, коли жінка ходить простоволосою:

— «Одного разу був домовик у хаті. Як бив чоловік жінку, то домовик давай крутитись по хаті та бочку з житом перекинув. А хазяїн сказав до домовика: «Ану, сину, давай позбирай жито в бочку». [979]

— «Говорили, що домовик, який живе в хаті на стриху, переходить в жінку без хустки. Не можна жінці ходити без хустки». [980]

Також годованець не любить, коли про нього згадують сторонні: «Був чоловік і мав собі дідька. І прийшов сусід і бачить — а кіт побіг під ліжко. А той чоловік каже: «Тихо...» — бо не можна говорити». [981]

Надто не подобається домашньому духові, коли його називають дідьком, чортом: «Там у сусідстві — мертвец, вмерла там жінка. А в них півниця велика, виклали там студенець (холодець). Та й пішли жінки за тим студенцем. Дала господині ключ ім, каже — йдіте відомкнете й озмете. Вони доходіт та'гі в півницю там, а то як там загуркотіло, в тій півниці, вони відти — хода. Кажут — по студенцеві, там завалела сі півниці. Прибігают та й кажут сій газдині: «Йой, там так згриміло, то півниці впала». Вона ка': «Ви шос балакали там?» А одна каже жінка: «А я тіки казала — йой, кажут, шо тут є дідько, я бою ся, каже, туду йти». І повтікали відти, а вона приходит. «Ви шос говорили», — каже. Та й, каже, ми не признаєм сі, шо я так казала. Каже: приходим — студенець стоїт, як стояв, нічо' не впало, нічо' не гримнуло. Но але таке казали. Я не була там, я не виділа, ну але я чула таке. То таку б'айку я вам к'ажу». [982]

— «Мож єго продати. Є такі, шо продают. Якишо ти согласен, каже, купи собі домовика. Ну а ти думаєш, як знаєш, шо таке домовик. Ну а як не знаєш, та питаєш: «Шо таке?» — «Ну та такий допоміжник...» А він вóскає, нявкає, порскає — я'к ти не хочеш (він єго носит у рукзачку). І попробуй єго назвати, а він відповідає — називає тебе. Кажє, один носит на базари, та й каже: «Ви би купили сесе у мене?..» Нє... «Шо то у вас, — каже, — піскає? У тім, у вєщмєшку, в рукзаку?» — «Та, — каже, — такий допоміжник мій. Ви би купили?» — «Ая! Ше мені треба якого дідька?!» Баба (що так сказала — **В. Г.**) ше й була рижава, рижувата. А він (годованець — **В. Г.**) тоди каже: «Ти, курво рижа, — каже, — то ти, — каже, — мене обзиваєш?» З рукзачка. А то, знаєш, то страшне. Воно так — то піскає, то нявкає. Та він має закручєні руки, ноги назад єму. Ноги стоять — шо мали бути наперед, то в нього назад, руки — шо наперед — назад. Він сі перетворяє в вєєкого на світі. Хвіст такий коротенький». [983]

Нарешті, годованцеві не подобається, коли хтось займає його місце. У таких випадках він переносить небажаного гостя деінде:

— «Щє мені оден друг розказував, одногодки ми бұли, в кавалєрку ходили. Прийшов я, кáжу й[о]му: «Юрку, в тебе дідко є». Кажє: «Можє, й є. Я не знаю, я не видів». Але шо, ходилисмо, бахурó по вулицьóх, та й вїлїз спати на горó в стодолї, на пóду, та й не лег у цей кут спати, а лег у той кут, там, де він таздує. Я, каже, вїлїз туду, лег спати, я си рано пробуджую — а я в стодолї на тоці з пластóм сїна. Він його помáленьки сонного знєв з пластóм сїна [з]вїдти, і той не чув. Аби ти міні бїльше в той кут не лїз. Там його кут, він собі там сидїв». [984]

— «То стара баба вже, вона, каже, пішла на службу в Зарїччє (вона, малá, служила). То там ше той був «невмитий». Диявол. Вона каже: «Шоє так мучит на подї». Вона на подї спала. А він мучит та й мучит. А він (господар, у якого вона працювала — **В. Г.**) як насварив [«невмитого»], та й тото... Казав [господар]: «Вже пїди спи, вже чїпати не буде»... То якийсь кїт приходив, — він на кота може перебратися». [985]

Слід, однак, зауважити, що господар годованця мав над ним неабияку владу й міг зарадити можливим неприємностям: «То в нас в одного був чоловіка. То ота от Зосї казала, шо як прийшла, то він за

комином і був, у Мърчихи, та лісниці (яблуко — сушенók, яблука — сушéники) метав. Кажє: «Я спала на печи, а там були лісниці, а він в мене лісницяма». А тазди не бұло дома, кажє. Прийшов, а я: «Йой, я так ся бояла спати, бо в мене кидáв лісницяма». — «А він нічо' бiш не казав тобі?» — «Нiчо'». — «Ну й не бiйся, спи смiло». А Никола лiз на хату, шо будував, та й кажє: «Я ся бóю, аби не впав». — «Ти не впáдеш, лiзь смiло...»^[986]

Загалом можна відзначити, що, попри вагому частку скепсису («Люди брешуть, то й я вам брешу»), майже в кожній розповіді про годованців звучить прихована віра в те, що вони насправді існують: «Один чоловік казав: «Годованець є, поки я є, бо тяжко роб'ю». А от він умер — і так і є всьо».^[987]

Показовими є й такі висловлювання: «Ми зараз того не хочем. Як кажуть старі люди — шоб наші вугла́ того не чули, не знали», «Я його николи не виділа, бодай іс пропав», «То є страшне, я би того не хотіла», «Того люди не хотіли, бо то є нездале», «Погано в хаті, як він є. Люди слабовали в тій хаті, де він є» тощо.

Люди досі остерігаються купити хату чи яку-будь річ із годованцем, вважаючи, що він допомагає лише тому, хто його вигодував, а іншим шкодить: «Он там в Стрільбичах, то хата крита, і нéхто її не купит. Бóяця».^[988] Так само бояться перейняти годованця від людини, яка перебуває в передсмертній агонії: «Любому може передатó, ну але хто його хоче».^[989]

Разом із тим нині існування годованців нерідко співвідносять із давніми часами, хоча воно залишається поза сумнівом:

— «То колись давні люди, шо було, шо багато мали».^[990]

— «Але то давне-давне. Тепер нема вже тих дiдькiв. То вже вóйна винищила — і ті дiдькó, і всьо».^[991]

Незважаючи на ототожнення з чортом, годованця уявляють не настільки шкідливим. У переважній більшості випадків ідеться радше про небажаність контакту з цією істотою, ніж про страх перед нею. Свідчення інформаторів часто не містять осуду чи ворожості до тих, у кого годованець нібито є чи був. Розповіді — а це насамперед бувальщини — є дещо відстороненими, незаангажованими. Вони здебільшого просто констатують факт, що годованця може виносити собі будь-хто й той допомагатиме хазяїнові. Трапляється навіть, що

люди з жалем говорять про такі випадки, адже там, де є годованець, насправді «нема в добрі нічого».

Русалки

Уявлення про *русалок* (*росалка, русавка, цимбавка* та ін., також *той русалка, русалім, русал*) поширені на більшості території України. Найрозвиненіші вони на Поліссі, у Карпатах трапляються лише спорадично.

Русалкам присвячена низка ґрунтовних наукових досліджень. Серед найзмістовніших можна відзначити праці Дмитра Зеленіна,^[992] Казимира Мошинського,^[993] Людмили Виноградової,^[994] Корнелія Кутельмаха.^[995]

Деякі дослідники пов'язують назви *русалка* і *Русальний тиждень* (це здебільшого тиждень після Зелених свят, іноді на Західному Поліссі — тиждень перед ними: *Русалний, Русавний, Русалочний, Русалка, Русавка, Русалниця*, рідше — *Навський / Нявський тиждень*) з античним святом померлих *Rosalia* й обстоюють версію про запозичення відповідного пласту уявлень. Інші науковці вважають їх автохтонними й похідними від слів *роса, русий* чи *русло*. *Русалок* сприймають або як духів річок чи полів, або як душі певних категорій померлих чи обстоюють маністично-вегетативну концепцію.

На формування стереотипного образу русалки суттєво вплинули художні твори доби романтизму, які звели її постать до подоби вродливої дівчини-утоплениці з довгими зеленими косами або ж доньки водяника, яка сидить на березі водойми й розчісується золотим гребінцем, а живе на дні в кришталевому палаці. Водночас народне бачення русалок зовсім інакше.

Насамперед ознайомимо читача з кількома інваріантами, до яких в основному зводяться сюжети про русалок:

1. Допомога померлого-русалки живому родичеві:

— «*А колісь, каже, й русалкі ходили. Ходили, розказував батько, й такими голк'ами кололі. Просто голк'ами, ніби циганськими. Один, батько так розказував, шо вон був свой (родич — В. Г.), да вмер. Ну, то вон умер, а вон себе ішов чоловік, да пошов, да брав мед. А вони йшли русалк'о. А вон йде вже да баче, шо то свой вібірає мед, да каже: «Свой, свой, пудбери хвой^[996]».* Той глянув да пудобрав. А так вони закололі б. То батько казав, шо, каже, бег вон — свой, і бегли русалкі

чужіє. Он свой, шо вмер. То, каже, шо вони його кололі. Направду кололі тогó вже, свого [за допомогу живому]. Але то мертвії все». [997]

— «Стоїт чоловік. Аж уперед ідут тоже спєви. Тіє ж, росалкі, спєвають, спєвають, спєвають. А вон — шібіць! Йому ножа [кинув]. Брату. Брат помер, да йде з цімі росалками. Да шібіцьнув ножа йому. Тако наодлив (навідліг — В. Г.) кинув. «Обчерис, — каже, — тім ножем і стой смєло». От вон взяв і обчерівся цім ножем. От вон обчерівс, і того ножа приньос додому, і поклав за тей сволок. І сколько вон жив, он там лежав, тей нож. Це розказував. Як Тройца — так вон хату обчирює». [998]

— «Каже мачуха: «Де ти була, дочка?» — «Дівочки забрали мене да повели, і купали мене: да тільки хочуть повалить, а з їми — така тьотка (а в їх тьотка вмерла на Тройцю), дак та тьотка не давала, да й не втопили мене, да й привела до двора, да й не пустила». [999]

2. На Русальницю померла дівчина-русалка приходить до живої сестри, щоб та позичила їй улюблену спідницю:

— «Шо в сєлє в одном було: померла дєвка. А 'дна дєвка восталаса. Во... Ну, й їє там нарадили, вбралі, да не надєли йой юбку, ту, шо вона хотєла. От ужє пришла ця русалка. Она приходить до цєє сєстри: «Оксана, винєси мою сподницю». Та: «Нашо вона тобє?» — «Я гулять пойду». І так вона ходила: сколько цє дньов була Русалка, і вона так і приходила. Ввечері приходить, вона ввечері виносить цю юбку і вєшає на воротах. О. А вона приходить ужє, забирає цю юбку — йде гулять. Ця русалка. От і мати заметила... Вона розказала, шо матер ничо' — ни слова про цє — сєстра. Вона каже: «Нє». [...] От мати побачила: вийшла — сподниця висіт мокра. «Оксано, чого сподниця мокра?» — «Так і так. Пріходила сєстра да ходила гулят. Вона міне заставіла, шоб я їє віносила». І вона (ця русалка — В. Г.) больш не прійшла». [1000]

— «Дочка була дуже хороша, і померла. І хотіла, шоб її вділи в шовкову спудницю, а мати ту білу спудницю не положила в труну. Дочка вмерла перед Русалним тиждєм. Сон приснився сусідам, шо дочка казала: «Чо' мати не положила спудниці?» Тоді мати повісила спудницю в Русавний тиждєнь на вуглі хати. На другий дєнь глянула, а спудниця мокра. Казали, шо та дівчина-русавка приходила». [1001]

3. Батьки упродовж року, від однієї Русальниці до іншої, утримують дочку-русалку в хаті:

— «Умерла дочка на Русальном тижні. І год вуйшов, а вони 'бєдали, і окно було вчиняне. І на Русальном тижні трейтього дня шото тамка в хаці — ілі хустка знімаласа, ілі що? І бацько тако їє обняв і ханув. А то дочка була. То вун — за єї, да поставів на покуці. І вона так стояла. Целий год. Як етиє дзєди, то тако стане, над парою постоїць і знов — в куточок. Як бацько поставів, так вона і стоїць там. А прийшов той дзєнь, теї самїї, которий ето Русалний. А було окно 'дчинянеє. А вона, каже, отако стала да в окно глянула да: «Ох! Наші йдуць!» — заплескала в ладкі да, каге (каже — В. Г.), в окно, да й пошла. То то воно, я знаю, колі воно було таке?»^[1002]

— «А одну дєвочку батьки (вже булá годов п'ятнадцить чи шєснадцить) зловіли єє. Зловіли, забрали у хату. Забрали єє в хату, і вона на печє' в куточок сєла, і лицем — в угольчик, і не поврочиваєца. А шо вони заметіли — шо от прімерно вони в'рат єсти, поставлят на пріпєчку, да як нема никого в хаті, дак вона, каже, вібєгає з тоє печі і цю пáру хватає. Дак вони вже як зам'єтили, дак вони все врем'я стáвляють це і виходят усе з хати, шоб вона вже пítалась цією пáрою. І 'дбула вона цєлий год в їх у хаті. А прішла Тройца, мінуло три днє, а вона, каже, — всі ж у хаті були, — встає з тоє печє', з тої пéчі скочіла, да: «Ух! ух! Моє прішли! Моє прішли!» — і всьо, і більш їє ніхто не бачів. Це в Наровлянском районі таке було, моя мати звідти».^[1003]

Найбагатший на подробности варіант цього тексту, який оригінально деталізує, як саме донька-русалка потрапила до хати, зафіксовано на Березнівщині: «Мати моя, вона жїла дівіносто шєсть рóков. І коли-то у їє дєтстві... може, шє й в дєвочому... ну, сїє тепер — то клуби, тепер — то тіє мўзики разнії, а раніше — то сьо но тіко лєтом виходили на луг у сьватá. Бо будніє дні не було коли робить. І вони йшли компанією, ну, та' як говорать — на забаву — колись — забава. І вони ішли сїм лугóм, і настрєчу їм двє шли... тоже — з музикою... — іде друга толпа настрєчу. По лузє' ішли. Як зустрєлиса докучі — то, значить, вони познали, шо там тіє, шо... шо русалкі, бо... пóняли живіє, шо... йдуть мертвіє. Ну й вони, сїє музиканти, стрєлиса, і 'дин другому сьой сказав, мертвій: «Так. Шо будєм?.. Будєм іграть: хто кого переграє, то той томў дєвку дасть...» І вони началó грать. Ну вони грали, старалиса, як є, — і таки жівий перемог його. Переграв. Коли переграв, то, значить, він, сьой музикант, сказав... Показав

пальцем і сказав: «Ти пойдеш за їми». Одна у матері дочка. І вона втопилася на Трійці. І вона пошла за їми, і пошла додому. І прийшла до матері в хату, то як стала в ву́гло гочима, о та' як... і стояла цілий тиждень, покуда не йшли вже... До в'беда стояла. І не балакала, ничо', — стояла і дівілася в куток. Больши ничого не... А як стали вони вже збірацца в обєд, і вони й не побачили, коли вона зникла. Всьо». [1004]

4. Русалок бачили у вигляді так званого «навського весілля»:

— «А одна пошла по ягоди. Далеко. На Трійцю. То колись мало хто йшов. А зара ходить. Зара все — русалкі. І каже: йдуть бұхало, грає гармоня, бұхало, і віухкують, танцюють. Вона каже: дивлюся — і нема нікого, і танцюють. Вона каже: «Господі! І ягод не набрала, як сунула додом, — по мнє і зараз мороз котить. Як сунула додом, уже й тие ягоди кинула». Тепер ніколи не пуйде». [1005]

— «Яцків Іван віз дрова з лісу, коли баче — весілля йде: і жонки, і дівчата такіє...». [1006]

Під час зустрічі зі справжнім весіллям русалки можуть зашкодити живим (за народними прикметами, недобре, коли два весілля зустрічаються): «А чо' на Трійцю на первий день не роблять свадьби нікагда? Вони... були колись робили свадьбу, знаєте, — свадьба ішла, і потім сіє росалко йшли. Ішли навпротів — і стрелиса. І сіх людей подавили, знаєте. І вже Господь їх потім одменяв, і вже їх заре вже не чутно і не видно». [1007]

Доволі часто в описах «навського весілля» ні русалки, ні будь-які інші демонологічні персонажі не фігурують: ідеться лише про музику, яка лунає невідомо звідки. Відповідно респонденти не завжди пов'язують його з русалками, іноді вважаючи таке «весілля» проявом нечистої сили, «лякайла»:

— «Моя сестра покойна ходіла в лєс посадку полоти. Тут заграла музика, а там же й села нема, ничого. Там колись хутори булі. Заграла гармошка. То вона кинула і ту посадку полот да побєгла додому. Каже: «Ну, вже так єдут да спєвають васєльє, шо й ну. І гармошка грає. Це вже, думаю, мінє прїєдут до кошари, то й мінє охотней будє». То вони як прїєхали — ту кошару худоба обвернула, порозбігаласа та худоба. То вже назавтра пастухи попрїходілі, то там один був хитрий пастух, позбірав... І грає музика, і співає, і воз тарабаніть, а нічого нєма». [1008]

— «А є — музика грає. Ми (я ще мала була) з подружкою Галькою раз йдем, я і кажу: «Слухай, Галя, чуєш, яка музика грає?» Пошли туди. А там фігура стояла, може, в колишнєє врем'я, то і церква там була — стояв хрест. Тільки доходим до її хати, а такою бурю, таким ветром як дало нам, ми вскочили і бульш не ходили. Галя каже: «Тату, там так музика грала». Вон вишов — тільки окна затрещали. Двері закрив і каже: «Я вам дам — бульш ходити». То, казали, недобре було. На соше, на роздорожжі». [\[1009\]](#)

— «Ходив-ходив на вигон, ну та й вже пізно було. «Вже, — каже, — в хату не піду...» А льон рвали. Бити його треба. Насіння. І він каже: «Полежу на тому льоніві. Ех, — каже, — чути — «бом-бом-бом!» — і грають, і співають, — вулиця людей повна... Як схвативса, — каже, — я на ту вулицю — нікого нема». А йому чи снилося, чи шо». [\[1010\]](#)

Загалом же ймовірно, що оповіді про «весілля русалок» зумовлені демонологічними уявленнями про них як про незаміжніх дівчат.

5. Частотні розповіді про те, як людина зустрічає процесію русалок. Вони можуть іти «клином»: «Вмерлі, чи шо. У женському полові. Взрослі. Казали, шо ключем ходять тие росавки». [\[1011\]](#) Здебільшого ж ідуть «ланцюжком»: спершу — старі, потім — молодші й зовсім маленькі:

— «Русальний є тиждень. Ну, якісь, кажуть, русалки. Колись їх люди бачили. В нас тут такий дід старий був, його вже давно немає. Каже, їхав в Русальний тиждень, як вже він кінчається, той тиждень (то, кажуть, Розрізне). Ото вже ті русалки йдуть по місцям. «Да й, каже, їду собі, дрімлю...» Каже: «Щось мені кінь так прихнув. Я так голову звів — то йдуть люди. Так, — каже, — через дорогу переходять. То я став, і кінь став. І дивлюся — попереду так вбрані хороше, а ззаду вже такі маленькі йдуть. Такі малі йдуть, а далі більші, і більші, да й, — каже, — такі маленькі... І так, — каже, — у одного жита через дорогу мені прийшли і так, як оно хвиля покотилася житом. Вже мені з жита бульш не видно. І кінь побачив — почав прихати, махає. І, — каже, — думає, по дорозі подивлюся, які є следи. Я зліз з возу, пішов на ту дорогу — ніякого слєда нема, як пісочок був, як їхали люди, і все. Нема там ніякого слєду, а таке велике стадо і такі вбрані люди йшли». Ото-то таке дід розказував. Кажуть, якби він не розказував, то таке б щороку бачив. А розказав

— вже все. Ну, все кажуть, що ніби то є тожє люди помершіє. От умирають малії, старії, но там вони всі так, як в один возраст би то, молоді вони. Всі молоді. Але ужє такі маленькі дітки ззаду йшли. Так от дід бачив. Кажє, от таку кумедію бачив. Він, кажє, розказував, а хто його знає?»^[1012]

— «Колись... я то не знаю, але щє в нас одна є жінка, шо розказувала, вже нам розказувала, шо колись, послє Тройци, у ту недєлю, на Росал... називали — Росалний тиждєнь, послє Тройци, то шє росалкó колись ходили. Хто на Росалницю помер — сьо обов'язково колись ходили. Гарно одєтиє... ну, так одєтиє, як їх, мабуть, хавáli, в такой гарной одєжи... Оно Катя Ващикова розказувала: тамово за сєлом їхній був хутор, а вони просо пололи з матєрою. І йшли росалкó зтуля. Ідуть, — цєлий, кажє, такий шнурок, — спєвають, танцують, а мати, кажє, на менє: «Катю, Катю, скорєнько лягай... Бо не можна, бо ж цє, — кажє, — цьóго...» І, кажє, понад нами вони перєйшли і пошли на мóгилки. То сьо шє є така жінка, і сьо розказувала».^[1013]

Нєрідко у варіантах цїєї розповіді одна з русалок (заввичай найменша) з тїєї чи тїєї причини відстає від інших:

— «Цє шє токо мати моя розказувала, шо як була мала, то бачили русалок. Послє Тройци цєлу недєлю не можна шити, аж до Розигр. І колись русалок бачили люди. То, кажє, на городі люди там шось роблят, а вони ідут. Ідут сперва старіє, потім вже молодшіє, молодшіє, а ззаду вже така дєвочка маленька бєжит і кульгáє. «А чого ти, — кажє, — кульгáєш?» (на ножку). А вона: «Цє мені, — кажє, — мама поколола ножку». Виходить, вона шила на тих Розиргах і поколола їй ножку, і вона кульгала».^[1014]

— «Пошов один чоловік у лєс. От іде у лєсі, аж ідут такіє спєви, такіє спєви, музика грає, і бєжат. Бєжат усє — і старіє, й малиє, маленькі, і всякі. А дєвочка одна іде, і спадає в єє трапчкі тїє, шо ножки пообматували. А вона йде і кажє: «Дядєчку, помози мінє, — на того чоловіка. — Помози мінє об'язат, бо я остаюся, бо пошли нашіє». Ун єй об'язав ножку, і она й побєгла, й побєгла. Росалкі. Цє на Тройцу було».^[1015]

— «А то раз бачив, йшли дєсь там раз — одноє скакало в пути, а другое оповитє, так як то оповивають дитину в коляску, і воно оповитєйкоє лєжєло, в труні, і так як воно йшло з тими русалками,

то воно стібало так. То, каже, не міг нічого йому зробити. Тое що скакало в пути, то він розрізав шнурочка ножем, а тоє, що стибало через головку, то озєв, каже, на руки і оддав взростой жіноци. Чи там дівчина, чи хто там ішла, ну, русалниці оддав на руки ту дитину. І, каже, взяла вона і понесла тую дитину (то, що стібало — то перекочувалось так через головку, воно не могло йти, а оповите було). Ото тако розказовав батько наш». [1016]

— «В нас тут нема, сину, а тут дід жив в войну, то казав, що вискакали дівчата з збожжя і просились, що розв'язи ноги чи руки, бо як хоронили, то забули розв'язати, — то він ше розв'язував». [1017]

На відміну від щойно наведених, більшість відомостей про русалок (здебільшого це бувальщини) індивідуальніші й не мають стабільного сюжетного стрижня.

Щодо походження русалок, то залежно від місцевості домінує погляд на них як на померлих на Троецькому тижні, померлих «без пори» дітей, померлих до весілля засватаних («запитих») дівчат, утоплеників тощо. При цьому привертає увагу той факт, що і домінантні, і менш популярні характеристики персонажа украй рідко унеможливають існування одна одної: в одному й тому ж мікроареалі вони можуть функціонувати паралельно, лише в різній пропорції. Зазвичай у межах одного адміністративного району трапляється кілька варіантів, з яких один чи два найбільш популярні. Розглянемо їх докладніше:

1. Русалки — це **всі померлі душі** (окрім самогубців):

— «Ето вмерли души. Всі». [1018]

— «Русалки — ето ж вроді вмерлії ходіть. То всі вмерлії, нема разниці, коли вмер, а найбільш тогó молóденькїї дівчатка». [1019]

— «Ну, хто вмер, то вже казали, що тоді на Русальний тиждень посля Трійци тиї вмерли ходять по житах». [1020]

— «Як вмере, то так Господь дає, що виходили з землі і ходили». [1021]

— «То як людина вмирає, і коли-то вона виходить, і ходить так, як русавка, по житу. Всі, хто вмирає... Кудя вітер, тудя й воно — вітер його несе». [1022]

— «Кажуть — умёрли души встають і ходять. Будь-яке вмерле. Казали люди, що бачили. А я знаю? Я не бачила. Ну, в жити, ходили по

жити, да вони бачили їх». [\[1023\]](#)

— «Русалки — ну, люди казали, що вони біруця із... з діда-прадіда, як умирає, і воно ж пірходить так, як у русалку. То ж і ідуть... ідуть на мógилки — хто вмре — кажуть — русалкó зустрічають, як хто вмре. І вони виходять зустрічають. То ж не кажний вмре... інакче... то ж в нас уже такі є, що вішаюця, — то ж він уже — куди він? Куди він вийде? До когó він вийде? Не-не, він не йде. Він уже ни пудходить. То тільки ті, шо од Бога вже...» [\[1024\]](#)

— «Ну, на подобіє, що то дух із землі, от, з мертвих». [\[1025\]](#)

— «Русалки — кажуть, людина ходить. А як воно — Господь його знає. З померлих. Аякже. З усіх. А, знов стари люди кажуть — хто заслужив, той ходить, а хто уже не заслужив — то тії не ходять». [\[1026\]](#)

— «Чули, колись казали — русалки ходили. Казали, що вмре людина, да вже вона виходить на Русальним тижни, то тоді вже виходять русалки. Як умре чоловік, то в русалки не йде цілий рік, а вже як рік кончиться, тоді вже в русалки йде. А тії, [що на себе руки наклали], то я не знаю, тії, муситя, те не йде вже». [\[1027\]](#)

Як душі всіх померлих, на Поліссі русалки нерідко належали до так званих «дідів» (душ предків), для котрих перед Трійцею влаштовували поминальну вечерю: «Ото вже як поминальня тая субота, то вже ідеши і вичеру строїши, і не прібіраєши стола, шоби лóжки лежєли і їжа — то прóйдуть уже їсти. Вже та' як би в кого є покойніки, да вже вроді до своїх, така традиція була, шо йдуть. Клали та' як би ложки. Як прóйдуть їсти. Але ж ніхто їх не бачів... Ну, і то вже ж тії росалочки, то тоді на ту поминальну вже 'дслужать... То воно таке, то і батюшка наший каже, шо то вже най... така — найсильніша та служба. («То русалки так само до дідів ідуть?») — **В. Г.**) Ну то ж так, так. Воно ж іде тоді — субота поминальня, да воно все разом іде там, так. То вже так — шо от, допустім, батьки померли, то вже строїши вичеру, шоб уже було. Ну а в кого нема, може... Ну, давляник, то той ни тоговó... То ж і в церкві ни служиця за йогó. Він уже в пеклі, як кажуть. То вéчора — дідó, шось таке з юшкою варили, а вдень чи рано — бабó, то вже млинці пікли. Заходить з п'ятниці на суботу — діди, а тоді вже рано — кажуть, баби. То вже понóсили таке. І то вже снідаєм — кажуть, млинці пічеш, отаке. То воно ж і кожна поміналница ото є. Вона —

пірід Паскою, є у піст Великий, то там аж три помінальних служниця... Ну саме сильніше — гето пірід Трійцею». [1028]

Оскільки русалки — це душі всіх померлих, на Русальний тиждень не йшли на кладовище («бо їх там нема»):

— «То вони з кладбіща виходили. І тиждень до Зелених свят на кладбіща не ходили, бо нема їх там». [1029]

— «Послі Трійци тиждень — Русалки. То в нас на могици, як Русалка, не йдуть. Кажуть, русалки ходять, і не можна йти. А вже послі того русалки вже, кажуть, збираються, вже вони знов у свої... ну, в своє місце. І вже потім люди тоже йдуть... Ну, вже в понеділок. Як Русалка кончиця». [1030]

— «Русальний [тиждень], да. Ну, нібито русалки ходять, і кажуть так... Ну, в нас то ходять на кладбіще, а от у Любішови, то там не ходять на Трійцю і после Трійци, мусить-то, ше дві неділи, бо там русалки. Бо всі померші, вони у русалках. Їх там нема. Ну, ми ж не знаєм так... То так у Лібішови (Любешові — В. Г.) кажут. Ну, в нас кажут тоже, шо вони є, але в нас на могици ходять». [1031]

Ховаючи людину, подекуди застеляли домовину скатертиною, «щоб русалки мали де сісти»: «На кладбіще не йдуть, бо вони ж то... з того ідуть... Як хто вмере, то накладають ще... на домовину ще накладають, щоб було чим підстеляти, наверх як накидають, бо русалки як ходять — щоб сидіти, щоб підстеляти було чим. Колись так казали. Скатертину. Опоти скатертину [до грудей], а тут уже хрест. Бо русалки як віходять, і вони сідають. Ходять, а тоді ж утомлююця, як кажна людина, і вони сідають». [1032]

Дехто вірить, що русалки можуть спілкуватися зі своїми живими родичами, давати їм якісь поради: «Колись казали... я в Камень їздила в церкву, гето на Пречисту туди їздила, да тая дочка... мати вмерла, а дівчина пушла у церкву... чи теє... по траву, жєти, у суботу перед Трійцею. Аж каже: «Тільки мноґо людей іде... Да, — каже, — моя мати йде. Да каже: «Так, дитино, щоб ти більш в гету суботу не йшла трави жєти». То так сиділи люди говорили». [1033]

2. Часто стверджують, що русалкою стає той, хто помре «перед Трійцею», «на Тройцу», «на Русалном тижні», від «Тройци» до «Розиргув» чи на самі «Розиргі» («Розирги», або «Розигри», — це понеділок після Русального тижня; словом *Розирги* називали й період між змінами декад):

— «Колісь все вельмі боялись, щоб на Трійцю не вмірають. Колісь баба моя каже: «Ой Боже мой, онучка моя, внучка, коли б я хоча б на Трійцю не вмерла. Так не хочу на Трійцю вмерти...» І ніхто не хотів на Трійцю». [1034]

— «То з людиїни вони беруца. Бог посилає так — людиїна вмере, а душа ходіт. В русалку перетворица і ходіт русалкою». [1035]

— «Шо на Русалном тиждні помірают, то вже йдут в русалкі». [1036]

— «А бачили і женицин. Познали — вона на Трійцю вмерла». [1037]

— «Це таке казалі, шо познавалі, хто помре. Чи цьому правда?». [1038]

— «Чоловек, який умирає на Русалочний тиждень, обізательно буде русалка. Даже мужик». [1039]

— «Русалки — з людей, із тих, шо на Трійцю вмірали, прімерно од Трійци до Розиргув. Мужики, жінки, діти». [1040]

— «На Русальний тиждень як людиїна вмирає, то вона русалка». [1041]

— «Як оце Трійця, да вмірає людиїна на Трійцю... ну... його тиждень. Ото, каже, це вже буде русалка. І вона буде вже русалка або русалім. Ну, мужчіна, до те... русалім уже ж». [1042]

На Олевщині виявлено відомості, що русалкою нібито стає той, «хто на Росальницю вмірає і зимою на Всередной (третья від кінця неділя м'ясниць перед Великим постом — В. Г.). Перед постом. Як Усередна. То хто вмірає на той Всередной, то буде росалка». [1043]

3. Умовами для перетворення на русалку можуть бути народження і (або) смерть на Трійцю (у Русальний тиждень, на Розирги):

— «Як на Розиргі вродиця дитя чи хто помре, то буде русалкою на том светі». [1044]

— «Хто родиця на Русальний тиждень і вмірає, той буде русалка». [1045]

— «Це нечиста сила, це тії, шо мертвії, шо на Трійцю родилось воно і на Трійцю вмерло. То хрещенії, а буває й нехрещенії — нема разниці». [1046]

— «Як молодії дівочки чи дівки родяця і вмирають на Трійцю, то буде русалка». [1047]

— «Ну, кажуть, на Тройцю вродиця і на Тройцю вмере. («А хрещені?» — В. Г.) Хрощені». [\[1048\]](#)

— «Як вмере на Тройцю і родиця на Тройцю — і русалка. («А хрещені?» — В. Г.) І хрещені — все 'дно русалка». [\[1049\]](#)

— «На Трійцю вродиця, на Трійцю вмере. Ото русалка». [\[1050\]](#)

— «Которе у Русалницю родиця і в Русалницю вмирає — то русалка». [\[1051\]](#)

Відсутність однієї з цих ланок відобразилася у віруванні в існування напіврусалок:

— «Русалкі — то то, як умре на Русалниці, то то половина русалкі. А як вродиця на Русалниці і умре на Русалниці — то то ціла русалка. [А то] ну так, таке — це не зовсім русалка». [\[1052\]](#)

— «Кажуть, як на Росалний тиждень вродиця і на Росалний тиждень вмере, то сьо вона вже буде росалка. Настояща. Ну, то є й ненастоящі: хто вмере на Росалний — тоже воно... йому треба тиждень той наблюдать. Ходять вони... А то настояща русалка. Таке казали. Шо як родиця на Росалний тиждень і знов попаде так, шо і вмере на Росалний. То то настояща». [\[1053\]](#)

4. Іноді — і цей варіант найповніший — умовами перетворення на русалку є **народження, одруження й смерть на Трійцю**. Тобто з цим перетворенням нібито пов'язані всі найважливіші віхи в житті людини:

— «Вродилося, померло і весілля було на Трійцю — буде русалкою». [\[1054\]](#)

— «Хто родиця, жениця і вмере на Тройцю — то русалка». [\[1055\]](#)

5. Різновидом попередніх версій є **народження й смерть на Трійцю без охрещення**: «Русалка — то, которе родиця на Трійцю, на Трійцю вмере, да ще й не хрищене, — ото русалка. А которе хрищене, то вже за русалку не попаде». [\[1056\]](#)

6. Доволі поширена думка, що русалками стають **дівчата-потопельниці**:

— «Русалкó — дєвки, которая втопилася. («А в який час втопилася?» — В. Г.) Коли Бог судив». [\[1057\]](#)

— «Ну, русалки, казали, шо оції дівчата, шо тóплєні. Шо потопельники ці, то вони, значить, виходять. Ну є Русалний тиждень, шо тоді русалки... то вже як жито, після Трійці». [\[1058\]](#)

— «Русальний тиждень. Ну, воно то так і казали колись, що та' як би росалко ходять ето. А хто його знає, що воно. Шось з природи воно таке. Є такі люди, що бачили. Колись мати моя покойна, то казала— бачила. Що, каже, йшли... Ну, тако шо — дівчуком. Каже, шо йшли таке... так мніго, молоденьких такіхво. В віночках, в одежі такійво, знаїте. О. Бачила. І йшли, і пошли. А хто ж його знає, шо вони там робили. Чогось-то вони ходили, а чого — Бог знає». [1059]

— «Русалка робиця із дівчини, як вона топиця. То тільки як топиця вона: ходить хлопець до дівчини, да не візьме, а вона візьме піде в воду да й...» [1060]

— «Дівчина, як хлопець її не візьме, вона йде собі робить смерть, топиця...» [1061]

7. На русалок перетворюються дівчата, які померли на Русальному тижні:

— «Як умре дівчина на Росалний тиждень, посля Трійці, да її поховають, да вона перекидаєця на росалку, да виходить з ями». [1062]

— «Будто дівки вмирали саме перед Трійцюю — вони русалками стають». [1063]

8. Русалками стають дівчата, котрі втопилися на Русальному тижні: «То, казали, як в той тиждень Русальний дівчина втопиця, то русалкою стає, то іменно в той Русальний тиждень». [1064]

9. На русалок перетворюються всі, хто втопився на Русальному тижні:

— «Русалкі — то душі топлєніков, хто на Тройцу топиця». [1065]

— «То вони з утопляних на том тижні. І дівки, і паробки — всяке, шо топилося на Русальном тижні». [1066]

— «Топляники. Хлопчик, наприклад, втопица, чи дєвчина, чи там жонка, чи чоловік... топляники — русалка. Це Русальний ж тиждень був, то втопило дитячко, штирі годіка хлопчик. [Ці русалки] стараюца кого-небудь узять после Тройци». [1067]

— «Ну, росалки, говорили старі люде, шо від Трійци свой тиждень, топлєнники, шо потопилися, їх души віходили наверх, і вони росалко ходили». [1068]

— «Ну, казалі — на том Русалном тижне хто топица, дак стане русалкою. А Бог його знає...» [1069]

10. Русалками стають усі утопленики без винятку:

— «Як утопица, то буде русалка». [\[1070\]](#)

— «Вже потопилися, ото вже вони русалка будуть». [\[1071\]](#)

— «Русалки — то душі покійних якихся, от, шо потопилися, шо ото десь не своєю смертю померли. Так баби кажуть. Не тиї, що похоронили, а тиї, що десь потопилися чи десь так...» [\[1072\]](#)

11. На русалок перетворюються **«безгрішні»** (або **померлі незаміжніми**) дівчата:

— «Тільки дівчинка шоб чесна була». [\[1073\]](#)

— «Старії не йдуть, тільки такиї дівчєта молодії та дівчє'тка, такі підростки, вмирают. То тиї, шо ше замуж не повиходили. Хлопців не бачили. То вони свеї пори вмирили (своєю смертю — В. Г.). Рáзниці не б́уло, коли». [\[1074\]](#)

— «Котрі вмирили молодейкі, ше такі незаму́жні. Всякі— і малейкі, і більшії. Хлопців не бачили. Так Бог посилає їх. То їм так Бог добре дає». [\[1075\]](#)

— «Жінка ніколи в світі не буде русавкою, — якщо дєвчата вмирили, то всі русавками ставали». [\[1076\]](#)

— «Даже старії, дєвкі такиї во, шо не ходили замуж і вже вони прожили свою жизнь в чесності, — і вони всьо ровно русалки. І малейки дітки, і більшейкі, й більшейкі». [\[1077\]](#)

— «В нас одна... і то Русалний тиждень, од Трійці, мати вже готувить її, шось ставляє: миску, ложку, кружку, хліб накрає на стіл, бо дочка прийде у гості. То од Трійці до слідуючої неділі. То без гріха має дівчина вмерти. А така русалкою не стане. Вона коли ни вмере, то вона остаєця русалкою, коли смерть її візьме, нема різниці». [\[1078\]](#)

Як варіант — це може бути «чесна» дівчина, котра втопилася: «Ну, кажуть, це молода дівчинка, як вона чесна, незамужня, чесна, бо можуть бути незамужні, а вже нечесні, особливо дівчатка, хлопчики, якщо при купанні вони тонуть і їх не можуть спасти, от кажуть: «Оце вже русалка». [\[1079\]](#)

12. Русалками стають **невінчані дівчата й хлопці**:

— «Як умре дівчина незамужня', невінчана, це буде росáлка, а як умре хлопець, шоб незамужній був, то це буде рúсал— так колись казали. А як вмере мала дитина, років до десяти, це вже буде анголя', а як вже таке чимáле — то буде росалка». [\[1080\]](#)

— «Як молода дівчина вмере чи хлопець, да й кажуть, що вже вони ходять. То і дівчина, і хлопець тоже цеєго оттаке».^[1081]

— «То ті, що до свадьби десь чи под машину попаде, чи втопиця десь».^[1082]

— «Русавко́ — то якісь дівчетка молодєї вмірают, то то вже вони виходят русавко́. То як та вмерла́, шо замужем не була. Малолітка».^[1083]

13. Русалками стають **засватані**, «запиті» дівчата, котрі померли, не встигнувши вийти заміж:

— «Русалки — то ті, які засватані, запити були дівчата, але шось у них розкидалось, і вони повмирала і в русалки пішли».^[1084]

— «Як вже зап'єца, заручини роблять дівчина з хлопцем, ну, да не попаде поженитиса їм, да вона вмирає, вона вже, кажуть, не йде вона до Бога, душа її, але вона в русалки попадає».^[1085]

— «Кажуть, як дівка засватана, і шось не полючилося, і она вмере засватана, от вона буде русалькею»^[1086]

— «Як зроблять запоїни молодій, і вдруг вона заболіла і умерла́, то вона буде всю жизнь русавкою».^[1087]

— «Як умре, засватана, ще не вінчались,ничого, то то вже буде русалка».^[1088]

— «Це, казали: як молодуха, і вмирає, от, засватана дівка, і вона йде в русалки».^[1089]

Як варіант — дівчина має бути засватана саме в Русальний тиждень: «То як засватали дівчину, і в Русальний тиждень посватали, і як дівчина посватана помре, чи втопиця, — коли вже там не помре, — обов'язково це буде русалка вона».^[1090]

Відомості про русалок як «безпірно» померлих засватаних дівчат майже століття тому на порубіжних із Поліссям теренах Волині фіксував В. Кравченко:

— «Як засватаєця дівка тай умре́ засватана, то з єї буває Росалка. У маю, як жито квітє, то вони весілле своє́ гуляють, а куго́ вже напáдають, то золускóчуть. Була чутка, що дівчина пішла у жито, то на третій день найшли її неживую, ну, то, кажуть — «десь то Росалка залоскотала».^[1091]

— «Як парубок женитьця з дівкою, сьогодні весілле, а вона вмере — отто вже — «русалка». Вона як де чолоувіка зловить, то залоскоче

на смерть». [\[1092\]](#)

14. Іншим домінантним типом є уявлення, що русалками стають «без пори» померлі (неохрещені) діти (чи так звані зронки, потерчата — ще не народжені діти):

— «Гета тиї вмерлиї будьта, казали, шо гета тиї безпірній, діти безпірній, то, шо не родятса впору». [\[1093\]](#)

— «Як нехрещена дитина вмере, то буде русалкою. То колись таке баяли». [\[1094\]](#)

— «Ну, это русалочки, то это, кажуть уже ж отиї, шо молодіі там вмірали дітки, да ото росалочки називаюця». [\[1095\]](#)

— «Росалки — то гето так якби маленькі діти помірають, і вони в росалочки піритворююця. Росалки — ни погане, ни погане. То ж то а́нголики. То та'кби, може, де вздрівалося. Казали, шо в білому росалочку бачили, мов». [\[1096\]](#)

— «Кажуть, шо ці дітки, які вмирають, такі: вродиш — ні... воно вмере маленьке, то вже русалка». [\[1097\]](#)

— «Русавки — то молодіє дівчата безспірниє семимісячні». [\[1098\]](#)

— «Чула, як казали, шо от-то як діти нехрещені вмирають, дівчата, то вони стають русалками». [\[1099\]](#)

— «Русалки, кажуть, то діти недоношені. Отож вони недоношені і нехрещені». [\[1100\]](#)

— «Тиї дітки, шо повмирали без пори, і вони перетворююця на русалки. То тільки дітки». [\[1101\]](#)

— «Такіє дітки безпірниє, нехрищаніі. Малейкіі, великіі, є ж всякі вони». [\[1102\]](#)

— «Нехрещені діточки, вони йдуть до злого. Будь-які, будь-які, коли вони не вмирають: чи зимою, чи літом, діти всі стають русалками в Русальний тиждень». [\[1103\]](#)

— «Дітки маленькі, которі нехрещоніє, — то русавки». [\[1104\]](#)

— «Казали, шо недоношені, нехрещоніє діточки оберталися, шо вони ангелята-русалочки». [\[1105\]](#)

— «Казали, шо безпірні діти (нехрещені) оберталися в русалки». [\[1106\]](#)

— «Ото тиї діткó, шо вмирають без цьогó (без хрещення — В. Г.), і то вони русáвками робляця». [\[1107\]](#)

— «Русалки — то малі діти, які вмирали, і дівчатка, і хлопчики». [1108]

— «Ето така гáньба була на дитину: ой, ходиш, би (так ніби — **В. Г.**) русалка, — то на такі недобрії діти». [1109]

— «В нас кажуть, шо в кого малесенькі дітки вмирали, то вони перетворювалися на русалочок». [1110]

— «То тії-во дітки малейкії, шо нехрищенії вмирають». [1111]

— «Ото тії дітки, маленьке, шо то породаця, і вони ще нехрищенії». [1112]

— «Ну, вмерши души. То вмерши дітки. То вони тіки якії достойніи». [1113]

— «То маленькі дітки вмерші, ото рік, два, три». [1114]

— «А русалки тії, кажуть, шо це помре мала дитина, ну ше така, шо ше не грішна, то з неї получається русалка». [1115]

— «Кажут, шо це нехрищані діти мруть, і їх закопують, і то вони як то перетворююца в ті росалкі». [1116]

Показовим є зафіксований на Ратнівщині опис сновидіння, у котрому йдеться про русалочку як іще не народжену дитину, котрої мати хотіла позбутися: «Каже, те... беременна була, ну, й вона хотіла покинути її. Каже: сницца вночі, шо така дівчинка, каже, хорошенька. І та мати в житові коло їх, і така дівчинка. А вона, як ото колись в нас була українська форма — з тими лентами, з вишивками. І, каже, а йе (я — **В. Г.**) в тий сороцци і в тому фартухові, а вони, ка', тії русалочки, танцюют по житові, і, каже, моє та дівчинка, шо ото йе хотіла її скинути. І, каже, учепилась мене за того фартуха і, каже, теґне. «Ти, — каже, — хоч мене покинути, але ти, — каже, — мене не покинеш». Ті, каже, танцюют усе, а я, каже, кала їх. І, каже: «Ти хоч мене покинути, але ти, — каже, — не покинеш. Ти мати моє. Ти мати моє!..» І, каже, скіки я не намагалась, а вона очепилась... Я, каже, крунуся отаково: може, вона одлетить. І в ту сторону, і в ту, а вона таки причепиця, і всьо. Каже: «Не покинеш, ти мати моє». А ті танцюють. Такії віночки. Такії віночки, та' як то колись танцювали». [1117]

Як бачимо, за походженням русалки бувають різні, але об'єднує всі версії те, що такі істоти постають із душ померлих. Це або померлі «без пори» (чи то діти, чи то дівчата, чи то будь-хто незалежно від віку

чи статі), або померлі у визначений період часу. Тож сприймати русалок як доньок водяника немає жодних підстав, так само як ніде їм узяти ні золотих гребінців, ні кришталевих палаців.

Бачити русалок можуть нібито не всі, а лише «достойні» — праведні, «щасливі»:

— «Колись казали, що бачили, а чи правда, чи неправда? То не кождий побаче. Бачили достойні люди, а так не». [\[1118\]](#)

— «То колись, кажуть, і бачили, що вроді йшли такії, ну, так як би скіки там душ чи скіки там ішло, каже, росалочки хтось бачив, такий був щасливий. [...] Я не бачіла. Але таке казали люди, що було таке, що бачили люди, старше таке, що може хто такий в Бога заслужаний вже вельми...» [\[1119\]](#)

— «А люди такі є, прожилó, що й бачили даже. Ну, бачили. Як він в Бога вже такий заслужаний, то біля мóглиць ходить — шось біліє... Пудихóдить — вже нема. Да. Є таке». [\[1120\]](#)

— «Русалки колись бачили. Но їх мало хто побачить. Той, хто достойний в Бога, кому Бог дав їх бачити». [\[1121\]](#)

— «Бачили русалок лише праведні і щасливі». [\[1122\]](#)

— «Є щаслива душе — то вона побачит русалку, а грішна душе не пубачит». [\[1123\]](#)

— «Ну, свекруха, то вже вона була з дев'ятсот першого року, то вона розказувала, що люди колись бачили русалок у житі, які були достойні». [\[1124\]](#)

Побутує також прикмета: «Якщо хто побачить русавку, той буде щасливий». [\[1125\]](#)

Нині русалок майже не бачать, бо серед людей нібито багато «гріху»:

— «Колись бачили, а тепера ніхто не побачить, бо всі грішні. Колись то були люди праведніші, в Бога ліпше вірили, в церкву ходили. Могли бачити тільки щасливі. Праведна людина могла бачити». [\[1126\]](#)

— «Будто колись бачили люди, бо люди були набожніцїї. Це анголи, ми не бачимо їх». [\[1127\]](#)

— «Колись були такі, шо й бачили русалки, а теперко то ніхто не бачить». [\[1128\]](#)

Зустрічати русалок могли й ті, хто сам народився потенційною русалкою:

— «Я на Тройцу родзілас, дак я сама — русалка. От. І бачіла я на Тройцу русалок. В дѣтствї. Не знаю, в якій я хлас ходзіла, да вже дївуля була. Док уночі проть... На Тройцу вночі, тоди, як уже клѣчання порозвѣшувала, зелене, і я з мамкою... батько на фронті погїб, і я з мамкою спала на кровати. І чую, шо хтось за клямку за двері — клац-клац-клац... Я голову піднімаю... а це ж тепер тюлі, все, а раньче окна були откритіє... Мамка так лежить на кровати скраю, а я за нею. Я

пробужую маму. «Мамо, мамо, он якіє дівчата пошли». — «Де?» — «За двері ляпаліса». — «То тебе привиділоса». Дівіця — вони назад ідуть, ідуть — больша дівка (в белом платті, в веночках), меньча й меньча — упецьох. Ішли гуськóм од хати. Мати побачіла і каже: «Да, дійствітельно... Лажіс. Спі...» А тоді назавтре каже: «Це ж ти на Тройцу роділас, ти русалка, то через те ти побачіла їх». Не кожному да́но побачіть. Хто Троєшного тижня (од Тройці тиждень іде, Троєшний тиждень) — хто це в це врем'є народжуєця, до щитають уже... І хто вмірає на Тройцу, тоже щитаєця, що це русалка. Без різниці: хлопець, дівчина...»^[1129]

Окрім того, бачити русалок нібито можуть діти:

— «То діти малиї їх бачили». ^[1130]

— «Шо на Русалном тижні помірают, то вже йдуть в русалкі. Брала хлопчіка в поле. Аж чую, а вон гомоніть: «Ляля, ляля, ході зо мною, ляля...» Я думаю: до когó ж воно говорить, нема ж никого. А потому розобрала — це ж русалкі, говорать. Я за те дитя — і зтуля. Це вони не всім показуюця. А хіба ж душа в кладбищі? Кажуть, шо дівкі в белих одєждах, коси порозпúсканиє». ^[1131]

Зрідка стверджують, що уздрівати русалок можуть лише «непрості»: «Русалок бачили: казали, шо з жита може вийде, вдасця людині. Я знаю, якщо та людина шось знає, то вона її й побачить, ше й не кожна людина її побачить». ^[1132]

Непоодинокі випадки, коли з-поміж групи людей русалки показувалися лише комусь одному: «Їхали ми на весілле на самую Трійцу, в Старіє Кони. І коло мóгилок міліція встановила (зупинила — В. Г.). І була дівчина. І вона стала просто так на машини і так зазирає. А я: «Шо ти там бачиш?» — «Учителька водит дітей по житті. І не мне́ца жито. Всі в платтячкáх і в виночках». Тоди ми всі обратили вніманіє, і вже й вона перестала їх бачити, тих русалок». ^[1133]

Той, хто бачив русалок, не повинен був нікому признаватися (як варіант — протягом п'яти років), інакше втрачав дар бачення:

— «То дід був такий, він бачив русалки на Русалному тижні, в Трійци. І приходять рибу ловити, і він кидає лодку і йде, той мужик. Ну його як занудили тії всі мужики: «Чого ж ти в беса йдеш? Чого ти там не бачив?» А він, каже, аби сонце не сходило, до сходу соньца, і, каже, впливе, не хоче ничего робити, іде туди. Вони його як зачали

нудити, і він розказав їм. І вже біш не бачив од теї пори. А до тих пір щороку бачив він цієї росалночки». [1134]

— «Казали, якщо побачиш та комусь розкажеш, то більш не появляться. Якщо побачиш і не розкажеш, то вони появляться. То вони на Русалницю, після Трійці... Цілий тиждень Русалниця». [1135]

— «Ми все кажем — померлі виходять да ходять. В нас колись були такі люди, шо бачили їх: оце ета посадка, то то ж було все жито, колись кругом поле було да жито росло, то були в нас такі жінки в селі, які, ми все кажем — достойни, шо бачили їх, як вони з кладбіщ виходять і ходять по житі, — мертвих. Але то мала частинка, де, може, на село одна душа, кожний інший не побачить, а як скажеш комусь, шо бачив, то вже й більш ніколи не будеш бачити. Усякі різні: і молодий, старий, маленький— всякі виходять з кладбіщ — в жито, в жито, в жито...» [1136]

Зазвичай русалки рідко ходять поодиноці: вони тримають одна одну за руки; групкою танцюють чи рвуть у житах волошки, бавляться на «стожку», пересуваються «рійчиком» чи «ключем».

Русалок часто бачили як **тіні людей, які видно лише здалеку**:

— «А кажуть, і русалочки бачили. Ну, як тінь, вона пробіжить, і немає. Наче людина йде, а так — тінь прошла, і немає». [1137]

— «Тень така. Проста людина, ну побачиш только 'ддаля єе, а якщо ближче пудходить — вони скриваюця». [1138]

— «Воно мигне так, шо не побачиш. Йшла з поля додому — йде, іде за мною. Ще так як повернулася — зникла». [1139]

Типовими є описи русалок як **групи людей різного віку, зазвичай одягнених у те, у чому їх поховали**:

— «За русалки колись розказували, будьто ето прівіденіє чоловіка чи женьщини, так як ото їх ложать [у домовину], у чистій одежі». [1140]

— «В чому зобраний, в чому положений [у домовину], в тому ходить». [1141]

— «Русалки — то мертвії танцюют, гуляют. І детко маленькії, і всякії, бачили будьто. Була така байка, шо пулола льон да заснула калá моголок. Аж їй видалоса, шо там всі, — і малиї, і молодії, і старії, — геть усі, цілої рад (ряд — В. Г.), будьто вона бачила. А тепер того немає». [1142]

— «Мужики, жінки, діти. У тому, в чом хоронили. Так, як *настояща людина*». [1143]

— «І малейки дітки, і більшейкі, й більшейкі. То, каже, сами манюсейкі йдуть перші, а вже взрослії такі, пожилії йдуть позаді». [1144]

Здебільшого говорять, наче «русалок-чоловіков не бачили», проте в бувальщинах часто йдеться про русалку-мужчину:

— «То люде бачили. Одна жінка тут, то діда бачила. Шо йшов, каже, по воздусі, по житові поверха. На Росаль... Ну, лякало так. Вона бачила свогó діда, то жінка колись розказувала. Топляні душі виходят наверха на Росальнім тижні». [1145]

— «А Марії було — Леусова. Як умер же Панас. Он же на Русальниці вмер. Да пошла із дєтьми... пошли ж рвать ціє гускі свиням. І, каже, розогнулася, а Панас стоїть. Познала ж цього Панаса. Да каже: «А чого ж це ві тут?» А вона: «Та от, пришла свиням зелле рвати». — «А шо вас тут так, — каже, — багато?» Вона, каже, злякалася і так, каже, нагнулася да вірвала ще там одну зелину, да розогнулася — і де вон дєвса?» [1146]

Нібито бачили русалок і як **маленьких хлопчиків**:

— «Чоловік робив грубу і розказував: робив лісником, а жінка не пускала його на Трійцю їхать у ліс. А він: «Поїду, поїду — конем же». Ага. «Приїхав, — каже, — у ліс. Ну, дивлюс: на оліщині (і оліщина тóненька) — і хлопчик. Такий років вісім, гарненький, кучеравий, вдітий такий. Ну я як побачив, і погнав ту коняку, і всей затрусився, і всю дорогу вже бегом біг. Приїхав додом, кажу жінці: «Ой-йой-йой...» А вона говорить: «Я ж тобі говорила, шо не їдь». А він же мужчина такий нелякливий: «Ну чого ж?» — здоровий дядько. Оце такий і був случай. У костюмчику таком синеньком був одітий, в часов восем утра це було». [1147]

— «Сіли ми біля колодезя в лісі, я кажу: «Пойду, бабо, може, гриба де знайду...» Біжить хлопчина голенький да так в ладочки плеще. Я кричу: «Ой бабочко, бабочко, хлопчик голенький!» Вона каже: «Тікай сюда», — і перехрестилась, і пошли. І на Трійцю, поки буду жить, по ягоди не пойду. Баба сказала: «Оце русалка». [1148]

— «Казала одна жінка, шо її помирали діти. І вона пасвила статок і бачила, шо на берези хитався її хлопчик. Але я в гето не

віру». [1149]

— «Ну, колись баби старі розказували, що бачили русалок. В білому. Хлопчики, чорні штанці, білі рубашечкі і сині шапочкі. То такі були русалки». [1150]

У більшості розповідей ідеться про русалку як про дівчину або жінку. При цьому респонденти акцентують на деяких на їхній погляд найсуттєвіших деталях. Це:

1. **Гарно вбрані** дівчата або жінки: «Кажуть: да хорошиє, да повбираніє! Это, мол (мовляв— В. Г.), русалко́». [1151]

2. Дівчата чи жінки **у білому вбранні**:

— «У білому всейка, і волосся біле — ото така русавка». [1152]

— «В білому ходили, як дівчата, — то душі по житті ходили». [1153]

— «То жінки у білому в той тиждень ходили». [1154]

— «У такому белому», [1155] «Були у б'єлом», [1156] «І в білому, і в якому хош», [1157] «В белом платтю», [1158] «Одетіє в белом», [1159] «В білому». [1160]

— «В белом були. Мати бачила русалку на Тройцу: така ободрана, в лохмоттях», [1161] «То, вроді, дівчина в віночку і в білому нараді». [1162]

— «Казали, в білому», [1163] «Виходять вони з води в якусь таку ніч чи в день такий, що вони спускають да танцюють у вінках да в білих плаття'х». [1164]

3. Дівчата чи жінки **в тому одязі, у якому їх ховали**:

— «Як хоронять єї (у якому одязі — Я. Г.), то так вона і виглядає». [1165]

— «Одягнуті так, як помре людина, так і вбирають». [1166]

Згідно з відомостями з Камінь-Каширщини, «в русавки хустка — на штрумак, на кибалку». [1167] Це давній варіант комбінації зачіски й головного убору заміжньої жінки, який сьогодні вже не практикують;

4. Дівчата **у вінках (часто волошкових), у стрічках**:

— «Колись, як сельсовет сторожили, то бачили, що ідуть по селі вмёрлії. І такії вбранії, у вінках. Дівчата вмёрлії». [1168]

— «В біленьких платтячках і в вєночках. Дві в середині больших». [1169]

— «У вінках, у лентах». [1170]

— «Найбільш того — молоденькій дівчатка: там бачили в віночках, там бачили». [1171]

— «Росалки віночки плетуть. То дівчата». [1172]

— «Йдуть дві дівчини у венках через ляс. То це русалки». [1173]

— «Таке, як людина. Таке петлехате або в венку. В венках з волошки». [1174]

— «Казали деди, що колись росалки у житті да так танцювали у вінках». [1175]

— «П'ять чи шість дівок у венках, і, каже, отако б'єгають по том житті». [1176]

— «З розпущеними косами, в венках дівчата бегали. І дівчата, і старі з розпущеними косами». [1177]

— «Розпатланіє такіє ходілі. Вони не одевалі сподніц, не носілі поясов і хусток не надевалі на себе, такіє розпатланіє ходілі». [1178]

— «Кажуть, що де'вкі в бєлих одеждах, коси порозп'усканіє». [1179]

— «В таке пишне вбрання вбіраються, з вінками на голові, да квіткі, вінкі плетуть». [1180]

— «Вона в биндах, на молодуху вбірана». [1181]

— «Дівчата були без хусток. Колись борони, Боже, хустку скинути. І літом, і зимою в хустках ходили. Це хустку но хто скине — це вже всьо. То казали, що колись бачили — по житах бігали без хусток, коси розпущані — росалкі». [1182]

— «Вона вбірана, з лентами, з тимиго, бо вона втопилась дівчиною. Вбрана, як дівчина, вишита сорочка в неї». [1183]

5. Дівчата з розпущеним волоссям і в тому одязі, у якому їх ховали:

— «В нас одна молодица, ну вже єе немає, вона вмерла, то її мати слаба вже така була, лежала. А вона вийшла льон полоти. Да то, каже, все йде да гукає (ну, вельмо плакала вона вже там), ото, каже, йде, бачу: така красіва дівка в вінку в такім — як вже єе нарадили, да вінки накладають вже дівчатам. Вона, каже, йде да те жито так розгортає, розгортає, да так, каже, йде да так коси (колись же ж годували таке довге), да й косу розгортає». [1184]

— «Ну, так як була нареджана вмерлая, так вона і ходить. І на її віночок наложаний, і ленти...» [1185]

— «Коси розпуцаниє, і в чому умре, в тому і бігають». [1186]

— «Коси в їх розпуцанії. Дівчата молоді. Старші — не. Вбраніє так, як ми». [1187]

— «Або як дівчата розпатлані, або малі діти. У білому, очи такі водянії». [1188]

6. Дівчата у весільному вбранні:

— «Русалки — так як то дівчата, у вельон убранії, у плаття'х, та' як то під вінец». [1189]

— «Сорочка біла, хустка біла, пацьорки: всьо на їй таке весільне біле вбранє». [1190]

— «Казали, шо в лєнтах і в вінку, вопшем, вона — як молодая». [1191]

— Русалку бачили як високу примарну молоду в білому платті й фаті: «Іде нівєста: висока, у хваті. Хвата і бєлє плаття на йой». [1192]

Саме такий вигляд русалок є зрозумілим. Якщо це померлі, то й з'являються в білому поховальному одязі. Розпуцене волосся й вінок на голові є ознакою дівчини на противагу жінці в хустці. Незаміжніх дівчат за традицією ховали вбраними, як до вінця, звідси й весільне вбрання в повір'ях.

Русалки-діти теж зазвичай одягнені в те, у чому їх поховали: «[Діти], геть так і повбранії, ну як ото нарадюють, як хоронять». [1193]

Водночас русалок-дітей нерідко змальовують як ангелів чи «повітряних» духів:

— «То вдітії як люди вони. У веночках малиє детки. То воздушні люди». [1194]

— «Виглядають, як на образках є. Такії з крилами, в білому». [1195]

— «Вдіті в білейкому, як анголетка. В білейкому, вдежа хороша на їх була». [1196]

— «Русалки — то ж то ангели, русалочки — ангели». [1197]

— «Це анголи, ми не бачимо їх». [1198]

— «В білейкому. То ж казали, шо вони не від нечистого, то ж то анголки». [1199]

— «Вони так, як то анголо́, вони не вельми об'являлись». [1200]

Така іпостась може бути притаманна й русалкам-дівчатам:

— «Вона такий польот має — птиця в чоловічому віді. Як молода дівчина, тіки шо літає».^[1201]

— «Наподобі людини, з крильцями, в світлій одежі, більшість молодіє, з косами розпуценими».^[1202]

Часто поліщуки стверджують, що русалки «**ободрані**, в лохмоттях»,^[1203] «патлатії»,^[1204] «петлехаті».^[1205] У таких варіантах нерідко йдеться не про дівчат, а про жінок: «То будя жеңиціна. Жеңиціна будя. Вона коси розпáтлає, ходіть гола да лякає».^[1206] Показовими є висловлювання на кшталт «Патлата, як русалка»,^[1207] «Вже така баба, як русалка»^[1208] (тобто вже така стара, страшна тощо).

На Камінь-Каширщині неодмінним атрибутом русалки нерідко є **залізний товкач** («верцьох», довбенька): «То люди ніби ходят з товкаче́ма. То вроді мужчини, жінки — русавко́».^[1209] Цей образ близький до так званої «залізної баби» — нею теж лякали дітей, щоб не йшли в жито.

Судячи з коротенької інформації із с. Грудки, русалок подекуди уявляли **сліпими**: «Діти позав'езуют очі хустками і казали — цимбавки (так жартували)».^[1210] Нагадаємо, що ритуальна сліпота притаманна представникам світу мертвих, тож поширення такого уявлення на русалок цілком логічне.

Трапляються описи русалки як **жінки в чорному вбранні**:

— «[У лісі] така жонка ходила: вся в чорном, у чорном, а коса до самое земле чорна. І чорна хустка на їй напиняна, а коса довга. Але вона міне не показиваєца ліцом — все до мене спóною да спóною».^[1211]

— «А знов одна баба — пошла на Безодне озеро, — там церква ж утопиласа, втонула, — то вона пошла туди по щавель і две дєвочки взяла. То вона себе рве да рве щавель. А ті: «Бабо, бабо, а чо' та тьотка он в таком чорному, да такий лом накиданий — по том лому́ ходить?» Та баба пудняла голову — ох! — вона за цих дітей — хода!»^[1212]

— «Ну, колись розказували, шо такіє русалки були. Шо, кажуть, горав человек поле. Як он приходить, то сидить у його на возу чорна русалка. То вон іє батогом вітяв, да й до року вмер. Ну, вдарив. Ударив. Де й каже: «Чо' ти сюда прийшла?» Де й до року вмер. Ну, як

ото... мі кажем — на Росальниці. Це отоде. Вона в чорном була. Тие русалки — хіба хто знає? Зродилось таке, да й і всьо». [\[1213\]](#)

Примарну жінку в чорному (рідше у червоному) вбранні з русалками ототожнюють не завжди, іноді вважаючи різновидом «лякайла»:

— «Вже жито було покошане, ми пошли в лєс, назбирали, мо', горіхов по п'ять, аж бачимо: з-під копи виходить жінка, вся в чорному. Нас трьох було. Ми побачили і почали бігти. До села було кілометрів, може, з шість. А вона йшла на нас. Як ми бігли — вона бігла, ми останавлювались — вона останавлювалась. І ми так пробігли, може з два кілометри. І стояв колодязь. І я напилась води, а та мені каже: «Он, подивись, вона стоїть», — а я вже її не бачила. І так ми втрьох напились і перестали її бачить».

[\[1214\]](#)

— «Ля'кало. Мати моя йшла, вгля'нула, каже: «Йде за мною така жінка в червоному платті. Я така рада, шо вже мені буде веселій. І йшла-йшла, бачу, вона все йде-йде, і мене такий взяв страх, я як перехрестилася — я її не побачила». Колись людей часто лякало. Чи то коло могилок, чи де десь людина вмерла».

[\[1215\]](#)

Загалом русалок із нечистою силою, зі «злими», тобто з чортами, ототожнюють доволі часто: «После Тройці Святий тиждень називаєца. Русалкі ходят. Колись в менé дед пошов по ягоди. Да бере ягоди, бере, а схопилась бура, каже, така бура сходилася... Вон розхиляєца, а то якраз на Росальці було. Аж едут — така збруя на конях, такий воз, брічка така хороша. І в капелюшах сидят. Ну то злиє сєдєли. То один підходить до дєда да каже: «Тякай зціюль». То дед — хода куцями, але, каже, як схопіца бура знов, і не стало тої брічки, ничо. Це тиї русалкі. Вони як люди показуюца. Як на Розиргі вродиця дитя, чи хто помре, то буде русалкою на том светі. То на той свет іде і там буде русалкою. В той день. Цей же Святий тиждень считаєця Русалчин. Усе робиця, токо на Розирги, цей один день не робиця».

[\[1216\]](#)

Русалок, зокрема й «навське весілля», часто супроводжує вітровій, що є характерним для описів «нечистої сили» чи «лякахи», «лякайла»:

— «Каже: йду. Каже: йдуть двє дєвчини у венках через лєс. То це русалки. А забула, шо це Русальний тиждень. Да спєвають, да

спевають. Я, каже, позіхнула, коли, каже, як зашумить лєс — і всьо пропало». [1217]

— «Погнала товар. Да сама, по лєсу — не знає. Коли, каже, гра: такі музики грають, і співають, і віщат, якась молóдєж. Вона думала, шо якесь веселлє йде. Коли вийшла на лінію, аж вони, — багато їх, — і они там коло єє танцюють. А вона тодє, та жінка, думає: «Я буду йти за єю і дивиця, — куди ж вони прийдуть, це веселлє. Коли следом іду, а товар... не дивиця — товар пошов десь сам». Ужє ж вечор. Вона каже: вийшли на шлях, оцей шо йде од Унина і до Іванкова. На цей шлях вийшла вся та капелія, а тодє, каже, вєтер шугнув, і де вони дєлися». [1218]

Подекуди русалок наділяють здатністю перетворюватися на тварин, шо теж зближує їх із «нечистою силою», з «лякахою»: «Ідуть дєвчата — шєсть дєвок. А зайчики... Як стали: «Ой, зайчики!..» — да тие зайчики вони догóнають. А одна — за каменя — да на тие зайчики. То вони, тие зайчики, як ухопили їє, то тие дєвки втекли, а їє залоскоталі. Шоб ві зналі — на Росальницю николі не треба ничого чєпать, ловить: ни зайчика, ни горобейка— вони скідаюца в шо хоч, ціє росалки». [1219]

«Бачили» їх й у вигляді рухливої копиці сїна: «Копицу бачила на Тройцу — сама їхала. То тожє, казали, русалки». [1220]

На Середньому Поліссі таку копицю зазвичай ототожнюють із «лякайлом», іноді — з відьмою. З відьмами русалок спорадично зближують жителі як Середнього, так і Західного Полісся, приписуючи їм відбирання молока від корів, нав'язування в житі чи інших культурах так званих «залóмів» («зав'язок», «закруток», «завиток» тощо):

— «Як корова спортитьсє, то, б[ув]ало, кажєть, шо єто русáвка одобрала молоко». [1221]

— «Зáвивка, залом — як сусєд на сусєда недобрый, то зробить, а кажуть, шо то русавка зробила». [1222]

— «Такіх дєвчачков назбиралоса багато нас, по-сусєдскі. І мі чуєм, шо там кажуть, як ужє ворогують там сусєд з сусєдом, то там на полі берут да завівають зáвіткі ціє: отам сердита я на його — я йому шось задумала, закрутила жито, і вон як ту зáвітку вірвє, йому пагано будє, шо больний вон будє, пока й не вмрє. Ну то шо ж? Позбираємса, і пашли по том житу. Троє нас, четверо, больш штири,

девочок таких: да цих завіток накрутим-накрутим, да ше красних ниточок откудась навітягаєм да позаматуваєм те жито, позав'язуєм — і хода по том житю. Іхкаєм, пискаєм. Хазяїн прийде назавтра — ну шо ж тут? Русалки походили. Поломалосо жито — знаєте, як діти пробігли? Оце такі русалки були». [\[1223\]](#)

Лише на Покутті вдалося виявити ототожнення русалки з веселкою: «Кажут за це — русалка — цево, шо брѳзкає. То я вже сама виділа, шо пола воду з Дністра. Русалка пола воду з Дністра. Отако — повіганєли ми пасти до схід сонці, а то так як вчера, наприклад, шо в тім селі був дощ, а в нас не було. Ми вігнали, на долині Дністер, а ми нагорі пасем над лісом. Як вже кричит жінка: «Дивіт сі, як русалка п'є воду». Ціво, шо бризкає така, на небі тако. («Може, веселка?») — **В. Г.)** Веселка. В нас казали «русалка» на тото. І вона з Дністра... сама виділа м, се не шо я брѳшу, сама виділа, як з Дністра пола воду. Чисто тако відти згори, брѳжчє'ло си, сино-жовта, аж до води до Дністра. Вона довго не бѳла. Попѳла трошки і так блѳснула, як на небі, відійшла». [\[1224\]](#)

Як і багатьом іншим демонологічним істотам, русалкам властиві акустичні прояви: вони сміються, часто навіть регочуть, плещуть у долоні, «йіграюца і танцюют», а також охкають, ухкають та іхкають:

— «В нас є село — Луговіки (с. Луговіки Поліського району — **В. Г.)**. І товаришка каже до мене: «Йдем в Луговіки (до родички)». Я кажу: «Не пойду». Вона пошла сама. А через жито тако навкосяк була стежечка. А сонце вже й на заході було. І саме Троїця. Вона каже: «Бѳжу, бѳжу, — коли віскакують із жита вчотирьох: за руки побрались, у вінках, і двоє — больших, двоє — меньших. Я злякалась да й доп'ятилась. А вони навпроти мене наче бѳгли, а потом як зарегочут — і назад у жито. І не знаю, де вони дѳлись. Чотири девочки. Так злякалась, шо й не знала, чи по землі біжу. В біленьких платтячках і в веночках. Дві в середині больших». [\[1225\]](#)

— «Один раз на Русальном тижні пошли в ліс. Ше по жмені ягід не набрали, чуєм: «У-ух! У-ух! У-ух!» Я кажу: «Ти чуєш, Христя?» Вона каже: «Чую». Коли знов: «У-ух! У-ух!» — «Як ти думаєш, шо воно таке?» — «Я думаю — русалки. Ну, а шо? Пташка так не може». Больше ми на Русальном тижні в ліс не ходили». [\[1226\]](#)

— «Колись, вроді, казали, шо русалки вже бігають в жити да танцюють, возьмуцься в коло, а чи то правда, чи то... возьмуцься за

руки да вже танцюють. А чи то правда...».^[1227]

За спогадами респондентів, на Олевщині малі дівчата бігали полями та «іхкали», імітуючи русалок.^[1228] На Іванківщині хлопці, лякаючи дівчат, «охкали»: «Ох-ох-ох!».^[1229]

У зв'язку з цим цікавим є обряд, зафіксований на Олевщині. Там першого зжатого снопа ставили сторчма і, пританцьовуючи та ухкаючи, — «Ух-ух-ух!», — оббігали його три рази, а відтак промовляли: «Шоб Бог дав здоров'я віжать», — і починали жати.^[1230] Очевидно, у цьому звичаї можна вбачати прояви віри у вплив русалок на врожайність поля.

Поширеними є уявлення про «співи» русалок: «Вони, кажуть, ходять разом, в Русальний тиждень, ходять купуюця да й співають всяких пісень».^[1231] Зокрема, хрестоматійним став текст, добре відомий на теренах етнографічної Волині, у якому звучить виразна вказівка на походження русалок:

— «Чула шось, шо «Ух, ух, солом'яний дух», — ції, которі вмершиї, шось говорили».^[1232]

— «Ух! / Солом'яний дух! / Мене мати породила, / Нехрищану положила». То так до них не можна було казати, бо залоскочуть».^[1233]

— «Моя тьотка казала, шо пшеницю полола в полі, то бігли вони межею. Кричали: «Гух, гух, гух! / Соломняний дух! / Мене мати породила, / В вінці на лавці положила».^[1234]

Цей же мотив актуалізується і в інших піснях русалок:

— «Бог їх знає, із чогó вони. Ну, русалок багато було. Я знаю, як я ше в школу ходила, з нашого села да сем кілометров в Дорогинку я ходила. Дак іти лісом. Дак оце на Тройцу боялиса йти. Бо русавки по дубах. Да колишуцця і кажуть: «Яка мати породила, така й одходила...» Таке. Дак ми тікали лісом як нас є. І це ми бачили цих русалок. Це не то шо там хтось казав, а ми бачили. Отака, як птіца. Коси розпущені. Длінне понадівають. Ото наче-то звірі ходять. Ну, як дівчина вона. Гарна така, як ця... На дубах. На ліні, на дубах. Це на Черніговщині».^[1235]

— «Казали, співав один, шо: **Ти нас, мамо, повикидала і думала, / Шо ми не діти. / А ми на тім світи — / Як усі гинші діти**».^[1236]

Оригінальну пісню русалки виявлено на Чорнобильщині: *«Колісь моя покойна баба розказувала, шо, каже... На Русалний тиждень в'обше нічого не роблять. А йна пошла проса полоть. У рові, там в нас рові були. І, каже, так уже приморіло, шо хочу полежáть. І, каже, ле 'гла, ну, мо', задремала. Колі, каже, чую: «Була в мене бочка круп, / Та й сєдзіць цєща да все — хруп. / Да колі б жбóва да здорова, / Да тие крупы помолола». «Дак я, — каже, — як ісхопілась — так токо, ка', ве 'тьор шугну́в».* [1237]

Інший текст актуалізує сприйняття русалок як утоплениць: *«Так люде казали, до й я так вам кажу, шо це русалки. А шо воно за русалки? Ну, це, казали... а-а... колісь казали — прієхав дєд ловити рибу. В той день. А вони ловіли вно́чи. Там собє і ловіли, і варіли, і все, і вжє назавтре. Прієхав — нема. Нема никого і нема никого. От вон сєдєв-сєдєв, а потом здумав — а, це ж сьогодні Русáлки. Так не попрієжжали рибалкі. От вон зобравс да... — це моє хрещеної батько... — да хотєв єхат ужє додому. Коли чує — по реці — отак спєвають, плещут, да ше й співають: «Гуляй, доню, / Пока гуляєци, / А як горе їм'єци, / До гульня мінеци». Ото я ше вспомніла, шо дєд таке казав. Оце русалки тие. Ну, дє'вки. Вон бачив, шо дєвки».* [1238]

Зазвичай русалки висловлюють певні застороги, яких потрібно дотримуватися людам:

— *«До колісь же ходілі, кажуть, русáлки. Колісь, казали, бачили. Вони вжє зберуца, і сповалі ж пєсні тие русалкі. Як це ж... «Не мий ноги ногою, / Не сїй муки над дежою / І не три солі на престолі, / Бо великій грєх» (Ну, ніколи не сєялі над дежою. Сєєш же в ночóвкі... Мо', воно й грєх який, Бог його знає.)».* [1239]

— *«Бачили люде... шось там балакає собі, шо не сїй муки на діжку і не три ноги об ніжку... В нас муку у ночвах сіють».* [1240]

— *«Не мий ноги об ніжку і не сїй муки над діжку», — таке шось казали».* [1241]

— *«То я так раз корови пасла, років вісімнадцять вжє... Коси розпустила, і плаття біле, і ше собі приспєвувала якось: «Не три ножка об ножку — / Бо грішка; / Не сїй муки над миску — / Бо грішка». Лякала така, то така русалка була. То ше баба наша таку пісню співала. А муку тільки на ночовочки чогось можна було сіяти».* [1242]

— «В нас одна жиінка стара розказувала, шо над річкою, да ішло ціла талая', да співали: «**Не мий ніжка об ніжску / І не сій муки на діжску**». Да ходили, ка'є, ходили понад річкою, да пошли в воду». [1243]

— «В межах вони бігали і співали: «**Не мий ніжка в ніжску, / Не сій муки над діжску — / Бо буде грішка**». [1244]

— «Ми сповали біля жита, як вона ходить, бо ж колись між була. О. «Ходит русалка по межі, ніжка в ніжску б'є. Не сій, мати, на діжску муки, бо буде гріх: і хліб не вдаєця, і русалци не поведеця». О, то так сповали. «Не сій, мати, на діжску муки, бо не буде хліб удаватись, не буде русалци подаватися». Ну, може, вам хто молидиший засповає... Як то ми сповали:

Гей, межа, межа біля жита йде,
А по тий межі русалочка іде, (2 р.)
Нижка в ніжску б'є.
Не сій, мати, на діжску й муки, (2 р.)
Бо не буде русалочка й по межі сій йти, (2 р.)
Не вдаватимеця, мати, хлібця нам спекти». [1245]

— «А, гето ото кажуть! Ну, я от гето... то така приказка, шо то так не годиться, а може, воно й до русалок... «**Не мий нога об ногу / І не рубай дров об порозу**». Бо єсть так, шо дітки родяться — то біз пальців, то шо...» [1246]

— «Ну, яось є така приказка, яось: «**Не мий нога ногою, / Не сій муки на дежу, / Бо я Богові скажу...**» Шось таке є. О, я таке тоже чула. Ну, я вже підзабула». [1247]

Не бий коня дугою,
Не мий ноги ногою,
Не тий води з дойниці,
Не проклинай дочки-єдиниці. [1248]
Не мий ніжка в ніжску —
Бо ручка є;
Не сій муки над діжску —
Бо стіл є. [1249]

*Ни мий нога в ниіжку,
Ни сій муки над діжку.* [1250]
*Ни бий ніжка в ніжку —
Бо то гріх, бо то гріх!
Ни сій муки на вічечко —
Бо то гріх, бо то гріх!
Ни пали скіпки на два боки —
Бо то гріх, бо то гріх!* [1251]
*Ни бий ніжка об ніжку —
Бо то гріх, бо то гріх!
Ни край хліба на два боки —
Бо то гріх, бо то гріх!
Ни сій муки на вічечко —
Бо то гріх, бо то гріх!* [1252]

У чотирьох «піснях русалок» із Західного Полісся, які опублікував Віктор Давидюк, звучать такі заборони, як «не сядай на дижі», «не ходи по межі», «не ступай нижка в нижку», «не став діжка на діжку», «не миси хліба без запаски», «не кидай печі без запалки», «не мий ніжка об ніжку» та «не сій муки на діжку». В одній із цих пісень звучить мотивація заборон — «бо Бог невеличкий». [1253] У цьому «божку» дослідник не вповні вмотивовано бачить ледь не Велеса, а вже напевно — «хатнього божка хованця, годованця, дідька», котрий «може сидіти на діжі, спати на межі, тертися біля ніг, грітися коло печі, а найголовніше — дбати про врожай». [1254]

Безпосередній зв'язок із русалками вбачається лише у двох заборонах: проклинати дочку-одиначку (за уявленнями білорусів, русалками стають прокляті батьками дівчата, котрі не заслужили за життя прощення^[1255]) і мити ногу об ногу (подекуди вірять, ніби «не мо[ж]на нога 'б ногу мити, бо то колись нам казали, що то 'бмиваєш свою пару»,^[1256] а це перегукується з віруванням про те, що русалками стають незаміжні дівчата). Такий зв'язок можна припустити ще в кількох заборонах: не ходити межами (по заміжках між житами ходять русалки й можуть забрати до себе); не лишати піч без «запалки» (залишене в печі полінце вважають кладочкою для душі на той світ, тож душа того, хто не дотримується заборони, не зможе перейти в потойбіччя й ходитиме на цім світі русалкою); не ходити нога в ногу (вервечкою ходять русалки). У разі недотримання регламентованих

норм порушники ризикували стати русалками. *«Бо станеш русалкою»*, — застерігають і в одній із «русалчиних» пісень з Овруччини, яку зафіксував Ярослав Гарасим.^[1257]

Деякі заборони є традиційними для духовної культури українців загалом, безвідносно до русалок. Лишити піч без «запалки» («голою») не годиться, бо це може призвести до неврожаю. Межами, як вважають на Поліссі, ходять не лише русалки, а й «нечистий», тож ходити, а тим паче сідати чи лягати на заміжку для людини небезпечно. Ступати за кимось нога в ногу не годиться, *«бо то сміх»*, як сказано в пісні, а водночас: *«Як ступиш на чужий слід, то будуть боліти ноги»*.^[1258]

Багато перелічених у піснях заборон має практичне обґрунтування. Борошна не сіяли над діжкою, *«бо буде хліб не вдаватись»*: складно було визначити пропорції борошна й води. Води з дійниці не п'ють: дійниця призначена тільки під молоко. Добре помити ноги можна лише руками. Місячи тісто без запаски, вимастиш одяг. Не можна краяти на два боки хліб — черствітиме. Це нагадування живим, що є гріх, а що ні; як годиться робити, а як не годиться, — спонукання виконувати так званий «кодекс умовностей», чинити «по-людськи», — наближує русалок як душ померлих до таких демонологічних персонажів, як домовик чи «деди».

Щодо місць, де найчастіше бачили русалок, то в більшості випадків таким локусом є **жито**:

— *«Якісь дивчєта по житті ходят, то то русалки»*.^[1259]

— *«Колись русалки, як жєто квітує, ходять по жєти, поберуца за руки і танцюють»*.^[1260]

— *«Говорили, смієлис, шо якісь русалки з жита виходили»*.^[1261]

— *«А русалки, казали, шо колися по житу бігали і дітей лякали»*.^[1262]

— *«Русавкó — гєто як діти бігають да жито помнуть, до кажуть, шо як русавкó»*.^[1263]

— *«Колись в старовину, мати розказувала, люди бачили русалок. То в житті вони»*.^[1264]

— *«Моя свєкруха казала, шо йшла. Така спека була, то вона йшла кудись і, каже: «Йду — і так жито волнами. Я дивлюся: три дівчинки несли на коромислі воду». Каже: «Я постояла, постояла, а вони по житті, — каже, — не побачила, де поділись»*.^[1265]

Нерідко конкретизують, що русалки ходили не в самому житі, а **по межах у житах**:

— *«Бачили люде, це ше не такі, як я, хоця й я вже в літах: ходе поміж межи, — шо оце ваше поле, а це моє, — а вона йде межею і шось там балакає собі, шо не сій муки на діжку і не три ноги об ніжку»*.^[1266]

— *«То вони по межах між житами. Колись же межі були широкі»*.^[1267]

— *«Кажуть, вона по межі ходить»*.^[1268]

Там, де ходила русалка, «не значить», «сліда нема ніде» — жита русалки не толочать, адже це духи. Подекуди стверджують, що русалки *«бегають, і поплюють таке по житі, слину таку покидають. Біла слина — чорний колос. [Шкоди від неї] не було, але вона недобра, та слина»*.^[1269] Окрім жита, русалок нібито зустрічали в гречці, льоні, просі, луговій траві, на стіжках.

Дещо рідше локусами русалок населення Середнього Полісся вважає **ліс, річку та кладовище**.

У лісі русалки, іноді сміючись, гойдаються на гіллі (частотний варіант), ходять по бурелому чи просто по хашах. Часом же бачили, як «ціла талая» русалок блукала понад річкою, а потім зайшла у воду. Зрідка стверджують, що русалки виходять із води й танцюють біля жита: *«Русалкі колись люди бачилі. То вони в воді. Бачилі, шо вийдут з води да й танцюют коло жита»*.^[1270] Іноді ж, навпаки, говорять, що вони з жита йдуть до річки: *«З жита колись виходили, по берегах»*.^[1271]

Найлогічнішим з огляду на походження русалок є варіант із кладовищем. Нерідко бачили, як *«русалки бегають на моголках»*.^[1272] Також спостерігали, як вони гойдалися, переважаючись через хрест: *«Ідем з церкви, заходим на кладбища. Як уже виходити із моголок, а воно тако: одна — на хрест, да тако переважаєця, в таком білом, да друга тако — переважаєця»*.^[1273] Так само русалки гойдаються в пустках, переважаючись через бálки: *«А там сарай такий стояв. Там никто ничо' не робив. І мені увиділось — я, може, метров підісят була, — одна така женищина чи дівчина в белом на балках гойдаєця»*.^[1274]

Можна почути свідчення, що русалки заходили в село й навіть у хату, а також що вони *«ускрозь живуть»*,^[1275] *«у воді вони бувають, в ліси, в житі, кругом»*.^[1276]

Вважають, що русалки **не можуть переходити через дорогу**: *«А вже вона на дорогу не піде, вже вона через дорогу не перейде, та росалка. Їй не положено переходити через дорогу»*.^[1277] Схожі уявлення про те, що вони **не можуть перейти межу**, побутують у Білорусі: *«Черезь межу ёны ни пиряскочуць, бо високо, а ўдоль межи догоняць»*.^[1278]

Нездоланною перепоною для русалок є **річка**: *«А сусідки баба бачила, шо батько косив, а вона да неслá їсти. Якраз було кала річки, а вони там збирависа і гуляли вельмо (дуже — В. Г.). Але то всі не бачитимуть гетаго, такеє. І як вони її побачили, так вони за єю стали бігти, а вона — там кладка була — і вона на ту кладку, і вони там пристановилисa. І каже [русалка до неї]: «О, щастє твоє, шо ти тудa забігла»*.^[1279]

Звідки русалки з'являються й куди зникають наприкінці Русального тижня, респонденти часто не можуть пояснити: *«А хто ж його знає: чи вони виходять з землі, чи вони де з тієї сторони. А хто ж їх знає, де вони діваються: чи вона пушла, чи полетіла»*.^[1280] Дехто вірить, що вони **виходять із жита**: *«Із жита виходять, а потом назад ідуть у жито»*.^[1281]

У випадках, якщо русалками вважають утоплеників, побутує версія про те, що **«русалки з води виходили»**. Це уявлення навіть може бути мотивоване: *«Помилася, чистенька, заходить вона в гості. Тільки з води [приходили]. Вони должны прийти чистіі, передітійі»*.^[1282]

Нерідко респонденти вказують на божествене втручання:

— *«Ідуть, куди їм Бог указує дорогу»*.^[1283]

— *«То, може, з неба де їх Господь присилає. А потім звідки вони прийшли, туди йдуть»*.^[1284]

— *«Вони у раю, їх Господь посилає»*.^[1285]

— *«Так Бог посилає їх. То їм так Бог добре дає»*.^[1286]

Водночас трапляється й найбільш логічно сподівана версія, що русалки **виходять із кладовища й туди ж потім ідуть**:

— «Так пояснювали нам нашії старики, що то виходили русалки з могілок. Просто виходили, як то кажуть, із тогó світу. А по якій статті, ми геть вам не пояснимо сьогó». [1287]

— «Кажуть, росалочки в суботу ж, на поміналну, вже одслужили і, каже, росалочки розбігаюця вже та'к би в той день. По жітах... таке вже та'к би по жітах. Ну, тиждень же ж вже виходить, що вже вони тиждень, тиї росалочки. А тоді назад вже йдуть... Чи на нібіса, чи куди... Бог їх знає, де вони... Ну, чи на могиці. То ж говорять таке. То ж ніхто не бачив, ну але ж в описанії все ж воно є». [1288]

Одну з найбільш колоритних бувальщин про те, як русалки наприкінці Русального тижня поверталися на кладовище, зафіксовано на Камінь-Каширщині: «Вот те було... Дядько їде, дивиться: ох, Боже!.. — кладбище се'є... — таких. А вони такими... і убрание, в венках, і в велянах, тільки багато, аж се'є. А я, каже, застав. Вже вони всі зобралися, Русалний той тиждень кончається... Ото мій рідний дядько розказував, як він бачив. І, каже, гет могілки засе'ялися, вони всі пришли до кладбища. Ох, я, ка', стою, а в мене дибом волосся стає, що ж то таке того?.. Я, ка', трохи туди та' як то пудийшов-пудийшов, назад здався, а вони, каже, всі за 'дним, та', як то мурахó — тонь... тонь... — і гет пуд землю, пуд землю, і пушли, і пушли... Но, каже, таке всі красіве вирядяне (виряджене — В. Г.), а могілки 'дразу засе'яли всі. Да, всі красіве... хто — велян, о, дівчата замуж не вийшли, і хлопці з квітками. Ето хто нежонатий вмирає... бо ж причіпляют квітку, дівчина— веляна, і каже — геть такі в велянови, і з квітами, і того... а вже старейкіх — як наредіш, так усі... О, каже, тако, та', як тунель, 'дна за 'дним — ж-жик, ж-жик, і пашли, і пашли, і пашли... Він бачив... скільки то років, ну, нам розказував, буде двадцять років, як він розказував. Ну, на кладбіці, каля кладбища [бачив] русалки, як уже [вони] прийшли [на кладовище], вже вони походили [той тиждень по землі]. Він їх бачив. Як уходили у кладбище, о. Тих русалок. [То вони] з покойнікув. О, — молодий, і старий, — і всі виходять, бо на Трійцю робиш службу, то ж поминаєш їх, то ж ніхто на кладбище не йде, бо їх там нікого немає, вони всі пошли по жітах. В нас було — йшов чоловік, та й шось запознився, шов... А жита по сій стороні сіяни... Геть — дівчина в лентах, і вона так по житові... То як він бачив, він 'дразу посивів, так

злякався. А вона так іде, так ленти розкладаються, а жито їй так і сіяє. Вони, русалки, добри всі тії люди, шо йдуть. Ведьмаро́, вéшалники, знахорі туди не йдуть. Тиї ні, тих не приймає Бог. Вони ні». [1289]

Часом з'яви русалок, як переважно вважають, є весь Русальний тиждень — від Трійці до «Розирг»:

— «Це тільки тиждень вони ходили, а куда дівались — невідомо». [1290]

— «То толькі Тройца — столькі їм жіть, а далі вони тіряють силу. То їм Бог так дав. Розигри — це вроді як розходяца русалкі». [1291]

— «Потім зникають: от біліє — і вже не побачиш». [1292]

— «Русалний тиждень пирід Трійцою. Ни можня той тиждень виходити до поля, до жита, бо русалка може налякати, так казали». [1293]

— «Русалний тиждень после Тройци — не мо[ж]на в жито йти, бо русалки ну житиї ходять». [1294]

— «Росалки в Росалний тиждень ходят, після Трійці». [1295]

— «Перед Трійцьою в нас є Русальний тиждень, после Трійці ні — перед Трійцьою; то старі люди казали: «Не піду на поле, бо побачу русалку». [1296]

У понеділок після Русального тижня справляли *Проводо́*, «проводілі русалок», *Розирги*. Ця традиція характерна для східної частини Середнього й для Східного Полісся. У цей день носили на кладовища вінки й співали русальних пісень. Проводи русалок за село чи на кладовище зазвичай супроводжувалися паленням вогнищ: «В понедєлок уже в'ють венки, о, і шо... в нас село, ну невеличке — починає од краю, і йдуть отак, шаров, може, по три-чотири. Село — нема нікого: ні дзетей, ні старих, — хто токі може — всі йдуть. І в нас за селом (називалос — Боровіца) — том ложилі ловжса великого, запалювалі, і тудя все село йшло за село. Спєвалі не'сні всякіє — русальніє, і такі. Русальніє в основном — тудя, а назад уже — якіє вже, всякіє не'сні. Проводзілі так оце вже русалок. Це вже на... через тиждєнь проводілі русалок. В нас дуже красіво проводілі. Ловж — це галле' такого, сухе. Ну, великого-великого ложілі. Така була мода, шо вже лавжса — мі спакойна йдом. Дзєті наносять, і всьо, й ажидаюць...

А мі вже... вже ждуть, пакамісь мі підходзім, тоді вже в'ни розпалюють, і йон гарить, і там уже і куряца, й співають, і...»^[1297]

Вінками на кладовищі клечали могили:

— *«Проводілі, це на Тройцу в понедєлок. Як Тройца мінає вже, дак у понедєлок проводілі русалок в нас. Ішли на кладьбіща... тоди ж... не було ще таких украшенійов, отак як тепер штучних, а так ішли на поле, рвали цвєткі да робілі вєночкі да ішли на кладьбіща да на хрестікі чєплялі. Провода. І Розиргі — казалі. Все, хто желав, оце йшли на кладьбіща да казалі: «Русалок проводімо».*^[1298]

— *«А проводили, оце як Троєчний... оце Тройца заходить, це щитають Троєчний тиждень. А тоді вже в понеділок — плетемó вінки з волошок, і це несемó на мógилки русалкі. Русалкам. Як проводили на мógилки, дак казалі «Розиргі», да. На мógилки носили да по родні на хрести чєпляли. Оце туди».*^[1299]

Подекуди вінки чіпляли лише молодим, а надмогильні хрести старших за віком людей уквітчували букетами:

— *«Це як молодий — вєнка треба йому надєт, а старий — пучечка, або й квєточок покидаєш. На Розиргі».*^[1300]

— *«Розиргі щиталоса у понедєлок. Тоди вже ми на мógилкі несем. Вже те... волошкі — знаєш шо таке. От ми йшли, маліє ж були, старіє ж на роботі, а це дєтвора вже ж, зранку собіраємос, ідем по житах і рвємо волошку. І приносим додому, вєнки робім, пучки такіє в'яжемо, а тоди вже вєчором так у ту пору йдемо на мógилкі. Проводит русалкі, це щиталос. В понедєлок. Проводили русалкі. На мógилкі брали багато. Це од роднє завісіло. Вберемок несєш. Це ж на хрест треба на кажний пов'єсити. Ну, так на хрест — два пучкі вєшаєм. А як молоде яке помре— дак вєнка вже плетем, напрімєр, як молода людина. А бабі й дєду вєшали пучкі».*^[1301]

Лише в с. Мусійки зафіксовано варіант, коли вінки для русалок пускали на воду: *«Ну, от при Проводах, як уже провожають русалки, дівчата віночки такі в'ють, ідуть дєсь до броду, пускають тії віночки — то наче для русалок».*^[1302]

Вінки зазвичай плели з осики. Під час Проводів вінки могли кидати у вогнище, однак один обов'язково приносили додому й кидали на капусту:

— *«Одногó вєнка кóдаєш, а одногó берєш несєш додому (і боїшси, шоб русалка тебе там ззаді не поймала), і приносіш на капусту*

ложіш. Два. Обезатєльно два. [Одного] кідаєш на огонь, а того вже несеши додому. А венкі— в нас була осина така, так із осіни з гóллячок рабілі венкі. Дуже красівіє. І кветкі там, якіє вже є в каждого, стрóкалі у веночок тей. От капусту посадити, дак тако веночка на ту капусту вже надеє'ш. І тей веночок лежиць, покамість і капусту копать». [1303]

— «А русалкі уже — спєвають пєсні всякіє, як русалкі праводзім. Хаділі на сáміє кладб́ица. Там агонь здоровенний уже наложать перед кладб́ицем, а потом переплигуём через агонь. Цвети, венкі... Це венкі кідали вгóру, на агонь кідали. А потом уже і додому йдем. Ну, того венка... То ж на голове ж йон... А патом його пудкідайош, пудкідайош — і пашов додому. І на агонь кідали венкі. Шоб пагарєлі. А не — дак додому несуть, а потом на капусту ложать, шоб гусєнь не сла капусти». [1304]

— «Русалкі калісь булі... Казалі, русалкі... Як уже праводілі, дак венкі плєлі. Толькі с асіни. С асіни. Ну, дєраво таке, асіна. Плєлі. І то вже як праведуть увечарі там... і 'гонь кладуць, і гуляюць, панаде'юць тие венкі, ідом із поля, венкі паробім, і то з тими венками патє... Кала мóгілок хаділі, там плигáлі чераз агонь із цим ми все. Спєвалі якісь пєсне, я вже забулас. І тади увечері, як догуляєш, ідом — і на капусту клалі. Шоб наче капуста... шоб нішо не напало, чі шо». [1305]

— «Раньчей проводілі русалак. Із асіни ламалі гóлькі, плєлі венкі. І це на Русальний тіжджєнь, в понеделак на девалі на голови тие веєнкі, хлопци палілі на кладб́ицах куля', переплигáлі через тей агонь, а потом насілі тие венкі на капусту, дє в кого горóди. Оце таке рабілі у нас. А русалкі в нас дуже гарно праводілі раньчей, дак уже скулькі год пройшло...» [1306]

В одному з варіантів молодь приносила додому гілля дуба й кидала на огірки: «Це молодіє брали веночки із волошок, положімо на могіли. Уже ідут із кладб́иц, до це вже берут дуба рвуть, застиркують... дуба голє — застиркують за спину́ і в городі стиркают, де огурочки. Шоб були тверді огурочки (смієтьєся — В. Г.)». [1307]

Подекуди брали на кладовище сухий май, яким була прикрашена хата на Трійцю: «Ну, в нас оце Клёньчата субота, Трійця, так, а потом, оце вже проводили русалок — через тиждєнь, на слєдуючий понеделок, ми проводили русалки. Ото брали клєння вже знімали, вже

все з хати викідали... Ну так — за сарай ложили... Я вже вам не скажу, вже це ж таке... А татарку тожже скручували, десь там застиркували, но для чого — я вам не скажу. Потом вона десь дівачця сама. І то вже ми пучок там — клення, татарку, і нескоко гіллячок клення, букет із цвєтов — і йшли ми на кладьбіща, проводили русалок. І то обізательно туди ми цвєти носили, ставили, так. Ну, то ж уже на Паску там обєдали, все приготовляли, а на Трійцу — ні. На Проводи. Це тільки носили цвєти. І цвєти ломали, і цьо ж клення з хати брали там... ну, скіки... то дєти там — скіки понесут, скіки захватит. І то по дорозі кидали там аж до саміх кладьбіщ. Це русалок проводили. Ну так — те, шо я знаю. І цвєти, й клення. З хати вїносили його. Да, сухе все ми з хати вїносили. І на кладьбіща носили [...] Оце ми русалок проводимо. Розигри сьо називають». [\[1308\]](#)

Трапляється традиція роздавати на кладовищі «запростибіг» за померлі душі: «В понедєлок уже проводім русалок. На кладьбіща ходілі, венкі плелі колісь дома, я знаю. Ну, цвєти несем. І несем таке... Печення, канхвєти, — то роздаєм ще на кладьбіщах. Як проводить уже русалок у понедєлок. Як уже тиждєнь одбув сьой — уже в понедєлок — Проводá в нас щитаюцця. І роздавали — то ж дєткі бєгали. Дєткам. Ну, і взрослим. То Проводи — то проводім мертвих душ уже. То вони на землє ходзілі, а то вже — тих, хто заслужив... Я ше знаю, колісь іще, мо', я мала була, то ця, Олю... Бўлоччина Лєся, на мógилках у нас, на кладьбіщах — воділа хоровод между мógілами і сповалі вони. То шо вони там сповалі — то ти мене сьо'дні питай... Да, на Проводи». [\[1309\]](#)

Згадують також і про поминальну трапєзу безпосередньо на Проводи русалок чи вже після них удома:

— «Це в нас колісь Тройцу то проводили. На кладьбіще ішли. Старіє йдут до 'бєда. Там, несут зелєнь, траву ту, наче називаєцця шовкова, м'яту, — ну, разне. Вони до 'бєда тамєчка гуляють. Потом розстілають на всьо кладьбіще тие... скатєрки, і всє, 'обшем, обєдають. Повбєдали, розойшлиса, а, наприклад, я тоди ще молода була, — а мї, молодь, до вечора на роботі, а увечері вже, перед корьвами, як ідут з паши, мї йдємо із цвєтами, з усєма тожже. Мї вже там не ємо — квє'ткі положімо: й м'яту, й траву — усяке зелє. Положімо і йдємо з пєснямі аж додому. Туда ми ішли, не спєвали. А студава вже йшли, спєвали. Ну, тїє ж спєвали... усякіє». [\[1310\]](#)

— «Після Трійці, у понеділок, через тиждень, Розирги справляли. Пили гарелку, танці справляли»^[1311]

— «А тоди вже дома — старіє з роботи приходять да вже устроюють проводó такіє вже гарніє. І гарелку п'ють, і...»^[1312]

Під час повернення з кладовища хлопці, вочевидь, щоб викликати дощі, намагалися пообливати дівчат водою:

— «А патом уже, як назад бєжиш, дак па'блівають і вадюю — усього бувало. Ну, хлопці ж уже. Хто з кладьбіц іде».^[1313]

— «Патом уже, як назад бєжиш, дак па'блівають і вадюю усього бувало. Ну, хлопці ж уже. Хто з кладьбіц іде. І спєвають же ж. Це ж туди праводять, дак спєвають, і назад уже втекають уже, хто кудюю».^[1314]

— «Хлопци обливали, а ми маліє булі — до нас поймуть (спіймають — В. Г.), шо водою? Мо', на кого й лінуть де хто води».^[1315]

Є свідчення, що й самі Проводи русалок були спрямовані на викликання дощу:

— «Русáлки праводять через недєлю, послє аж Тройци, тади вже Троєшиний тиждень кончаєцца вже ж, і тади вже вікідалі... В панедєлок, да. Я знаю, шо тади вже, паследній тиждень, дак проводілі, да збіраліся, да русалкі, хаділі да над рєчкаю, як дащу не було, дак спєвали пєсні, дак дощ пуйдє тади вже ж... В нас же рєчка була, в нас же це ж... йшла од Прип'яці в нас, з Чорнобіля, рєчка така... Дак там спєвали. Як дащу нема, дак хаділі, збіралісь усе чіста маладіци, і всі, — там спєвали на том... Ну, пєсні спєвали: «Проведу русалачку аж на бор, / а сама вернус в татков двор». Вже ж русалачку...»^[1316]

— «Після Трійці праводять русалок у понеділок. В понеділок повинен пройти дощ. О. Носили на кладовище... плели вінки, о, і носили на кладовище. І вішали на хрести. Вінки із польових квітів плели дівчата. І просили, шоб... якщо не було дощу, просили, шоб пішов дощ. Зверталися до Бога. Ну, як який рік. Коли був дощ, а коли не було».^[1317]

Подекуди, заквітчавши могили, люди чимдуж утікали додому, «щоб русалки не пойняли» (не зловили): «Русáлкі колісь, я мала була, до бєгали, проводілі на мógилки. Як ідуть уже на мógилки — Господі! — гармошка грає, хлопци, де'вкі йдуть, венков несут, сповують... Да до

могілок, венкі вешають на те... покóдали тиє венкі, а студова — до хто як летить. Тиє старшиє, до ше такіх, як ми, настрáшать, да хто знає кудою бежиш. Бежать бегóм, хто кого віпередить, щоб русалка не пойняла. Бо, я знаю, мі маліє були, дак побежимо туди, на могілки, да вони вже бежуть, а ми стараємoc поперед, щоб русалкі не пойняло. Повесім хутченько на могилку, на чю вже там, да й утекалі. Я вже знала, де дед із бабою, дак я туди все носила. Веночки з волошок. З волошок або тіє... подуванчики... і такіє веночки носілі. На Тройцу Проводó. Ото тиждень Тройци прóйде, а тоди на Проводó вже в понеделок». [\[1318\]](#)

Органічною складовою Проводів русалок були **русальні пісні**. Зазвичай співали пісню «Проведу русалочки» у різних варіаціях: «Проведу я русалочку» — це як кругóм три рáзи обходили кладьбіща. Кругóм. А уже це ми проспівали три рáзи, а потому ідемо додому споваєм, з песнями. І по компаніям гуляєм. Вже вечером.

*Проведу свою русалочку у зелений бор, в зелений бор,
А сама, молодесенька, пойду в татков двор, в татков двор.
Нате ж вам, русалочки, по м'ятє, по м'ятє,
Да не сніцца мені, молодесенькой, у хатє, й у хатє.
Нате ж вам, русалочки, по венку, по венку,
Да не сніцца мені щоранку, щоранку.*

І так одноєю [піснею] кругóм три рáзи обходили кладьбіща. А йдем додому вже, з кладьбіщ вийдем, споваємо вже усе». [\[1319\]](#)

*Проведу я русалочки в чистий бор,
Сама верниси в батьков двор.
Нате вам, русалочки, любобобу [\[1320\]](#)
Да не снітьcя мені в комору. [\[1321\]](#)
Ідіть, русалочки, в зелений бор,
Да не приходьте у наш двор,
Ідіть, русалки, до зеленого бору,
Да й не йдіть у мою комору. [\[1322\]](#)
Проведу русалачку да бору,
А сама вернися дадому,*

*Ой праведу русалачку в чистий бор,
Сама вернуся да татка в двор.* [1323]
*Проведу русалкі да бору,
Сама вернусе в камору.* [1324]
*Проводжу русалочки до бору,
А сама втекаю до таткового двору.* [1325]
*Проведу русалки в могилу,
А сама пойду додому.
Ой ви русалкі, русалко,
Поховайтеся йа в ямки,
Ой а я пойду до своє мамки.* [1326]
*Проведу русалочок на бор,
А сама вернус до татка в двор.
А проведу русалочки до ямки,
Сама вернус у двор до мамкі.* [1327]
*Проведу русалку до ямки,
А сама побежу до мамкі.* [1328]

Під «проводами до бору», очевидно, треба розуміти проводи на кладовище. На це ж указує згадка про могилу («ямку»).

Трапляються й дещо відмінні варіанти пісень:

*А в нашої русалочки
Да й головка болять;
Ти ж моя да й русалочка,
Ти ж моя виноградошка!* [1329]
*А в нашої русалочки
Да й ручки болят;
А в нашої русалочки
Да й колінця болят;
А в нашої русалочки
Да й ножки болят;
А вже наша русалочка
Зажурилася,
Да й на травку русалочка*

Покотилася. [\[1330\]](#)

У цій пісні йдеться про відхід русалки зі світу живих. Вона зникає не одразу, а поступово, як марево, і нарешті розсипається по траві росою.

Низку русальних пісень, здебільшого з «Рукописного збірника» Пантелеймона Куліша, опубліковано в матеріалах Павла Чубинського. Серед них одна з найвідоміших — з мотивом загадок, які нібито русалка загадує під час зустрічі:

*Ой біжить, біжить мала дівчина,
А за єю да русалочка:
«Та послухай мене, красна панночко,
Загадаю тобі три загадочки,
Як угадаєш — до батька пуцу,
Не угадаєш — до себе возьму:
Ой що росте без коріння,
А що біжить без повода,
А що цвіте да без цвіту?»
— «Камень росте без коріння,
Вода біжить без повода,
Папороть цвіте да без цвіту».
Панночка загадок не вгадала, —
Русалочка панночку залоскотала.»* [\[1331\]](#)

Схожі пісні можна записати й у наш час, хоча про їхню належність до русальних говорить лише згадка про «дівку-семилітку», що відображає уявлення про походження русалок:

*Світить місяць із зіркою,
Стоїть хлопець із дівкою:
— Ой ти, дівко-семилітко,
Одгадай мні сім загадок.
А що грає — голос має?
А хто плаче — сліз ни має?*

*А що в'ється по деревцю?
А що росте без коренцю?
А що пече без жарини?
А хто тужить по дівчини?
— Скрипка грає — голос має,
Сокіл плаче — сліз ни має,
Камень росте без коренцю,
А хміль в'ється по деревцю,
Сонце пече без жарини,
Козак тужить по дівчини [...].* [\[1332\]](#)

Ще одна відома русальна пісня зі збірника П. Куліша — про те, як русалка просить собі одягу:

*Сиділа русалка на білій березі,
Просила русалка в жіночок намітки:
«Жіночки, сестрички,
Дайте мені намітки,
Хочь не тоненької,
Аби біленької».*
*Сиділа русалка на білій березі,
Просила русалка дівочок сорочки:
«Дівочки, сестрички,
Дайте мені сорочки,
Хочь не біленької,
Аби тоненької».* [\[1333\]](#)

У цій пісні бачимо відображення уявлень про те, що місцем перебування русалок є дерева, що русалками стають дівчата або жінки й що на Русальний тиждень русалкам потрібно було вивішувати одяг.

Є й інші, порівняно менш відомі русальні пісні (у деяких із них про русалок навіть не згадано). Зокрема, низку таких записів опубліковано у виданні «Календарно-обрядові пісні». [\[1334\]](#)

Про популярність русалок як одного з найколеритніших демонологічних персонажів найкраще свідчать нібито «русальні»

пісні, очевидно, авторського походження, які спорадично побутують в окремих районах Полісся й Волині. Для прикладу подамо одну з них, яку склала талановита виконавиця фольклору із с. Старих Коней Зарічненського району:

*У полі-полі Йван волошку косить,
Молода русавка хорошенько просить:
— Покинь, Іване, ту волошку косити,
Де ж я, молоденька, тепер буду ходити?
— Покинь, русавко, по житті бродити,
Ходи до хати вечеру вечерати.
— Вечерай, Йване, поживай здоровий, —
Мене в гайочку дожидає домок новий.
— Ох ти русавочка, невеликая ростом,
Хто ж тобі тут розчісає косу?
— Як нас, Іване, з тобою запивали,
Тоді мені дружки мою косу розчесали,
Да й сплели мені з волошки веночка,
Маршалки зробили з досочок домочка,
Да й не зробили ні дверець, ні воконечка,
Шоб я знала, що доля така,
Не запивалася б така молодая,
Не ходила б тепер по житті,
Не виходила б тебе, Йванку, просити,
Не купляла б тобі шаль шовковий,
Да купила б тобі платок терновий.* [1335]

За словами Наталії Никифорівни, учасниці відомого далеко поза межами Рівненщини фольклорного гурту, «*все приїжджають та й питають за ті русальні пісні, то я їм і склала*».

Окрім Русального тижня, появу русалок пов'язують із росою, житом, цвітінням волошок у житах, жнивими:

— «*Коло жнив, як роса ходить*». [1336]

— «*Як жито квітує (ну, вони ж тоді і ходять), то не можна на поле йти, бо налякати може,* [1337] «*Коли жито починає квітувати*». [1338]

— «Колись казали, як я була мала, казали, що в жито не йди, бо квітує жито, і Русальний тиждень— то там русалкі». [1339]

— «То колись було мені мама розказувала моя, що є такий тиждень Русальний, да квітує жито...», [1340] «Єк жито вже велике». [1341]

— «То літом вони, поки жито». [1342]

— «У житті бачили, в серпні десь». [1343]

— «То поки жито, то вони ходять». [1344]

— «Коли волошка в житі цвіте». [1345]

— «Просля Трійци вони, у жнива». [1346]

— «У жніва». [1347]

— «Кажуть, що, мол, в жнива в житі русалки ходять». [1348]

— «Це в жнива так, тоді ж і Русальний тиждень, в Петрівку». [1349]

Трапляються варіанти, що пов'язують русалок зі святом Івана Купала:

— «А це все на Івана Купала. Може, й на Тройцу, і на Тройцу так кажуть». [1350]

— «Це як вже Іван Купайло, да вони будто вмирають. Ото вже вінки на воду — вони виходять». [1351]

— «Ну це на Івана Купала русалко́. Я знаю... я сево... віло́ венок, несло́ на речку, співали. І тоде́ той венок ко́дають у речку, вен пливе, а все супровождаючі бе́жать, щоб ніхто задній не був. Ну це, значить, росалка його утопить». [1352]

— «Од Трійці до Івана». [1353]

— «Ну, ето вони перед Купайлом, перед Іваном Купалним, бігали по житові». [1354]

— «В нас говорять, що вони на ріці не сидять, та в житах ходять найбільш, покіль жито, ходять. То найбільш на Івана Купала. На Івана Купала і на Трійцу першого дня, в неділю — ето вредніі дуже дні, купатися не можна». [1355]

— «Русалки — це з шостого на сьоме [липня] ходять». [1356]

— «Перед Купайлом ни ходити в жито ни мо[ж]на було, бо русалки залоскочут». [1357]

— «І вона з волошки веночки плете і ходить — после Трійци Розирги, неділя после Трійци, і вона ходить до Купального Івана. То на ті Розирги розігрвалоса літо з весною: весна одиходить, а літо приходить».^[1358]

Іноді появу русалок співвідносять зі ще пізнішими датами — днями Петра, Іллі, а то й Успіння:

— «Од Трійци до Петра, де ліс».^[1359]

— «Як прошов вже Іван Купальний да прошла Ілле — то не купайтеся, бо то вже после Лілі русалки купаюца, то купатись не можна було, йти у воду не можна було, бо каже, як зайдеш у воду, то можуть забрати, — русалки очі позаливають, і не вийдете з води. Ето вже вони купаюца аж до Сплєння, Успєнія Божої Матері, 28 серпня, три неділі».^[1360]

Згідно з поширеним серед поліщуків звичаєм, зажинати годилося до Петра, навіть якщо жито нестигле. На Камінь-Каширщині зафіксовано відомості, які пов'язують цей звичай із русалками: «Жита вжнемо хоч снопочок до Петра. Кажут: будут русавко ховатися тамка, змотувати будут».^[1361]

Щодо часу доби, то зрідка стверджують, що русалки з'являються близько опівночі:

— «В Русальний тиждень ходили. Вони виходили тільки в дванацять годин ночі, кажуть таке, я не знаю».^[1362]

— «Найбільше вони, кажуть, на Івана Купайлого в дванадцять годин ночі».^[1363]

— «Буде приходити в час ночі, може, в два».^[1364]

— «Ночію, вони толькі до трох часов ночі».^[1365]

Окрім того, начебто можна було зустріти русалок у полуденну пору:

— «Вони на Трійцу виходят. На перший день Трійци. В дванадцять часов дня».^[1366]

— «Літом в повдень страшно було ходити, бо з жита вони виходили: у вінках, у лентах».^[1367]

— «То в дванацять годин дня або в час [на Русальному тижні] вони можуть перенять».^[1368]

— «В Русальний тиждень [ходять], від одного часу до трьох».^[1369]

У цьому вбачається вже окреслена паралель між русалками й «нечистою силою».

В окремих районах особливо шанують четвер після Трійці — так званий *Сухий четвер* (інші назви — *Русалка, Русалки, Вмерлих Трійца, Умерлих Трійца, Троїца померлих, Намска Трійца, Навська Трійца, Трійца покойніков*), вважаючи його великим святом:

— «То ми празнуємо той день, не робимо нічого». [1370]

— «То в нас з обідами не ходили, то в Рокитнівському районі ходили. Але на мógилки в той четвер то ходили». [1371]

— «Не робили: йшли на мógлици, і батюшка править». [1372]

— «То в кого, як от ще но рік умер, то йдуть на кладбіца, помоляца». [1373]

— «Йшли на мógилки, несли продукти, випивали, молилися». [1374]

— «Русалки — гето посля Градової середи четвер — Русалки, кажуть. Той день на мógилки йдуть. Заносять шо-небудь, якусь кленину, в той четвер посля Трійци, затикають в могилу кльон». [1375]

У Сухий четвер, як подекуди вважають, русалки сушаться:

— «Сухий четвер, це... просто, Сухий четвер, шо кажут: русалки сушацца. Бо на цьому тижні, на Русалном, — як не сухо, а дóвжен доц пройці. Покупаць їх. А тоді в четвер посушиць. Оце таке». [1376]

— «Се Сухий чецьвер на Русалном тижні. От — сушили адежу надваре старіє колісь люди. Казалі — Сухий чецьвер — русалкі сушацца над беріг». [1377]

— «Сухий чацьвер був. Русалкі сушетце, казалі, шо сушетце русалкі в чацьвер. Да, да-да». [1378]

Протягом усього Русального тижня чи лише в Сухий четвер «своїм» русалкам на Поліссі подекуди чіпляли одяг (на ранок він нібито виявлявся мокрим):

— «Для русалок там такево повешаєш, та й хай буде. Стареньке, вешали на штахети чи на мотузки. Нихто не бачив, не приходили, чи вдівався чи не вдівався, а вешаєш і кажеш: «Ой, хай буде і для русалки, бо їй тре' вдітись, їй нема коли одежі там пошити чи зберегти, хай приходе та й бере вдіває». А тепер одежі хватає, та й на їх накидаєм». [1379]

— «В менé й чоловік умер на Росалку. Ну, на другий день. І се тут одна баба пришла до менé (Морозиха) і каже: «Ти шоб Росалного

тижня, щоб ти в клуню виносила йому штани і сорочку». Ну то я тие штани й ту сорочку як почепили... то вже сорочка порвалася, то я другу почепила. Ну все забуваюся полапати: кажуть, що треба полапати — вона буде мокра вранці. Я все забуваюся, і сього року пройшло оньо. Бо кажуть, що вон буде... бо вон ходить, і вон буде... зароблюєтца, і щоб ти ему винесла. То я кажу: як почепили тие його штани і сорочку, то сьо вже сорочка та порвалася... вже ж прошло — двадцять п'ятий рок... Ну там — у клуні тамеки [почепила]. Там сено лежить. То тамеки та сорочка і тие штани в'осять». [1380]

— «Це на Русалкі вешають одержу у хаті. Щоб русалкі вже передевались. Отака — кровать, ускрозь кладут по стульях... Светну́ ж ту таку (святкову — В. Г.), і смертённу (приготовану на смерть — В. Г.) розложували». [1381]

— «Ну, Сухий четвер щитавса в той тиждень, до одержу пересушували всігда. Ну, вікідали одержу, щоб тогó... Ну, щоб русалки носили. Хусткі ж вівсшували да все ж на те. Отак у хаті кідали. Беремо да шось... і хотя би і заре я беру там хусточок штук чотири розгортаю на лице да ложу в хаті. Хотя і заре одо. Щоб русалки носили. А чи вони його носет чи не носет...» [1382]

Пересушування, перевітрювання одягу має й практичне спрямування: «В Сухий четвер вешали одержу, щоб просихала, щоб моль не сла». [1383]

На Славутщині (етнографічна Волинь) одяг для русалок вивішували не в Сухий четвер, а на Розигри: «На Розигри дуже добре викидати сушити з скрині. То, кажуть, мерці в це вбираюця, і дуже добре сушити (вони ж не вбираюця, а дуже добре — бо мулі не буде). То Мартоха все викидала: «А, хай Марія вбираєця», — каже (а в неї дочка померла)». [1384]

З русалками упродовж Русального тижня пов'язують **низку заборон**. Насамперед, зрозуміло, остерігалися йти в ті місця, де можна було зустріти русалок, тобто до води, у поле, до лісу й на кладовище:

— «У нас колишніє люди, старіє такіє старіє, от, була така Тройца, вона ж не кажен раз в одне врем'є, от, вже ягоди, черниця, в нас же там і лес був... до по ягоди, нас страшілі, що не йдет, бо росавки приходить, от, дівчата йдут у лес... росавки... їх побачіте там... ну, примірно, мі не бачілі їх, а вони так розказували». [1385]

— «До річки не можна йти, полоть не можна йти десь там на гря'дки, бо русалка залоскоче. Це так казали». [1386]

Також у цей тиждень не можна було спати вдень надворі чи в полі. Подекуди жартували, що хто спатиме вдень, на тому «русалки дрова будуть возити» — почуватиметься змученим:

— «Кажуть, що не нада було спати на том тижні — возят дрова русалки. А я кажу: «А як я втомлюсь, — я кажу (сміється — **В. Г.**) — нехай возять, їм тожже зімовать треба». Да й засну в обід. Ну. Оце ж спиш в обід, а вони дрóва тобою возять. Собє на зіму. Так старіє казали». [1387]

— «(Сміється. — **В. Г.**) Кажє — не нада спати лажіця, бо русалкі будуть дрóва вазить на вас, бо русалкі дров поповозять... А [все одно] спали». [1388]

— «О'то вже як заснеш, да прийде сусєдка: «Вже-е... русалкі дров поповозілі...»

Вона в менє була стара така, сусєдка. А я з де'тьми товчусь-товчусь да засну, до вона вже в хату ввійшла: «Вже вставай. Бо вже навозілі русалкі дров». [1389]

Частотним є варіант уявлень про те, що в такому разі русалка нібито «мешка натягне» (цілий рік людина ходитиме сонна):

— «Я помню, як п'асвіла коровó, то казали, не мона лягати спати. А де ж там — граємось, сидимо-сидимо, да й знов заснем, ну, на вепасє (на випасі — **В. Г.**). Не мона — ну, мов, що росалкі... Ну, росалкі, так як вже нас лякали, що наложать мішка. А чи то правда?» [1390]

— «Надворі не [не спали]. Кажє: росалка мішка натєгне. (Сміється. — **В. Г.**). Кажє, буде спати вельми хотітись. Рік». [1391]

— «На Зелені святá в'ообще ни лягають, бо прóйде русалка да запічатає очи. І то в нас зрозпр'єжді віков не лягають. Ну, можєш не проснутися повєчно, амініь. Стараюця не спати». [1392]

— «Не мона спати, казали. Русáвки очи позашивають, та й не бачитимєш». [1393]

— «В Русалний тиждень не можна спати лягати надворі, бо можє заснути і не встати, бо вони присиплєют, ду себє берут». [1394]

— «Мона було спати, тільки на поли не спати. Як вже шось робиш, шоб не лежєла, не спала. Не положєно, — видно, русалки

ходили». [\[1395\]](#)

Якщо хтось порушив заборону, треба було лягти спати й в обід на Розигри: *«На Тройцу спав, — тебе росалка натягла мешка, і ти будеш цього року хотеть спать. Якшо спав, то в понеделок десь у дванадцять годин лягай спать, щоб тебе росалка назад стягла, щоб ти цілий рок вже не спав, не хотев спать»*. [\[1396\]](#)

На Русальний тиждень не залишали дітей спати самих, щоб русалки не залоскотали: *«Ну, то казали — дітей треба не покідать саміх у хаті, як сплят. Шоб дітей не кїдали саміх. Маліх. Шо треба, шоб всегда, як спїт дитя, дак бут коло його. Бо можут залоскотат»*. [\[1397\]](#)

Побутувала також пов'язана з русалками (або й з душами померлих загалом) заборона на певні різновиди праці. Зокрема, на Русальний тиждень, або на три дні Трійці, або «поки жито квітує»:

1. Не підмащували печі:

— *«Ото як на Русалном тижні печ подмазує, то, кажуть, обдеруть геть за ноч оце все. Не положено»*, [\[1398\]](#) *«замажеш росалці очи, то не буде бачить»*. [\[1399\]](#)

— *«Позамазуваєш очи русалкám»*, [\[1400\]](#) *«ніби тиє росавки позамазуєш»*. [\[1401\]](#)

— *«Шпарá залєплювать не мо[ж]на. Ото ж в нас дерев'яніє хати — шпари, або в п'єцу — залєплювать не мо[ж]на. Бо худобіна вродить калєку, або ти уродиш калєку, як є молода жонка в хаті. То одна жонка — це правда — каже, шо залєп'ю' шпарá: і вечка вкотила двоє веченят — і задніци так як нема — так як залєп'яні...»* [\[1402\]](#)

З глиною навіть не виходили надвір, вважаючи, що *«той стоколос, чорне [в житі] буде»*. [\[1403\]](#) Перед «Троуйцою», як жито квітує, не обмащували хату з надвору в с. Лопатичах на Олевщині, *«бо будуть порожні колоски»*. [\[1404\]](#)

2. Не мели й не мили в хаті, щоб русалки не залоскотали дитину: *«Колись ходили русалки. І вони, як цей Русалочний тиждень, мерво робили в хаті. Три тих дні не можна було не местó хати, не мазат, не мїт, — нічого не можна було робит. Потому шо вони приходили, і еслі застанут дитя в колісці в хаті, так вони його залоскочували. Воно роготало, і дитя помирало»*. [\[1405\]](#)

3. Не купали дітей: *«Купать не можна дитяти на Русалном тижні, бо русалки однесуть десь у корчі».* [1406]

4. Не ходили в поле полоти:

— *«Бо все всихати буде».* [1407]

— *«Капусту підгортали до Русального тижня. Бо [як на Русальний, то] головки не зав'яжуться. Головок не буде і поб'ють. Русалки поб'ють капусту. Тепер вже 'дходять, тії ворожнества. Тепер нема вже того. Молодії кажуть: то забобони все».* [1408]

— *«Після Трійці, кажуть, в город не можна йти нічого тамка садити, бо Росальний тиждень, — кажуть, не виросте».* [1409]

В окремих районах особливо дотримувалися цієї заборони в середу (її називали *Суха*, або *Градова середа*). Водночас у Суху середу бажано було виривати бур'ян: *«Гето посля Трійци — то Суха середа. Тоді будяки рвуть, на Суху середу, то будяки посохнуть».* [1410] Дехто волів у Суху середу садити біб: *«На Суху середу — шоб того... колись гряди копали, приготовляли, а на Суху середу садили біб, шоб всі стручечки сухі були. І на Суху середу не можна городити, бо дощ загородиш».* [1411] Заборона на роботу в полі подекуди стосується лише «Розигр»: одна жінка нібито винесла тоді дитину в поле й почала працювати. Раптово знявся вітер, підхопив ту дитину, перекинув, пеленки зніс, що й не знайшли. *«Николи не мо[ж]на в цей день робить, бо це русалкі вже таке»* — резюмувала респондент. [1412] Подекуди дозволялося полоти просо: *«Казалі... ше моя мати, да й баба, то казала, шо десь пуд дубом бачіла. Льону не полют, тільки просо. А вона пошла льон полоть, і вона побачіла тих девчат, го, і я забуласа, яку вони песню спевалі, тие девчата. І вона, каже, так злякаласа крепко і втекла до хати. «Не мий нога об ногу, бо то грех, — ка', — бо то грех...»* Ще *якось-то, але я забуласа».* [1413]

5. Не городилися й не садили тичкової квасолі (щоб не вбивати в землю кілки):

— *«Городити не можна було, бо дощу не буде».* [1414]

— *«Городити не можна було в Русалницю. Дощ, кажуть, не буде йти. Тички тикати не можна було — колка забивати».* [1415]

6. Оскільки «русалка ходить», у Русальний тиждень не робили нічого з полотном: не просушували, не качали його, не стелили для вибілювання на росу по лугах, по «обміжках», «заміжках» (вузьких

смугах землі між нивами). Якщо ж не дотриматися цієї заборони, русалки «покусають» («поїдять», «погризуть», «поглюють», «посічуть», «дирочки пороблять», «подеруть») полотно — «так як то зубами: там дирочки, там дирочки... так як то попрокусувано»; «накакають» на тканину; «походять» по ній — «такі сліди малейкі видно»:

— «На Русалницю полотна не можна білити, бо, кажуть, русалки походять по йому і буде сліди знати на полотні». [1416]

— «З полотном не робили нічого, бо русалки украдуть». [1417]

— «Не білили, бо очі заливаєш русалкам. Ну бо то Русавний тиждень, а вони ж з водою мають діло». [1418]

— «Бо русавки ходять пу землі, та й не мо[ж]на рузстелювати — упавало на льон — льон росте — а русавки пу полотні ходять — значить, льон повилягає, погниє. Вже той тиждень полотна не розстелювали». [1419]

— «І не стірали в Русальний тиждень, і полотна не білили — вóхор забере. Їдна жінка полотно застелила, то коли схопився вихор, то виніс те полотно стовпóм так як до неба. Дале-е-еко запер їй закрутив». [1420]

— «Казали, шо пулотна не мо[ж]на білити, бо русалка може забрати: прийти схопити да й понести». [1421]

7. Визолений одяг русалки нібито заберуть собі. Тож не золили одягу, «шоб русавци очей ни зазолити», [1422] «буде дирковата одежа», «щоб русалкам золою не пахло»:

— «Все мені баба тожже розказувала. Шо золити... як то жлукто ставили, попіл сипали... Шо каже, цьой тиждень, от після Трійці, шоб, каже, не золили. Бо, каже, шо це полотняна одежа, вона буде дирковата. Дирки будуть робитися. Де зола буде попадати, там будуть дирки. Оце Русальний тиждень». [1423]

— «Плаття не золили. Троєчного тижня — не... не... Мо', там хто стірав яку таку... Ну от, кажуть, не можна, шоб не пахла вже зола та їм. Бачте, колись же — у жлукто, да попелу насиплют тудя, з дров перегарених, да кóп'ятку наллют, і було... Здоровише люди були, як заре. То плаття не золили». [1424]

8. Не прали, бо русалки «вкрадуть» чи «поб'ють одежу», «позаливаєш русалкам очі», «поб'єш прачем русалкам ноги»:

— «Прати не можна на Русалном тижні. Одна попрала — то всьо розірвали русалки». [1425]

— «В Русалний тиждень не можна стірати, бо вони одержу... повесиш, постіраєш платка, чи там одержу, чи шо, — вони поб'ють, самі дирки будуть». [1426]

— «Казали, прати не можна на Русалнім тижні. Ну, теперка стірають, теперка гиньче пранне. А колися ж одержу берут тим... ну, то називався прац, такий деревляний, і б'ють. То казали, не мона на Русалнім тижні, бо пуб'ють русалкам ноги. Казали — на русалкó недобре. Ни мона прачем бити». [1427]

— «Одна міне казала, шо пошла стіратъ на речку, дак пóдстїлку вкрани. Нóва, каже, Уляно, пóдстїлка, і поплила. І шо не робїла, і грáблї пошла взяла, і не достала. Ну дак дéйствітєльно, шо, може, і не можна стіратъ. Старалисе те не робіть. Старалис у суботу, тоди вжє ж як у Кленову́. Помазат, усе, а тоди вжє ж — аж послї тогó». [1428]

Побутує й «пом'якшена» версія цієї заборони:

— «На Русалний тиждень як хош прати — то не унось у хату, бо будуть русалки слокотати». [1429]

— «Той тиждень стірати в хати не можна, як шó — то надвóри стірайте. Ну, мов би вжє, як у хати, то шоб ни залóли очи росáлочкам». [1430]

Якщо лишити випране на ніч, то «русалка приде поздимає, позакидає». [1431]

9. Не шили, бо «зашиєш очі русалкам»:

— «На Русалницю рубати не можна, різати не можна, шити, голкою колоти». [1432]

— «То о пірїд Трійцьою, кажуть, росалочки розбігаюця. То той тиждень вжє — шити не шили, ше я знаю, мама, пом'ятаю, шо казала ни шити. Зашиїш, каже, очі, знов. То то не шили той тиждень». [1433]

10. Лише на Березнівщині зафіксовано заборону садовити квочку на курчата так, щоб вилупилися на Русальницю: «От колись казали: квочку як посад... виходить на... курчатка виходять на Росалном тижні — то кажуть, шо росалка позабірає. То якось у ступі товкли трóхи їх, тіє курчатка, шоб не забрала росалка (сміється — В. Г.).

Ступні були колісць такіє, шо товкли шионо. То сьо вкінуть да тако трошки поплецуть, поплецуть по їх — шоб росалка не забрала. То таке, такі обічаї, казали таке. Я знаю?»^[1434]

11. Майже повсюдно на Русальницю не купалися, «бо русалка втопит»,^[1435] «на Русалнім тижні русалка може затягнути в воду»,^[1436] «того, шо русалкі вцягнуть у воду».^[1437]

Була й інша мотивація: «Перед, по-моєму, жнивами Росалниця. Шоб вже не купались. [...] Холодна вода, вже, кажуть, насцить русалка в воду, то вже не мона купатса — ето вже по-старінному так казали».^[1438]

Зазвичай в одному селі побутує не одне, а одразу кілька обмежень: «Говорили, шо росалка залоскоче. Але хутчей... мати на увазі — не треба бути такими хитрими і лезти в воду. Обічно той тиждень, Русальний, старіє люде... ну, було... тепер — то такіє хати, а то ж — побелку все треба було, глиною пудбелить, — не белили, пудлоги не мочили, — русалку нільзя мочить. Русальний тиждень — в хате не міють, не лють води. Значить, шоб не замазати русалку, бо сьо русалка... сьо ж щитаєца, ну, як... шо вони должны бути чистіє. І сьо даже не стірають себе. Той тиждень не стірають. Сьо все такого закону додержувалис колісць».^[1439]

Більшість зазначених заборон тісно співвідноситься з пошануванням померлих загалом. Це закономірно з огляду на походження русалок:

— «Померла наша мати, а ми помазали, і приснилась мені мати, стала передо мною, і вся в крейду забіляна».^[1440]

— «Є такії дні, шо ото поминална субота, поминати родичув своїх. Ото пудмазувати печі не можна. Ну, кажуть, шо ти своїм покійникам, родичам, вочи замазуєш».^[1441]

— «Золити в п'ятницю й середу Великодну не можна було. То будьто в когó є вмєрші — то то до тих вмєрших шось доходить».^[1442]

— «В п'ятницю, суботу до Велóкоднє не мо[ж]на пєчі белóти — і худоба слєпне, і на люди падає на вочи. Золити не мо[ж]на цілий піст у п'ятницю. П'ятниця така вилика — і не мо[ж]на золити».^[1443]

— «А золити не мо[ж]на було тоді, як хтось умре, чи батько, чи мати, — то не золити, і не стірали, і не мастили, поки сорок день не вийде. Душа ше в хаті, то не можна те робити».^[1444]

— «У п'ятницю, в кого батьки померли, то не мо[ж]на мастити, бо батькам гочи (очі — В. Г.) пузамащуєш». [1445]

— «Золити в понеділок і п'ятницю не можна. Білити в п'ятницю навидло пужару не мо[ж]на і навидло худоби, щоб не хворіла, і пукойнікам гочи замащуєш. Шити в п'ятницю не мо[ж]на, бо гочи зашиваєш». [1446]

Глибинний масив демонологічної інформації містять висловлювання про русалок, якими дорослі лякали дітей. З одного боку, ці висловлювання характеризуються високим ступенем скепсису з огляду на ставлення до них самих дорослих, а з другого, — саме завдяки їм вірування про русалок постійно підживлювалися в народній пам'яті.

Коли жито квітувало після Трійці, казали дітям, щоб не йшли рвати волошки («русавчині квіти», за визначенням одного з інформаторів [1447]), бо там сидять русалки:

— «Зара з жита вілезе русалка!». [1448]

— «Он русалка йде. Тікайте, тікайте». [1449]

— «Русалки ніби по житті ходять, то дітей лякали». [1450]

— «А колись нас лякали, малими, щоб в жито не йшли, бо в житі русалки сидять». [1451]

— «Ну ото ше лекали, шо не ходіте по житові, бо русалки». [1452]

— «Не йди туди, дитино, бо там цинбалка». [1453]

Для більшого страху лякали тим, що русалка зловить, забере, наб'є «верцьохом» (товкачем), залоскоче тощо:

— «Не йдіть в жито по волошки, бо русалко́ зловлять». [1454]

— «Русавка зловить. Не йдіте у жито, в траву». [1455]

— «От, малими, колись лякали, шо русалка там, в житі. Оно русалка, да вкраде, да понесе там». [1456]

— «Не йдіте в жито, бо русавка забере». [1457]

— «Мерлі вийдуть, русалка вийде, то забере тебе». [1458]

— «Не йди туди [в жито], дитино, бо там цимбавки будут вас бити». [1459]

— «Не ходи, дитино, по житті, бо там русавка ходить і тебе каменем заб'є». [1460]

— «Русалка з товкачом ходить». [1461]

— «На діти кажуть, щоб не йшли [в жито], що в русавки товкач є, залізний». [1462]

— «Казала мені моя баба: “Не йди в жито, бо русалка товкачем затовче”». [1463]

— «Русавки з верцьохами ходять по житові, і дадуть тобі лупня. Скаже: «Чо’ ходили по житові? То моє врем’я...» [1464]

— «О, хай но вийде русавка з жита, залоскоче тебе, затовче верцьохом». [1465]

— «То щоб не топтали жита ми, то все матері казали: “Там русалки, залоскочуть тебе”». [1466]

— «Не ходіть, бо так русалки покотять». [1467]

— «Йди, йди в жито, там тебе русавки вкусять». [1468]

Ця заборона могла стосуватися не лише жита, але й інших культур (у давніші часи, зокрема, конопель):

— «Детей лякали: не йдіте туди, там в коноплях русалка, чи в житті». [1469]

— «То нас баби лякали, що не йдіте до жита чи в коноплі, бо там русалки». [1470]

— «Після Трійці да не можна йти на город, де чи жито там, чи пшениця, да не можна йти. Колись нас батько лякав. Каже: «Йди-йди, там русалка вискочить»... Або в гурко лізти... То як полізем, то батько: «Вилізть, бо там русалка! То ж Русальний тиждень!» [1471]

— «Лякали, що русалка зловить, то щоб в горох, в гурко не йшли. Лякали: «Не йди в пшеницю, бо там росалка сидить, вона тебе заб’є, задушить — то в той Росальний тиждень». [1472]

Власне, у період цвітіння культур дітям забороняли йти в поле чи на город, щоб не позбивали цвіту:

— «То лякали: «Не йди в город, бо там тебе русалка злякає, там русалка сидит». [1473]

— «Русавний тиждень після Трійці — русавки з верцьохами ходять та й дадуть тобі лупня. Русавка скаже: «Чого ти ходиш по поли? То моє време». [1474]

— «Лякали, що не йди ж у поле, бо русалка вийде забере». [1475]

— «Не йди далеко в поле, бо русавка зловить». [1476]

— «Кричали баби: «Не йди в поле, бо там росалки», — а ми ж малі бігали волошку рвати». [1477]

Дітей лякали й тоді, коли ті хотіли скупатися у водоймах на Русальному тижні:

— «Русалкі можуть затягнути». [1478]

— «Русалки втоплять». [1479]

— «Так само і за цих русалок, щоб ми ж не ходили в озеро. Ето нас етим так лякали». [1480]

— «То ше казали: “Не йди на реку, бо русалка схватить да потяне на дно”». [1481]

Нерідко в одному селі заборони йти до води чи в поле побутували разом:

— «Як ми були дітьми, то нас не пускали в жито по волошку, бо, каже, русавка. Дві неділі не пускають, і купатись не дають, бо русавка втопить. Ето десь по Трійци. Русавка вийде з води налякає». [1482]

— «Казали делям: «Не йди в жито чи в воду, бо там русавка сидить». [1483]

— «Не мо[ж]на в поле йти, бо росалкі чи в воді, чи в житі сидять, да можуть залускутати». [1484]

— «Не йди в коноплі, в жито, не йди в бєриг, бо там русалка є — як тебе перестріне, то залоскоче». [1485]

Слід відзначити, що іноді русалок справді можна було «побачити» в житі чи у воді. Лякаючи дітей, у русалок переодягалися дорослі, а хлопці для сміху могли лякати дівчат:

— «Да берем, да ховаємось, а в жито, — поплутали. Мама вже кричить із батьком — не лізьте у те жито. А ми ж полезем. Мама (була у мамі стара мама, стара була) взяла марлечку, убматала її, і вуночка такого зрабила, і та баба пашла, маміна матка, пашла по том, по житі. А мі ж хаваємось там. Такі — я була, і брат, і сестра, утroph... Боже мой! Калі побачили, а Бо[же]! — а та баба оде. А ми — мамочка! Да як закричїм: «Русалка!» Як закричїм. А матка з батьком смеїця, бо це ж вони віправили. Шоб нас полекать». [1486]

— «І на Русалний тиждень. Бувало таке. Лякали. Отакі хлопці чудаковаті переодягнуця в білу одежу. В нас один такий був — переодягнувся да пошов, засїв там в річці. От вони йдуть, он — як запльохає: «Ох-ох-ох!» — як ото русалка. Господі! Там поперелікувались...» [1487]

Контактів із русалками справді варто було боятися. За винятком родичів, дії русалок щодо людей майже завжди ворожі, про що побутує безліч бувальщин та оповідок на кшталт такої: *«Було моїй сестрі чотирнадцять год. Йдем на Тройцю до церкви у Вовчков. Ідем з церкви, заходим на кладбища. Як уже виходити із могілок, а воно тако: одна [русалка] — на хрест, да тако переважуєця, в таком білом, да друга тако — переважуєця. Ех, ми як стали бігти, а вони — за нами. Я втікла, а сестричку мою пойняли, да за поли назад тягнуть да й тягнуть, а я голошу, і воно голосить, а вони лоскочуть і лоскочуть. І залоскотали її, і вона пожила два м'єсаці і вмерла, о. Да не могла ні сядати, ні лягати, ручки складе да стоїть день. Були у б'єлом. Женщини, пожилії трохи. От тепер їх нема, а тоді ж точно були. Не брешу. Шоб не залоскотали, треба було шпільку зацепнуть»*. [1488]

Русалки могли втопити, «загельготати», «заслокотати» (залоскотати); як дещо рідші варіанти — покусати, пощипати, сколоти голками до смерті, так що людина вся була в синцях, попусувати щось у господарстві. Особливу небезпеку становили вони для дітей:

— *«Ну, бачиш, діти любили за волошкою ходити в жито чи за ромашками. Каже: «Не йди, бо русалки сидять»*. То казали, шо як русалка поїме, то залоскоче». [1489]

— *«Де дитина маленька в люльці, то геть загельготче»*. [1490]

— *«У колиці у хатах дітей даже до того залоскочуть, шо умірають»*. [1491]

— *«Колись у нас, казала одна женщина, що винесла на Троєцький тиждень дитя на крочи (покричати — В. Г.) в колиці, та й русалки залоскотали — сміялося собі. Не нада виносить мале дитя надвір»*. [1492]

— *«Ото в одном селі, то казали, шо покинула дитину, а сама там жала чи шо. Прийшла — і дитина нежива. Залоскотали»*. [1493]

— *«Молодиця пошла на улицю гуляти, а маленьке дітятко русалки залоскотали, воно померло: реберця чорнії були, і груди чорні, і покусали його»*. [1494]

— *«Гойдаюця на деревах, людей топлять. Моя мачуха була з Димарки, дак вони, русалки (їх, кажуть, заклили), і дитя можуть утопить»*. [1495]

— «Пошла жєницїна на Тройцю полоть город, поклала дитятко в розорї. Те дитятко кричит, — русалка коло його вже загульгочує, гульточе. Як вони прибіжат туди: там чутно — кричить, як туди — там кричить; бєгали, бєгали — не мо[ж]на. Та жєнка плаче: коли вже лежит те дитя — синє, чорне — русалки загульготали. Вскрузь синє — пощипали його, те дитя, покусали». [1496]

Дїтей русалки нїбито приманюють, обїцяючи стрїчки зї своїх вїночкїв: «Із вїночка вона тако тїї лєнти закинула на руку і кїває на нас, шоб ми до її пудїйшли, показує, шо дасть вона лєнту... То ми так їдем дорогою, а вони так їдут понад жїтом, рїйчиком понад жїтом, і все нас кличут, шоб ми пудїйшли». [1497]

Топлять русалки зазвичай тих, хто купається на Трійцю: «Тройця — купацца не мо[ж]на. В нас один раз нирнув. Кажє: «Їще мене тягне». Як нирнув, то вже й не винирнув... Вітягуют — перелом позвоночнїка. То це русалкї тягнули. Да й затягли». [1498]

На Захїдному Полїссї ототожнення русалок з ангєлами спричинило спорадичне переконання в тому, що вони «не зроблять шкоди», [1499] «злого нїчого не робили», [1500] «вони шкоди нїякої не робили». [1501] Водночас і тут часто стверджують, що русалки можуть задушити, «заслокотати», втопити:

— «На Русалнїм тижнї, бувало, боїця їдна в поле йти, бо вони вїходять, танцюють, можуть і залоскотати». [1502]

— «На Русалнїм тижнї русалка може затягнути в воду». [1503]

— «То русалки гєльготали. Гєльгочуть, гєльгочуть». [1504]

У с. Грудках зафіксовано оповїдку про те, як «русавки гналися з жїта, розїрвали дївчину». [1505] Наведенї переконання втіленї не лише в розповїдях та оповїдках, але й у бувальщинах. Окремї з них доволї реалїстичнї: «Їду я, їду, аж тразь — стала передо мною — сорочка бїла, хустка бїла, пацьóрки: всьо на їй таке весїльне бїле вбранєс. І їде просто на менє. Лїцо в лїцо їде. А я тако: «А ти, кажє, куди?!» Як почала вона менї щипатиси. У правцї. Лєдвї ду хати дуйшла. І так... і вже я й не знаю, де вона менї подїласи». [1506]

На історико-єтнографїчнїй Волинї від русалок також не сподївалися нїчого доброго, вважаючи, що тї можуть утопити чи залоскотати. А переважання сприйняття русалок як померлих засватаними незамїжнїх дївчат зумовило тут наявнїсть специфїчної

мотивації того, чому саме русалки можуть утопити — це вони «беруть собі пару»:

— *«І хлопець як ходить до дівчини, да дівчина в такий день помре, то вона його викликає да і затягне і його тудя. Ну вікликає: вона виходить, а він до її виходить. Там, де колись зустрічалися, ну тудя виходить. І вона з ім буде ходить, і все, а як вже довго будуть ходять, то вона його забіре, він помірає».* [1507]

— *«В нас оце років зо двацять було: стара дівка вмерла, і хлопець пішов купатися й втопився, прямо його втягнула— вона собі пару взяла».* [1508]

Оберігалися від русалок переважно за допомогою «татарського зілля» (аїру), полину, м'яти та «тої» (аконіту), тобто відомих рослин-апотропеїв, переважно з різким запахом, які нібито дуже «смердять» русалкам (ці рослини розкладали по хаті, клали під ліжку, натирали дітей полином або навіть керосином). Хрестоматійною вже стала оповідка, згідно з якою русалки під час зустрічі питають: «Полин чи петрушка?» Якщо відповісти: «Полин», — русалка відмовить: «Сама ти згинь», — і не чіпатиме. Якщо ж відповісти: «Петрушка», — русалка скаже: «Ти ж моя душка», — і залоскоче. [1509] На Овруччині оберегом від русалок вважали волошку.

Окрім того, поліщуки клали під бік ножа або серпа, заціпали на одязі шпильку тощо: *«Мати казала покойненька колись: «Бері ти голку себе застиркай, як ідеши у поле сама. Серпа з собою бери. У падушки ложи ножа».* [1510]

Використовували й інші обереги проти русалок. Одним із них є відомий засіб проти нечистої сили — скрутити дулю. Щоправда, дехто з респондентів вважає, що *«то якби дулю дав, то прибегло б і могло б замучить».* [1511]

На Камінь-Каширщині оберегом від русалок під час праці в полі на Русальному тижні був хліб:

— *«Як робить в полі, то сама не йде, то вдвох-втрох. Ми все брали хліб, то з хлібом безпечно йдеши. Хліб самий головний».* [1512]

— *«Казали: «Йди з хлібом, то безпечно буде. То Господь тебе стереже, хліб свіжий».* [1513]

У цьому ж районі почерпнуто інформацію про те, що *«хазяйка йшла жати і брала біле плаття, щоб русавка втікала з льону».* [1514]

На Костопільщині вірили, що русалка не піде в льон; а йдучи в поле, брали із собою ще й свячену воду: *«Колись казали, шо як... затольгочуть людину... А я знаю? Свячена вода помагала. Колись одна баба на сьой Росалний тиждень полола льон. О. І прийшла росалка. І вона взяла в банячку води і поставила на розорі. А сама полола льон. І приходить така... девчина вбрана така. Каже: «Дай мнє води». Вона каже... а вона знала, шо то росалки: «Там на томуво... на розорі. — Ка': — бери». — «Я хочу, шоб ти подала». Вона їй: «А, йди там... сама натийса». Каже: «Га! Хитра ти! Хитра ти!» Але в льон росалка не лезла. Колись такий розговор був».* [\[1515\]](#)

До Трійці хату та обійстя замаювали зеленню. Залежно від місцевості використовували гілля клена, липи, берези, осики, дуба, ясена, калини. З трав обов'язковими були лепеха, рідше «шовкова трава» («канаркова трава очеретяна», чи «двокісточник очеретяний») чи чебрець, м'ята.

Клечання зазвичай прибирали через три дні, тиждень, а то й пізніше. Водночас на Яготинщині його обов'язково забирали вже на третій день, інакше «спать буде хотіться»: *«Клен і осику. Ну, прибірають, шоб... Зелена неділя, це такий обичай, шоб уклéченне у хаті все. Три дні не викидали, а на третій день викинуть, бо спать буде хотіться. Не будуть діла робити, а тіки спать. Як не забрать гіллячок, дак буде тоде сон великий — діла не робитиму, тіки спать».* [\[1516\]](#)

Троєцькі деревця й трави наділяли різноманітними магiчними властивостями. Зокрема, вони були й оберегом від русалок:

— *«Шоб вберегтися, зелене все клали, коло хати забивали зелені палки, шоб не лізли вони (русалки — В. Г.) в хати: так, наче запинки такїї робили, бо вони в хату лізли. Боже мой! Цілі дерева вирубували, і застругували, і забивали в землю».* [\[1517\]](#)

— *«Клін, кльонóве листя, липéха, в озері в нас є, ідемо рвемо і прикрашаємо... калиною... — такими. В хаті на підлозі, і надворі липехою стелили. І даже клін і калину — то даже оно затикали од вулиці на вікна. А ці гіллячки — вони дуже мають до русалок. Бо на Зелені святá і на кладбіща не ходять, бо русалки ходять, виходять... тиждень же вони ходять по житови, і вони... так як зустрічають їх, так як тоже символ такий... Тіє голлячки, да, для русалок. Як ними побий, по... то, кажуть, уся нечисть із хати виходить. Від русалок*

[ті гіллячки]. Шоб не закликати до хати, шоб в хату не вбралася».
[1518]

— «Клечанне — із ліпи... Рубали клечанне: і в хаті ставили, і перед порогом такі цілі вирубували да ставили. Із ліпи. І траву шовкову, кажуть, трава шовкова, — до рвали да скрізь іструшували: по хатах іструшували, і в сінцях, — скрізь повитрушуване було. І татарка. Оце татарка, м'ята, пахуце, файне, — оце цім усе... Ну, кажут, шоб врагі не заходили в хату. До ставілі це. Русалки шоб не щипали да не ходили». [1519]

— «Все зелене. В основном липа треба. А на окна татарку ходили да рвали у лузі. Русалкам. Шоб нюхали. Шоб не лоскотали нас. В нас не татарка, а кукла — в нас казали». [1520]

На Камінь-Каширщині з троєцьким зіллям та гілками обходили поля:

— «А в нас, в Камінь-Каширському районі... Оленіно. То знов так казали, шо... вже в нас, як то після Трійці, вже беруть оці, шо на празник святять... там липих, липу, клен, — і вже оце після Трійці біруть, і всі, де жита зерновії, геть всі обходять поля. Таківо старші люди. Обходять через то, шоб вже тії русалки... каже, вони віходять, і вони посла... як обійдеш, тоді вже вони іще зають, їх нема вже. Каже, шо вони не показуються вже. Каждый, де є от кусочок жита, чи овса, чи шо там посіяно — то всажали голлячку тудя, шо вже тудя русалки не зайдуть, на ту площу». [1521]

Водночас рослини мали не лише оберегове значення. Нерідко їх вважали пристановищем русалок на час Русальниці. Таку функцію можуть виконувати трави:

— «Лепяху тиждень після Тройці не збирали з підлоги, шоб русалки ходили». [1522]

— «Ну, м'яту, татарку стелють же в суботу. І тиждень же лежить, шоб русалкі та' як... То накідаєм і пуд столи, і на окна, шоб уже русалкі спалі. А тоди вже в понеділок ізнімаєм вже, виносім. Вже траву ту — у мешок, да як умре чоловік, то у могилу клалі, на падушку... А голькі з клена, з ліпи — дець вікінули да спалілі...» [1523]

Частіше, проте, для русалок призначалися вкопані деревця — «шоб вони там хилиталися». [1524] Таке уявлення поширене на Іванківщині, Чорнобильщині, у Поліському районі:

— «В осики трусиця листя через те, шо на ньому гойдаюця русалки». [\[1525\]](#)

— «Клénням. Ходили в лeс, у нас у лeсі клення було. Ну, й татарка в нас була, татарку рвали да на землю кидали. А так — тіки клення вішали. На вікнах ставили і на землю кидали. Ну, і так, у нас трава — осока така була — до жали і подстеляли. Ну, і хата в нас була, две комнаты, до Тройці белили все, прибірали так як положено. Тільки на воротах ставили клення там, у сараї. Гілки. Ну, кажуть оце, шо русалки приходет да... Ну, вони прійдуть — якщо є — вони гуляють там, — кажут все. Ну як — розвлекаюця. Ну, в кленні, в кленні, щоб це було. Бо, каже, як прийде — немає клення в хаті, до це, значить, русалки, вони... Ну, це так баба розказувала, а я не скажу. Клення обізательно в хату. Ну, і на воротах ставили, на сарай вішали. Ну, так розкідали гілляки, кідали гіллячки. Ну, хто як. В каждой сім'є порізному». [\[1526\]](#)

— «Чим прибирали? У нас у Крaсніци, село, така росла — татарка — називалась по-нашому. Там така ме'сціна одна токі ліш була. І все окружніє села ішли туди рвать. Татаркаю. Ставляли мі по окнах, і кльон. Ну, і поли встілалі татаркаю і кльоном. В кого пол там, поли і все. І на окнах в основном. І вешалі у дворах. От, наприклад, і в сараї, і коло хати, попід каждым акном забівалі. Рабілі... прабівалі калка — і га-а-арний кльн паставеть. О-отакє вісоке. Шоб було коло двора, коло окна. Оце таке. Ну, кажут, шо русалки приходять. Колихацце. На Тройцу. І то вони тиждень. Колишуцце. І аж до понедєлка». [\[1527\]](#)

— «А то знов казали, шо... да це в нас заκόпали берези коло двора, у дворе, гарно так прибірали. І ото такі як татарник, чи пaнни, нажинали, ну, всяке таке пахуче зелле, і кідали коло двора, в хаті, і, моляв, в верандах усказь, і це кажуть, шо, мол, росавки будут вже гутацца там, на тих березах. Дак ми були малиє, ждем ввечері, так довго, дивіцца, чи це ж вони будут гутацца, чи не». [\[1528\]](#)

— «Ну, берози на углах станавілі на дьверах, шоб русалкі каліхалісе. Як у хату входіті, шоб здоровіє берози булі. Лeс рубалі. В нас же лeс був радом, дак берозу всігда... І вбіралі все вже хати, канєшно, прибіралісе к Тройци». [\[1529\]](#)

Глибинний збіг із цими уявленнями містять відомості з Опілля, згідно з якими в ніч напередодні Зеленої неділі на гілки, якими

обмаювали будинки та брами, прилітали душі померлих і гойдалися на них, наспівуючи колискових пісень та сміючись. Ці душі, як вважають, покликані були охороняти хати й обійстя від лихих сил. [\[1530\]](#)

На завершення констатуємо, що демонологія не є закритою, законсервованою системою: вона живе, змінюється з плином часу, і зрештою, як і традиційна народна культура загалом, зазнає непоправних утрат. Щодо уявлень про русалок прикметною є єдність сучасних респондентів у думці, що русалки — явище «одшедших» уже часів і що в наші дні цих істот немає. Про «закляття» русалок знаходимо й відомості більш ніж столітньої давнини: *«Цяперъ русалокъ вже нима: ёны заклѣты, а упяродъ были»*. [\[1531\]](#) Найпоширенішу причину зникнення цих істот вбачають у «заклятті» — або безпосередньо русалок, або землі. Одні інформатори вважають, що закликав Бог, другі — що громада з хоругвами на чолі зі священиком, треті — що «знаючі» люди чи землеміри із залізними ланцюгами тощо:

— *«Бог їх заклѣв, бо вони шкоду робили»*. [\[1532\]](#)

— *«Колісь, як була земля незаклѣта, то русалкі ходили»*. [\[1533\]](#)

— *«Колісь і русалок бачили, а потім, казали, було якесь заклѣття і їх заклѣли»*. [\[1534\]](#)

— *«Це колісь таке було, а потом їх поступенно позаклінали. Заклѣли їх»*. [\[1535\]](#)

— *«А заре тепер їх нема. Заре їх заклѣли. Давно колісь такі люди були, шо знали, як»*. [\[1536\]](#)

— *«Вони колісь чепалі людей. Вони лоскоталі. Ну, то не мо[ж]на було — вже вельмі порчу робілі. То взяли батюшку, і кóрогви тисє, все, і люди ходілі да їх заклінали — по полях, по лесах. Да вони не сталі людей чепать»*. [\[1537\]](#)

— *«То казали, шо бачилі, то казали, шо їх заклѣли. Ходілі на кладбіще да проклінали. То вже вони тепер не показуюца»*. [\[1538\]](#)

— *«А заре земля заклѣта, вже нема ничо' — ни лякачов, ни русалок»*. [\[1539\]](#)

— *«Синок, усякіє були путєшествія, були. Ну заре нема їх. Заре нема. Заре такі лекáвкі вже — рукатисє да ногатисє». — «А чого немає?» — «А того, шо Бог його знає, шось таке. Заклѣли батюшки»*. [\[1540\]](#)

Покажемо, зокрема, можна вважати й таке висловлювання: *«Колись-колись були русалки, як поля були. А сьогодні русалка буде, як сьогодні трактор, сьогодні межі нема, нічого нема?»*.^[1541]

Справді, зміна традиційного способу життя людей неминуче мала позначитися й на долі цих уявних мешканців Полісся: святих чи грішних, жіночої чи чоловічої статі, молодих чи старих, гарно вбраних чи занедбаних, мовчазних чи співочих, із залізними товкачами чи у вінках із волошок — однак безумовно неповторних у своїй розмаїтості й таких, що ще довго збуджуватимуть уяву і простих носіїв традиції, і людей мистецтва.

Мавки

На значному обширі українських земель побутують уявлення про персонажів, загальновідомих під назвою *мавки*, чи *нявки*. Це насамперед традиція Карпат, а також Поділля, історико-етнографічної Волині. По суті, мавки в багатьох аспектах є майже аналогами русалок. Водночас низкою ознак вони подібні, а нерідко й майже тотожні іншим демонологічним жіночим персонажам: *майкам*, *лісним*, *бісицям*, *богиням*, *мамунам* та ін. Як й у випадку з русалками, трапляються відомості про *русалімів*, так і мавка-нявка може мати чоловічий корелят — *нявкуна*.

За походженням мавки близькі до *потерчат*: «Мавками ставали нехрещені діти, що повмирали».^[1542] Власне, і самі назви *мавка* чи *нявка* дослідники виводять від давньоукраїнської назви *навіє* — «померлі». Згідно з іншою версією, ця назва походить від характерних звуків, які видають мавки: «[Нявки-мавки] — се нехрещені душі дітей, що перед зеленими сьвітлами блукают по польях та над водами, та голосьит: «Мав, мав»».^[1543]

На Проскурівщині (нині — Хмельницький район Хмельниччини) мавок сприймали як дітей, яких украв чорт.^[1544]

На вигляд мавки — це вродливі зеленоволосі дівчата, які живуть у лісі. Вони не мають спини, так що ззаду видно нутроці:

— «Нявки-мавки — се такі бісиці, шо з переду йик чельидина, а з заду видко їх утробу; ноги у них, йик у дитини, а голова жіноча». [\[1545\]](#)

— «Няўки — се чудово гарні хлопці й дівчата, які лиш тим ріжнять ся від чоловіка, що тулів їх від сторони плечий цілком отвертий». [\[1546\]](#)

— «Мавки — то, кажуть, є такі дівчата в лісах, гарні дуже, з зеленими косами». [\[1547\]](#)

— «Мавки — то такі були панночки гарні. В них коси такі зелені і ззаду видно всі нутроці. То таке старі люди розказували». [\[1548\]](#)

Поширеними є уявлення про танці мавок на так званих ігровищах: «Мавки — то в лісах є такі пані з зеленим волоссям, а ззаду спини

нема і всі нутроці видно, і вони танцюють так...»^[1549] Ці галявини-«ігровища» можна пізнати по тому, що на них не росте трава.^[1550] Згідно з матеріалами Оскара Кольберга, навпаки, «мавки бігають горами й долинами і висаджують на них цвіти».^[1551]

Танцюючи, хлопці-нявки нібито співають: «Бодай тато не прощен, не прощен, / Що я умер не хрещен, не хрещен!» Дівчата ж співають: «Бодай мама не прощена, / Що я ўмерла не хрещена!»^[1552] Характерною для них є й інша пісня: «Вони сходьби си на розіграх, свійито перед Иваном, та співають тонким голосом:

*Йик би ни цибульи, ни чиснок
Та ни кидрове зільи ані юдове зільи,*

То був би наш сьвіток». [\[1553\]](#)

Мавок іноді наділяють здатністю ссати людям груди:

— *«Вони ізсисають людий».* [\[1554\]](#)

— *«Була одна жінка, вона вродила дитинку — і в потік, то така була як то трясовина, шо не мала дна, і вона причепила камінь і втопила ту дитину. Рано чи пізно мотузка здримніла, камінь лишивсь на долині, а дитинка сплила. Та люди ввиділи, шо там плаває дитина, але якось витя[г]нули гаками ту дитину і шукали ту жінку. Переважно кажуть, шо з таких дітей робляця мавкі, русалкі чи потерчата, в нас кажуть, шо то мавкі. От деколи дівчині маленькій або дитині маленькій приходять і ссуть груди, в дитинки спухають груди, то кажуть, шо її ссуть мавки. Дитина маленька хоче їсти, і вона чіпляється до кого видит. Кажуть, шо треба класти копійки до таких грудей, шо треба якімсь зіллям мастити свяченим або ту свяченину прикладати, шо на Спаса, як яблука святять, то той букет, я ше сама зберігаю, шоб на смерть подушка була».* [\[1555\]](#)

Так мавки можуть робити як покарання за те, що чіпали троецьке зілля, заткнене по грядках: *«В Зеленици вірять також, шо зле робить «кігітна» жінка, коли витягне з грядок майку, себ то галузку, яку заткнено на Зелені Свята; тоді приходять Нявки до неї в ночі, коли спить і ссуть її грудь; можуть також ссати дитину, а навіть мущину, а то за промах матери».* [\[1556\]](#)

Згідно з матеріалами П. Чубинського, на Поділлі, у Літинському (Вінниччина) та Проскурівському повітах вірили, що мавки, або ж лоскотниці, живуть у лісах і з'являються людям як молоді вродливі дівчата. Вони привертають увагу стрічного своєю красою, заводять розмову й, кокетуючи, заманюють, а відтак залоскочують свою жертву. [\[1557\]](#)

Майки

Дуже схожі на мавок-нявок за народними уявленнями *майки*. На них також здебільшого перетворюються померлі неохрещеними діти:

— «Майки — то нехрещені діти». [\[1558\]](#)

— «То тожже, як діти не хрещені, родеть та прикопають де, та й з того майка зроби сі, але я де знаю, шо то таке, та майка». [\[1559\]](#)

— «А в нас зараз то кажуть, шо з тих дітей [нехрещених] виростають майки». [\[1560\]](#)

— «Колись були майки, а зара[з] вже нема. Майками ставали нехрещені діти, закопані діти». [\[1561\]](#)

— «А майки — се осі душі, шо нехрещені». [\[1562\]](#)

Про таку генезу майок свідчить також спів, який нібито подекуди можна почути під час їхніх танців. Він тотожний співу мавок і потерчат:

— «То такі файні дівочки, шо їх мама не хотіла та й лишила десь чи закопала, то вони співають: «Аби моя мама царства не дістала, бо якби була мене породила, то я б сі на світі жила». [\[1563\]](#)

— «Бодай мати не прощена, шо я хожу нехрещена», — то вони таке співали. І то кидали (кидали щось за крижмо — В. Г.), говорили — і воно вже було хрещене». [\[1564\]](#)

— «Тих нехрещених дітей називають стратуни, а ті, шо їм воду свячену зілляють, хоть і вони нехрещені, а воду їм зілляли, то то вже майочка, то вже не стратун. Вони збирались, і танцювали, і дівчатка казали: «Моя мама не прощена, шо я вмерла нехрещена». А хлопчики казали: «Мій тато не прощений, шо я вмер нехрещений». [\[1565\]](#)

— «Ну, кажуть, шо шось таке є, майки, але я не знаю, чи то правда. От якби вам таке трапилось, то це ж діти нехрещені, і от воно летить і просить: «Хреста, хреста». І воно каже: «Моя мама не прощена, шо я вмерла нехрещена». І шось, якщо маєш на собі похоже на крижму, хустку, саме краще то кинути, і воно вже буде напівхрещене. Воно тако як йде, то так як вітер дує». [\[1566\]](#)

Місця танців майок можна пізнати за витоптаною травою: «Майки — померлі нехрещені дівчата і хлопці. Вони танцюють на полі, і в лісі,

на полонині,— де витоптана трава. Коли в камені є дірка, то тут танцювали майки. З тої дірки п'ють воду дятли». [1567]

Подекуди відзначали зв'язок майок із водною стихією:

— «Майка, то я тобі можу це казати від мого тата, — то на Івана не можна ся купати, бо може майка затягнути в воду, і на Зелені света». [1568]

— «То кажут, що є такі майкó, що в воді купалисі». [1569]

— «Майки, то колись говорили, що вони в озерах». [1570]

На зріст майки дуже малі, що природно з погляду на їхнє походження з «безпірних» дітей. Дві майки могли нібито поміститися в один чобіт: «Були майки, які були дуже малі, вони танцювали на полі, це малі діти. Дві майки могли влізтися в чобіт». [1571]

Іноді майки, як і мавки, постають в описах гарними зеленоволосими (або ж просто довгокосими) лісовими дівчатами:

— «Майки — то такі дівочки, вони по лісах живуть, вони такі гарні, мають зелені коси, хороводи водять». [1572]

— «Майки — як звичайні дівчатка, мали сукеночки, довге волосся, бо їх ж не стригли. На Івана Купала вони показуються, виходять на Івана. Звідти вони виходять, де вони прикопані, і потім туди і вертаються». [1573]

Майки подібно до мавок можуть мати таку ознаку, як відсутність спини: «На вигляд майки — як дівчата, крижі тільки мають відкриті, так що видно нутроці». [1574]

Демонічна природа майок яскраво виявляється в тому, що вони, як і вся «нечиста сила», бояться блискавки. Від неї майки нібито ховаються під ліщиною, яку, як відомо, блискавка оминає:

— «Колись розказували, що як дівчина чи жінка дитину стратит, то тоти діти якимись майкáми ходит, і вони ховаюця під майинов, під лісков, під ліщинов». [1575]

— «Тато казали, що та майка виглядає так, як дівчата. То хлопці молоді колись, казали, що виділи тих майок, що вони під ліщинов, що вони переважно під деревом, під ліщинов чогось вони сі збирали вкупочку». [1576]

Вважають, що ці демонічні істоти ссуть дітям та підліткам груди, які внаслідок цього підпухають і болять:

— «Казали люди, що були якісь майко́, що груди сцуть, що цицьки дитині ге напухають. Ну а тепер нема». [1577]

— «Бу́ло таке, що цицьки напухали, і тото, каже, майки ссут. А шо воно таке, то я вам не го́ден сказати». [1578]

— «А майки, кажут, шо то в мене груди бо́лет, як я ше нежонатий. Та й так ше розбе́руся, хожу без сорочки, — вони кажут, шо то мене майки сцут, шо то в мене груди так, як у жінки». [1579]

Подекуди стверджують, що ці істоти ссут груди лише нехрещеним дітям: «Казали, шо майко́, як дитина нехреще́на, ссали дитину. Такі в дитини грудене́та великі, підпухнут», [1580] — у цьому нюансі також виявляється демонічна природа майок. Іноді те саме розповідають про дівчат: «То казали, шо є такі майко́, шо навіт можут сі присосувати дівчині до грудей, шо ссут молоко...» [1581] А дехто стверджував, що вони ссут першу чи останню дитину в сім'ї: «Майко́ якісь ссут, як вродиця перша чи послідна дитина. Ма́йка груди ссе». [1582]

Нерідко ж вірять, що мйки можуть ссати й дорослих:

— «В моєї баби було дев'ятеро дітей, то в них вмирили діти великі. В неї було дев'ятеро, і лише двоє вижило. Та вже колись вмерла дитина, а вона вже така була, шо з песиком гралась, постійно з ним гралась, і вже її поховали, — та й баба лягла спати і чує, шо двері рипнули і за кимсь песик пустився бігти. Баба скочила на лавку, а та дитина вже прибігла до грудей, молоко пити, і баба вже пригорнула її до грудей та й кажуть: «Петре, ану засвіти лямпу». Та й дідо засвітив лямпу, то баба мусила їхати в Саджаву (с. Саджава Богородчанського району — **В. Г.**) до Паливоди (місцевий ворожбит, знахар — **В. Г.**), аби бабі руці розв'язало. То дідо відвіз бабу туду в Саджаву, і Паливода розв'язав бабі руці, а якби не розв'язав, то б осталася калікою, бо руці задерев'яніли і не можна було розщепити. І більше не приходила та дитина». [1583]

— «Казали, що майки ссут соски чи в хлопів, чи в жінок, і ту людину болит. Але стараються ту дитину покропити хоча би свяченов водов». [1584]

Безумовно, привертає увагу співзвучність назви персонажа й назви троєцького маю (кличання) — майка, майина, маївка. Про зв'язок між ними свідчить не лише приурочення явлення майок до

Зелених свят, але й заборона чіпати троєцький май на «землі»: *«Ка', то, от в маю місяци, як дівчинка мала, в неї ше груди не віростають, починаються, такі колючки, і в неї болет груди, то кажут — майки сцут. Майка сце. То казали, шо майку таку, шо маїтси в городи, то не можна її кóвати, бо то майки сцут. Чи й хлопчика болет груденята, цвóрки, — то майка сце. То істота така. Не можна людині тручáти ту маюху — ек ми вже замаєли в городи».* [1585]

Май водночас використовують і як ліки для вражених майками грудей:

— *«Якщо дитина маленька, як їй груди пухнут, то тоте листє треба сховати, лиш би на них дощ не капав, і тоте листє треба прививати дитині до грудий».* [1586]

— *«Маївку прикладали, на Зелені све'та маївка, шо то хати...»* [1587]

Окрім троєцького маю, як лікувальний, а радше апотропеїчний, охоронний засіб прикладали до грудей монети або навіть монети з калом:

— *«Майкó — ма́йка дитину сце, то треба копійку прикласти».* [1588]

— *«На копійки брати калу і прикладати, як майкó груди сцуть».* [1589]

Найцікавішим із виявлених способів протидії майкам було, однак, прибивання над дверима з внутрішнього боку хатньої стіни спеціально зроблених для цього ляльок-мотанок: *«Є майкó, шо діти ссут маленькі. Груди такі тверді, дитина не спит. Клалисмо копійки, а потому казали пелéнки дерти, і ладити три ля'льочки, тако докупки з'єзувати і над дверами прибивати. Вона вже не піде до хати. Такі маленькі ляльочки біленькі. Цвєком прибивали серед двері. Звити так, шоб головка бóла».* [1590]

Про цей та інші засоби йде́ться, зокрема, у такій бувальщині: *«В нашого Васильи майки сцали: ссали з грудий кров і так були відосцали ціцьки, шо аж молоко йшло з грудий дитини. Я мусила дві неділі стояти над колисков, бо лиш відбóду, як дитина дальше плаче, бо майки сцали... Ми ходили до Анни М., і в'на ладила кукли та клала коло дитини, та не помагали кукли; потому повивалисмо у шлюбне (в запаску і хустку шлюбну: під голову — хустку, в запаску — повивалисмо); потім клали образи з цєркиви — фани. Як поклали фани,*

то вже тоді не мучило дівчака, але вчепилосьи до мене, той дух, і мені здавалосьи, ніби довкола мене літали птахи і лоскотали крильми, так що я не могла цілу ніч заснути. Та після тої ночі майки лишили нашу хату». [\[1591\]](#)

Майки нерідко є персонажами народних казок та легенд. Зокрема, в одній із казок ідеться про те, як парубок узяв майку за дружину:

— *«Колись як нищили дітей, дівка як стидалась чи що, то ту дитину видерла і десь її просто прикопала, а та дитина потом росте та й майка робиця. Та й котра людина щаслива, то в теї людини просить хреста. А як є якась людина щаслива, шо чує голос тої дитини, бере з лівого пальця кров, і бере хустинку, і хрестит: «Як дівка, най буде Марійка, а як хлопець, най буде Іван». І ту хустинку*

кидає, і та хустинка в повітрі летить до тої дитини, котра дитина просить хреста, і та дитина потому маєчку робить, і вона вже робить така файна дівчина. І на Івана така є площадка, і ті дівочки там бавляться, співають, танцюють.

А єден хлопець, ну, говорили, що є майки, а той хлопець пішов і хотів видіти, яка то майка, та й пішов туди. А пішов до ксьондза спитав, як би він, щоб ввидів ті майки? Та й ксьондз каже, щоб він сховався в такому капелюсі невидимка. Каже: «Візьмеш той капелюх, і вони не будуть тебе видіти, і ти зможеш вийти до тих дівок». Той взяв той капелюх, та й пішов, та й дивиться, а дівочки так танцюють та й все співають: «Шоби моя мама Царства не дістала. Якби була мене породила, я була б на світі жила, я би собі заробила та й була б на світі жила». Танцюють і так співають. А той хлопець дуже сподобав єдну дівчину, таку дуже файну. Та й пішов до ксьондза та й каже: «Мені єдна так сподобала майочка. Як би я міг її узяти?» А він каже: «Підеши на другого Івана та той знов той капелюх візьми, вони тебе не будуть видіти, але ти візьми єден чобіт та й кинеш той чобіт межі них, котра тобі сподобалась. Та той чобіт ухопить і буде натягати, а не буде знати, як то надягати, та й буде надягати на дві ноги. Та й ти її так злапаєши, бо вона не зможе тікати».

Він пішов, зробив собі єден чобіт, та й пішов, та й знов надів той капелюх, та й знов сидить дивичка. А ті танцюють, а він кинув той чобіт, а вона вхопила той чобіт та й пхає ногу, та й пхає другу ногу. Вже кинув той чобіт, вже й злавав, та й каже: «Ти тепер будеш моя жінка». А вона каже: «Буду». Вже він привів її додому, вбрав її в шмаття своє та й йде до ксьондза, бо хоче вже з нею шлюб узяти. Вона каже: «Я з тобою шлюб візьму, лише що я буду робити, аби ти в мене не питав. Як тільки мене запитаєши, то тільки мене будеш видіти».

Ну, то він вже роки жив: що вона робила — він нічо' її не питався. Вона з ним не сідала їсти, він не видів, коли вона їст. Все питався: «Шо ти їши?» А вона каже: «Я тобі даю, а ти їши». А вона все в дванадцятій годині пропадала десь. Вже роки пройшли, вже дитина була, а він каже: «Ти знаєши, кільки я тебе не питався, ми вже роки жисмо, а я тебе не питався, що ти робиши. А тепер я тебе запитаю, де ти вночі діваєшся, що ти не їши? Я тебе не вижу, аби ти їла» (Вона все мовчить — піде на цвинтар та тих материних кісток

полизже.) Та вже вона йому каже: «Я йду на цвинтар, за мамин гріх я їй кістки оближую. Я тобі скажу, що я їм, — ото я їм». Як вона сказала, то вона й пропала.

Як вона пропала, то йому вже гірко було, він її любив, та й дитина була. Та й йде знов до ксьондза та й каже: «Отче, вона мені казала, щоб я не питався, а я поінтересувався та й поспитав». А ксьондз каже: «Знов на якесь свято іди собі, і будеш молитись. Будеш іти, буде така дорога, а там буде така гора, що ти до неї не годен вилізти, але, може, ти й вилізеши».

Він вже так іде, іде та й молиця, та й приходить до тої гори, а там така схильна гора, що він не годен на неї вилізти, але почав молитись і якось виліз. Та вже виліз на ту гору, а там, на горі, нема хатів, лише єдна хатчина, і там світиця. Він пішов під вікно, дивиця у вікно — а то його жінка та й дитина. А дитина ввиділа та й каже: «Мамо, тато, тато!» А мати каже: «Дитино люба, той тато не годен до нас зайти». А та дитина далі: «Тато, тато!» А жінка вийшла надвір та й каже: «Шо то за Божя душа? Як хтось є, то покажися». Та він показавсь та й каже: «Кілько до тебе добивався...» І вже як вона його ввиділа, то він вмер тоді». [\[1592\]](#)

— «То такі файні дівочки, що їх мама не хотіла та й лишила десь чи закопала, то вони співають: «Аби моя мама царства не дістала, бо якби була мене породила, то я б сі на світі жила». Та й так танцювали. А був один хлопець, їх бачив, а вони не виділи його, бо він ся сховав. Так йому хтось казав, щоб він сі сховав. Та й одна дівчина йому дуже сі сподобала.

Він пішов до ксьондза та й каже: «Ви знаєте, мені так та майочка сі сподобала, як я маю її зловити?» А ксьондз йому каже: «Зроби собі, каже, чобіт один, та й на другого Йвана йди на те саме місце. А вона не знає, як його надягати, то ти кинь його між них, а як вона його вхопить, то ти її лови».

То така площа в лісі є, та й вони там танцюють, а він межи їх кинув той чобіт, а та дівочка, що йому сі сподобала, його вхопила та й суне дві ноги. Та й він її зловив. Та й каже їй: «Ти будеш моя жінка». А вона йому: «Добре, але шо б я не робила, ти мене нічо' не питай. Як сі мене запитаєш, то тільки мене й будеш видіти».

Та той погодився, взяв її до себе, вбрав її по-сво[є]му, та вже пішли до церкви взяли шлюб, та й вона шо не робить, він її не питає.

Все вона не хотіла з ним їсти: зварить, а сама їла в куті. В дванадцятій ночі вона все пропадає, а потім приходить — і вона вже біля нього. Його то так зайло. Та й каже: «Знаєш що? Буду тебе щось питати. Де ти сі діваєш, як настає дванадцята година ночі?» — «Я то тобі скажу, але більше з тобою жити не буду. Я йду на цвинтар, до своєї мами, яка гріх зо мною вчинила, мушу покушати». То сказала — і пропала.

І вона пропала, і дитина пропала. Та й він знов до ксьондза пішов та й все йому розказав. Та й знов питає, що робити. Та й ксьондз йому каже: «Ти сам не годен до неї дійти, але є такий невидимий капелюх, що з ним ти, може, й здолаєш ту межу, бо то на високій кам'яній горі».

Та й він пішов, аби хоч її увидіти, хоч би й умер потім. Та й він того капелюха найшов та й ледь сі видряпав на ту гору, а там хатчинка є. Він дивиться, а в тій хатчинці та маєчка з дитиною жиє. А дитина його увиділа та й кричить. Тоді вона вийшла та й каже: «Хто тут є, жива душа, покажися, то ти прийшов до мене?» Та й кажуть, як вона його увиділа, то він умер. От така-от історія».^[1593]

Слід зауважити, що обидва наведені варіанти записано в той самий день від тієї самої жінки, що підкреслює вагу талановитого оповідача в сюжетотворенні фольклорних текстів.

Дещо інакше звучить ця казка в записі Я. Фальковського з Гуцульщини. У цьому варіанті, щоправда, житло дружини-богінки (а не майки) розташовувалося не на горі, а глибоко під землею. Як це властиво казкам, дістатися туди героєві допомагає чарівний помічник. Також, за законами жанру, розповідь має щасливе завершення.

^[1594]

Варіанти наведеного сюжету подекуди відрізняються доволі суттєво. Зокрема, на Богородчанщині розвиток теми одруження парубка з майкою більш популярний у таких різновидах:

— *«Майки, а, майка була. [Я] в Ясені (с. Ясень Рожнятівського району — В. Г.) з чоловіком жила. То ті майки були в Чорногорі. То майки там сі купали, а хлопець зайшов та й дуже одну сподобав, ясінський хлопець, та й взяв, та й каже, що хоче її за жінку. Та й ходив, та й ходив, і не міг її ймити: от вони купаються, ті майки, — і вихопілися з води, і пропали, вже їх нема. Вона має плечи голі, що видно печінок і всього... а туда — файна жінка.*

Та й пішов він до ворожбита, той хлопець, та й каже ворожбитові: «Я сподобав майку, як її ймити?» А ворожбит: «Ні як ти не ймеш, лиш як вона прийде, розбере сі, покладе своє шматтє, бо вони складають кожда окремо, та як покладе шматтє, а ти тото візьми та й сховай під плече. Але дивись, шоб її шматтє, абись не брав другого».

Та й він взяв та й так сховав шматтє під плече. Вийшли з води всі, а її нема, а він сам схований там за корчами за якимись. Та й вона ходить та й шукає, а він каже їй: «В мене твоє шматтє»... Вона прийшла, він її зловив за руку... Та й зловив, і вже вона сі вбрала, а він каже: «Я тебе не пуцу, ти будеш моя жінка». А вона: «Та не буду твоя жінка, бо ти мене якби що запитав. Треба мене ніщо не питати, що я буду робити, шоб мене нічо' не питати», — то та ка'є майка. А той: «Ну, та не буду тебе нічо' питати».

Ну і так вони сі жили, і всьо в порядку, а так шо в него була мама (а в них вже була маленька дитина, в них двоїх вже була дитина), та й мама померла його. Як мама померла, а вона наймила плакати за мамов, жінок, аби платиш гроші: «Плачте, плачте, жіночки, за бабков, плачте». Ну та й баби, хто хотів, та й плакав. А відтак в неї вмерла та дитина її, а вона наймила музику. Дитина на столі померша — а вона наймила музику.

Та й вже як дитину поховали, а він каже: «Жінко, нічо' те не питав, а за то сі буду питати». А вона: «Ну, як ти мене запитаєш, так я тобі скажу, але я від тебе піду гет, вже тебе лишу». Та й так вона каже: «Твоя мати як вмерла, то дуже гаркали вільни, а як плакали — то вони сі відступали. Як хтось плакав, розумієш, коло баби. А моя дитина як вмерла, я наймила музик, то ангели танцювали і дитину на руках носили, і дитина з ними танцювала». Та й вона з хати та й пішла». ^[1595] (У варіанті А. Онищука, поки нявка купалася, парубок-вівчар забрав у неї хустку. ^[1596])

— «Майки є, кажуть, шо вони є. То такі, подібні до дівчат. Як молоді дівчата, з косами розплетеними, в білому вдіті.

Колись казала єдна жінка, шо оповідала їй її бабця, шо були колись такі майкі і вони не виходили заміж. А один хлопець таку маєчку полюбив. А вона йому каже: «Я за тебе вийду заміж, але шоб ти в мене нічого не питав».

Та й вони жили, і померла її мама, а вона дуже плакала, і все йшла в комин, і все шось наганяла в комині, і плакала дуже. І в них була одна дівочка, і померла вже велика, і вона за нею не плакала, а рада така була, весела.

А чоловік каже: «Цього я не стерплю. В нас дитина померла, а ти така весела, а як твоя мама померла, то ти плакала». А вона каже: «Я виділа, як дитину ангелки вели, а маму — там у комині розтерзали душу чорти». І за то вона так за маму плакала, а за дитину раділа, бо її ангелики на небо забрали».^[1597]

У с. Глибівка цей текст репрезентовано як етіологічну легенду про ластівку: *«Розкажу ще притчу про ластівку. Були два хлопці і погнали коні в ліс пасти. Коні паслися, а вони собі полягали спати під ліску (під ліщину — В. Г.). Вони сплять, і виходить з річки дві дівки, стали і танцюють. Один хлопець пробудився і сподобав собі дівку.*

Прийшов додому і пішов до ксьондза радитися, як має ту дівку знайти, бо дуже собі сподобав. Ксьондз йому сказав, щоб купив два чоботи і ліг на тому місці спати, аби були дуже файні: «Постав один чобіт, де вони танцювали, а другий сховай і лягай спати». Він так зробив.

Вона вийшла танцювати і дивиться — такий файний чобіток, та й взяла. Пхає одну ногу, пхає дві в один чобіт. І він мав лапати, як вона дві ноги запхає в один чобіт. Він так зробив. Він її злавив і сказав, що хоче мати за жінку. «Я буду за жінку, але що буду робити, аби ти ніколи не питав»...

Прийшов він додому з нею, оженився, появилася дитинка, і та дитинка вмирає. Вона наймала музику. Через рік вмирає мама, і вона так плаче, що руки ломить. Чоловік ніколи не питався, але запитався, чого вона так плакала. Вона сказала, що скаже, але більше з ним не буде: «Дитинка вмерла — то ангел. Твоя мама — велика грішниця. Якби була ще така людина, аби так плакала, як я, то ми б всі гріхи вимолили б». І [вікно] розтворилося, [вона] у вікно пирхнула, зробилася ластівкою. Він її вхопив — і хвіст обірвав».^[1598]

Ю. Шнайдер на Рожнятівщині записав оповідку про те, як чоловік у зазначений вище спосіб (за допомогою червоного чобота) зловив майку, щоб дізнатися від неї про ліки для худоби. З тексту можна зрозуміти, що за майками визнають уміння доглядати тварин, як це властиво лісовим німфам.^[1599]

У записах дослідників демонології майки нерідко є персонажами етіологічних легенд, пов'язаних із певною місцевістю. Зокрема, в одній із таких легенд із Рожнятівщини майки початково постають як семеро сестер, демонізація яких відбулася вже згодом, по смерті їхньої матері. Сестри загинули, утопившись у своїх сльозах, із яких постало озеро.^[160] В іншому, пов'язаному з цією легендою за змістом тексті, майки дбають про чистоту озера, у якому живуть.^[1601]

Лісні

Так звані *лісні* (чи *лісниці*, *лісовки*), за матеріалами В. Шухевича, [1602] зманюють молодих вівчарів, так що ті «тратять цвіт», худнуть, «жовкнуть», тобто марніють від такого кохання. Попри це, лісні мають виразні ознаки лісових духів: худобу їхніх коханців-вівчарів не зачіпають ведмеді, на їхньому «данцовищу» першою після зими зеленіє трава, вони, власне, і засівають нібито навесні траву й інше зілля.

Лісні, як і мавки, також походять від душ померлих неохрещеними дітей і виглядають як дівчата «без спини»; схожі в них і пісні:

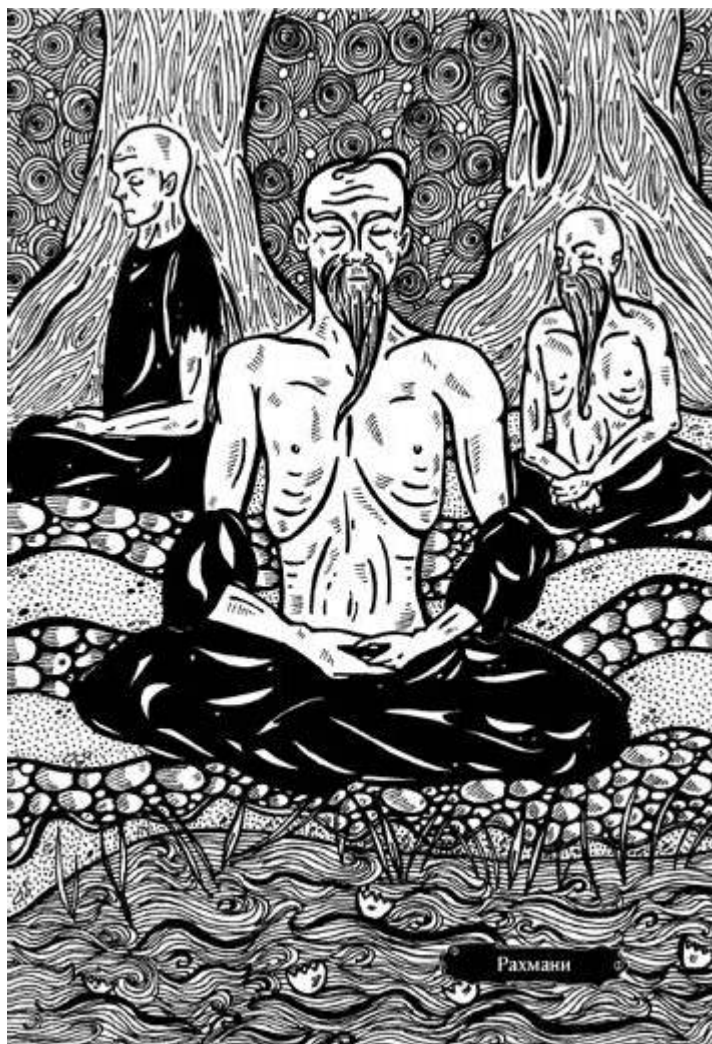
*Не мий ногу ногою,
Не тий воду рукою!
Йик би не лук-чеснок
И не оделен-зілля,
Мати би сина
На світ не сплodiла!*

Племета

На гуцульській частині Богородчанщини (села Гута й Пороги) з уявленнями про *русалок, майок, мавок* тощо співзвучні оповіді про ще одного демонічного персонажа — так звану *племету*: «Племети такі. Чи снилось шось, чи показувало, людей пуджело, а зараз того нема. Племета — така лиха якась душе. Є таке, шо тебе хтось кличе. А як тебе шось у сні кличе, аби сі не обзивав. То кажут, шо то мавка якась, шо то може вікликати. Ось туйво на тим потоці, отуй дівку виділи в вінци, у білій сукенци. Казали, шо то русалки. А я таку стіну білу виділа... То називали не русалки: старі люди казали, шо то мавки. («А то не те, шо майкó?» — В. Г.) Майки, майки... Ото як в дитини, та й великих, такі червоні, чорні тверді груди пороблятьсе, то кажут, шо то майка сце. То то рвали майє (ну, то, шо на свята Зелені маят, той лист), і мама казали мачети в молоци і прикладати до грудей, бо то майка». [\[1603\]](#)

Про племету відомо, що це страшна істота в білому вбранні (у білому уявляють і русалок та ін.). Вона лякає людей уночі і вводить їх у блуд, гукаючи на ім'я:

— *«Таке в білому, високе, от як перебираюці. Такі були вечорниці колись. То, ка', вбираєці на племету. Візьме, накине на себе простинь, віреже зуби з бульби, в'зьме миску, поставе в миску свічку та йде отаке. То там гвалтує всьо на вечорницях, шо страшне».* [\[1604\]](#)

— *«Як племета кличе — то не 'бзиватисі — хіба за третим разом можна. Одного цілу ніч водило».* [\[1605\]](#)

У більшості випадків племета асоціюється з поняттям «страх», або ж, точніше, «нічний страх». Назва «племета» співзвучна з назвою «планета», добре відомою дослідникам демонології.

Зокрема, про «плетету» говорили так: *«Племети тоти — просто страх людини. Людина як має страх, то йому всьо привициця. То нема племети ния'кої. Кум мій приходів до мене, шо боявся дома спати (в нього дівчинов сестра померла). Я його веду, а він каже: «Диви — на дверях Анна стоїт». А я не виджу. Так, страх мав».* [1606]

Схожі характеристики й у «планети»:

— *«Як місяць настає або сходить, то тогди ходит небіщик, а як когут запіє, то щезає, то планета».* [1607]

— *«Планета — то така сила невидима, вона все водить, аж не трафляться люди та його не вирятують».* [1608]

— *«Сотона», або «планета», — то є «блуд», який сплячу людину може витягнути й водити полями і лісами».* [1609]

Згідно з матеріалами А. Онищука, *плететами* називають таких персонажів, як *чорти, нявки, мерці, топельники, повісельники, опирі чи відьми*, які в зміненому вигляді ночами «смішкують» і страшать людей. [1610]

Загалом же варто зазначити, що «плетета» найбільш віддалена від загального образу мавок / майок / русалок та деяких інших персонажів. Усіх їх об'єднує насамперед походження від «безпірно» померлих (дітей), зовнішність (маленькі діти, гарні дівчата в білому вбранні), місце появи (озера, річки, ліс), поява у визначений час (на Зелені свята, перед днем Івана Купала), танці з ладканням і специфічними співами, мотив стосунку до малих дітей (який виявляється в заповідюванні їм шкоди чи в підміні дитини на свою), мотив любощів чи одруження з живою людиною, мотив зв'язку з рослинним (а подекуди й із тваринним) світом тощо. При цьому уявлення про цих істот нерідко відрізняються лише окремими нюансами. Наприклад, русалкам не притаманні такі ознаки, як відсутність спини чи властивість ссати груди.

Отже, не дивно, що люди нерідко об'єднують цих персонажів у своїх висловлюваннях чи не можуть визначити різницю між ними:

— «Як дитина помирає нехрещена, то з неї русалки або мавки виходили». ^[1611]

— «Або мавки по озерах колись залоскочували хлопців — говорили тоже в легендах, що в озерах були мавки. І русалки тоже залоскочували, тоже, казали, так само. То в нас тут в Малих Бережцях так розказували. Ті русалки і мавки — то були якісь такі суцества, навіть не знаю, як ото пояснити...» ^[1612]

Стосується це й дослідників народних уявлень. У працях В. Гнатюка, наприклад, бачимо певне ототожнення богинь із лісницями й мамунами, а мавок — з нявками й бісицями, ^[1613] так само богинь і бісиць із русалками. ^[1614] Ю. Шнайдер паралельно використовував

назви *майки* й *богінки*, зазначивши при цьому, що в народі відповідних персонажів усе ж називають *майками*.^[1615] Дослідник, спираючись на матеріали, зібрані на Гуцульщині,^[1616] указав на те, що *майки* в розумінні бойків є тим самим, що й *лісні* чи *мави* в гуцулів.^[1617] Я. Фальковський відзначав збіг в образах *бісиці* й *лісиці* (*лісної*): обидві виглядають спереду як жінки, а ззаду видно утробу; можуть «чіпити» й згубити парубка чи мужчину. *Лісна*, окрім того, має ще й ознаки духа лісу — «владсть над лісами». Походження цих персонажів із душ «безпірних» дітей дослідник, однак, не зафіксував.^[1618]

Чугайстер

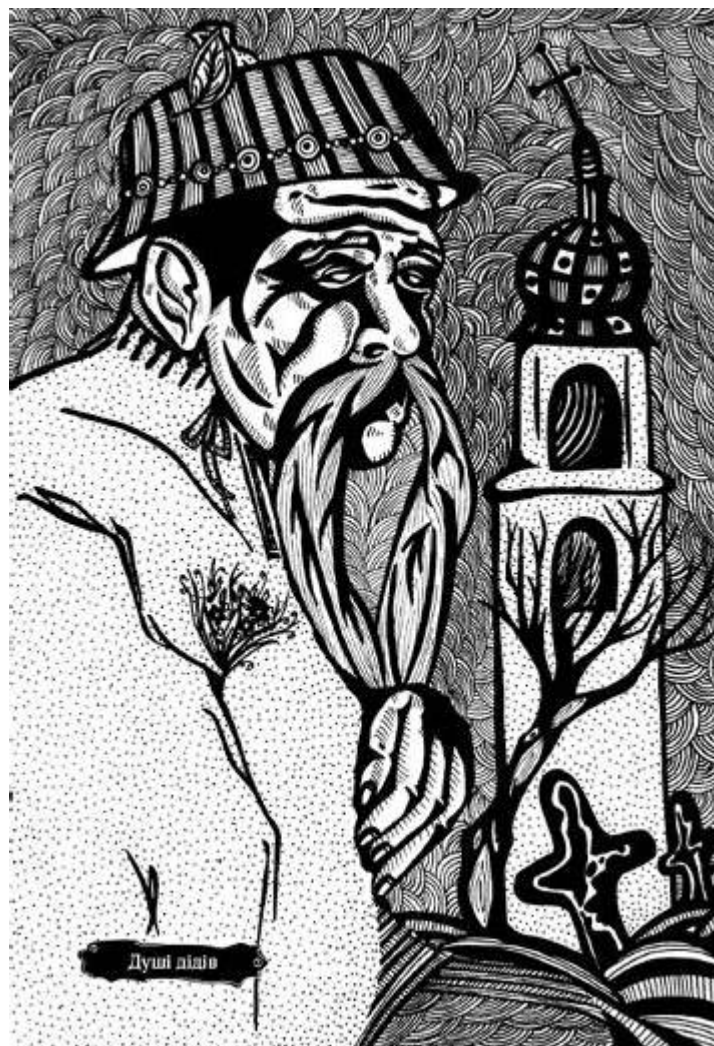
У міфологічній традиції гуцулів нявок, бісиць та лісних об'єднує ще одне: ними нібито харчується **чугайстер** (чи *чугайстрин*, *лісовий чоловік*). Згідно з матеріалами багатьох дослідників,^[1619] чугайстер — це своєрідний лісовий бог (один із трьох або семи братів), що постійно блукає лісовими хащами.

Походження назви персонажа пов'язують із *суга* — 'засідка, чати', від якого походить дієслово *чигати* (також *чуга* в галицьких верховинців — різновид свитки без рукавів та коміра з кошлатого з лицьового боку сукна).

На свою жертву чугайстер чатує в купі листя. Упіймавши нявку, «приступає» її ногою й розриває навпіл. М'ясо смажить на ватрі лісорубів чи пастухів. До людей ставиться прихильно, може навіть оборонити від шкоди. Іноді запрошує людину до танцю, проте потім відпускає.

Чугайстер має людську подобу, поставний, широкоплечий, лише високий, як «смерека» (ялина) і порослий густою сивою шерстю (іноді зображуваний одягненим у біле вбрання).

Згідно з однією з легенд, на чугайстра перетворився чоловік, якого закляв сусід. Людина не може його вбити, а хижак — з'їсти, «бо так йому пороблено».

«Безпірні» діти

Окрему групу демонологічних персонажів по всій території України становлять викидні, страчені матерями, мертвонароджені або померлі одразу після народження діти. Таких дітей називають по-різному: *безпірні* (оскільки померли дочасно, «без пори»); *потерчата*, *терчата*, *потеречукó*, *потерчукó* (потрачені матерями), *страччита*, *стратунó* (страчені матерями); *некщєники* (бо померли без охрещення); *зрónки*, *змітки*, *вóкидки* (у значенні «скинутий плід»), *нечесні* (у значенні «недоношені»); також трапляються назви *збігленя'*, *путькало*.

«Безпірних» дітей годилося покропити свяченою водою та дати ім'я їй тільки потім поховати (закопати), інакше Господь їх «не приймає». Іноді встигали покликати священика, іноді дитину при смерті охрещували їй без нього:

— *«То дітина все мусит ся охрестити. Прóміром, нема священика, а треба, бо там в бóльниці чи шо, то самому брати свічену воду і казати: «Як хлопець — то так, як хлопців називають, а як дівчина — то так, як дівчат. Во мня Ойца, і Сина, і Святого духа. Амінь!» І покропити свіченю водов, і все. То як дітина вмерла, то то є ангел».* [\[1620\]](#)

— *«Дитинка, як бачать, шо таке кволеньке, то стараюця охрестити. Ну, як не успіли, то похоронили, да і все. Ім'я дають, якщо дівчинка, — Єва, так і похоронить. В мене першій хлопчик родився нежівий, то його назвали Адам. Воно — анголики, то ж воно ж не нагрішило нічо'».* [\[1621\]](#)

— *«Його закопуєш, — і казали: «Цьой звецца Іван, дєвчинка — Мар'я».* [\[1622\]](#)

— *«Ну, то ж якщо нехрещаний — все 'дно ім'я даєш. Вмре. Десь малесейке, от не успєв, народив, да їй вмерло. До їй всьо 'дно вже ім'я даєш. Прамо так — даси [ім'я], яке ти хочеш. Да їй запишеш у книжечку, да їй вже читаєцца в церкві».* [\[1623\]](#)

— *«Нехрещені діти... о-о-о... — їх треба похрестити — край. Тому шо їх янголи не будуть обслуговувати. [Як тільки народилося і зразу померло.] Ну, таких діток... Одначе вона принесе... із могóлки*

землю візьме, і батюшка їй похрестить. І положіть на мógилки землю. Береть в жменьку земельки, і піде в церкву похрестить, і положóть знов на мого́лку. Щітаєця, шо воно вже...»^[1624]

— «Дитину ховали на цвинтари, але як видьє, шо дитина вмирає, — само хрестило. Коло родини ховали, але ксьондз не ховав. Як нехрещене, то клали в ящик, і таке біле, як крижмо, клали, і казали, шо так і так називає сі». ^[1625]

— «Нехрищених — на цвинтарі рядочком скраю'. Хоть воно й нехрещéне — то водичков свіченев і ім'є дают». ^[1626]

З цього приводу подекуди вважають, що «як дитя вродилося і не закричало, й померло, то воно йде, як анголеня. А як закричит — то вже грешне. То вже можна хрестити». ^[1627]

Нерідко кволе немовля охрещувала безпосередньо баба-повитуха або й мати. Якщо не було освяченої води для охрещення, посипали хоч піском чи землею, а вже воно мало ім'я. Коли ж дитина виживала, обряд хрещення повторювали в церкві за всіма канонами.

Якщо дитину поховали неохрещеною, її душа не має спокою й «проситься», щоб їй дали ім'я, «просит хреста», «плаче» в тому місці, де її поховали (закопали), зокрема на «могілках», у лісі тощо; падає на землю зорею; літає пташкою або вогнем; «піньчить» із палаючими дровами тощо:

— «Потеречукó на ті діти казали, шо то появлялися». ^[1628]

— «То, казали, літали нехрищані. Потерча називали. Огнем літало». ^[1629]

— «Потерчата — то ті діти, шо десь жінка, може, шось подвигала, та і та дитина така маленька уродилася. То тоже вони вночи, кажут, шо можуть вставати». ^[1630]

— «То коли дитину нехрещену поховати, то кажуть, шо її душа буде блукати по лісах». ^[1631]

— «Ну то кажут, шо літало. Летит у повітря просит хреста, нехрещéне». ^[1632]

— «Кажут, шо ходит і просит хреста». ^[1633]

У такому разі потрібно було помолитися за їхні душі й «охрестити», дати нещасним ім'я:

— «Як чуєш, шо десь плаче дитина, то треба стати їй за кума — похрестити: «Як пан — то Іван, а як панна — то Ганна». То воно

плаче, як його нехрещеним закопали. Воно плаче, бо йому нема ім'я. Перед тим, як хрестити, треба «Отче наш» перемолитись».^[1634]

— «Ми з кумою приїхали з Сарнов у дванадцять часів ночі. Якраз в двенадцять. Мі доходим до могілок — а вона вельми боялася, а це була зима. Вона так боїца, а я йду, і такіє у нас три собачки, все трі одинаковіє, ше до могілок не доходимо — бегають. А вона: «Мар'є, якіє собачки бегають». Я їй нічого не кажу. І вони бегали-бегали, вперед нас, усе бегають-бегають, і добегають до могілок до ворот — і як закричить три раз голосом, таким, шо аж лєс лягає. Так закрічало. А я ж давай уже хрестіца да Богу моліца. То вона так ізлякалася, шо я ей ше ляк ішептала послє. Человечим голосом прамо: «Уга-га-га!» По-дєтски заплакало, то я подумала: «Як хлопец, то Одам, а як дєвка — то Єва». Мо', яке закопанє без ім'я, бо бувало таке, шо аборти робіли да закопали на могілках».^[1635]

— «То я робіла ж, бач, на фермі, то йшла через мост, та казали, там все лякає. А то кричить, а то бежить, а то таке. Так дитя кричить. А там, казали, малє дитя закопали, да нехрещене. І Романиха була з Рудні. Стала, перехрестилася да каже: «Як хлопчик, то Одам, а як дєвочка, то Єва». Сонечко якраз було на полудні».^[1636]

— «Як вродисі нечеснє, то кропили свяченою водою, — давали му імнє. То то ніби потерчук, але вжє як йому дадут імнє, і покроплят, і змовлят «Вірую», то вжє воно...»^[1637]

— «То як летит птах, шо дуже пищит, то має 'го перехрестити: «Як єсь син — то Йіван, а як дівка — то Мариня». То будь-який птах. Як він клокаче коло вас і клокаче, то...»^[1638]

— «Моя баба розказувала, шо дитину [одна там] дєсь закопала. А воно проросло, скіко там пробуло, а потом воно вжє летіло, тої дитини душа, та просило: «Ксту!» А баба казала так (як воно летіло і «ксту», «ксту», так баба казала так): «Як пан — най б'де Іван, а як панна — най б'де Ганна». То таке, як той ангел, як той дух — я би вам то не повмла».^[1639]

— «У нас (ну, вжє нема тих людей) коло сеї вулиці іде жонка од сестри своєї ввечері. І як вона якраз, каже, минула дорогу — і дитя плаче. І так шелестить, каже, коло менє се сім. А вона, каже, йду ди й думаю, як це то кажуть? Каже, як подумала — а, це треба

подумать, шо як пан — то Іван, а як панна — то Ганна. І всьо — і больш нічого. І стала ходить, і больш не те...»^[1640]

Як бачимо, зазвичай «безпірних» дітей називали іменами першопредків: «*Як хлопець — то Адам, а як дівчина — то Єва*». Не менш частотною є й формула «*Як пан — то Іван, а як панна — то Ганна*». Водночас могли називати їх інакшими іменами:

— «*Якшо, допустім, народіца дитя маленьке і його не охрестили, поховали, то потім іде чоловік, і воно його просить ім'є: там, святий Іван, чи Петро, чи Марія*».^[1641]

— «*В'но як хоче ся вхрестити, то воно пищит. Во, наприклад, горит в кухні і з'ачне піньчати. Тоді, кажут, перехрестити: «Як ісь хлопець — будь там чи Ос'он, чи Гриць, чи Данило; а як дівчина — будь Ганя чи Кася». Н'єраз так вогень піньчит. То називали «зронки», шо зронила жінка. То казали, жо як зронила, то пізніше воно йшло і просилося, піщало бидто*».^[1642]

«Безпірних» дітей охрещували, кинувши хрестика із яких-небудь травинок, що так хрестиком і лежали на дорозі, і давши ім'я:

— «*Паки, паки, шоб ти звалося... як там вже ім'я скажуть*».^[1643]

— «*Нехрещані — то казали потерчуки. Казали, шо навіть ходило і плакало за хрестом. То несли на той гріб хрестика, положили з патичка чи що, то вже не плакало*».^[1644]

— «*Діти просять хреста, то брали соломку, складали н'авхрест і к'одали*».^[1645]

— «*То на те, шо [померло] неохрищане, то кажуть пущькало. Роблять якогось христа і кидають його на дорогу, але я не знаю як. Беруть патички, два докупи зложили і кинули на дорогу. О, кинуть де-небудь на дорогу. Воно ж нехрищане, воно ж не має христа*».^[1646]

— «*Колись балакали, шо дитина десь плакала, бо просила хрестика. То йшли до церкви, купляли хрестика, клали його десь там*».^[1647]

Кидали такій «безпірній» дитині і якусь шматинку «із себе», зазвичай хустинку:

— «*Ті дітки, шо нехрищені, йдуть до злого. То буває: в ліси чи де вночі плаче дитинка, то воно просит хреста. То називали: «Як хлопчик, то хай буде Адам, а як дівчинка, то хай буде Єва». Але треба*

кинути шось із себе — хоч шнурочка якого, чи платка, чи шо-небудь— і всьо, вже воно більш не плакатиме». [\[1648\]](#)

— «Як панна — то Ганна, а як пан — то Іван», — шось кидають, чи платка, чи шо». [\[1649\]](#)

— «Потерчата — що їх мами вбили. Як є — в воздусі така нечиста сила летит і кричит: «Хреста, хреста!» — то кажут, аби хустини врізати або що, і кинути так тканину, і перехрестити, і воно буде хрещене». [\[1650\]](#)

— «Нехрещені — казали, що в повітря могло щось таке летіти і просити хреста. Тоді брали хустинку чи якійсь кусочок матеріалу, перехрещували, казали: «Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Раб чи рабиня...» То воно, казали, що так летить догори, до тої душі. І вже та хустинка зникала і тихо ставало там у хмарах». [\[1651\]](#)

— «То колись так було давно. Не раз іде в повітря і кричить: «Христа! Христа!» — то це дитина нехрещена вмерла. І тоді, як маєш, що маєш у себе, кинь. Оце візьме та дитина, — вона буде наполовину хрещена. Хто-небудь її може почути і в будь-який час року. Вона летить горів, вітер дує, з вітром так летить». [\[1652\]](#)

— «Таке було, що йде кричить «хреста». То що маєте на собі — кидайте: «Як пан, то будь Іван, а як панна...» [\[1653\]](#)

— «Ставалося, що просила хреста, — моя баба вийшла надвір та й стоїт, а так як ніби йде у повітрі та й каже: «Хреста, хреста!» — а баба як мала хустку на голові таку, так зняла та й каже: «Як пан — будь Іван, як сь панна — будь Анна», — і хустину вергла — вже баба не виділа тої хустини, вже баба охрестила». [\[1654\]](#)

— «То їх охрестити треба, як почувеш, а таке деколи буває, то так старі люди розказували. Треба їм платка кинути і приказати шось, але я того не знаю, то треба старших питати». [\[1655\]](#)

— «Некщеники — то нехрещені діти. І буває, що по́тя летить і просить ксту. І то треба таку рубатку кинути, полотна чистого кусок, і дати 'му ім'я: як ісь хлопець — Іван, як дівча — Марися. І воно візьме і полетить». [\[1656\]](#)

— «Буває таке, що чуєш, та' гі вітер повіє і чуєш, що «Хреста! Хреста!» Шо то дитина нехрещена, вона просить хреста. Треба, якщо маєш платочок, тканину якусь, хустинку чи шо, кинути і сказати, що хрещасця... чи «На тобі на хрест»... Отако». [\[1657\]](#)

— «То будете йти вночі, почувете, як летить птаха і кричить: «Хреста! Хреста!» Я то сама лічно чула. То мати коло себе хустинку чи фартух вдерти, і кинути, і казати, як дівчинка чи хлопчик — на тобі ім'я'. Стр'аччіта». [\[1658\]](#)

— «Ну, як лякає таке-от, кажуть, от, часом, дитя, що нехрещане помре, ідеши — кричить, то тре' кинуть шось. Тому, що воно та' як просить, що кинь. Тре' кинуть. Чи якого платочка, чи шо-небудь треба кинуть йому». [\[1659\]](#)

За однією з версій, полотнинку кидали, щоб «безпірна» дитина могла «прирядитися»:

— «Як зора падає — перехрести її: там... Іван, Степан, Марина, Катерина чи єк. Ім'я дай. Трапку кинь. Онучку хоть яку, щоб було в шо

прирядитися йому. Воно голенькеє. То як жінка родить без пори. То він не принімає, вони зорами падають. Безпірні — которі без порі вони. І їх посвятити водичкою, і ім'єчко дати — тоди закопують». [1660]

— «Як ідеши і чуєши, шо плаче, то передери платочка і кинь. Воно хоче вдітиса, бо ж воно голе. Хтось поховав дитину цю». [1661]

Водночас достовірнішим є пояснення, що полотно виконувало функцію крижма:

— «Як нехрищена дитина, і буває так, шо прилітає якась пташка і дуже крепко співає: «Ухрести, ухрести, ухрести...» То й мені таке було раз в Славуті. А одна баба каже: «Візьми платочка, поклади і пумолися «Отче наш», і побачиши, шо буде». Я так і зробила. а ця пташка прилетіла — і за цього платочка, і полетіла. «Оце, — каже, — вже в нього є крижма». [1662]

— «Казали шось, шо кидáli крижмо, бо нехрещёне». [1663]

— «Кажут, шо то летит тото і та', гі птах... І ти, хто видит їх, має сі за ту душу молити. І крижмо кидати, що має коло себе». [1664]

— «То колись так казали, шо просять хрещення, і треба їм кинути платок свій і сказати: «Якшо пан — то Іван, якщо панна — то Іванна»... А той платок— то як крижма, то ше як його кидаси, то треба перехрестити». [1665]

— «Кажут, що десь в облаках плакало. То треба десь, як маєш носовик чи навіть сорочки наволок, то урвати і кинути на крижму, аби була крижма. І кажут: «Як дівочка — то будь Марія, як хлопчик — будь Йосафат». [1666]

За можливості в хустинку ще й зав'язували гроші: «Йшли ми ворати на Муравель (бо там все сі муравлі плодят). Воремо, воремо... Дванадціта година: надлітає птах, такий, як голуб, і пише: «Ксту! Ксту!» (хресту — **В. Г.**) А мій батько мав хустоня, і таку сорочку, пазельноцю, шо гроші мав, і взяв ті гроші, зав'язав в те хустоня і каже: «Хрещаєця раб Божий. Якшо хлопець — то Іван, а якшо дівчина — то Марія». І три рази перехрестив, і так кинув, і то як то хустиня хопóло і три рази ся обернуло, каже: «Біг заплата! Біг заплата!» То, знати, яка дівка чи жінка задушила ту дитину, а не перехрестила». [1667]

Подекуди попередньо перевіряли, чи «чиста» душа потребує допомоги, чи, може, яке «нечисте» лякає: *«Розказували, що воно будьто пташкою перекидаєця лётає да просить хресту. Кажуть: «Кожне хрещене Бога хвалить». Як воно скаже: «І я хвалю'», — то кидáють якусь ленточку чи що одирви — і воно бере то в дзю'бу і несе».* [1668]

У більшості випадків крижмо кидали в повітря, однак часом пускали за водою: *«Казали, що навіть люди так що на Дністрі б́ули, і кричело... ну, та' гі їм здавало сі, що кричить воно: «Хреста! Хреста!» Пташка в́йкала. Та й не мала нічо' коло себе, та й колись такі фартухи носили білі, півка — називали, то вона відрізала від себе та й каже: «На, називай сі, там, Місько... Як ти хлопець, то будёш Михайло, а як дівчина — то будёш Варвара, чи як там». Так що ніби вкидала з себе тото на воду і хрестила так, таке казала. То чось воно на воді появ'єло сі. Таке я чула, але не виділа я такого».* [1669]

Трапляються варіанти, згідно з якими крижмо потрібно було скропити кров'ю з лівого мізинця:

— *«Треба з лівого мезинця пустити кров на платок чи якусь шматку, і викинути, і приказати: «Якщо дівка — най буде Марійка, як хлопець — най буде Іван». І та хустинка ся підійме в повітря, то вже для тої дитини».* [1670]

— *«Казали, що ті нехрещені діти стають тирчатами. То вони літають по землі і просять хрещення. Як тако йдеш і чуєш шось таке, то треба платочок свій взяти, пустити на нього крові з мезинця лівого, кинути вверху і ще приказати: «Якщо пан — то Іван, якщо панна — то Іванна», — то так як ніби похрестив».* [1671]

— *«Як помирали діти нехрещені — то потерчата. То як по лісу йдеш і тобі чується, що тебе хтось кличе, то треба було кров пустити з лівого мезинця на платок якийсь чи тряпочку і викинути вверху. І ще треба приказати примовку: «Як пан — нехай буде Іван, якщо панна — то Іванна». І той платок аж летить».* [1672]

— *«То ж маленькі душечки, тільки вони без хреста, то вони по землі літають хрещення собі просять. То як чуєш де який голос дитячий в лісі, то треба свій платок викинути, тільки на нього маєш кров з лівого мезинця пустити і приказати примовку спеціальну, то як хрещення».* [1673]

Подекуди як крижмо подавали щось бідним дівчинці чи хлопчикові, що нагадує подавання «запростибіг», вгодне душам покійних: *«Як ис пан, то будь Іван, а як ис панна, то будь Анна». І крижмо треба дати. Треба якійсь бідній дівчині чи бідному хлопчикови такому щось дати: хоч хустинку, хоч сорочку».* [1674]

Іноді ж «безпірних» охрещували освяченою водою або сіллю: *«Як хресту просить, треба свяченої води або соли свяченої — покропити і не вбертатися».* [1675]

Душі «безпірних» дітей можуть нібито виказувати свою присутність і своєрідною піснею, у якій звинувачують батька чи матір. Почувши таку пісню, їх, як і в попередньому випадку, мали «охрестити»:

— *«Говорили, коли дитина нехрещена, її душа літає, як птах, і каже: «Моя мама не прощена, що я хожу нехрещена», — це коли дочка народиться. А як народиться син і є нехрещений, то він каже: «Мій тато не прощений — я літаю нехрещений», — то тато має великий гріх».* [1676]

— *«Про нехрещену дитину кажуть, що то летит такий якийсь птах і каже: «Бодай моя мама була не прощена, що я вмерла нехрещена». Тоди треба кинути чимось за тим, хустинку якусь абощо пустити на вітер за тим».* [1677]

— *«Казали такого, що... «Йой, — каже, — я раз ішла, а то так дитина дуже плакала...» Вночі ніби. І як дівочка вже, то каже: «Бодай моя мама не прощена, що я ходжу нехрещена». То треба кидати, що маєш, навіть хустку, щоби на крижму».* [1678]

— *«Якщо «стратче» було дівчинкою, воно промовляє: «Бодай мама не прощена, що я вмерла нехрещена», — якщо ж хлопчиком: «Бодай тато не прощен, що я умер нехрещен».* [1679]

З окремих розповідей дізнаємося, що іноді, чуючи співи «безпірних» дітей, чинили так само, як і під час зустрічі з «нечистою силою»: хрестилися й промовляли своєрідне закляття: *«Казали колись, що як нехрещена дитина, а люди йдуть з грибів чи з ягід, та й ту[т] в нас [було таке], злапаються за руки та й дуже співають, то ті діти, котрі нехрещені, та й дуже співають... Хреститисі, похреститисі три рази та й каже сі: «Йди, не зачіпай».* [1680]

Тему стосунків між страченими дітьми та їхньою матір'ю почасти розкривають варіанти такої оповідки:

— «*Колись в нас розказували, що насправді таке було. Одна жінка гуляща була. І вона діти свої гет викидувала, не родила. А як прийшлося, пішла до священника сповідатися. Каже: «Яку мені покуту дасте, бо я грішниця велика?» Та й розказала священникови, що вона троє дітей гет викинула (колись бабки тратили). А він тоди їй задав покуту таку. Каже: «Купи три крижми, засвіти три свічки, йди в каплицю, вклекай, засвіти свічку, молися. Якщо тобі твої діти простят твої гріхи, то тоді і Бог простить». Вона пішла в каплицю, засвітила свічку, поставила так на стіл тоті крижми і моли сі. Дивиться — йде (тоті діти на тім світі повиростали великі), йде хлопець в галстуку (але священник ще сказав, аби вона сі не обзивала до них нічо', бо як обізветься, так вони її душу і забрали б). А такий гарний хлопець, великий. Каже до неї: «Дякую тобі, мамо, — і ту крижму бере, — ти мене гет викинула, а я мав бути лікар великий. Але я тобі прощаю твої гріхи». Вона сі нічого не обзивала. І йде дівчина знов. Дівчина гарна така і каже: «Мамо, я тобі тоже прощаю. Я мала бути дуже вчена, але ти мене не хотіла». Потім ще одна дівчина підійшла і каже: «Я тобі тоже прощаю. Я мала повіситися, не своєю смертю померти». І так вона прийшла і ксьондзови розказала».* [\[1681\]](#)

— «Ну то, що вмерлих Великдень є... То ж Паска, вмерлих Великдень, вони ж на Паску ходять, в четвер після Паски. Казали... стари люди розказували: йдна жінка потратила троє дітей. Чи аборт, чи як вона... потратила троє дітей. І вона по їх плакала. І кажуть: «Іди до церкви, і ти своїх дітей побачиш». Ну, то стари люди розказували, і вона пушла, сіла пуд церквою і дивилася — наперід іде чоловік, обкований ланцюхами, друга йде ззаду, несе дитину на руках, а третій іде з кадилом позаду. Та й за тих двоє: перший би був злодій, а друга байструки водила, а за того гріх, що батюшка як був би — послідний з кадилом ішов. Таке... стари люди говорили. Ну, побачила, що би було, на вмерлих Великдень».^[1682]

Подекуди вважають, що чути прохання нехрещеної душі можуть лише побожні, щасливі люди:

— «Як людина побожна, щаслива, то та людина вчує, як те дитя просить хреста». [1683]

— «То треба, аби щаслива людина така, шоби вчула та й кинула крижмо. То не кождий може таке видіти та й чути, то треба ще бути щасливому». [1684]

— «Казали, що та людина щаслива, аби чула нехрещеної дитини». [1685]

Варто зауважити, що на Західному Поліссі часто вважають: саме такі, «щасливі» люди, можуть бачити русалок.

В одній із бувальщин прохання неохрещеної дитини нібито чув «темний» (сліпий) чоловік. Можливо, що в контексті відзначеного вище ця обставина також відіграє певну роль: «Бўло в нашому селі, шо був темний чоловік, він грав по весіллях на скрипку. То троєські ті мўзики. І він йшов вночó з весілле', та й дуже чув крик, писк, шо кричело в повітря: «Хреста! Хреста!» І він зірвав з себе якусь одежóну і перехрестив во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, там на ім'я' дівчини і на ім'я хлопці, і кинув тóту одежóну у повітрі, і другий день ходили люди шукати тої одежóни, і тої одежóни не бўло. І то вже перестало пищети. То казали, шо якщо дівчина зробила вборт, нехрещéна дитина, то вона просила хреста. Вона пищела, бо її лапáв той скаменіжник, забирав її до себе». [1686]

У с. Самари, що на Ратнівщині, одна з респонденток розповідала, що в них була «блаженна» жінка, про яку всі думали, що вона «не в собі». Аж перед смертю та призналася, що Господь нібито дав їй дар охрещувати «безпірних» дітей, голоси яких вона чула, водночас заборонивши кому-небудь про це говорити, — і цей хрест вона несла все життя.

Якщо до семи (рідше — до дев'яти) років душу «безпірної» дитини охрестили, то «вже, може, десь далеко, але буде Богу свічку тримати. Вже стає ангелом». [1687] На Зарічненщині вірили, що душі таких немовлят плачуть, прохаючи охрещення, щосім років. [1688] Якщо ж «безпірному» немовляті ніхто не дасть імені упродовж семи років чи після того, як тричі «поплаче» намарно, воно переходить у «бе'си», в «чурти». Відповідно, на місці поховання «безпірних» береться «віт'ор», «крутит»; у такі місцини б'є грім:

— «Сім років та дитина є, за сім років вона переходить, всьо. Якщо ви не перехрестили, воно стає тим цілим Фидьом, тим [злим]

духом». [\[1689\]](#)

— «Нехрещені і жертви аборту йдуть до злого, вихорь крутять разом із злим і недоношені дітки, як їх не ум'янить». [\[1690\]](#)

— «Через сім років — то грім б'є на них. Через сім років, як ніхто його ни... Буває ж так, шо дехто як плаче на мógилках. То берут хрестика кóдают — на йменне, там: «Паки, паки, щоб ти звалося...» А на них потім грім б'є, як ніхто мня не дасть. Хрестики — із трави тої, шо на дорóзи. То говорать, шо то вони і крутят [вихором]». [\[1691\]](#)

— «То тиї чортó, вони робляця з людий. То тиї вбортó: кинеш ту дитину, а воно ж нехрищане. Воно просит христа, плаче. Треба шо є в кишени — чи гроши які, чи який платочок— ти кидай туди, де воно

плаче: «Єк хлопчик — зваця раб божий Єдам; єк дівчинка — раба божса Єва», — і вже воно йде до Бога, бере той подарочок, і воно вже раде. То воно і плаче, і ще зорюю падає з неба. Ото тоже дитина христа просе. І вже як нхто не вхростит ту дитину, воно вже переходит у бє'си, в чурти. Ото їх і грім б'є. То воно так ходит, поки ни вхрестят». [1692]

— «То ті вборти ховали, де могла запхати. То воно годуєця дев'ять днів, а потому, через дев'ять років, воно дістало свою силу і пішло. Якшо воно не має хресту, то його святий Михаїл кропит — громом б'є». [1693]

Про сприйняття потерчат як ворожих людині демонічних істот свідчать і матеріали Ю. Шнайдера. Згідно з ними, «стратче» — це дух дитини, котрій мати вкоротила віку, а водночас диявол, який страшить людей. Душі таких дітей бояться нібито блискавиці, яка їх вбиває. [1694]

Місця, де закопано «некщеника», вважають «нечистими»: «Вже тото недобре там, як де дівка дитину вродит і сховає». [1695] У таких місцинах береться блуд: «Блуд бересі навіть отут, на горбу. Там у фронт були еваковані, і були беременні, і там закопували... Я іду там раз, а там така границі, та й я йду, а там так: «Хресту-у! Хресту-у!» Як я на землю, а воно шось таке голе як жєба, і кричит: «Хресту-у! Хресту-у!» А я думаю, шо це таке? А потому собі нагадала, шо це таке може бути. І говорю: «Вірую», — і перехрестила сі, і ту хустку, шо на собі мала, роздерла, та й кажу: «Як хлопець, то будь Василь, а як дівчина, то Марія». І молюсі, осьде аж до каплиці, і вже ніде не показувалось. Ну то це я сама виділа. А це десь коло дванадцїтої. А то не можна розказувати, бо може бути який страх чи шо. Аж на третий день розказувала». [1696]

Такі «пляци» недобрі для будівництва хати: «Хтіла мама будуватись. Вже навіть тако фудáмент закодали каміннем. І кажут: «Воно мені ніяк не йде». Кажут, у Вині жиє жінка, шо... Пішла баба, взяла землі з того місці, і жінка тако подивиласі і каже: «Жіночко, тут не будуйте хату, вже гет це розкидайте будуйте вище, бо тут недобре». А відтак розказували, шо там... якесь б'уло весілє чи толока, і так челідь в болоти дитину затоптала». [1697]

В оселі, де є неохрещені до семи літ «стратчата», «діти не годують ся, а мруть». [1698]

Нерідко місця поховання «безпірних» були неподалік від обійстя чи й безпосередньо на обійсті, адже ніхто не хотів, аби сторонні бачили, що ти щось ховаєш. Наприклад, «завитка» («нечесна» дівчина) могла заховати свій «гріх» на межі, у порохнявому дуплі дерева, на вуглі хати, під трам (сволок), під поріг і навіть під долівку в хаті, прикидавши від стороннього ока дровами (раніше долівка вся була в ямах від того, що господар взимку рубав на «ковбиці» дрова, так що можна було непомітно заховати «зронка»). Звідси й походить спорадичне вірування, що саме з «некщеників» виростає *годованець*.

У Карпатах вважали, що неохрещені потерчата з часом стають *русалками* або *майками*, *нявками*, *лісними*:

— *«Коли дитя «прийде на світ нечьисне», себ то без життя, або хоч живе, а умре не хрещене, то душа його тиняє ся опісля горами й лісами, «клинє своїм родичам та кличе ирсту»... «Як би тото хтось зачуў, та аби верг, шо має на землю — ци би платок йикий, ци би и удраў из сорочки кавалічок та аби верг и аби казаў: «Йикис хлопец, то ирцу кі христом съветим и даю ти на име Иван (ци як там), а тіўчы, то Марійка (або як)», — и тогди, як верг тот платок, а оно собі здойме и летит до Бога. Буває однак, що і сім літ промине, а душа дитяти не найде чоловіка, що поступив би так, а тоді іде вона на Няўку».* [1699]

— *«Йик дівка учинит дитину, а закопає її в землю в лісі, а тота дитина перетрива 7 рік у землі, кличе вона хреста; йик хто учує та схрестит, то з неї не буде лісницьи, а йик ніхто не вчує и не схрестит дитину, то робит си з неї лісна-лісницьи; крижми вона не має; перед її покритий, а зад ні».* [1700]

— *«Як діти помиралі нехрещені, та казали, шо то русалки. («А потирчата не казали?» — Л. О.) То такі теж. Як мале, то ше потирча, а як виросте, вже дівчинка велика, то стає русалкою».* [1701]

— *«Майки — то ті дівчатка, які помиралі нехрещеним. То ж колись абортів не було. То вродить десь, у шматку заховає, і все. То казали, що таких багато було. То душечки є, а хреста нема. То ті діти і є тирчата. А коли вони виростають, то стають майками».* [1702]

— *«Я знаю, казали колись, мої тато казали, шо не раз вийдут — і так летить щось і плаче... («А як ніхто не охрестив, то чим потім та душа ставала?» — Л. О.) Майкою».* [1703]

На межі Бойківщини, Гуцульщини й Покуття, у Богородчанському районі Франківщини, подекуди взагалі ототожнювали потерчат і русалок: *«Казали, що діти нехрещені — то русалки, або потерчата»*. [1704] Характерні для цього району й уявлення про русалок як померлих без хреста дітей:

— *«У нас в селі говорили колись, що ті русалки десь коло річок. Люди такі давні, старі говорили колись, що ті русалки беруться з тих дітей, котрі нехрищані. З тих, що їх не хотіли, чи так нехотячи (мати скинула). То казали все, що на Івана їх можна було бачити. Один день. Шось вони там співали, вбрані були в якомусь білому»*. [1705]

— *«А русалки, в нас такої води нема, а в'ни більше коло ріків. То, кажуть, що то ті діти, що нехрещені повмирали, і на кім світі... То з декотрих — ангели, а декотрі, може, слабші, чи за них менше моляці родичі, і вони русалки. Кажуть, що голова така, як у дівчини, в віночку, а сюди так гі риба, хвіст є. Колись казали, що є русалки. Нікому вони не шкодять»*. [1706]

Схожі уявлення характерні й для жителів Покуття: *«Старі люди приказували, що це ті русалки постають з нехрещених дітей. І вони находя сі в воді. А чо', є багато, що когось тегнут у воду. Кажуть, що вона сі перетворює в птаха, є такий птах, що кричить — Хреста! Хреста! — і в той момент треба якесь ім'я' сказати, менше-більше чоловіче чи жіноче, але сказати треба. Кажуть, що вона перетворюєця, русалка, і в птаха, і... кричить, поминає сі хреста, щоб дати їй ім'я' яке»*. [1707]

Для жителів Полісся й Волині русалки як померлі без хреста діти — це один із найчастотніших варіантів:

— *«Тиї дітки, що повмирали без пори, і вони перетворююця на русалки. То тільки дітки»*. [1708]

— *«Нехрещені діточки, вони йдуть до злого. Будь-які, будь-які, коли вони не вмирають: чи зимою, чи літом, — діти всі стають русалками в Русальний тиждень»*. [1709]

— *«Казали, що недоношені, нехрещоніє діточки оберталися, що вони ангелята-русалочки»*. [1710]

— *«Русалки — то малі діти, які вмирали, і дівчатка, і хлопчики»*. [1711]

— *«Мусово скоро хрестили дітей, бо як вмере, то буде русалка».*
[1712]

— *«Моя тьотка казала, що пшеницю полола в полі, то бігли вони межею. Кричали: «Гух, гух, гух! Соломняний дух! Мене мати породила, в вінці на лавці положила». В білому. Колись то ще лякали дітей, що не йди, що там русалки бігають».* [1713]

Лелет

Оповіді про «некщеників» суголосні уявленням про ще одного колоритного персонажа, який має виразну локальну специфіку. Розповіді про нього побутують в обмеженому ареалі на межі Богородчанщини й Рожнятівщини. Ідеться про так званого *лелета*.

Можливо, саме цього персонажа мав на увазі І. Вагилевич, згадуючи про *лелеків*.^[1714] Разом із тим слово «лелек» у цьому разі могло позначати й лилика (кажана). Зокрема, у такому значенні вживав це слово Александер Брюкнер, указуючи, що «з лелека місцями чорта учинено».^[1715] Більш вірогідним є те, що своєрідним варіантом *лелета* є так звана *перелета*, про яку Я. Фальковський писав, що «*є то душа закопана нехрещена, вона перелітає та й просить Христа. Як хто почує, то повинен кинути зачіпки (полотно — В. Г.), то тому чоловікови нічо не станеси*».^[1716]

Окрім слова *лелет*, говірці окресленої території притаманне й дієслово «лелетати» (*лелет* «лелече»)^[1717] У словнику бойківської говірки, який уклав І. Вагилевич, знаходимо дієслово «лелекати» в значенні ‘схлипувати’, ‘ридати’. Вочевидь, і сама назва «лелет» є віддієслівною.

В одних випадках лелет — це якийсь лісовий птах:

— «*Колись давно казали, що десь по лісах були такі птахи, що їх лелетами називали*».^[1718]

— «*То птахі такі, вони по вечорах по лісах ходять і кричать, як діти. Воно таке, як сова, тільки більше*».^[1719]

— «*Лелет — то то є птах такий у лісі, що він лелече. Колись я була в Сія'нці, робила, то лелетав. Нявкає, так я'йкає, як та дитина. Він у лісі, птах той*».^[1720]

— «*То такі птахи. Вони по вечорах вилітають і кричать дуже страшно, точно як людина. Як колись з роботи ходили, то воно перед тобою скаче і кричить так страшно, то треба тікати, мовчати та йти собі з Богом. То ми потім раніше з роботи почали ходити, поки сонце не зайде*».^[1721]

— «*Сивий, сивуватий, трохи подібний до зозулі і не такий, як сокіл. Птах плаче, як дитина: «Ле-ле-ле-ле-ле...» Кажуть, як дуже*

лелече, то на війну».^[1722]

Імовірно, цим птахом є сич. Так пояснював слово «леліт» і Борис Грінченко.^[1723]

В інших випадках лелетами називали душі передчасно померлих людей: «А колись ми йшли з гóрів, я дівчинов ще, ішла [з]відти з Осмолоди (с. Осмолода Рожнятівського району — **В. Г.**), з гóрів, і ми йшли попід гору, нас ішло три, ми лишилисі поїзда і йшли пішки. Ну ми співали. Ми заспіваємо, а то нам: «А-ле-ле-ле-ле-ле-ле-ле!..» Ми знов — а то знов — понаше'лосі^[1724] нам. Ну та казали, шо вбило чоловіка десь там у лісі недалеко, шо то та душе ни хотіла того співу. Ми прийшли на гору, то сі називав Чортів звір,^[1725] — то як сі звіяли вітрó, як нагнуло над нами вербу, там в кінци мóста, то нас тов вербóв хотіло придушити (Я не дуже щось виділа, — дівки наперéd мене йшли, то виділи, тому що я первак, я перша в мами. А первак роль іграє, і мізинка роль іграє. Нічо' не привиджує сі, нічо' не шкодит так). Той лелет — то тоже якесь таке, як упирь, як душа, тота, шо невчасно... свою смертю людина помирає вчасно, а коли якесь трагічне, то... Може, то той лелет нам тогди глумóвся: «Ле-ле-ле-ле-ле-ле-ле!..»^[1726]

Водночас найчастіше лелет — це птахоподібне втілення душі «некщеника»:

— «Лелети то бóли колись. Казали, шо в лісі є. То як дитину стратили, то воно плакало вночи. Бо воно нехрещéне. Вевкало, гойкало по горах. Може десь завести».^[1727]

— «Коли жінка вродит дитину та й задушит і верже в лісі, то в'на перетворювалась в лелета. На Мукучині (полонина — **Ю. Г.**) багато років лелетав, де була задушена дитина небожков Дубихов».^[1728]

— «Мале, коли складетьсь, голе, трохи поросле пір'ем; зелене, як жьйба, має круглий жьйбічий писок. Крила його подібні до крил летючої миши. Кажут, що коли жінка вродит дитину та й задушит і верже в лісі, то в'на перетворювалась в лелета».^[1729]

— «Птах сей утворює сі з тої дитини, яку мати вродила в гріху й, аби скрити від лю'дського ока пóзир, вівер[г]ла в лісі. Його тьижко увидіти, бо він лелече переважно по нóчах, по півночи; забивається в глуш лісів, де би його не тривожили, та й лелече. Коли люди чують

*його лелетання, то дуже боязко стає, бо він лелече так, як плаче
(стає якимось сумно)».* [\[1730\]](#)

Відьма

Згідно з уявленнями українців, *відьма* — це жінка, котра завдяки надзвичайним здібностям шкодить людям. У різних етнографічних районах України відьму інакше називають *знахурка*, *ворожиля*, *волохшебніца*, *калдуня*, *босорка*, *босурканя*, *череділниця*, *опириця* тощо.

Назву *відьма* виводять від праслов'янського *vedati* — 'відати, знати'. Можна припустити, що в минулому до відьом ставилися не тільки як до ворожих людині демонізованих персонажів. Про людей із надзвичайними здібностями донині нерідко кажуть «щось знає», не обов'язково вкладаючи в це словосполучення негативну оцінку. Водночас відьом, на відміну від інших «непростих», які нібито можуть робити і зло, і добро, уже принаймні в ХІХ ст. сприймали тільки негативно.

Є у відьми й чоловічий корелят — *відьмак* (або ж *знахур*, *ворожбит*, *опир* та ін.). Нерідко відьмаків вважали сильнішими від відьом. Зокрема, вони нібито керують відьомськими збориськами, до них звертаються, аби «відробили» заподіяну відьмами шкоду, тощо. У багатьох же випадках функції відьмака ті самі, що й у відьми.

Уявлення про відьом — одні з найпоширеніших в Україні. Мабуть, немає села чи містечка, де б про цих істот не розповіли ще порівняно свіжу бувальщину. Свого часу такі уявлення стали предметом зацікавлення Володимира Даля,^[1731] Павла Чубинського,^[1732] Івана Нечуя-Левицького,^[1733] Петра Іванова,^[1734] Василя Милорадовича^[1735] та інших провідних народознавців. Уже в наш час ґрунтовну монографію, у якій цей персонаж став ключовим, написала Катерина Диса.^[1736]

Загальновідомим є поділ відьом на «родимих», котрі «знають від себе», і «вчених».

Родимі відьми народжуються від матерей-відьом, з'являються від зносин жінок із чортами. Відьма народиться й після того, як вагітна мати разом зі святвечірньою стравою випадково з'їсть вуглину. Поширене уявлення, що коли в кого одна за одною родяться п'ять (сім, дев'ять, дванадцять) дівчат, то одна з них (чи наймолодша) є відьмою:

— «Де є п'ять дівок, то мусе бути їдна відьма». [1737]

— «Сьома дочка в сім'ї обов'язково буде відьмою». [1738]

— «Казали, що де є сім дівок в хаті, то там є відьма, і вона має хвоста». [1739]

— «То казали мама, що як родиться сім дівок, то сема мусить бути відьма, а як хлопчик семий — то мусить бути опир». [1740]

Також вірили, що «як деўка ўродить деўку, а вона тиж деўкою ўродить деўку, так третья буде ведьмоў». [1741]

Вчені ставали відьмами після того, як «продали душу нечистому», навчилися відьомства з так званої «Чорної магії» чи перейняли знання від старої відьмачки ще за життя або вже за її агонії:

— «Ті відьми були родимі. Могли і навчитися — то такі, що там і мама вміє відьмувати, і баба, то вони і дочку навчать. Воно то ніби і родиме, але вже не те, бо ж вчили її, ту дочку». [1742]

— «А є такі, що опирі рódжені. Напрóмірно, є сім хлопців. Межи тих сім хлопців один мав би бути опирь. Якишо нема більше дітей, а точно сім. Та дітина не винна, але він уже відмалку опирь, і в него мав би бути хвостик ззаді. Відьмо́ — то так само і жінки є, що вóродки у людий, що є відьма тоже, як є сім дівок, то сема відьма. То так як хлопці опирі, так жінки відьми. А є такі, що вони хоте́т «Чорної магії» та й шукают собі». [1743]

У давнину побутували й уявлення про своєрідні ініціації відьом, пройти які був здатен далеко не кожен. [1744]

Вчену відьму зазвичай вважали «лютішою», адже вона здобувала лиходійні знання свідомо. Родима ж могла своїх знань і не використовувати. Водночас родимі відьми були нібито «сильніші» від навчених:

— «Було так, що воно в роду по лінії йде, що мати дочку вчить, та вже свою. Але казали, що вроджені відьми сильніші». [1745]

— «Я одну питав стару, що точно тим займалась, то вона казала, що є відьми навчені і є відьми родимі. Якишо родима відьма, то вона бере молоко в корови довкола, а якишо вчена, то тільки в одній». [1746]

Прикметною ознакою вродженої відьми (або відьмака, опиря) повсюди в Україні вважають невеликий хвостик. Цей хвіст можна побачити лише під час обмивання тіла перед похованням або у воді:

«То опирі та й відьми, кажут, шо таке є. Ззаду вилазе'в такий хвостик з дирки, як на воду покласти. То якийсь такий вірод, та відьма». [1747] Виявити хвоста можна було й випадково: *«А ше відьми мають хвіст. То колись була дівка файна, та й до неї хлоп зачіпався, та й полягали спати, а він давай зачіпатись, як до дівчини, та й намацав хвоста — то такі вітри почали дуги, шо й ну».* [1748]

Нерідко вважають, що «чорт біду значо́ть», тож вирізняти відьму з-поміж людей можуть яке-небудь каліцтво (наприклад, зрощені пальці), заріст на хребті, великі зрощені родимі плями, зрощені брови тощо. Очі відьми чорні або зелені, надміру блискучі або з вкрапленнями іншого кольору на райдужці, з оберненими «чоловічками». Удень відьма може виглядати як вродлива молодиця, а в сутінках — як старезна баба. Відьми начебто мають здатність не втрачати краси до глибокої старості: *«То є відьми, вони ніколи не старіють, вона все молода».* [1749]

На Зарічненщині відьму уявляють як жінку, запнену рядном: *«Мій батько колись розказував, шо ше він був хлопчиною таким, і спали на вишках у сараї. І серед білого дня, каже, така баба радном накрита, стра́шна така, — і попуд стріхею, попуд стріхею, і пошла, і десь її не стало».* [1750]

Водночас не менш поширена й думка, що, окрім своїх дій, відьма нічим не вирізняється з-поміж інших жінок.

Загальноукраїнською є віра в **здатність відьом до перевертництва**. Найчастіше їм притаманні подоби *жаби, kota, собаки, свині, теляти, змії, сороки, колеса від воза, копички сіна, полотнинки, праника, яким збивають білизну, клубка ниток* тощо. Дещо рідше трапляються такі іпостасі, як *черепаха, заєць, ласка, миша, муха*, іноді навіть *тріска* та ін.

У багатьох випадках до певного типу оповідок залучено й конкретні образи відьми. Зокрема, відьма як копичка сіна фігурує в розповідях про те, як така копиця сунеться по дорозі або пливе водою; відьму як білу полотнину чи білий клубок ниток бачать здебільшого увечері чи вночі. Проте нерідко в схожих текстах трапляються й відмінні подоби, а буває й так, що історія відображає індивідуальні враження оповідача.

Наприклад, доволі рідкісними є демонізованіші описи відьом, у яких ті наділені виразними зооморфними ознаками: *«...ўле'зло да*

корову і доїть! От з якоміся лапами, чирвóни лапи... [...] Вона зроби́цца такім звѣром, сатанóю такѣю. Вот шчо. Як уже вона заніма́єцца з йім, ето она як хош перакіне́цца. (Шчо то були за червоні лапó.) Такіє, би ў бұська». [1751] Тут варто зазначити, що «пташиними лапами» народна уява зазвичай наділяє «нечисту силу», чорта.

Суто індивідуальним є образ відьми як птахоподібно́ї вогненної істоти: «То як моя Наташка родилася, і я якраз... пóлки (пелюшки — В. Г.) вісели надворє... І в нас крайніє хати були двє, і такіє, шо вони шось знали. А я вийшла на калідор, а баба каже: «Бежи, доця, забирай скорей полки». А так уже, вечорєло вже, значить, малося вже сонце заходить, о. «Забірай полки, шоб полки надворє не вісели, як дитятко мале уматуєш в пельонки». О. (Тепер тих пельонок ніхто не бачить. Пермоси, пермоси, і гермоси, і все. А тодє ж — все своїмі руками.) І отако — от, не бачила я ніколи, і оце, як зарє, бачу: отакіє крила, і отако летит, а спереду так, начє отакє — і іскри огняніє. Отако летит, начє голова, і отако крилами махає. А я кажу: «Бабо, а шо то такє воно летит?» А вона каже: «Забрала полки? Бежи скорей в хату до дитяти. То полетєло недобрє». [...] І в нас такіє були оце ціє дв'є в'єдми, вони на концє села жилó, і оце преврацалися... маєцца оце сонце дєсь заходит, і вони ото влєтают, стают преврацаю́цца такими... О. То цє такє я помню. Цє в'єдми називаєцца». [1752]

Водночас у те, що відьми можуть літати, вірять повсюдно. Для цього вони нібито натираються соком тирличу або осиковою корою, маззю з котячих мізків, собачих кісток і людської крові тощо й сідлають коцюбу, мотику, віника, помело, коромисло чи мечика з терниці. Почасти відьмам прислужують чорні коти. До місця шабашів (а найвідоміше з них — на Лисій горі під Києвом) чи щоб робити шкоду відьми вилітають крізь комин. [1753] У деяких селах на Богородчанщині, зокрема, вірять, що відьми збираються на тополях біля с. Глибівка:

— «То ше колись розказували, шо в них на Івана так як то збір, то вони голі туди летять». [1754]

— «Відьми, кажут, шо колись бұли, де тополі, вони на Івана там сходóлисі, забирали молоко». [1755]

— «Ото в сусіди така тополя, то на ній на Йвана все збираються відьми, а люди під нею чатують, аби кого впізнати. Але ніколи нічо' не випадало». [1756]

— «А на тополях, казали, що відьми збираються. Тут в нас є така велика тополя, що там ще з голодного року знають, що там відьми збираються». [1757]

На Городенківщині вважають, що відьми збираються десь далеко в полях: «Коло Івана — то відьмо́ літають. Вони мають таке місце, що сі сходіт. Вони йдуть дес у поле, далеко. Ну я не виділа м цього. Є люди, що виділи, ну я... Кочэрга та мітла...» [1758]

Розповіді про те, як відьми літають (зокрема й на людях, як у гоголівському «Вії»), доволі популярні в Україні:

— «Прийшов салдат на ніч до одної жінки і ліг спати. Він ніби спит, але дивиться: прийшла жінка, перебралася — і в комин. Зробилася котом— і в комин. А салдат сидит і чекає, що то буде. А вона, та жінка, сіла на мітлу і поїхала. І приїжджає знов з тею мітлою, зробилася жінкою, мітлу поставила та й пішла. А той салдат перед тим забрав то її вбрання, яке вона коло печі лишила. Ну і та відьма прийшла, а одежі нема. Ходила вона, ходила, та й потім каже до того салдата: «Дай мені те вбрання, що ти взяв». А той салдат каже: «А ти кудя ходила? Ага, то ти відьма!» Тоді вона вже й призналась йому: «Так, я відьма. А ходила там, де мені було треба». Якишо та відьма має йти до корови, то вона перекидається котом чи ше чимсь, а так то звичайнісінька жінка». [1759]

— «Ото розказували, що в нас в селі були такі відьми — звичайні жінки, а як прийде ніч, то вона перекидається — і шусть в комин. І десь її нема, нема, а потім назад прилітає. Ті відьми були вроджені — десь батьки навчили. Ото по сусідству була відьма, то вона нашій корові поробила, бо мати їй не встигла молока дати. То було по війні, тоді голод такий був. І потім мати довго просила ту відьму, шоби вона одробила, бо корова молока не дає і втрісне. Але та відьма не х[о]тіла одробити. Тільки потім мати занесла їй якоїсь там каші, ше чогось, то та відьма одробила, і корова знов молоко давала. Ото ше казали, що бачили, як та сусідка розібралася до гола, сіла на мотичку і полетіла. Ото така та відьма була». [1760]

— «Моя мати була, ходила до Почаєва. І, каже, ночували в одної в хаті, в якоїсь жєнщини. І, каже: їдна приходит жєнщина. Старша питає її: «Шо ти, — каже, — зробила?» Каже: «Я за сэмдєсїть кілómєтрів лётала, але, — каже, — хадзяїн був хитріший за мене.

Він, — каже, — убсипав свяченим маком, і я не дуступила». То вони відьми називалися. Сідає, каже, на кóцюбу, і полетіла собі». [1761]

Відьму чи іншу «нечисту силу» здатні нібито розпізнати й протистояти їй первородні собаки, так звані *ярчуки*. [1762]

Бачить відьом і той, хто сам є відьмарем: «*Ну, є такі люди, знаєте, мо', яка ведьма. [...] Каже, як сам ведьма — біжиши в церкву на Гордані — на всіх цідилки на голові побачиши — то ве'дьми. Казала мої мама, шо в них стояв такий салдат-відьмар, шо він казав: «Хазяйка, ви не п'єте молока, а воду. А хоште ведьмів побачити? Йдіть зі мною до церкви».*» [1763]

Також «первак» (перша дитина в сім'ї) міг побачити відьом, зокрема в церкві під час освячення пасок: «*На жінок, які робили шкоду корові, в нас казали «відьма». Казали так колись, не знаю, я не бачила, але моя баба казала, шо їх можна побачити на Паску. На Паску вони, як паску святять, то як дуже комусь треба, щоб воно побачилося, вони всі, ті відьми, в якихось там відрах, як ото дійнички — на головах у них дійнички. От моя мама розказувала, шо як вони перетворюються і показуються тим, шо родилися первими. От моя мама родилася первою, то їй показався з тої відьми собака: мама зайшла в хлів до корови, аж дивиться, а там здоровий білий собака. І тоді мама начала кричати, тоді прибіг батько і вдарив ту собаку вилками по ногах. На другий день бачили ту жінку вже, і нога в неї була перебита. Ну то, значить, виходить, шо та собака — то була та жінка».*» [1764]

У більшості випадків розпізнавання відьми справді пов'язують саме з церквою. До церкви відьма вдягає вбрання навиворіт, не споживає причастя, а стоїть схрестивши ноги. Навіть свічку ставить не тим боком: «*Ну, говорать так. То великий гріх, кажуть. Щось то ж вона там тямить, щось то ж вона знає. Приходять даже ж — навиворот одержу накладають. У церкву приходять. Та, шо знає. А для чого — хто ж його знає. Свічку якось ставляє ни на той бік, навиворот свічку ставляє».*» [1765]

Трапляються уявлення, за якими відьму можна побачити в церкві у Великодню суботу, якщо тримати під язиком свячений часник (в етнографічній літературі минулого це здебільшого шматочок сиру, який зберігали до Великодня ще від «сирних заговин» перед Великим постом). При цьому належало мовчати, щоб не оніміти:

— «Колись розказували, що колись в нас один чоловік в священника питав, як можна відьму побачити. То йому священник порадив свячений часник під язик взяти, і основне — не заговорити, бо будеш німим. А як візьмеш той часник, то всіх видно, вони всі над захристієм літають. То один мені розказував, що в суботу Великодню взяв той часник під язик та пішов в церкву. То казав, що він всіх відьм під час служби бачив. Всіх хмелівських бачив. Навіть Богунку стару видів, та й вишов з церкви, та й каже: «Я вас видів!» А вона йому: «Ой Васильку милий, я тобі хто знає що заплачу, аби ти нікому не казав!»^[1766]

— «Так у нас один священник порадив мого брата двоюрідного, а той був паламарем. Він питається, як то відьму впізнати? А той каже: «Я тобі скажу як. На сам Великдень, як тільки всеночна починається, з плащаницею обійдуть навколо церкви, тоді заносять. То ти дивися там на райські двері, там в захристіє, і будеш видіти. Але бери собі часник в пилочку такий без шкаралупи (він дуже пекучий) і ні до кого не говори, бо як сі обізвиш, то станеш німий. В той час, як «Христос воскрес!» заспівають, тоді ти будеш видіти — там в захристію будуть вгорі відьми ходити». Він так дивився і видів відьми — з нашого села жінок. Є відьми, як є шість дівок, то сема відьма. Має такий маленький хвостик. Вона не винна, так Бог дає».^[1767]

— «На святий вечір кладут на сків часнок, три головки. А кажуть, на Великдень покласти в кошик посвітити, і тоді той часнок з кошика, коли посвітив ксьондз паску, взяти з кошика той собі зубок під язик, і всіх відьмів будеш видіти на Великдень. Кажуть, що їх на Великдень найбільше видно».^[1768]

Упродовж Великого посту по четвергах виготовляли осикового стільця. На всенощну його несли до церкви й чекали, доки проспівують «Христос воскрес». Після цього ставали на стілець і впізнавали відьом: у них на головах стояли дійниці.^[1769]

На так звані «рокові» свята (найбільші свята християнського календаря, які, окрім Миколи, святкують раз на рік), особливо на великодню всенощну, як паску святять і священник каже «Христос Воскрес», відьма нібито його «скубе за ризи», намагаючись витягнути ниточку; запихає в ризи голку — «тоді вона може все зробити», «знахорувати», «ведьмарити» і «йї буде вести цілий рік». Тому одразу

пізнавали: «Скубає батюшку за ризи і цалує в ризи — то відьма».^[1770]
Чим сильніше вскубне, тим більше, як вважали, набереться сили для «знахурства»:

— «Такіх багато ведьмарів. І заре даже вони є. Ну а то, шоб таке — перетворалиса, — може, й є. Ото як в церкві, цьо на Паску, як хреста кличуть саме, то тиє ведьмарє вельмі хапаюцца, як віходять з церкві, за б́атюшциниє ризи. Кажуть, то ведьмарє. Встаюцца в церкві. То як на їх люде ворч́ать».^[1771]

— «То тиє ведьмó осьо на ціє всякіє сьватá, розказували (я то не примечала, але те, шо люди розказували), оцьо на Паску, як їє нема... батюшóк... як ото проходять кружкá церкви, а входить у церкву, його скубають, батюшку, за ризи. А хочуть одорвать оце таке шо блискученьким обшите. То ціє, кажуть, так, і на Паску таке кажуть. Вона робила для худоби, ведьмáрила. Молоко одбирає, шо хоч...»^[1772]

— «Вони йдуть до батюшки під ризи, стараюця шарпн́ути його, от шось таке».^[1773]

— «То ми на свої оче бачіле, ек у Зилізницю ше ходеле — на всéночну стоїть спіною тако кала батюшки... Але нищо вони там не доскúблися доброго. Повмірали молодєми... всі. Да, да. Такі в нас б́ули — Шв́ірдьовки називалися. То вони так старалися, шоб ето... А шо вони? Госпóдь їх знає нáщо. Ну я ж кажу, там вони... до старості ні їдна не дожилá. Повмірали молодєми».^[1774]

— «А ше ото, як паску сьв́атять, як вже батюшка кругом церкви обходе, то за ризи ті відьми його скубали».^[1775]

На великоднє привітання священника відьма відповідає по-особливому:

— «Таке один в нас розказував, шо можна відьму на Різдо побачити. Але треба ні до кого сі не обзивати, як йдете до церкви. А на Великдень, як має ксьондз казати: «Христос воскрес!» — а він хоче, аби він там щось мав (чи гроші, чи на полі зробив, чи грибів назбирав), то казав: «Я в полі роблю», або «Я сіно роблю», або «Я гриби беру», — то вже ц е й йому помагає, бо він не каже «Воістину воскрес!» — а відповідає свою ворожбу».^[1776]

— «Вона собі думає щось таке, шо вона хоче — то вона каже. Як хоче скоро ягоди брати, то каже: «Я ягоди беру». Не каже: «Воістину воскрес!» — а каже: «Я собі ягоди беру». Або, як хтось так

хоче доньку віддати, а не може, і вже старша, то каже: «Долі шукаю своїй дитині». Але то грішно». [1777]

— «Це я була в церкві в Головня'х (сусіднє село). І батюшка каже: «Христос воскрес!» А вона каже: «І чорт з тобою!» Видно, вона шось знала. То її люди з церкви вивели». [1778]

Підозрювали у відьомстві й тих, хто першим намагався набрати свяченої води чи першим підходив до ікони:

— «Знахурі якісь, які шось знають, то все хотіли перші води набрати». [1779]

— «То хватають... Я, наприклад... У церкві й зара — то бовтаюцца. Я не йду... Я, наприклад, у церкві... — тогó... то хтось шось знає, то хватає. Перші... дивецца: отак стоїмо, стоїмо, — вибегають ізтуля і перші ідуть до Божої Матері. Я такого не знаю, і я й не хочу його знать, а вони — бежать. А чо' вони бежать?» [1780]

— «Воду йшли святить, от, скажем, та' як не в неділю, а перед недільою. Вирезали на льоду таку Йордань. Хрест такий. Ну, морози були крепкіє, бо то часом можна і обвалицца. Отиє ведьмарє — то вони стараюцца першими вхватить ту воду. І в суботу... не все, а... ідуть набірають ту воду з того Йордану. А вже в неділю збіраєцца вся параферія, служеніє у церкві, а потім віходять на реку. І на реце вже хреста вмочують туди, в ополонку, і несуть додому ту воду. Ту воду то держали круглий рік. Я знаю, колись мі держали овечок, то як овечка котиться, то тею водою... і або корова розтелись... то тею водою оббризгували. («То два рази брали воду, в суботу і в неділю?» — **В. Г.**) В суботу, то, казали ми, шо то ведьмарє. («Ага. Ше до Хрещенія?» — **В. Г.**) Да». [1781]

— «То є, є такіє, шо хватают першіє [води свяченої]. А я не знаю, шо то таке. От колько... В нас тут такіх вже... три жонкі... вже вони померли, вже їх немає. То вони конче хочут з того бакá, де хреста вмочає. Каждый не вмочить там, бо буде багато людей стоять. То но шо покапає тогó. Конче з теї. То я не знаю, шо то за ведьмарство було». [1782]

На Кременеччині, зокрема, один чоловік розповів, що в них на йорданське водосвяття не надто спішать поперед інших набрати води, бо бували випадки, коли таким (а це запевно були відьми) «трошки допомагали», легенько попхавши в плечі до ополонки.

Як відьом повсюдно в Україні досі сприймають жінок, які на рокові свята ходили по хатах за позичками. Через позичену річ відьма начебто має змогу поробити зле позичальникові. Вважають, що відьмура *«мусит прийти і шось просити, бо їй пече»*.^[1783] Зрозуміло, що в ці дні намагалися нікому нічого не позичати: *«Дівчат ни пускали. [...] Ше як дівчинка молода, то ше вроді такво... а то каже: «То вже ціла відьма зайшла». Як баба стара в роковщину зайшла. Жабó в хаті будуть, як баба зайде. Знаєте — і дійсно правда. То як зайде такая — не то шо вона прийшла в гості, а просто з пакостью, шоб зробити*

щось таке. То вже вона зайде і питає щось: когось-то шукає, когось їй треба... В рокове свято не йшли позичати. І если я вам дóлжна щось — стараєця скарєй сьогодня занести — оддати, бо завтра роковина». [1784]

Зауважували відьом і тоді, коли вони в ніч на Купала йшли по *папороть* та інше зілля. Водночас збір зілля сьогодні вже не сприймають як суто відьомське заняття.

Коїти лихе відьмі допомагають чорти. Хто перейняв «знання» від «нечистої сили», уже змушений був робити зло: *«Їй треба так зробиць, бо як не зробиць, да вона вмре. Їй треба було грїх оддати».* [1785]

Людям інколи траплялося побачити відьом із «помічниками»: *«Їхав наш один, на молоковозі він робив, ну, вечір вже тако. Їхав він, і вона гола купалась, як мати народила. Вона в воді купалась з тими хлопцями, ну, з тими недобрими. Плюхала по воді, а він їхав, гленув. І щось сказав на її. Років ше, може, зо два побув, але вже мучівся».* [1786]

Вірять, що за свою допомогу чорти тягають відьом по корчах:

— *«То у нас одна баба била, от, каже: «Доченько, не даю 'ть мне покою [чорти]. От, прїдуть они в ночи да зовуть мене. Да, — каже, — по корчє мяне возять, да уже розвидне'є, до хати їду, а они усю ніч по корчє ходять».* Она ведьма була. Пуприходять, каже, у костюмах новїх да в шляпах, да поодьованїе. Не дають покою, каже, я уже і старая, не здужаю, а вони ўсе на мене сунуть, да сунуть, да сунуть [тягають]». [1787]

— *«Чорти прїлєтають до тее' [відьми] і зме'ї. Ету бабу таскали, таскали по кушчах [коли вона помирала] чорти в такїх козóрках бїлих».* [1788]

Відьми також беруть участь у чортівському весїллі: *«Ето мушчини рассказивалї. Зайшли вони на ночь, ходилї у лїс, у дрова, да ночеватї осталїся на квартїрї у єїб [відьми], а она каже: «Будете самїе, а я поеду на весїлле». А то они таке весїлле робилї. О, а тоди ж були... Була така бура, тож таке покачело, хороми покачело, порвало лїс, усє — то ето вона с такїм весильїчком їшла. Вони злякалїся, як она казала: «На весилле пїйдемо». Да они повтїкали з єтих. [Коли буря] змеї жєняца, лихїе, чертї. Змей і чорт — то ж одно».* [1789]

Відьми, котрі мають нібито «того злого», подекуди втрачають здатність контролювати свої дії, повністю підпадаючи під владу «нечистого». Фактично в такому разі зло коїть не сама людина, а той, хто нею керує: *«Є вража сила, нечиста, чортова. От, як вбереця в чоловіка, і робить погане, шкоду. От, скаже, щоб тобі жаби наносили мусору, —носять тобі повну хату мусору»*.^[1790]

Шкоди, яку відьми робили людям, часто не конкретизують, окреслюючи її в загальних рисах. Де вони не подивляться, «там всюди погано», люди слабують, сохнуть тощо. Водночас можна виокремити й певні сталі різновиди вчиненого відьмами лиха:

Відбирання молока. Найприкметнішою рисою відьом вважають відбирання або ж псування молока. Зіпсує молоко втрачає «спір» (жирність), починає «тягнутися» й смердіти. Відьма зробить і так, що корова доїтиметься кров'ю або «скрутками» — спеченим молоком.

Найактивніші відьми на великі свята, особливо на Різдво, Благовіщення, Великдень, Юрія, Трійцю, Петра та Івана Купала, іноді й на інші, насамперед рокові свята:

— *«Перед Благовіщенням, в Великодну п'ятницю — тоді відьми до корови йдуть. Котом, собакою»*.^[1791]

— *«На Юрія вони йдуть збирають від других корів хосен, молоко»*.^[1792]

— *«Ну, ведьма, то вона погане все зробить. І людям погане зробить. По селі бегать і молоко не дають. На Яна. Да, саме вдосвіта. Вона втаїцца в жабу, вона в шо хоч втаїцца, та ведьма»*.^[1793]

— *«Як на Івана колесо яке дерев'яне котиться чи вогнене, то кажуть, що то відьма. Кажуть, що могла в ката або в жабу перетворитись»*.^[1794]

Здебільшого на Юрія чи на Івана Купала до схід сонця відьми нібито голі качаються по росі на пасовиську (чи на дев'ятій межі, на «замежках» — траві за полями); «кантарем» або подолом спідниці збирають росу собі в «скопець» (дійницю); «шматкою» збирають росу, де трава, сінокоси, де пасуть корів чи коней; збирають росу в пригорщі голими руками; збирають росу в припіл на «заміжку», по межах, по «синожити», *«аби корови пошкодити», «щоб молоко всяке від людей відбирати»*:

— «Вона што-то знала ўже да вийшла голая і качалася. То на Юр'я. Гето вона знахаровала... Коров'є молоко ўже вона отнімаць научилася, так ўже вона качалася по росе. На Юр'єву росу корово выпускаюць. Гето рано, і вона [відьма] вот качалася єшчэ до сходу сонца. Гето ж вона то ўже шось знала». [1795]

— «Казали, шо навпроти Юр'я знахурі ходили да й росу збірала. Особенно баби. Корів доїли. Впреться в хлів і подоїть, а потім та корова ні на шо не годна». [1796]

— «То на дев'яту, як то йде, шо на Юр'я йде, шо то зілля збóрат, бо мае той скопець, шо росу збирае, молоко, то вона ся розбирае до голого, і вона збирае росу́, і всьо. На дев'ять межів. То на Юр'я». [1797]

— «Кажуть, шо то на Йівана і на Миколи, двадцять першого і двадцять другого травня, ті відьми йдуть по межах, по росі, шось там рвуть... За Івана Купала не казали». [1798]

— «Як якіе ведьми, то по росе качелися. На Івана ходили по росе. Разденутся да качеюцца по росе, а хто іх знае, чого вони, шчо... А були люди, шчо бачили. («В який час це робили?») Вночі. Ложілісь на спіну і кувиркалісь. («Навіщо?») Знахоріла так. Ведьма знала, для чого». [1799]

— «Перед Іваном відьми, говóраць, до сходу сонца бігають і качаюцца по росе, коб молока ім прибаўлялося». [1800]

— «Навпротць Івана Купала батько з товаришем на тетеруки йшли. Коли хто-то, шось біжить в белом, як русалка, із дойночкою, якась баба. А на ню казали, шо вона відьма. А вони взяли й її поймали, дак вона їм заклялася, шо бульше не пуйде: «Тільки не розказуйте». Чи з відром, чи з дойночкою: в шо вона собі доїла, в те росу зганяла. Це чуже молоко вона собі збірала, кажуть». [1801]

— «Ве'дьми колісь зранку на Купайла бачили: в білих сорóчках йшли по межі і збірала росу́ в відро, ну, вони знали шось». [1802]

В одній із відомих бувальщин чоловік, який пас коні, побачивши ворожилю за цим заняттям, зумів відібрати молоко й від неї: «Є й таке, шо з кантарів молоко текло. В нас був такий Кирило, а він пас коні на Лавах. І вона, така Петруно́ха, вийшла на Юр'я росу збирати. А то ж коні вночі пасли. Там раків наловив, наложив вогню, і він дивиця — вона сі розібрала до голого, і ходит, і збирае росу. А він каже тако: «Шо тобі, те мені, шо тобі, те мені», — і кантаря тако... Як

прийшло полудне — з кантарів молоко тече. А чи то правда? Вони брехали — і я брешу». [1803]

Для відбирання молока відьми використовували й інші способи. Наприклад, напередодні Купала ворожила своєю коровою обганяла всю череду. Іноді ж обходила село колесом із воза: «*Перед Іваном Купалом ведьми ходять вечером і доять чужіє корови. І берот ведьма колесó з воза, і етоє колесó на палку, на вигнутую палку, дугу, шоб оно не з'ехало, — і обгоняє ўсю деревню, вокруг деревні. У' двенацать часоў, шчоб люди не віделі. Делала, шчо ей ўсьо ідьот: і масла много, і сира. І ей помогають діті ў белих шапочках — черти».* [1804]

Уночі на Купала відьма набирала в дійницю води з броду, де переходила худоба, або ж з усіх колодязів у селі: «*Трави в маю собирають. Добріє трави. А на Яна — ведьмó только трави собирають.* (Сміється. — В. Г.). *В нас суседка була. То мой старий не знав. Да каже: «Шо цьо вона робить?» А я кажу... Да каже: «Воду з усех колодезов носить».* *Кажу: «Бо сьо'дні, — кажу, — вноче буде Ян, то вже мотаєцца».* *То вун каже: «Я б... брала в нас, то я б копня'ка дав би йой»* (Сміється. — В. Г.). [1805]

На Юрія чи Купала відьма намагається дістати що-небудь із чужого хліва, бодай віхоть соломи зі стріхи. Нерідко відколупує в сусідів з одвірків чи «клабука» над дверима тріску або хрестик, приладжений на другий Святвечір: «*І вона собі йде на Івана, приходит до стайні, взе'ла шось, і вже корова не дає молока. Її корова дає ведро молока, а ваша дає літру».* [1806]

Може відьма відібрати молоко й через по-особливому підготовану сіль, яку кладе біля місця, де збираються корови:

— «*Колись моя баба пасла корову (а вона жила під самісіньким лісом), і пішла поїти корову в потік, і дивиця — біжить одна жінка, і взяла в тому потіку шось під камінь тикнула, а баба пішли да й подивились, шо вона там тикнула, а вона туди тикнула сіль. А моя баба пішли, і ту сіль забрала, і дала своїй корові, і молоко було так багато, шо не мали, де діти».* [1807]

— «*Така була в нас баба Пусóха. Бўла така бодня, такий бітон вузóнечкий, і то ся клало, де дорога навóкриж йшла. Худобу йні гнали відти, другі — відти. Крижóва дорога. Вона бере такий мішочек з полотна, на дві-три кілі, і коли люди худобу заяло (а мій батько сказав: «Ти пильнуй, б'деш видіти. Завтра Юрія буде, в'на буде»).*

І вона так — біжить — і шух — під ту бодню, і всьо, і пішла. Коли люди мають гнати худобу додому — Іване, біжи. Я взяв, ту сіль'єм витяг, було три кілі десь, а то — взяв'єм, напхав'єм піску, там всякого пір'я, сміття, а сіль'єм забрав. Біла сіль, файна сіль. Перше треба було датó п'ятнайціть яєць за кільо соли. Сіль була дуже дорога. А там від хати її через фосу був місток. То я би так не присідав і не підскакував, як вона підскакувала. Як задерла ту спмдницю, а мала без майток, то вона то так підскакувала — йо-йо-йо-йо-йо!.. 'Би його холера взяла, як вона підскакувала. Отото чудо було. Вона на Юрія вже не має тогово. То вона мала на кілька років тої соли давати коровам. Вона всьо молоко зібрала — звідти, і звідти, і звідти. То то була ворожильниця, ворожиля. То вона своїм коровам ту сіль давала, 'би її ся доїли, а від тих — забрала». [1808]

Ще один зі способів — відбирання молока через слід корови:

— «То як є яка трясина чи болото є, то вона йде туди, вирізає з землі слід і так зробить, шо якої корови слід вирізала, в тої й молока не буде».

 [1809]

— «Відьма, то як на Івана ворожили, то вона могла шось корові зробити. То вони йшли, ті відьми, на Івана там, де брід є, де сліди, стягали ті сліди і одбирали молоко».

 [1810]

— «Під дорогою жила жінка, шо називалась Рожичка. Мовили люди, шо вона чарівниця і відбирає в худоби молоко. Люди її боялися. Вона мала дві корови, добре годувала їх. Бігала вона на різні свята. Особливо на Івана Купала її виділи, шо оббігала довкола хати гола перед вечором, потім бігла в ліс збирати папороті цвіт (його треба зірвати рівно опівночі, бо папороть цвіте тільки одну секунду). Ше люди виділи, як вона на Купала зранку збирала сліди корів на пасовиську (тую глину, на якій вони були). Вона знала, шо з тим робити, щоб зіпсути корову. Казали, шо вона брела через річку (річка була велика) і високо задерла спідницю, — люди побачили, шо в неї був хвіст».

 [1811]

Нерідко відьми «переймають» чужих корів, коли ті повертаються з паші: «Ну таке... таке... говорять, шо є такіє люди. шо можуть зробити тебе... зробить, шо шось тут буде недобре, о, таке, шо може і корові шось нашептать, і... [...] Ося ведьма — їїє корова йде сама перша. Вона поїде зажене свою в хлев, закриє, і ше довжнја вибегти, щоб ше заня'ть, як тиє йдуть».

 [1812]

Аби відібрати молоко, відьми кидали на дорогу, де йшли худоба, цвіт з огірків (очевидно, пустоцвіт): «Відьми — на Івана нарвала цвіту з огурців і сипала на дорогу, як корови гнали». [1813]

Як женуть корови, чаклунка нібито може так подивитися, що корова раптом зробиться неспокійною, почне втікати від пастуха в ліс чи хвицатися під час доїння, що «не мож приступити». Після такого погляду «корова і не погуляє». Також відьма може сказати: «О, які в її дійки великі», — і корова перестане доїтися, а лише бігатиме й ревтиме.

З так званим «лихим оком» відбирання молока й інші прикросці пов'язують доволі часто:

— «Є такі примети, я знаю, що я ще мала гонила пасти, то все казали на одну жінку, що вона відьма. Бо ми як все гоним пасти, то вона стане на фіртці, і котра корова йде, то вона все дивиця на ти вімня». [1814]

— «Ну то то, що молоко, кавут. То кавут, що такі гочи в людини. Шо як шось подивиця на корову, що шось таке, то молока не стає. Вже буває — двоє суток не стає молока. Потом знов обновляєца. Але то, говорили, що то гочи такі в людини є, бувають. Знахуркі, ну». [1815]

— «От це всякие очи є, і це калдуни, кажуть, ведьмарі. Є. Є. Ше й заре вони є». [1816]

— «Є такі бабкó — чи то тіє бабки, що на гóчи... шось подивиця, да вже недобре... отакі є, такі бабкó, такі знахорó». [1817]

— «Відьми були. Шось зробит корові, то корова молока не дає, не пропускає, а то — і їстиме, і сохне... Перейде корові, подивиця, і вже корові шось бракує». [1818]

— «Піде та й подивиться на корову — і всьо, вже в її корови молоко. То як корова тобі давала по п'ять-шість літрів, а тут тобі дасть дві літри, і бувай здоров — більше молока нема». [1819]

— «От ті відьми — вони з превіку, але вони і зара[з] є. То як така людина, що вона має в очах якійсь акценти чи що, чи завислива, чи що. Подивилася на корову — вже твоя корова очи дістала, молока не дає (ми кажемо очи — то вроки мається на увазі)». [1820]

Людей із таким поглядом із відьмами ототожнювали не завжди, нерідко називаючи «урекливими». Вважали, що їх свого часу мати

просто двічі прилучала до грудей:

— «Погані вочи — от так якби скажеш: дитяти цицки не дам. Не дам цицки дитяти. А послі воно плаче да так хоче — ой, хай ще поссе, ще дам, хай поссе. І вже в того дитяти будуть очи поганіє на переход. Вже воно шо побачить — воно нічого не знає — але вже на переход, от, перейде дорогу кому — вже шкодить, уже погано. Вже як сказала, шо не дам, то й не давай. Бо вже в його вочи будуть погани, шось побачить — і вже шкодить».^[1821]

— «Як завернули грудь дитині, то та людина дуже погана на очі, десь як перейде тебе, то погано».^[1822]

Відьма начебто може сказати на перехресті: «Хочу молока!» — а потім вдома забиває у двері хліва ножа, і з нього ллється молоко. Частотні також оповідки про те, як відьми чи «знахурі» пускають молоко чужої корови, наприклад, з дерева:

— «Ото прийде на перехресток дороги: «Хочу молока!» Всьо. Пурнула в двері, наставіла — з дверей повно молока».^[1823]

— «Є така жінка, шо вона з чого-небудь вдоїт молока».^[1824]

— «У відьми в хліві був стовповий полик, і там вона робила дірку, з неї молоко доїла і назад затикала».^[1825]

— «Відьма тєгне то молоко від коровів. «В стовпі пробий дирку і дій молоко», — так казав знахор, але то потім корова пропадає».^[1826]

— «Той Перец старий. Вони десь пошли в лєс, а вон каже: «Хоште молока?» Як же — корови нема, як то — «молока хоште»? Вон, ка', до берези шось пошептав да цюкнув [у березу сокирою]: молоко дзюрою летит... Да каже: «Пийте! — А ті полякалис чоловіки. — Ах ви, — каже, — лайдако́, я ж, — ка', — перевйов людську корову!»^[1827]

— «Казали, шо в полонині бу́ли такі люди, шо кине через ялицю віршовку, і з тої віршовки молоко капає. Шо забирає у одних овець, у одного стада молоко і перевертає собі. Якись такі чарівники, чародії».^[1828]

Зрештою, ворожиля просто може прийти посовати дверною клямкою догори й донизу — «і всьо — дев'ять хат догори, в долину — перехреститься: молока нема. Або збрєзкле, або скисло, аж смердить».^[1829]

У більшості випадків відьма відбирає молоко, видоюючи корову безпосередньо в хліві. Доїть доти, доки з вимені не потече кров. Після цього тварини довго хворіють і навіть гинуть. Іноді відьми в хліві не видно: «часом чути, що хтось ніби доїть, а зайдеш до хліва — нема нікого». Переважно ж відьми залазять до хліва у вигляді великої жаби-ропухи:

— «В нас воде сусід тут, недалеко... Приходить хадзяйка — сидит у кутку жаба такаво, і корова лежит, а вона доїт. Жаба іссе та. Занесут туди гет у корчі. Вона знов прилізе. Та стара баба носила-носила, та й взяла занесла туди, та й залізника, розсекла її закопала. То казала — так молоко било... Казали, шо ведьма може перекинутися... Біда знає, казали... Ну, то колишашня історія...»^[1830]

— «Як така теньга жаба коло стайні верт'оці або лізе до стайні пресі тако... В нас це було. Як ми з бабов-небожков, ше баба ж'оли, — ну, пресі до стайні... Ми тоди з бабов взя'ли злапали у слоїк (така теньга, шо ну), закрили накривков і поставили під сків. Рано нені раньше встали, подивились під сків — нема, слоїк порожній. А як був закритий, так і стоїт закритий. Ми приклали таким каменем величезним накривку — нема на рано, і всьо. І так стоїт. Так камінь стоїт, так та накривка... То хто казав — опириці, хто — відьма. То як відьма коло корови була, корова молока не дає, вона копає, фиркає, вона щит защораз, — ага, була коло неї відьма».^[1831]

Повсюди в Україні популярні розповіді про те, як поранили запідозрену тварину або пошкодили підозрілий предмет, на який перетворилася відьма, а зранку виявили каліцтво сусідки. Найчастотніші варіанти з жабою:

— «Жаба-ропуха все прилазила, як корову виганяли. Чоловік її пробив, а з неї молоко текло».^[1832]

— «Відьма на жабу перекинулася і лізла в хлів. Перебили їй ногу, то знахурка потім казала, шо ше такого полому не бачила».^[1833]

— «Навіть та Лікерчина мати, то казали, шо вмела молоко, тягла все з корові, то якийсь дядько дав по нозе той жабі, перебив ногу, то вона стала кульгать, та баба. [...] То вона ведьма була».^[1834]

— «До корови, то казали все, на світого Івана ходит вдосвіта відьма і відбирає молоко від корови. Казали, шо відьма приход'ола в виді жаби. Велика жаба, ропуха, як прискакувала там до порога чи до стайні, то се була відьма. Віником на дорогу її відганяли, в руки не

можна було брати. Бити не можна. Бо то, каже, шо то людина. Шо то перекинулась у жабу. Шо казали, якась відьма... ади, каже, вже хр́амає, бо йї, каже, ногу перебили, жабі. Таке балакали». [1835]

— «То є жаба та — упириця. Моя свекруха так само зловила жабу, — до стайні лізла, — і посадила в банку, і прикрила каменем. То зранку жаби там не було. А сусідку в той самий день забрали на інфаркт, і до року вона померла». [1836]

Водночас це можуть бути й інші тварини або предмети:

1. Собака: «Кажуть, ото в сусідньому селі, на Пісках, була така жінка, шо тільки виженуть чéреду пасти, вона вже межі коровами, шось там росу́ якусь знімає. От як він приходе — а собака в нього в хліві. Він взяв зловив і ногу відрубав. (А він сам такий був.) Отепер тебе всі, каже, будуть знати, шо ти ведьма. І так та жінка без ноги була. Кажуть, шо вони з хвостами». [1837]

2. Кіт: «Кожного ранку корова видоєна. А раз прийшли — кіт з хліва виходив, то господар поодрубував йому ноги. А тоді дивляця — а в жінки руки поодрубувані. А то вона ходила доіти. Відьма». [1838]

3. Свиня: «То такі люди б́ули, шо в[о]ни сі перекидали в шо-небудь. От одна така була в нас жінка, старі говорили, шо вона перекинула сі на якесь свето на свиню. Ішла, а чоловік там сторожував в одного жида і коштуром пробив її. Так тоту жінку він по тім узнав». [1839]

4. Муха: «А то такі мали [чорта], шо вона ходит, люди худобу пасуть, а вона ходит, в скопец, деревлений (зараз того нема), шо йшла корову доіти, а вона переход́ола росу́ збирала. На света. Шо вона, може, з трьох селів воду брала в то відро. І ходила, кантаром росу збирала. Шоб в неї молоко було. А в тої корови, шо вона забрала, то молоко сі тігнуло. То як прийшли до ворожки, то вона зараз знала. Каже: та і та жінка. То її раз як імили, а вона може й на муху сі перетварити, та чарівниця (колись одні говорили — відьма, а другі — чарівниця). То йї вухо відтє'ли, тій мусі. А потім приходят — а в тої жінки вуха нема». [1840]

5. Біле полотно: «Відьми є, то ті, шо молоко в корів відбирають. То найбільше на Йвана вночі, то є такі люди, шо стережуть і не сплять цілу ніч, бо прийде та й забере молоко в корови. Колись таке було, я навіть пам'ятаю, шо пішла відьма одбирати, а її пішли

ловити, то вона перекинулася в біле полотно. Та й так втікала, так ся звивала, але її поранили в ногу, чи що, та й потім була каліка...»^[1841]

6. Праник (валок для вибивання білизни під час прання): «Відьми — то звичайні такі жінки були: в ніч воно перекидається в kota таке і йде доїти корову. А як її зловлять — були такі, що ловили. Ото була в чоловіка корова, мала теля, а він глядит, бо він знав, що таке є. То приходе кицька, м'явкає, і там коло корови. Він взяв її, ту кицьку, зловив і накрив відерком, а вона перекинулася в праца. Тоді той чоловік взяв і свідерком прокрутив в тому працу дзюрку і повісив на стіні. Потім подивився — а її вже нема на стіні. А в сусідки в руці викручена дзюра. Ото вона, та сусідка, була така відьма, що ходила корови доїла. Відьма може видоїти корову, забрати молоко, і корова потому не дає молока, битися буде».^[1842]

7. Сито: «Тово в нас сусіда... відьма прийшла корову дояти, а там пес загавкав, і він виходить, а вона — раз — і в сито переробилася. А він — за суховила — і зробив дзюру в тім ситі, шнурок пересилів, і вже відьму має. То була така Калина, вогорили. Та й вона — вже баба та й каже: «Іване, то я, впусти мене. Я тобі біше шкодити не буду...» І пустив. То він так повідав. Ше одна баба в нас така була. То чого вона катильгала? Їй ногу перебили. Дуже все ходила дивитися на дорогу, як худобу гнали. Тож же була відьма».^[1843]

8. Тріска: «Ходив хлопець до дівчини, а його мати була відьмою і не хотіла тої дівчини. Йде він по дорозі до тої дівчини, а перед ним все вискакує якась тріска перед очима. Він взяв ту тріску і переламав. Приходить до хати, а в мамі хребет переламаний».^[1844]

Іноді відьма не доїть чужої корови безпосередньо. Вона вміє «заправити» тварину, і молоко відбиратиме вже відьмське «теля»: «Кажуть, що перевертаєця на теля, на собаки, на коти, ті в'єдми, і молоко беруть. В нас, ми купили корову на Поліссі, і казали знахурі, що вона була заправляна, так тотими в'єдмами. Кажуть: побачите, перше теля вона буде родити, ви будете бачити. Вже вона розходоблася, мама пішла, каже: «Шо ж такеє?» Вже вона ніби й втелилася, бо почистилася і все, а теляті нема... Летить вона городами [шукає, і бачить] — не теля, а собака. І просто в хлів до корови. Вона каже: «Боже, кому я шо зробила? Нášо так тяжко мене караєш?» Тільки тако — раз — і вже [з собаки стало] теля».^[1845]

У багатьох випадках відьма не перетворюється на тварину сама, а використовує певних «помічників», найчастіше вужа або жабу. При цьому між відьмою й твариною, яка здоює для неї корову, існує певний «симпатичний» зв'язок:

— «*Да говорать, тая ведьма може укінути [закинути] таке гадюку ілі вужа у хлів. Говорать, корову буде ссати вуж, молоко забірає*». [1846]

— «*Вуж може молоко виссати у корови, геть висмоктати. Вони в хлів можуть уявитися, то вони, каже, шо як насланії. Або жабаропуха. То, кажуть, наслано. Вже як ропуха лізе в хату чи в хлів... Шо хоч її роби, то вже не мона ничо зробити її. Шо її одкинеш — вона оп'ять лізе... Це вже, каже, наслана в'едьма*». [1847]

— «*То моя мама-небіжка розказувала, шо там десь по сусідстві, ше десь вони жόли там біля Тόрчинович, жόли двоє людий, бездітних, а зараз так нижше хата друга була, а там бύло багато діттий, та й корова шось так сі не доїт, шось так тото... А раз, так дуже гарно сонце світило, а жінка доходить з тої хати, де діти, а там — вуж... чи то не вуж був, вона там знала... вона знала, шо то була гадина. Приходить, каже: «Гілярку, Гілярку, дивисі, в Синишинки там, каже, гадина на оборі, то йди забий, бо діти вийдут з хати, та покусає та будé...» А він пішов та й забив. А в'на, та стара, прийшла: «Ба шό ж ти наробив?! Ба та нашό ж ти його забόв?! Та то мій годованець...» — та так плакала... І вмерла. І казали, шо так молоко з неї текло, шо люди сі всі дивували. А в'на всім людям молоко забирала. То він їй допомагав». [1848]*

— «*Були колись такі, за давна давно, такі відьми, шо вони потрафлели потегати з газдівства на газдівство. Од корови до корови. Якимись такими коропане'ми, такими же'бами праклятими. Жеба йде там насце, тут принесе, а та відьма стисне тоту жебу, дає своїй корові в пійло, аби корова давала більше молока*». [1849]

На противагу наведеним уявленням, на Покутті вважають, що вуж біля корови на добро, бо він не допустить відьми: «*Казали — ага, має корова вўжа, то вона файно доїт сі і молоко ніхто не відбере. Відьма не відбере молоко. А вуж такий, шо ви не видите їго, а він до корови лізе*». [1850]

Коли до стайні чи до хати надто настирливо лізла жаба, її подекуди спроваджували, не завдаючи кривди:

— «'Бисьте знали, шо на Івана, кажут, шо переважно перед Іваном відьмо́ ходьи уночи відбирают коровам молоко. А її ніхто не видит, не знати, яка вона. А буває, шо жаба, така велика, ропуха, до сіний заскочи— нидобре, так само нидобре. В глечик молоко відбирає, чи шо. То люди балакают, то і я вам таке ка́жу. Вігнали ту жебу, да й і всьо. Бити її не можна. Кажут, шо не можна бити».^[1851]

— «В нас самих була жаба на самой Великдень. У хаті. Ми вставали збиратись до церкви, дивлюся — а жаба поскакала. Гі-і! Боже! Шо ж то — хтось наслав? Беру я капу таку, кидāju я на ту жабу, хватаю ту жабу, завола, винесла надвір, кажу: «Йди, відкись прийшла. Я тебе не вбиваю, нічо', але йди, відки ти прийшла». То се казали— то то відьма була, каже».^[1852]

Зазвичай же таку жабу посипали свяченою сіллю чи поливали окропом. При цьому берегли очі, аби не «сикнула»: «А я на жебу соли свіченої сипнула, і вона — живо через поріг. Як со́кне межовочі, то можна всліпнути».^[1853]

Побутує уявлення, що коли заподіювати шкоду пов'язаній із відьмою тварині, відьма мучиться й мусить прийти «відпрошуватись» або за позичкою:

— «Відьма може відобрати молоко в корови. Так кажут, шо оде приповзла ропуха, то заре прийде жінка і буде шось просити або відбирати молоко в корови. Ропуху виловлювали, клали в каструлю і поливали окропом, і та людина зараз прийде до вас на подвір'я шось позичити».^[1854]

— «То як бачиш, шо до хліва велика така жеба повзе, то казали, шо то відьма. То як ту жебу впіймати і закрити в якусь посудину, то та відьма буде дуже мучитись і потім навіть просити за себе може прийти».^[1855]

— «Кажуть — лізе жаба, така велика рапаня до хати лізе, хоче шось зле зробити. А її як злапають, то беруть у якийсь слоїк та й закривають, вона дуже там пищить, проситься, а є так, шо й в туалет туди кидають, то вона там тожє дуже мучиться. Та й хай собі мучиться, як комусь шось зле зробить».^[1856]

— «Насилали коропані, шо відбирали молоко, коропані були. І вона прискаче, і вже забирає молоко. Якишо я відьма — наслала до тебе, ви йдете додому, і розпалюєте ватру, і лапаєте тому коропаню, напихаєте в ню іголки, і то всьо витікає, І ви її печете — на мене — а

моя худоба в стайні перевертаєсі, і реве, і гвалтує. Тоді я йду тебе просити: «Пусти, пусти, я більше так робити не буду». [1857]

Аби **вберегтися** від відьми, газди на великі свята, особливо на Юрія й Купала, особисто пильнували свою худобу й господарство, замикали стайню на колодку:

— *«Раз під Йірьа спав Алексáндир Димяно́вський під вікни, гонив в ночі kota і пса, а такой чарівниця облупила тріску над одвірьом».* [1858]

— *«Ведьма, вона — до чародейників... вона іде на Юрія — сарая не замкнеш — корови доїт. Велика жаба така, ну, перекидаєця ведьма в жебу».* [1859]

— *«Було, на Івана, шо з патиками стояли, чекали, а вони ходили попід стайню і робили. Ну та сидить хлоп з патиком — і вона не піде, сі боїть».* [1860]

— *«Звечора на Івана стерегли відьму. Сідали на поріг і стерегли, щоб не прийшла».* [1861]

— *«На Івана, тоді їх цілу ніч ждали, щоб вона не забрала молока, але ніхто їх ніколи не бачив, то все видумка».* [1862]

— *«Колись казали, шо з відьми робилося довге полотно і так воно собі плело полем, чи поміж стаєн, чи поміж хатами. Мама стайню завжди на Івана замикали на колодку, бо казали, шо обов'язково відьма буде в стайні. Казали, шо виділи, як в стайні полотно так як то йшло, воно таке було довге й біле».* [1863]

Увечері напередодні Івана Купала приганяли корову ще завидна, а на саме свято взагалі не виганяли її на пашу: *«Ото корову треба було загнати вечором, ше покi сонце не зайшло, до стайні, і рано на другий день зранку не вигонити пасту».* [1864]

Загалом же для захисту від відьом використовували широкий арсенал оберегів.

Щоб відьма не мала доступу до хліва або до хати, на Святвечір, на Юрія, Купала або в інший час, якщо мали підозру щодо чаклунства, обсівали хату чи хлів освяченим на Великдень, Юрія чи Спаса маком-«видюком» (чи «тріскуном», «самосієм» тощо). Побутувало повір'я, що відьма не піде далі, доки не збере увесь мак, а це займає часу до «півнів», відтак вона буде змушена забиратися геть:

— *«Колис казали, шо б'ули відьмо́, то на Світий вечір маком свіче́ним посипáти поріг, бо кажут, як відьма прóйде, то до стайні не*

зайде, до́ків той мак свічений не візбирає, а вона його й не візбирає. Се таке проговорє'ли».^[1865]

— «[На Святвечір клали на стіл] мак і часнок. Це часнок — щоб відьма молоко не забрала. А мак обсипали на Юрія, аби ніхто до стайні не пішов».^[1866]

— «В нас колис як хто тримав худобону, то обсипав маком навколо стайні. Це, казали, 'би відьма молоко не відобрала».^[1867]

— «Треба свяченим маком-тріскуном посипати, то такий мак, що сам насіявся. Я то завжди обсипаю стайню перед Іваном. Кажуть, що відьма не прийде, поки не визбирає весь той мачок».^[1868]

Якщо не було свяченого маку, обсівали освяченим зерном. Повсюдно перед вигоном окроплювали стайню й безпосередньо худобу освяченою водою, здебільшого йорданською чи стрітенською. Також посипали поріг хліва освяченими сіллю чи попелом: «То колись казали, що як виганяти худобину, то треба соллю чи попелом посипати, щоб відьма шось погане не зробила».^[1869]

Подекуди використовували й так званий «відвернутий» попіл: «Попелу сипали на поріг, аби вона не приступила. То мав бути відвернутий попіл. Як на Коляду палять в кухні в печі, то горнуть в одну сторону, а після Коляди до Нового року його відвертають у другу сторону, і тим попелом відвернутим треба сипати на поріг, щоб відьма не йшла».^[1870]

Для захисту хліва від відьом над дверима або між вінцями зрубу застромлювали косу, серпа, ножа, сокиру (іноді у двері запихали голку чи шпильку):

— «Як ото чи б'єтса корова, не можна пріступіть до їє — то чо'? Забівали і коси, затикали. Ну було таке. Ну. Я сама се робіла вдома, бо не мона було до корови доступіть.[...] Я знаю, шо держала-держала корову в хліві, вігнала за коровамі — то як прішла корова з хлева... із паші, то не можна було пріступіть, — на стену лєзла. То кажуть: «Бері коси, затикай», — то й серпі затикала, і свячоне зєлля. Ой, нічо' ей не помагало».^[1871]

— «Ото на того Івана закривають хлеви всі, замікають, щоб відьма не пройшла корову не подоїла. Треба на дверях серпа повісити, щоб вона обрізалася, як буде йти в хлів. Яка вже там баба закульгає,

то кажуть, ага, то вже відьма. Або туя, є таке дерево, да те... в гетіх...»^[1872]

— *«Косу, серп затикають, ножи, сокири над дверима. Ну, у нас воно зроду. Як заложила, так воно і доси».*^[1873]

Варто зазначити, що в дерев'яних хлівах застромлені в стіну гостряком надвір коси можна побачити часто, проте переважно люди вже пояснюють це суто практичністю.

Ножа чи серпа також клали на поріг хліва чи в дійницю:

— *«Як заганєєш корову до стайні, то кладеш якийсь ніж, або що клали колись такево, або серп. На порозі ставили, як корову заганєєш».*^[1874]

— *«Вхід у хлів маком-тріскуном обсипають, а ше можна в дійницю ножа класти».*^[1875]

— *«Мама все наказувала, особливо на Івана, в ту ніч перед Івана, то класти в дійницю з молоком ніж і запирати двері до стайні, аби не залетів який кіт».*^[1876]

— *«На Йвана прості люди брали ножа та й клали в дійницю. То ніби тоже помагало».*^[1877]

Щоб оберетися від відьом, на Юрія чи на Івана на порозі або біля порога стайні клали або ставили віника чи помело, коцюбу, рогача; над дверима робили хрест із мусту (фруктового соку), калу, сажі, глини для замащування печі, дьогтю:

— *«На Юрі кладут віник, шо замітаєсі, кочєрга, клалосі коло дверей, припирали до дверей, і робили такий хрест з мусту, з мустя 'нки, зверху над дверима, то казали люди, шо відганєє відьму».*^[1878]

— *«То на Йвана клали при вході до стайні кочергу, і тоді, кажуть, шо не зайде».*^[1879]

— *«Клали віник і кочергу на порозі, то все, щоб відьма молока не відібрала».*^[1880]

— *«То на Івана, казали, шо відьми ходять, то клали біля стайні таке, шо в печі замітається, помело».*^[1881]

— *«То мама мені розказувала, шо на Йвана з тої глини, якою мазали долівки, то нею намазували хрест на дверях в хату і в хлів, а ше на порогах мазали, щоб відьма не зайшла і в худоби молока не відібрала».*^[1882]

— «Колись казали, що треба на дверях хрест зробити чимось чорним, сажою якоюсь чи що, щоби відьма до стайні не зайшла». [1883]

— «Колись на Івана мама моя все худобу оставляла. Корова дійна була, і на Івана, то те, чим замазували піч, клали на поріг і ще хрест робили на дверях, аби відьма молоко не відібрала. І ще те, чим попіл вигрібають, кочергу клали, щоб відьма молока на Івана не відібрала». [1884]

— «Ще колись братові хтось казав, що треба класти вілко (рогач — В. Г.), кóцюбу на порози якраз. То это ще з колишнього. Перший раз як віходиш з хлева, на пашу женеш. Там, у хліві, отак, як віходить». [1885]

На Купала також обводили хлів освяченою на Великдень крейдою: «Як Пасха у нас, вот, святять пасху, кладуть у пасху крейду, а тодó ж як уже на Івана Купайла, перед Іваном Купайлом, обводять все хороми, говорять: это відьма не прійде. Премо рісують вокруг хати, вокруг хлівов, вокруг всего, щоб ведьма не прішла [...]». [1886]

Так само обводили хлів глиною чи крейдою на «Водянуху» (святвечір перед Йорданом): «То то на тую-во, на Кóляду... на Кріщеніє увечори. Ходили — хрестики станове'ть скрізь по дверох і обводять кругом хліва, кругом корови глинкою обводять. Колись казали старі люди: щоб лихе не подлазило». [1887]

У дверях хліва на Купала ставили борону: «От, у нас до Івана много молока, а после Івана міньше, то, кажуть, ўже ведьми зробіли. То от тих знахорóў становіли бóрону, зачиніли хлев і поставіли туди бóрону, щоб знахорó не ходіли». [1888]

Трапляються варіанти, коли під воротами закопували щось освячене, наприклад шкаралупки від освячених яєць; виливали воду з-під пасхальних яєць по кутах обійстя:

— «Не мона яєць свячених викидати. Чи в воротах чи де свячене закопати, то тії ве'дьми не прійдуть». [1889]

— «На Великдень, коли варитé яйця, треба ту воду виливати в чотирьох вугла́х, жóби не лізла такаво якась нечисть на подвір'я». [1890]

Одним із поширених оберегів для корови від відьом були освячені на Вербницю галузки верби. Саме вербою вперше виганяли худобу на

пашу: «Це, кажуть, корова ходить добре буде на груді да на низу, з тею вербинкою».^[1891] Принісши таку вербну гілку з пасовиська, її застромлювали де-небудь у хліві: «Хай їм, кажуть, лихе буде, бо не тре' людям лихо робити. Вірбу' свячону тóчемо в хлів».^[1892]

На Зарічненщині дехто виганяв корову не вербою, а сосонкою. Пригнавши худобу з паші, сосонку застромлювали в хліві над дверима — «кажуть, шось для худоби помагає».^[1893] Гіллячку хвойного дерева використовували з цією метою й на сусідній Любешівщині: «В нас на Паску ще корови стоять. А якщо вже є паша, то на третій день вигонили, а якщо нема паші, то ще стоять далей. Як перший раз вигонили, то ламають деревинку і закладають її, тую деревинку, за двері, де корова стоїть. В нас так робили і зара роблять. Хвоїнку, гуллячку. Там вже, де пасуть тії корови, да йдуть, да по дорозі хвоїнка, — да й зломнять її, гуллячку. То ж як перший день прогонять корови, йде багато людей. А потім остаєця два пастухи чи три. Ну, потім вже йдуть додому і несуть тую вже гуллячку, ламнють де-небудь. Кажна жінка несе вже в свій хлів, за двера затикають. І вона там, поки вона вже не осохне і не опаде».^[1894]

Могли виганяти корову освяченою на Трійцю гілкою липи (липу, клен та інший троєцький май застромляли й у двері хліва): «У хліві ми стиркаємо гіллячки, як вербу святимо, то тоді, як і корову виганяємо перший раз, то тою гіллячкою треба побити корову, і в хліві затикаємо гіллячку. Чи з липи, чи з вірби... І з липи, і з вірби свячоную гіллячку. Кругом хати хто затикає... Свячона. Ну, як на Трійцю святимо липу, то тоді вона святиться. І до хліва, затикаємо... На Стрітенне в нас свічки святяця, — знов, тре' посвятити і кажне кругом хлева обійти, і як корову виганяють, тоді знов корову тамечки... треба її погладити тею свічкою».^[1895]

Від відьми на Івана встромлювали у двері хліва кропиву, осикову гілку:

— «Говорілі, шчо перед Іваном Купалним як ідеши у сарай, як видоїши короўку, береш проківу, вирвеш і затикай за клямочку, шчоeb відьма не влезла. Она буде отчінять хлева, і спече руку, і не відкриє».^[1896]

— «На рокове свято літом, кажуть, треба осину заткнути, бо змея прийде корову доїти».^[1897]

— «На Івана Купайла і на Онопрія затикають осину. Шоб нішо недобре не заходило. Шоб калдуни не заходили. То ж чарівная ніч. Оце тії, шо калдуни, це самая їхня ніч». [1898]

Часто використовують для цього освячені на Купала галузки глоду: «Казали, шо відьма поколеця об ті колю 'хи». [1899]

Щоб корові чи коневі нічого не зашкодило, застосовували червону посвячену стрічку, частинку весільного вінка молодої, освячений на Великдень мак, нитки з пасхального рушничка (що тотожне оберегам від домовика, ласки):

— «Свячону ленточку чепляють на рога або на шию чи де. Або коню тако чепляють. Красна. Чирвона. На Спаса святиш або на тево... на Маковея». [1900]

— «Кажуть шось, шо як там вже така худоба да... то треба — із свадьби якогось там віночка — да повісити її до р'ога, якось прив'язати на ленточку. Шо вроді вона вже тоді спокійна буде йти. Ну то колись же були — знаєте, які вінки робили? Молодій на голову колись такі шили, знаєте? То якогось маленького цвіточка, трошки там. То гето так говорили». [1901]

— «Опир має фіст. Це відьма, відбирає молоко. Шоб відьма молока на забрала, корові до фоста причіпали шос свіченого. Ну, ади світїт паску, і ниточко якісь светі, то то корові ззаду до фоста причепили, 'би відьма не відбирала. Червоне». [1902]

— «Мак засипали так в мішечок, шоб нияка калдунья молока не брала. Ленточку червону [вплітали] і того чепляли [корові між рогами]». [1903]

Використання стрічки мотивували тим, що вона — «від гадини» (водночас «гадиною» могли називати й відьму): «Кладемо ключа з лентаю червонаю чи трапкою, вербу свічоную беремо в руки, і замка замикаємо. Верба в руках, а корова шоб перейшла через замка, ключиком... через червону ленту. І тоді всьо спасанне. А лента — шоб нияка гадина не вкусила, ничо ' не було». [1904]

Інші люди вірять, що ця стрічка помічна для «відводу очей»:

— «А шоб з очей не пошкодило нічого. Шоб так як зирне, то шоб на тій лентоци було. Шо має вже коняци бути, то шоб на тій лентоци було. З очей шоб не було. Так вешають». [1905]

— «У фіст зав'язували корові червоне. То око зле вперед кинеця на ту ленту, аж по тому на то вімне. Бо кажут, якщо погано подивитисі на то вімне, то може спухнути, може молоко щезнути. Коневі в гриву влітали, а ше якщо кінь такий булавий... Відьма і опириці — то те саме, лиш казали, шо відьми мають хвости». [1906]

Якщо корів виганяли до Великодня, то з так званім «христеником», чи «хрестяником», — спеціальним печивом у вигляді хреста, спеченим на Середопістя; а якщо після, то вже з паскою: «Ше брали, так як після Паски, то паску свячону. Або, знов, Хрестці є таке свято, то христѐники пічуть, от з тим христеником. До Паски — то з христѐником, а пося — то з паскою». [1907] Дехто на перший випас переганяв корів через покладений на порозі «артос», спечений на Провідну неділю. [1908]

Нерідко на перший вигін стелили на порозі хліва пасхального рушничка й клали на нього хліб, щоб корови переступали. Після вигону хліб несли до хати і їли: «Корову виганєли пірід Паскею... Як яка весна, як водяна да холодно, то аж у маї йде. Пірід Юрієм уже йшло, виганєли. Свячоною вербинкею. Клали хліб кала порога і красную... чи ленту... проводили перед порогом, щоб вона пересту... Свячоного рушника, я знаю, клали, да... паску святимо... Колись, то я знаю, вже я, то... я пойду вигнати — я так клала хліб в рушниці, щоб корови пуресту... а тепер гети молодії — бразь — вчинили двери... та й пошла на пашу». [1909]

Оберегом від відьми було й так зване «живе срібло» (ртуть). Його тримали в хліві або заливали у висвердлений у розі тварини отвір:

— «Колись в моєї матерє [...], то було таке живе сребло. Оно — така бутилочка, як палочка. І пол теї бутилочки було. І вона казала, якщо... значить, то ведьма не 'зьмѐ... як то сребло держать в хлеве, то ведьма не 'зьмѐ, не попортить корóви. [...] І вона його держала, і казала, шо сьо проти ведьми». [1910]

— «Ето й я ше колись в дитинстві робив, шо на самому кінчику просвердлювали дирочку і туди — срібло, так як з градусника оцево. І туди заливали цей і заліплювали дирочку. Ото вже, каже, відьма не вóзьме». [1911]

На Гощанщині корові в рiг засипали освячений мак, після чого затикали отвір осиковим кілочком: «Корові рога одрізували, засипали

туди мак-видюх свячений, щоб відьма не чипала. Клиночком з осики забивали».^[1912]

За відомостями з Березнівщини, як оберіг від відьми також використовували лиштву з похоронних хоругв: «Хворенгви. То вони стояли, їх так беруть, як покойник умер, і ціє погребенніки йдуть хоронить. Заходять на мógилки, а ціє хворенгви зберігалися у каплицях у могилók. От. І йшли надвір, ставіли, скажем... в хату їх не заносили, але під холодну будівлю. От. А тоде їх... з їми сопрововждає цього ж... покойніка, і відносять їх назад. Там уже як принесло на мógилки, там похоронили, і там же оставляють ціє хворенгви. В капличці тій. Ну, скажем, корова дає молоко таке... мастіт такий, з кров'ю молоко. Або — вродє — все добре, і начінає біцца, не стає давать молока. І таке буває: вроді, нічого немає, і корова мокра робицца вранці, роса на їй. Значить, ідуть туди, до тих хворенгв, і пару ниточок одрезають. Ото там таке хрómки. І заварачують їх у таку... пакетік такий, трап'я'чий, трапéйний, і прив'язують корові на шию. О. Бо їє гонить будто... те каже — шо ласочка гонить, те каже — шо якась... якийсь злий дух, те каже — шо ведьма зробіла. Ну таке... [То або на шию], або між рогі. Ну та' як оцьо два рогі, веровочкою, і посередóнці тут така є ямочка у корови, і маскірують у ту ямочку, щоб навіть другіє не помєчали цього. Потому шо це... ведьмо ведьмей знають своїх. І як вже хто знає цьо, то вже не має сили воно».^[1913]

На Сарненщині переганяли корову через нит (начиння ткацького верстата): «Казалі тото... дехто гето хтось таке робів... шо клалі нит. А чого нит клалі, то я вам не скажу. Той, шо кросна ткалі, знаєте, — нит. То казалі — клалі, да вже перегонят чорез йóго худобу. А чого йóго клалі, перегонили через то худобу, то я не знаю».^[1914]

Широкий арсенал оберегів від відьми для корови описала респондентка із с. Бірки на Любешівщині. Окрім усього іншого, тут використовували так званий «магічний квадрат», добре відомий іще з часів раннього християнства: «На рокове свето... завтра Іван чи Петро — узьми кóсу і до сходу сонця, таково, як сонце сходить, і таково убведи, тут начни в дверох, і такво обведи, і заткни косу за кроквину, то корови ходять і всьо. Обпісáти хлива. Полностью. А во таково, як тут є в нас подвір'є, і такво обпіши і заткни туди. Можна і перед заходом, і з заходом, ну, щоб сонце зайшло. І якщо хлева

поставиш, держоби у хліві то, ну... узьми градусника і такво у вушак замуруй. І замуруй, ну, як він показує, отак. Ше напишу, одну тую... табличку у хлів. У хліві, віте, раз дойшли... Табличка пишеця у хлів, шоб добра була худоба, вестося. Піши:

*САТОР
АРЕПО
ТЕНЕТ
ОПЕРА
РОТАС*

О, і воно так виходить, і так виходить. Ото як поставиш хлева, прибий чи напиши на тому. Ото схавай. Всьо. У хлів, шоб ведьми не приходили. І тогó... і градусника... замуруй... Живе срібло, воно іде од ведьми... Я знаю, шо й як хату закладають, то кладут живе срібло. Я знаю, шо били градусники, і ділили, і на то всьо йде».^[1915]

До першого вигону корови нерідко промовляли спеціальне замовляння «од ведьми». Зокрема, на Камінь-Каширщині, б'ючи корову свяченою вербою під час першого вигону, примовляли: «*Свята верба, не допусти злого до мого добра*», — і прив'язували вербу корові до рогів.^[1916] Загалом же замовляння від відьми (як на вигін, так і на повернення лактації) доволі різноманітні:

— «*Прішла ведьма до ворот, ворот не одкріла, дойночку об камінь розбіла, моє коровкі Матронкі молока не вдоїла*».^[1917]

— «*Місяць в небі, мертвий в гробі, щука-риба в морі. Як зійдуця ціх три брати пити, тоді прийде відьма од моєї корови молоко одбити. Пчолам меду не з'їдать, мертвим вина не попивать, — од моєї корови відьмі молока не забрать*».^[1918]

— «*...йшло трох святих [...] Пречиста свята Мати — ведьми не допускати: шоб не ходила на дойку задом, синіх жил не напінала, червоної крові не зворочала*».^[1919]

— «Ідеш ти, коровка, на зелену травицю, на чисту водицю. Пасись і брикай, ведьмам-ворогам очі закидай». [\[1920\]](#)

— «Іди, моя коровка, на пашу, щоб ти по-ведмедечи наєдналась, по м'єрі води напівалась, лисиччиними когтями од злих лихих ворогов одгребалас». [\[1921\]](#)

— «Як не боїца медведь, лесом ідучи-ревучи, щоб так не боялас і Степіна коровка, в лесі йдучи. Щоб не боялас ні чоловікув, ни жінок, ни хлопців, ни девок, ни маленьких деток. Я коровка — матунька, я того всього не боюсь — ножками одоб'юсь, хвостиком одмахнусь, рожками одколюсь, бровками одморгнусь, поганих людей не боюсь. Дай Бог час і пору мойму слову». [\[1922\]](#)

— «Добрий день, моя коровка, тобі загород на чотирох углах. В одном угле огонь горит, в другом угле вода стоїт, в третьом угле

метніца, в четвертом углє коровка стоїт. Да іді ти, коровка, полямі, лугамі, зеленимі вересамі. І пошла моя коровка полямі, лугамі, зеленимі вересамі. Скуль узяліса сорочки, зняли з моєї коровкі вочки, понесли їх на Сиянську гору. На Сиянській горі Божя Маті ходіла, травку саділа й полівала. То не Божя Маті, то сам Ісус Христос травку садів і полівав. Там моя коровка ходіла, сю травку з'єднала. Шоб моїй коровці щогодини, щомінуги молочко прибувало, густа сметанка, жовте маслечко. Хто моїй коровці хоче наврочить, хай по сраці язиком поволочить. Поляно в комині, а печено в печі — не боїця моя коровка поганої речі...»^[1923]

Схожі обереги (свячену воду, свячену вербу, громничну свічку, великодній рушник, великодній ніж, хліб) використовували й для обходу худоби безпосередньо на пасовищі:

— «Вербу святять... береш варбину, і громничну свічку, і рушника, тогò, шо паску светиши. То й сього року я дала так, і... Ото як позганеют усі корови на пашу, і береш ти то всьо, і 'бходиши такво кругом худоби... ну, і вдома обойти своїй худобі. Ну, виганеєм на пашу, даєм свячону воду, булку хліба кладут, старіє люди клали в хліві, — і худоба не розходиця, добре пасеця. Хліб положи на стовбіку, корова піде, хліб полежит, корова прийде, хліб забереши у хату і будеш їсти...»^[1924]

— «Казали там такого старіші ще люди, ще розумніші, що, каже, як виганеють — да ножем, тим, шо паску свя'тять, біруть да обчерчуют, шоб нигде вона ни... ни йшли набік никуді. Не, як же ж там коровò виженуть же ж, то так, де вони, кучка там їх, да... [Як корову з хліва виганяли], мусить, тоже того ноже свячоного [клали]». ^[1925]

Щоб відьма не відібрала молоко, цідили його через камінь із наскрізним отвором, який шукали в полі: «Вона на Юрія б'є дирку в каменюви, о, та ведьма. Ну, от на той камень цідимо молоко. Шоби ведьма не забрала молока. На поли шукаємо, на поли є. Вона на Юрія ходить скрізь, та ведьма, і тако посередині камінчика чи на боку вона дирку робить». ^[1926]

Якщо відьма все ж зашкодила корові, зіпсувала молоко, «шукали ради» в «баби» чи «діда», які вмiли «шептати», «помогти», «одробити»:

— «Всякого було. В нас така була корова, да пришла з паші, да пришлося — не мона нияк видоїть. Боже! Шо вона робіла! І біласа, і все. То пошли до такеї тьотки, вона все шептала. Да свячона вода, да таке шо-небудь поробіла, да, слава Богу, й пройшло. Багато мешає, і помагає». [\[1927\]](#)

— «Може шо-небудь начворить та ведьма. Ну от така ведьма, прійде, може жінка така быть. Знаєте, всякіє є відьмарє'. [...] Шо-небудь таке зробить. Може шось і корові зробить, може шось і курам, і людям. Шо хоч може зробить. А як забрала, — молока нема, — то треба йти по знахурáх шукать. Да й шукаю раду». [\[1928\]](#)

— «Відьма. Так, шоб хто її бачив, то тоже не ето. А так кажуть: «О, то відьма, то відьма...» Може молоко забрати од корови. Ну, якось чи помолицця, чи хто її знає як. Корова от доїцця, доїцця, і перестає доїтися. Сметану забірають. В тої є сметана, а в тої нема. Шукали знахорів, шукали ще таких людей, шо вміли змовляти корові». [\[1929\]](#)

— «Молоко ведьма відбирає. Ну, є така... другу людину шукають, шо 'дробить. То є ж такі люди, шо понімають, шо тогово... зговорюють шось». [\[1930\]](#)

— «Їдуть десь до людей, шукають знахорів, шоб, мов, одробляли. Ну, тії, шо одмовляють, то то треба шоб були... гете... молітви». [\[1931\]](#)

— «Як ведьма молоко забрала, шукали якихся знахурів, шоб поладилася. Дехто шукав тую раду, а дехто — і так воно пройде потроху». [\[1932\]](#)

Для не надто сильних знахарів змагання з відьмою було небажаною справою. Відповідно знахар у багатьох випадках лише допомагав від поробленого, але не називав того, хто поробив: «Знахарка так не дуже хоче тим сі заніматися, треба їй добре заплатити, аби вона тобі то, бо відьма і їй навіть гірше може зробити. Може вночі обійти, облети навколо хати тобі чимось, байом таким (як ми кажемо — бай), і всьо — або руки повідбирає, або ноги повідбирає. А шо, вона знахарку не годна обіллети? Я тобі кажу: вона і знахарку з тим ділом зробить». [\[1933\]](#)

Певні дії, шоб зарадити від відьми, знала майже кожна господиня. Зокрема, часто використовували так зване «свійське», сечу, чоловічі

штани або білизну:

— «Як віганяють корову, то водою свяченою... чоловічими трусами вітирають... Як на пашу упускають». [1934]

— «Навроченій корові — очі засцять, і чоловічими штанами протягать од голові до хвоста три рази. Не колошами вперед, а передом». [1935]

— «Відьми перед Іваном молоко відбирали. Свяченим маком корову обсипали, і кругом іди і молись. І так три рази. І ще — треба було взяти гімнек і кинути через забор задом наперед і сказати, що мені молоко, а вам — гамно». [1936]

— «Як відіш, що корова потная, то тоже, покропити свяченою водою, і сісти — накакати в хліві. І корову мазнути взаді, де то стегна сходяця. На крижеві потиснути». [1937]

Пастух, побачивши, що відьма дивиться на його корів, повинен був скрутити дві дулі й сказати: «В жопу заглянь», — щоб вона заглянула в жопу корові». [1938]

Часто виконували різноманітні дії з гладущиками, цідилком, молоком: мили гладущики для молока кропивою; проціджували молоко крізь освячену кропиву, на серпа або три чи дев'ять нових, «ше не шитих» голок:

— «Утикають іголки у цеділку. Девять голок надо тикать, і молоко зворачивають до себя. Ведьма молоко забрала, да беруть девять голок, тичють, цедять сто молока». [1939]

— «У цеделку голки тикають. То вже як ведьму отгоняють, то уже вродє дев'ять голок надо тикать і уже молоко цедити, то вже ведьма не возьме тогó ж молока». [1940]

— «Відьма прибіжить то як кіт, то як собачка, то як жаба яка — вже всьо, вже корова не доїця, б'єця. Беруть голкó чи то в молоко, чи в шо то кидають, щоб не ходила». [1941]

— «Кажуть, шо може таке зробити, шо й воняє... То казала моя мати покойна, шо тра' на серп процідити та' як би. Серпа, та цідилко, і процідити на серп». [1942]

У цідилко пришпилювали дев'ять голок або шпильок, вкладали з кількома осиковими скіпками в горня, заповнювали його водою й варили в печі перед Чистим четвергом. Тут же мала з'явитися відьма за

позичкою. Коли вона вийде з хати, на поріг кидали кілька вуглин — *«тоді вона вельми мучитиметься»*.^[1943]

В іншому, схожому варіанті варили так, щоб ніхто не бачив, на терновому вогнищі нові голки в гладущику й запихали їх у «павузку» (цідилко). Чарівницю пекло, вона мучилася й вмирала: *«Позичила гроші чирівниці — корова молоко не дала. То треба нові ігли, банячок, павузку на терні палити, 'би ніхто не видів — то їй запекло. В'на вмирає і мучиться»*.^[1944]

Також варили цідилко з голками, а потім закопували його під порогом: *«Молоко портиця, цідиш молоко — дев'ять голок береш, та, от, в мене цедилко новий... нових дев'ять тих голок, у цедилко береш, упишеш, двадцять минут у молокови треба верити, о, звариш — тоді має та ведьма прийти, бо її голки шпигають. То еслі з тими голками закопає під порогом, де корова ходить, то молока не возьме»*.^[1945]

Цідилко після виполіскування виносили у відхідне місце: *«На серп цедили, на три серпи цедили, і на дев'ять голок цедили, на порозі ставляли да й цедили. І того. Цедилку віпере, то в тувалет носили. Таке робіли. Таке молоко часом скисаєца. Солодким, і скисаєца. Шось воно пошкодить. З очей, чи хто його знає, з чогó воно так робілось»*.^[1946]

У варіанті зі Старосамбірщини слід було купити новий горщик, дев'ять голок і нову сокирку. Спаривши молоко в гладущику аж до твердого, висипати вариво в сирове полотно. Після цього сісти на поріг, як на коня, запихати у вузлик із молоком голку за голкою й обрубувати їх сокиркою. Гола відьма обов'язково набіжить відпрошуватися, бо якщо обрубати дев'яту голку, вона трісне: *«В нас була така Петруниха, і Петро. Ше як мій отець служив в армії (мав 25 років служити, як царска армія напала, то вже й коней поїли, і всьо). Він служив всього п'ятнадцять років, він мав званіє оберлійтінант. І в нас було дві корови, і то молоко було, шо мож було витігнути тако, тігнулося... — смерділо... І мати каже: «Єлько-Єлько, та ти не можеш спитати там кого? Та то дітям нать лижки молока нема, а та Петруниха має бóчками, аж гаддя' ся купле, в тих бочках»*. Вона прийшла, тіки за клямку подержала: догори, донизу, і всьо — дев'ять хат догори, в долину — перехрестіться: молока нема. Або збрэзкле, або скисло, аж смердить». Каже: «Добре, я спитаю».

Ну й нарадив там їму один. Ти, каже, купи глиня'ний горщик такий на дві літри і возьми дев'ять іглів і сокиру нову. Таку маленьку, сокиря таке маленьке купи. І най тобі жінка викроє полотна свого виробу, що воно сиров'ятне, не білене, але з френзлями — такий кусочок, як платок, як хустка, що то жінка має. І каже, то молоко візьмеш, виллєш в той банячок глиняний, і би в'но ся парило. В'но ся так спарит, що таке буде, як грудочка. І ти то молоко тоді візьмеш висиплєш у то полотно, а банячок перевернеш так. Коли ти перевернув і висипав, тоді його замотай, сідай на поріг як на коня (межи ноги). Сідай на поріг і пхай іглу їдну і сокиров рубай, пхай другу і рубай сокиров. Б'деш видіти, хто твоє молоко їст. Доходить до дев'ятої — в'на приходить гола, і він [Петро]: «Йой, Єльцуню, Єльцуню!» І вклякнула, чуть ноги не цілує: «Попусти мені хоть трошки світла». — «Ні, — каже, — ти мені п'ятнадцять років не попускала. Діти мої молока не виділи, як сліпий світа, а ти хочеш то?.. Ні». І як дев'яту іглу взяв, як вихав — всьо. Тріснула, і всьо. Тоді як їй зробили трузну, то так вітри дули, що чуть дерева не повикорчовували. *Шо диявол робив*». [1947]

Практикували на Старосамбірщині й інший спосіб: зіпсуге молоко заливали в отвір у кілку від копи, а зверху накривали новим відром. Одразу ж прибігала «лупіриця» щось позичити, і їй не можна було нічого давати: «Купували нове відро. І копні, що ставилися в нас на дерево і на стирки, кілок, що ся ставить сноп, копа (шістдесят снопів). Забивали його грубим кінцем навиворіт в землю, і пробивали дірку в тім колодні, і заливали туди молоко від зуроченої корови, а зверху накривали тим новим відром. І зразу прибігала та лупіриця, а ви мусите двері і ворота закрити дротом на замок. Та лупіриця знов захоче шось позичити, але не можна їй нічого давати». [1948]

На Кременеччині зливали зіпсуге молоко на розпеченого серпа, відтак теж вичікували відьму за позичкою, бо інакше їй буде дуже пекти. Знахар може в такий спосіб показати відьму постраждалим, хоча при цьому сам ризикує, якщо відьма виявиться сильнішою в чародійстві, ніж він: «Всяко ті відьми шкоду корові робили, що молока корова не давала. Бувало, зробиться з молока кров, і доїш корову — там кров тече. Ну, деякі кажуть, що то запарок, але я не знаю, чи то дійсно запарок, чи то та відьма поробила. Ото було в нас — ну я вже не помню, бо я була малою, — був такий дід і знав, як то худобі

відробляти. І каже той дід, що пороблено тій корові. А потім каже: «Я можу так зробити, що та баба, яка поробила, сама прийде сюда, але ви мусите обіцяти, що нічо' їй не зробите, бо інакше я не доїду додому, бо вона тожже така добра знахарка, що вона може зробити, що я не доїду додому». То вони так зробили, і вона прийшла, а мій дід взяв і вухо їй відрізав серпом. А ше тамтой знахар сказав, що треба видоїти корову і взяти то молоко вилити на розпеченого серпа, і буде ту відьму дуже пекти, і вона прийде. І от вони так зробили, і та відьма прийшла, і мій дід їй відрізав тим серпом вухо. І та відьма так зробила, що той дід, який нам відробляв, заслаб. А в мого діда були коні, і він взявся відвозити того знахара до сво[є]ї матері, яка тожже вміла шось там відробляти. А то треба було везти шість кілометрів. І от вони їдуть, і знахар каже до мого діда: «Он вона стоїть, та, що ти їй вухо відрізав, отам на роздолі». І вони доїжджають, а та відьма зняла з себе фартушок, як то колись більшинство жінок носили, розв'язала того фартушка і пустила на воду. Мій дід тоді бігом став гнати коні, і хоть вони полохалися, але все таки він встиг довести того знахара до своєї матері. І як доїхав до хати, то та мати вибігла і тожже зняла з себе фартушок і пустила у воду. І тоді та відьма, що на мосту стояла, втрісла. А якби дідова мати не відробила, то був би той знахар вмер». [1949]

«Знаючі» люди ніколи не задовольняють прохання відьми щось позичити: «От як корові поробе, а як хто зачне відробляти, то тій відьмі зразу недобре робиться, зразу вона прибігає і мусить шось позичити, шоби знов поробити чари. В мене було таке, що захорувала корова, молока не давала. І сказали нам, що то ту корову відьма зіснула. Шось ми там відробляли ту порчу, вже не пам'ятаю, що, аж тут прибігла моя сусідка. І от вже їй решето треба. А то решето їй зиправді ні до чого, але вона мусить шось взяти зо двора. І в такім випадку нічого не можна давати тій відьмі, бо вже тоді не спасеш тої корови і гірше буде». [1950]

На Городенківщині «збавлену» корову підкурювали трісками з «припусниці»: «Як корова не давала молоко, хтось збавив, то я ходила до прим'ови, і казали... з кр'оквів... а то казали — є припусниці, є таке, що, знаєте, колис не ставало довгого балька, бо то не дуже було... тих... кр'оквів, не — бальків, кр'оквів. То ше наточували. То того

брати з дев'ятьох, і на грань, і то підпалювати і тим корову курити. З припусниці». [1951]

Повсюдно практикували підкурювання худоби зіллям, освяченим на Трійцю, Маковея чи Спаса.

Особливо оберегали корову в день отелення, бо відьма буцімто могла зробити так, що корова не допускатиме до себе теляти. У цей день пороги хліва обсівали свяченими маком чи сіллю й нічого не позичали з хати:

— *«На Світій вечір усе ходили свіченув водув корову хрестили. А як корова отелилесе, то обов'язково на поріг треба було посипати маком або сіллю — чим-небудь свіченим. І той день — хто би не прийшов — нічо' не мона зичити. А раньче, як ше була хата з стріхов, то дуже стерégли, як вона виходе з хати, аби вона не мóкнула пару соломонок. Бо це не мож завернути. Бо як вона вже до тебе прийшла в той день, то вона хоче шос зробити».* [1952]

— *«В менé... колись у нас корóви, вранці... ну яке — мати вдовица була — яка в баби сокира?.. Приходить: «Дайте сокиру...» Як вона чула, шо вона вноче втелиласа, та корова? Ну як вона могла знать? Мати пошла на другу змену льон терти, я прийшла, шоб до теї корови, а вона як зареве, як виверне до мене язóка... а та баба прїшла за сокирою, а я — за сокиру: «Да на, бабо, да йди...» Я — вже мати прїшла із змени, бо в две змени терли льон — кажу: «Не мона приступить, і теля б'є». Пушла мати до сього суседа, і вон каже: «Зари я приду». Взяв віровку таку, як моя рука, груба, прив'язав їє, остринóжив, шоб вона ногою не брала (а їй вим'є вже стало набракать, бо ж теля не допускає), да як стала, стала м'ять... Приходить, сокиру приносить, мати в хаті: «Хто вам давав сокиру?» Каже: «Ганька давала». Мати на менé кричить. А той каже: «Я не давав, — а той каже, — я не давав, то вона давала». Всьо — мене винну зробили (ну бо я давала). То вона каже: «Хай хлопець стане котрий тако, як випускаєш корову, да шоб поміж ногами вона пошла, пруз двéра». Ну, шоб хлопець розкарачивса на бра... над цим... брамі... Вверх пуднявса ди зверха розкарачивса. О Господі... Там поставили тако рабрóну (драбину — В. Г.), а там — на двері, і та корова ж не хоче йти, вона лезе на стену... Каже мати: «Сьо ваша робота. Сьо ваша робота, ви зробили...» Чи не путали ми корову, колько держали? Ну корова добра, молоко добре... І коб хоч, казав, чуже — цьо мого*

батька тьотка рóдня, дєдова сестра. Ну і таке треба зробити?..»^[1953]

Відьму, коли та йшла відбирати молоко або чинити іншу шкоду, **можна було впіймати:**

— «В Обуховичах було. Чоловік казав, жила там одна знахурка. От вона перекидаєця на kota, на собаку, іде в чужий хлів, а тоді сідає корову доїть, як людина. Відоїла, знов перекинулась, вішла і пошла. І там до одного сусіда ходить і ходить. От вони засіли. А тот поставив борону, де вона должна проходить. А вона не знала — доїть. Вон — туди, в хлів. Вона хотіла в ту дирку, а вон там борону вкріпив, і вона зав'язла. Вон її помочєю як почав бить, і вона вже впала — кот чи собака — лежить неживий. Вун пошов, хотів жонці розказать. А вона, ше трошки жива, вілезла, пришла додому і до ранку вмерла».^[1954]

— «Колісь тоже вєдьма ходіла до хлева, до человек стерог. Стерог. То шо— вона скінулає колесом. Понімаєш? Ну, то человек узяв веровку, з своїм сином, да, знаєш, де бұксу у колесо ставлять, де óсь проходить, взялі да пронялі веровкою. Через буксу, в єї вдержали. То вона перекінулася в жєнщину: єє перенялі... через задніцу, пробач, і через рот пронялі веровкою. То вона стала просітса — шо мовчіт, хлопчикі, я вам больші ничого робіт не буду́. То вона знов скінулає колесом, оні веровку вінялі, да й усе. Она ушла. («І нічого більше не робила?» — В. Г.) Канєшно, вже нє. Бо всьо — вже ж вони знають. Вони розкажут, і єє люди вб'ють».^[1955]

— «Дядя мой, Захар, десь год 36–37, купив корову. А колись ходили коновали, лечали жеребцов, биків, ходили з віровками своїми. Приходить до мого дядька: «Добрый день, Захар». — «Добре здоров'я. Одкуда ви мене знаєте?» — «Ха-га! Я знаю! Шо, вже восьму коровку купів за два годи?» — «Да. Хто вам розказував? Мо', Омелян мой, чи Іван (братó)?» — «Да нє, я так... Ти смілий?» — «Ну?» — «Ничого не боїся?» — «Нє». (А дядько мой здоровий був.) — «Як стемніє, іди принеси дерев'яну борону». Приніс. «Став в хлів, только зубами од стени. Корова не полізе. Як добре стемніє, іди сідай під бороною і бери дручка чи яку железяку. І ти побачиш, хто бере в тебе молоко. Вона до тебе повернеца — вона обязательно до тебе задом — хватай єє за коси і до тех пор бій, покуда не заговорить человеческим голосом. Вона буде й собакою, і котом, і вужом — не пускай.

Попустиш — вона задушить тебе». Дядько за шворня з воза, іде під ту борону, сідає, сидит-сидит, сидит-сидит... Коли тільки корова раз — і встає: «Му, му!» А в його подворотніца вирезана, щоб кури заходили на сідало... Коли лізе... Уже сьдає на ослоньчику, корову доїть. Дядько трохи злякався був, а потім осмілів: «Шось да буде! Сидить до мене задом, доїть корову...» Дядько вхвотив єє за коси, як начав єє біт. Вона вже йому й руки поцарапала, й ліцо поцарапала, а вон єє лупіт, а вон єє лупіт. Вона тоді: «Захарко, мой голубчик, пусти мене живу». — «То це ви, бабо Онисько?» — «Я». — «Е, це сором, по сусідах». Так її обмлинковав, ту відьму, шо вона двє неділі пожила, на третю помірала і дітям говорила: «Я на той світ іду од Захарових рук». [1956]

— «Відьми молоко забирають. І я могла зловити відьму, но я прогавиля. Ми купили корову, і та корова не дала неякого молока. А Коляда́ була. Ето на Коляду́ ходять відьми, перед Роздвом. І я вуйшла надвир, а вона, якась жінка нап'яласа радном і од хлева пушла туди... А я за єю: «А що ти хочеш?» Вона не озваласа,ничого... Якби ж то я сказала хазяїну, то вон би догнав її ж. А я не сказала, та й так... До с тей корови ми пользи ния'кей не мали». [1957]

— «Колись мій дід розказував: коні пасли — товар, все. Ну, в ноч. Да й взя'ли, все позганяли, а дід каже: «Хлопці, сьодні тра зловити відьму». — «Яку?» — «А б'уде йти пу мулуко». — «А як її, діду, лувити?» — «Так. Шоб ви всі знали. Шо буду казати — підчиняйтесь. Але візьміт, — каже, — такеє, шуб її злувити. Тільки пантруйте: як зловите— б'уде мугурич отакий-вот!» — «Ну, добре». — «Сирово́х нито́к визьміт, і колочків набийте круго́м товару, і раз пруведіте цією сировою' ниткою. А ворота пукиньте. І, — каже, — сидіт так, шоб вас не видно було, вона буде заре йти. Ну не подумайте, шо жінка, а побачите, шо». То вони вже всі пантрують... — біжить така... собака... — коси теліпаюця — прямо туди, в цюю дирку, де вуни пукинули... Їх ішло три, то дві втікли, а їдну — хоп! і зачинили: стоїть женищина... гола... обикновенна женищина. То один — батіжком, другий... «Заб'є'м», — каже. — «Пустіть мене... Ви скажіть, шо ви хочете, — зара вам все буде, тіки пустіть мене живою». — «Хто, — каже, — с тобою був?» — «Е, я, — каже, — не скажу, бо то старша, то вона все їдно мене рузірве». — «Неси, —

каже, — могорич». То принесла могорич, і гроші ще їм заплатила. Це, бувало, дід розказував». ^[1958]

— «Ну та що: у вїтихи — п'єть корів, в неї — їдна, а вїтиха йде до неї молока купувати, бо в неї молока много, а в неї нема. І вїтиха сі скаржила кожному. Якась жінка каже: «Упрядіть клубок, сировий, віднесіть до ксьондза, най ксьондз чи дванадцять раз, чи кілько, відчитає якусь молитву на тім клубку. І мені принесете, і мені дасте, і я відьму зловлю»... Дала вїтиха той клубок тій жінці. То сама тота жінка розказувала, шо їмила відьму, моя мама їй була вуйна, та вона розказувала бабі, а я слухала. Та й каже [вона моїй мамі]: «Вуйночко, я прийшла, у вїтихи посиділа до пів дванадцєтої та й кажу: давайте мені клубок, бо я вже йду до стайні. Каже: якраз дванадцєта година — йде біла кобила, до стайні йде, а я ніц не роблю, — каже (але той клубок вона по долі обмотала, аби тота кобила прийшла на тото місце)». Та й, каже, кобила приходе під стайне, а сама [та жінка] сі сховала, бо вона якби виділа, то була б втекла. «Та й, — каже, — я стою та й помалу тим нитков притягаю. Стегла я їй руки та й ноги докупи, — вже вона не втіче так швидко, — та й тогди ловлю за волос, за гриву. Як я зловила за гриву, каже, вуйночко, каже, я тримаю, а вона, як стає дванадцята година, — стає жінка з тої кобили. Та й каже: «Юстинко, пусти, я тобі не знати що дам!» — «Не пуцу відси, доки вїтиха не ввійде, не пуцу тя ніяк». Ну та ввійшла вїтиха, та знаєте, шо потому вїтиха заплатила їй добре. А потому в відьми, шо брала молоко, корова вирвалася зі стайні на такий беріг та й впала догори ногами, а з дійків йде догори молоко». ^[1959]

Упіймати відьму можна було на зубці нової борони, ^[1960] мотузкою, зсуканою «від себе», ^[1961] освяченим разом із паскою очкурем від нових, іще не ношених штанів ^[1962] тощо.

Упізнати в зловленій тварині ворожилю вдавалося, якщо накинути на неї хомут. Утім, вважали за краще не бачити відьом, бо «хвороба може причепитися». ^[1963] Так само й упирицю можна було розпізнати, якщо дивитися на неї крізь зубці борони. ^[1964]

На Західному Поліссі вважають, що, зловивши відьму, коли вона збирає росу або доїть чужу корову, мали збити так, «[а]би кров з неї пішла», відтак відьма втратить свою силу. ^[1965]

Нав'язування «зав'язок». Поробленням відьом і «калдунів», «знахурів» (а зрідка й русалок) вважали так звані *закрутки* (чи *закруті, зав'язки, завивки, завитки, завертки, залóми*).^[1966] Робили їх здебільшого на житі, а також на пшениці, вівсі, льоні, часнику, цибулі, капусті — перекручували рослину або кілька рослин одразу вузликом «наоборот», та так «удачно», що й не завжди можна було пізнати — ніби це самі рослини так вирости. Зав'язки робили скраю поля або на другій постаті, щоб не було видно слідів. Зав'язуючи, щось при тому примовляли. Наприклад:

— *«Як будеш жать, то будеш слабий лежать; як будеш молотить, то буде у голові колотить; як будеш молоть, то буде у грудях колоть; хто буде пекти, то буде кров текти»*.^[1967]

— *«Кручу закрутку напакі (левою рукою — то напакі), щоб не було в тебе ні хлеба, ні муки»*.^[1968]

Оскільки «знахурі» нібито повинні були чинити зло, інакше їм самим було б щось погане, вважають, що після нав'язування зав'язки відьмі «легше буде»: *«Відьма робить так, бо вона з сатаною зв'язана. Вона мусить робити»*.^[1969] Переважно зав'язки крутили перед Петром, адже відьми звично шкодять перед великими святами, а саме до Петра багато де приурочують зажинки.

Зав'язати могли *«на спір», «на смерть»; «щоб умерла хазяйка чи скотина пропала»; «на щастя, на людину, на животного»; «зав'яже, щоб хвороба якась чиплела — на людину, на худобу»; «щоб в тебе здихала корова, чи собака, чи свині»; «Щоб людина боліла, щоб корова здохла. На коня зав'язку зав'яже»; «На кого-то — чи на хадзяїна, чи на хадзяйку. Могла робити і на худобу»; «Ту зав'язку зріжеш, то тобі зробиться щось: чи вмреш, чи вкалічишся»; «Завітки робили. Зробить тій людині, і вона болєє, болєє. Жито якомсь там закрутить баба яка-небудь»*.

Здебільшого тому, хто вижне закрутку, крутило руки. Вилікуватися від цього можна було за допомогою мотузки, якою зв'язували руки мерцеві:

— *«Ну, той, кажуть, шнурочок, що руки з'язують, — то от, може, кому ноги крутить чи руки, то треба перев'язувать, то не буде крутить»*.^[1970]

— *«То казали, що колись були закруткó. Колись моє мати каже — жали... було три невестки в хати разом, — ну де й стали жать вони*

жито, то тие невесткó покóдали, б́уло... з́акрутка, а моє ж мати каже, а я, думаю, все 'дно вижну. [...] То матері крутило крепко руки і болели руки, то як хтось-то вмер (а, материна баба вмерла), і руки з'язують м'ярцям. І посля', то вже материна мати, взяла тие шнурки, шо той бабі були з'язание руки, мати носила тие шнурки, да й каже — перестало. Сіє шнурки мати носила». [1971]

Зазвичай закрутку обжинали й лишали в полі, а після жнив спалювали. Нерідко її підкопували осиковим «києм» чи «залізником» (лопатою) і виривали через шматину чи в рукавиці (аби не «голою рукою»). Після цього палили на «крижових» дорогах:

— *«А гето як біду хочуть зробити, до ня'кось замотає таку завивку всередині поля і ня'кось людини беду зробить. Як не чепнеш, до вроді й ніц, а як чепнеш, до й ніщо зробица. До оставляли її в поли».* [1972]

— *«Завивку завивали з колоссячком, і ето як хто ту завивку вижне, то можé і помертó. Ни чипали її. А були і такі люди, шо одробляли її».* [1973]

— *«З́авивка, залом — як сусед на суседа недобрий, то зробить, а кажуть, шо то русавка зробила».* [1974]

— *«А тії заломи — якщо хтось на когось був сердитий. Його обходили, а потім спалювали, — руками не треба було дотрагуватись».* [1975]

— *«Як знаходили у житі заломи, чи вітушкі, то зжинали їх і палили».* [1976]

— *«Завóвка» — казали. Завóвка. То вже щитали, шо то якась ведьма зробила. Тогó не чепали. Те мінали і не чепали. А потом запалювали, щоб очистить вже. А до тогó ту завóвку не чепали. Ну, тіє [робили завивки], шо знали шось... до спору... Я була мала, то я знаю, шо один дед казав: «Аби в людей було, то в менé буде». То все вони казали, шо... ну, то вже люди говорили, шо вун до спору знає шось».* [1977]

— *«На жито заверчали — то шось на зло. Завертка. Обижнуть, а потомечки спáлять».* [1978]

Трапляються свідчення, що закрутку палили в дорожній колії, «щоб коні рознесли»:

— «Закрутка — то хтось затне на тебе, коб тобі шось сталося: чи твої вечкó покрутилися, кури там... Виривали і несли на крижові дороги палили у колеї, шо кінь їде». [1979]

— «Закруть на когó там, будьто вмре, то вирве да спалить на дорозі, де ходеть кони, шо то вже потопчуть його да воно все пропаде, те погане, шо він думав, шо він робив». [1980]

Під час знешкоджування закрукки використовували певні примовки: «О, то, кажуть, закрукка. Гето вже, кажуть, тре' палити на крижовій дорозі їє. Як то вже хтось тобі робив, то їє вирвати чи рукавицьою чи як там, не торкатися голим, і на крижовій дорозі палити. Казали: «Хто думав мені — то хай тобі», — отакево». [1981]

Багатий матеріал про завитки, способи їх нав'язування й знешкодження виявили на Поліссі російські етнолінгвісти. [1982] Зокрема, за їхніми відомостями, завитку треба було викопати лопатою, котрою закопували мерця, зіжмакати в щільний жмуток і прив'язати на горищі до комина. Після цього той, хто її зробив, мучився й зрештою помирав. [1983] В іншому варіанті цих уявлень завитку палили в незахідному місці в першу неділю «молодика», саме коли вперше вдарять у церковний дзвін. Треба було лише пильнувати, щоб дим не йшов на людину. У результаті лиходій «десять год болів». А під час спалення в тій завитці щось буцімто стогнало. [1984]

Бажано було, щоб завитку спалював не господар поля: «Хтось треба шоб другій запалив, не той хазяїн, шо в той хаті живе, чи хазяйка, бо воно на їх закручане». [1985] Тож найчастіше самі господарі завитку не чіпали. Також вірили, що то «треба великого знахура, шоб розв'язав»:

— «Закрукки крутили. То в добрі нічого. Шкодило. То один робив, а другий одробляв, виривав ту закрукку». [1986]

— «Завивку завивали з колоссячком, і ето як хто ту завивку вижне, то можé і помертó. Ни чіпали її. А були і такі люди, що одробляли її». [1987]

— «Закруть — ну, на подобіє... знахурі роблять, шоб комусь якось вред нанести із числа сім'ї. Да приходять уже знахурі, да моляться, і соотвественно — їм платять за тее. Там були зламані всі колоски і зав'язані тако, тим... колоссе було внизу вже, а воно проткньоне

було. Все донизу. Короче говоря, як сказати, на те, що пропаде все. Хто виривав, а хто на місці палили. Ето вже знахорі діяствовали, що вони вже по...»^[1988]

— «А, було де в кого в людей. Все кажуть, що якась закруть, а хто знає... Да тоді тій людині шкодить. Ну то знов шукають таких людей, щоб одкрутили, щоб уже знахорували. Моя навіть сестра, вона вже умерла, то казала, що їй навіть було у житові закруть. Хто лихо має будь на когось, да воно такеє й робить цево. До таких людей кидались... то ж такіє люди є, що згаварують. Віривали да й палили. Тепер вже тих нема таких людей, щоб такий вред робили, а колишні люди були всекі. Такі знахурі, було мніго таких, що, каже, чи в цибули, чи в житови...»^[1989]

Поки прийде «знахур», господар із молитвою обкладав зав'язку гноєм (якщо близько «доми») або камінчиками, «шоб не вирвав злий», «шоб ніхто не тронув». «Знахурі» знаходили зав'язку в полі самі, без підказки, говорили якусь примовку, розв'язували або виривали її (задом), якось перекручували та палили на «крижовій», чи «хрестовій» (Х-подібній), дорозі (рідше — на «середохресній», Т-подібній): «винесуть на якусь між, на границі», «особино, шоб було три межі».

Вважають, що як тільки знахар приходив на поле, відьма прибігала проситися, шоб не розв'язував. «Я сама розв'язу», — каже. На Поліссі частотними є розповіді про те, як покликаний «знахур» виривав зав'язку й палив у печі. Коли зав'язку палять, того, хто поробив, «мучить», і він змушений перепрошувати та обіцяти, що більш не буде так робити:

— «В льонові зав'єжи зав'язку, в житі, — шоб в тебе здихала корова чи собака. В цибулі зав'єжи. Просаде якось самою цибулькою. В сусідів здихали корови, свині. В Відерті (с. Видерта — В. Г.) був знахур. Поїхав до діда. Дід каже: «Вези мене на своє поле, де твоє поле (жито)». Той ходє, і виривав зав'язку. Сів знахур за столом, а перед тим зав'язку спалив в печі. Він сказав, шоб не давали нічого, хто прийде. Казав: «Зараз прийде той чоловік, що поробив». Прийшов той чоловік і просив запалки прикурити. А той [перед тим] сказав: «Сохрань, Боже, дати». А после того вже добре було. Один знахур зробив зав'язку, а другий спалив. Жінки — ведьмі робили тоже зав'язки. Його мучит, знахура. Попросаджує ті стебельця, і не

поламає. Де він схоче, там робить. А той знахор, шо привозят, знає де і каже: «От твоя зав'язка тобі робить...»^[1990]

— «Воно прийде да ніткою червоною колосся перев'яже, а ти віжнеш, то руки крутит, ноги, да каліка людина робіца. Треба прийти, да 9 раз «Отче наш» помолиться, і просить Божу Матір, і св. Миколая, і господніх врагов (ікони): «Господні врагі, ставайте до помочі цю завітку одговорати: громова, грозова і вітрана». Це воно, хто зробило, да пришло, да: «Не пали, не пали, я одроблю!» А хороби!.. Як зробив, то вибачай».^[1991]

Сильний «знахур» зазвичай знаходив завітку сам, без підказки. Колоритну розповідь про таку ситуацію зафіксовано на Любешівщині: «Розказували, колися знахорі були та й з'акрути в жити робили. Закрути робили. А один хлопець корови пасе. Пасе корови... привезли одногò знахора... привезли: «Іди найди... ну, скруту з того...» І ни найшов. А хлопець корови пасе. Каже: «І цьой не найде». А хлопець пошов і найшов. Була з'акрута, ше й в закрути сидів вуж. Так знахорі робили. Се багато у Борках було знахорів, і робили один одному. То корова здохне, то віл іздохне, то тое, то коняка. Були такії. Угу. Ту з'акруту — берут осикового кія і б'ють. Збивають єї, всиковим прутом, і десь п'алять».^[1992]

Розповідь із Любешівщини цікава ще й тим, що в закруті був нав'язаний вуж. Сьогодні такі відомості майже не трапляються. Водночас за матеріалами В. Даля, колись «знахурі» зав'язували у вузол попіл із печі того ж таки господаря, під закрутку клали також сіль, землю з кладовища, яечну шкаралупу, розпарені хлібні зерна, вуглини.^[1993]

Не обов'язково завітки нав'язували відьми. Вони могли утворюватися й унаслідок дії вихору, а то ж «лихе крутить». Наприклад, коли в с. Видерта на Камінь-Каширщині вихором скотило льон, то ніхто з колгоспників не наважився його брати: усі боялися — і бригадир змушений був цей закручений льон підпалити. Варто наголосити, що йдеться про часи, коли за псування державної власності можна було отримати значний термін ув'язнення.

Поліщуки неодноразово зазначали, що окремі люди свідомо користувалися беззастережним страхом перед завітками. Показовою в цьому ракурсі є така розповідь: «[Жив дядько у сусідньому селі, і мав дітей багато]. А треба ж дітей годувати. То він шо робіт? Пуйде

там до когось, да візьме зав'яже [завитку]. Вон нічо не знає, але зав'яже. Ну а вже ж вон — вже знахур — відробляє... «Іди но там, Степане, бо мені завівку зробили, зівітку, до одробі ж єє». Он уже ходіть тудя. Ходіть да каже: «Так зробілі, шо не можна подойти тудя. На смерть зробілі. Не мона, — ка', — подойти. Подожди. Я одроблю тебе, подожди токо». Ходить он кругом єї, й так руками махає, ходіть, ходіть, ходіть, ка': «Насилу здавса (той нібито «знахур», що нав'язав — В. Г.). Одробів»... А вон сам їє нав'язав!»^[1994]

Шкодили відьми збіжжю й без нав'язування завиток: «Казала жінка, шо вони з сестров раненько встали, вдосвіта, бо хотіли піти до Далешева на відпуст. Але мали ше худобу попасти. І я, каже, жену коні, а сестра моя — худобу. Каже, я їду на коні, а коні заче'ли форкати, лишень форк, форк, форк. Я, каже, шось гей напудила сі. Я, каже, дів'ю сі, а борознов іде жінка. Гола. Лиш на однім гудзіку зацеплене, а се все голе. І так, каже, руками по тім... по тім колоссю руками водит. Сі, каже, коні як поривають сі, а сестра б'уком б'є худобу, бо худоба не будє так бігти, як коні. Повтікали, каже, напудили сі, а відти женем, та й на ті борозні, де вони виділи ту жінку, шо вона так руками махала, ми, каже, дивим сі, а вона як махнула руков, так колоссі все на долині. То се таке я чула. Відьма. Шо чисто гола, лише блюзка на їднім гудзіку зацеплена».^[1995]

Робили відьми й інші прикрощі. Зокрема, могли попсувати льон: «Говорилі, шчо ведьма льон на Купайла праде. Она єго растягиває і делає ніткі, скручиває. «Вот ведьма уплелася і сплутала льон у ніткі». Ілі же на такой празнік, на Рожество, на Крешченье надо прикривати той льон. Як не поховаєш, то ведьма зблутає ніткі».^[1996]

Також відбирали в людей пряжу на свої веретена:

— «Вот они [жінки] як прадуть, і буде [серед них] яка ведьма, то бач: оні будуть пря'сти, і та ведьма буде прясти — то теї [відьмі] буде на веретена багато ітти ніток, а ў тих буде маленько. Буде мучитися, старатись, прясти — а ў їй все веретена голіє, крохи іма».^[1997]

— «О, ў субботу не снують, бо відьми пражу беруть [відбирають спрядену нитку]. Так старіє казалі».^[1998]

У подобі свині відьми перекидали гній із чужого поля на своє: «В нас в Ворокомлі було два бр'ати. Помер батько, померла мати. Той оженився, той вженився. Той собі жинку взєв, той взєв жинку. І він

того... вженилися... Той сіє жито, той сіє собі, — того родит, того не родит. Той гній возит, і той возит, — в тогó картофлі є, в того нема. Ага, шо таке? А той каже: «Є шось ішов і, — каже, — ноччу якась свиня каля твого гною була. Йди-но застережи». Він пушов, той брат бідний, а той багатий не йшов. А то того брата багатого була жинка. А вона... вона сама пред'явилася. Каже: «В нас буде родити, а в його не буде родити». — «А чого?» — «Бо є, ка', на Всеночну піду, гною возьму в зуби і перекину на своє, і в нас буде, а в його не буде». — «Ой, — каже, — не йди...» Ну, а той брат пошов, сів, нич сидів. Аж вона — така велика свинє — приходит і той гній — хлоп-хлоп — перекидає на своє поле. А він узев гнойові вилкó і єї сколов, і всьо — їй не вродило, а їму вродило. Отак. А та жінка кров'ю зийшла». [1999]

Також відьми можуть вибити збіжжя градом, підкинути зачарований предмет (зазвичай яйце або буханець хліба) і спричинити в хаті сварки, хвороби й навіть смерть. Часто вірять, що відьми насилають на обійстя жаб, щурів, на поле — горобців: «Були такі волошебніки, шо корові робили, шо молока не дає. А то крис нашле, горобців насилали, шо вам пооб'їдають все. Шукали такого, шо одмовляє». [2000]

Очевидним є зв'язок відьом із дощем. У різних етнографічних районах України явище, коли водночас падає дощ і світить сонце, нерідко характеризують так — «відьма масло б'є» («відьма масло колотить»). За віруваннями, відьми нібито здатні викрадати дощові хмари й росу. Вони перетворюють хмари на жаб і ховають їх у глеках. [2001] Також чаклунки нібито затикали клоччям або ганчір'ям підземні животоки, щоб висихали криниці, міліли озера й річки. Відтак, коли надходила довготривала засуха, люди збиралися «купати відьму»: запідозрену особу відводили до води й кидали в глибоке місце — якщо вона тонула, то відпускали, а коли плавала, тоді змушували «відкликати данне». Водночас уже наприкінці ХІХ ст. «купання відьом» обмежувалося обливанням запідозрених у відьомстві жінок. [2002]

У те, що відьма відбирає дощ, перекриваючи підземні джерела, подекуди вірять донині: «Як дощу не було, чистили. В нас недалеко отсюдо є безодня. Вона, мабуть, я так думаю, шо в кожному селі є безодня. То в нас тако берег, і поле, і дуже високо, та як то в ямі та безодня. А мій чоловік робив підвожчиком. Нема дощу та нема дощу.

Ну шо ж робить? То він ше з їдним, такий Іван, старший: «Їдьмо до безодні, побачим». Кажуть таке, шо буде забитий колок в джерело. Поїхали вони ободва. Прийшли до теї безодні, встромляє руку цей Іван, старший, — є колок. Вони взяли, давай його звідти тягнуть, того колка. А він забитий в джерелі. То витягли такий як держак — зо два метри. І зара третього дня стався дощ. Та безодня — то таке джерело, і біжить річкою, там дуже добра вода. То відьми якісь забивають». [2003]

У давнину також вірили, що відьми можуть красти з неба зорі й ховати їх у себе в хаті. Але й ці уявлення, які свого часу так майстерно використав М. Гоголь у «Ночі напередодні Різдва» для характеристики відьми Солохи, так само були рідкісним вже наприкінці ХІХ ст. [2004]

Представлення у фольклорі. Зважаючи на особливу активність відьом на свята Купала та Петра, відьма є постійним персонажем купальських та петрівчаних пісень. Як приклад наводимо кілька текстів із Полісся, у різних варіантах широко відомих і на інших теренах України:

*На вігони, на вігони йогонь горит,
Нашой ведьмі живот болить.
Нехай болить, нехай болить, нехай знає —
Чужих коров не чепає.
Чужих коров, чужих коров не чепає,
Сиру-масла не збирає,
Сиру-масла, сиру-масла не збирає,
Да в бочечки не складає.* [2005]

*Йішли хлопці мостом-мостом,
Зловили ведьму с хвостом, с хвостом,
Вони думали, що їх мати,
Да й покотили — давай ссати;
Йішли хлопці границею,
Зловили ведьму з дойницею,
Вони думали, що їх мати,
Да й покотили — давай ссати;
Йішли хлопці гребелькою,
Зловили ведьму з петелькою,
Вони думали, що їх мати,*

Да й покотили — давай ссати.^[2006]
Сьогодні Купайло, а завтра Йван,
Кидав чорт ведьом через баркан,
Йа з баркана та в долину,
Кидав чорт ведьом через лавину.^[2007]
Сьо'дні Купайло, а взавтра Йван,
Кидав чорт відьом через баркан,
Через баркан — да в долину,
А із долини — да в могилу.
Вхватив вон відьму да й носиця,
А вона ж, дурна, й не просиця.^[2008]
Сьогодні Купайло, а завтра Йван,
Да кідало хлопцов через баркан,
Да кідало, да бурчало,
Да все баркани поламало, (2 р.)
Да шоб воно легло да й не встало,
Да шоб воно легло да колодою,
Да не якою — дубовою.
На колоду сонце пече,
А з колоди смола тече:
Да будем смолу брати
Да ведьмам очі заливати, (2 р.)
Шоб не ходили чарувати.^[2009]
Петро-Петровочка,
Не виспалась твоя дочка.
Щоб вона спала да й не встала,
Щоб вона Петра не дождала.
Щоб вона лягла колодою,
Да й не якою — смоловою,
То буде сонце прип'єкати,
Да буде смола витєкати, —
То будуть дєвки смолу брати
Да в'єдьмам очі заливати.
Ой щоб по ночах не ходили,
Чужих коровок не доїли,
Бо ті коровки рабенькії,
А в їх телятка маленькії.^[2010]

*Ой на Йівана Купайлого
Ходила ведьма навайлого
Як на дуб лізла — кору гризла.
Як з дуба впала — зілле рвала (2 р.),
Клепацьких хлопців чарувала.
Нехай чарує, нехай знають,
Нехай купайла не чіпають. [2011]
А на Йвана, а на Йвана Купайлого
Ходить ведьма навалного.
Ходить ведьма, ходить ведьма до повночі,
Повидирав йой чорт вочі.
Дурна ведьма, дурна ведьма на дуб лезла,
З дуба впала — зелле копала,
З дуба впала, з дуба впала — зелле копала,
С-пуд кореня воду брала,
С-пуд кореня, с-пуд кореня воду брала,
Чужим коровам давала.
Од місяця, од місяця — до місяця
Дурна ведьма повесица. [2012]
Петровочка, Петровочка невеличка,
Йа в Петровку темнії ночі,
Йа в Петровку, йа в Петровку темнії ночі,
Чорт ведьмі вібрав очі,
Шоб по ночах, шоб по ночах не ходіла,
Чужих коров не доїла.
Дзе та ведьма, дзе та ведьма забарилас?
На дуб лезла — кору гризла,
На дуб лезла, на дуб лезла — кору гризла,
З дуба впала — землю драла,
З дуба впала, з дуба впала — землю драла,
Землю драла — зелле копала. [2013]
Петро-Петро, де ти бував?
У чистом полі в межах лежав:
Стерог я жита ще й пшеницу,
Ше й тую ведьму-чаровницу,
Шоб по полю не ходіла,
Жита-пшениці не ломила, (2 р.)*

Чужих коровок не доїла. [2014]
Петро-Петро, де ти бував?
У чистом полі в межах лежав:
Стерог я жита, ще й пшеницу,
Ще й тую ведьму-чаровницю,
Шоб по полю не ходіла,
Шоб з межі роси не збірала,
Шоб у коров спору не 'дбірала. [2015]
А хто не поїде на Купайло —
Шоб руки й ноги по 'дбирало,
А хто не вийде вогню класти —
То загадаєм собак пасти,
А хто не вийде розкладати —
То загадаєм заганяти. [2016]

У наведених піснях звучать ті мотиви, які загалом характерні для уявлень про відьом. Зокрема, ідеться про їхній зв'язок із чортом, про шкоду худобі й збіжжю, про вміння чаклувати, збирання трав тощо. По суті, купальські та петрівчані пісні певною мірою мали оберегову функцію, спрямовану саме проти відьом («будут дівки смолу брати да в'єдмам очі заливати»). За народними уявленнями, купальський вогонь пече відьму, вона не може брати участі в загальному святкуванні. Звідси приказка: «Хто не поїде на Купайло — шоб руки й ноги по'дбирало». Варто також зазначити, що спорадично купальське деревце називали «відьмою», а втопивши його, хутчіш утікали й не озиралися, «щоб відьма не зловила».

Смерть відьми. Повсюдно в Україні вважають, що «знахурі» й відьми страшно мучаться, помираючи:

— «Важко канать їй. Знаєш, як їє мучить? Ногами посуче перше, покамість...»^[2017]

— «Знахурі, вони мучаця. Аякже. Вони людям роблять, вони потом страдають. Н'а шо ти їму зробиш? Поки не прийде смерть, хлопці».^[2018]

— «Мучаця. Одмучиця своє, і всьо. Але так, каже, шо вона знахорувала, то вона і мучиця. Але хто його знає...»^[2019]

— «Як то були ворожки, паршиве людям робили, то вона спокійно, та ворожка, не вмере».^[2020]

— «Кажут, шо кєжко вмирати, як вони шось ворожіт».^[2021]

— «Отут в нас була така, відьма, шо гет і молоко від корови відбирала, і вона так вмирала, то їй так ноги гнуло, руки, так не могла вмерти, так пищела, отут за потоком». [2022]

Відьма мусить перед смертю попросити прощення за свої гріхи: «Як негодна вмерти, мучиці — то комусь зле зробив і не признався». [2023] Водночас прощали їй далеко не завжди:

— «А мені розказував батюшка, старенький. В Дубно служив. Приїхали люди, шоб він поїхав — слаба лежить — водосвятія їй зробив. Ну, він поїхав. Зайшов до хати. Сидять старі жінки, комната довга. Вона лежить на постелі. Він висповідав, миропомазаня зробив. І хотів її причащати. А вона каже: «Батюшка, мене ше зараз не причащайте. Вон через дорогу, напротів, живе моя кума. То як я три місяці слаба лежу, вона мене не одвідала. Не була ні разу. Шоб вона прийшла, я хочу з нею попрощатись». Ну, та так пошли. Пішла одна жінка. Приходить, каже: «Не хоче йти». — «Ви біжіт до неї, скажіт, шо їй кличе батюшка». Приходить. Стала вона коло порога, а та прощається з нею. Каже: «Прости мені, я так робила, шо ти з чоловіком добре не жила». Та прощає. «Прости мені, я так робила, шо у тебе хазяйство не велося». Прощає. «Я красу і щастя знімала з твоїх дітей і передавала на другі діти». — «Я за себе, за чоловіка і за хазяйство прощаю. Но мої діти тобі зле не зробили. Я тобі не прощу, і Бог не простить». То як вона заричала, каже батюшка, як ото бик реве. Язика висолопила наверх і скончилася. Не прийняла причастя». [2024]

— «Жабу — лізла в стайню — я її мотикою порубала, а потім в сусідки були ноги порубані. То чаривниця приходіла молоко брати, а в'на ся переробила на жабу, 'би її не пізнати. Якась тут така жобла Ганнунька, і дівка її кричала: «Чогось там лізла?» То потім, як вона вмирала, то кликала перепрошувати А я кажу: «Ти мені ніц не зробила», — і пішла гет». [2025]

Агонія тривала іноді й тижнями: це їх так «нечистий душив», «бо ними зло керувало», «то лихое прийде по їх смерть», «то його задавить зло», «чорти душу розносять». Грішник, помираючи, «руками відмахує, бо все чорти біля нього». За певних умов можна було навіть побачити, як чорти мучать нещасного:

— «То, казали, натягнути на голову хомут з коня, і будеш бачити, як коло неї нечистії чорти збираються. Один чоловік так зробив, то

бачить, що один чорт кишки виймає, другий щось інше перекручує так, що вже не було що ховати. Та й сказав щось до тих чортів, а вони як завоятили, то аж повал зірвали». [\[2026\]](#)

— «Колись давно один дядько казав: «Слухай, сину...» Все казали на його — «ведьмар»... Вон казав так: «Слухай, сину, якщо я помру, то щоб ти зарезав чорне теля, і щоб було се чорне теля на мой обід, похорон. Тільки ти вітягнеш горло з того теляти, і як я буду лежать на лаві, то ти подивіса. В те горло щоб ти дививса». Ну, так і зробив. Зарезали те теля... Батько вмер, зарезали те теля, вийняв те горло, нічого нікому не каже, і все стоїть у порози, і все дивіцца. Подивіцца — покине... І знов подивіцца — і знов пустить... Дивівс-дивівс, а нарешті каже: «Слушайте! Вареть воду. Неправильно батька помили. Кип'ятеть воду. Треба батька міть...» Закип'ятили... Сунув 'дне ведро кип'ятку туди — лежить. Як сунув друге — то но в столі дирка. Хо-хо-хо-ов! Вон як подивіцца — батько лежить. Як проз трубу ту дивіцца, проз горло— чорт лежить! (Сміється. — **В. Г.**) От і таке було. Ну але сьо все вєтхеє...» [\[2027\]](#)

— «Там баба довго не могла вмерти, і одна жінка пішла з дитиною її провідати, і дитина злякалася, років два чи три. Тій малій шось показалося, а та Настя то нічого не бачила. Каже: «Мамо, тікаймо, бо чорт...» І як та баба вмерла, то, кажут, як пішов вітер по хаті — і в двери». [\[2028\]](#)

— «Як ти не боїшся, то ти можеш стул рядом поставити і сядь посидь. Ну, півгодини, годину. І сам почуєш на свої вуха: скільки там крику буде, як там оті цеп'ями будуть брать (цепами будуть бити — **В. Г.**). От тоді убедишся. Ото ті злії духи, то там брать будут [душу]». [\[2029\]](#)

Для полегшення смерті такої людини існувало багато способів: давали в руки страсну свічку, забирали з-під голови подушку, клали вмирущого на околіт (сніп житньої соломи, обмолочений нерозв'язаним або перев'язаний після обмолоту; обов'язково без перевесла), перекладали з ліжка на підлогу, ставили на «подошву» ніж, відкривали «задвижку» в комині, вікна, двері, «щоб душа вийшла надвір».

Найчастіше ж у стелі біля комина чи над вмирущою відьмою або «знахуром» зривали «стуль» (стелю), одну або три дошки нібито для того, щоб крізь цей отвір пройшов злий дух. У менш поширеному

варіанті там, де людина конала, свердлили отвір і забивали в нього осикового кілка:

— «Одорвати доску, щоб вийшов її дух». [2030]

— «Мусять прорвать потолка, інаше не мона кончіца. Мучіца так». [2031]

— «Зорвуть столь, кришу зорвуть, а тоді вона буде вмирати». [2032]

— «У хати треба або двери одкривати, або потолка зривати. То тоді вони вмруть. То не всього потолка — три деревони. Де він лежить, протів голови». [2033]

— «То то кажуть, як уже та, шо шось знає, отис ведьмó, отис все... і не може вмерти. Ну то зривають столю. То й тепер цьóго...» [2034]

— «Сусєдку хавали. Колис вже давно. Сусєдку хавали, то робили... столь зривали. Ну — шоб пролез (Сміється. — В. Г.)». [2035]

— «А, ве'дьми тіє є. Ну, це воно шось знає, да не може померти. Столю зривали. Ну, де той м'ярец уже, шо то не може вмерти, шо не може дійти, то вже в хати зривали». [2036]

— «Ми таке чули раз, шо така була ситуація, шо не мог умерти, то столю зривають». [2037]

— «Тепер відьмарів нема. Покойна Пріська як умирала, то не могла ж умерти, да зривали кала комена дошку». [2038]

— «Кажуть, шо відьмі дуже тяжко є вмирати. Кажуть, шо роблять отвір в димар, шоби їй було легше». [2039]

— «Чародеї вмерти не могли, мучило їх. Стелю зривали над тею людиною, топіро вона вже вмере». [2040]

— «Багато є таких. Відьмурó. Вони і молоко забирають, і людям знають шо зробить. Вони й тяжко вмирають. В нас осьде їдна жінка на тій вулиці, то дожилá до старих літ — да й виносили. Мучилася, вмирала, — на дорогу в колюжу виносили. Вже вмирала, Юстина звалася баба, — вмирає так тяжко і не може вмертó. За неї — в радно да й в колюжу. Винесли в колюжу — не вмирає. Шо ж з нею робить? Занесли в комору, да дилину, дошку їдну на стелі зорвали над нею, да тоді вмерлá (можна хоч і в хаті, але ж в хаті не хотіли дошки зривать). Вона не передала нікому, да їй тяжко було вмирать, а є такі, шо передають, да й легше вмере». [2041]

— «Вмирає довго, мучиця, то визивали священників, щоб молебень читали над ними, або зривають стелю, три чи дві доски підривають, де він лежить, протів його».^[2042]

— «Відьмура якась прийшла, казали, як молоко пропадало. Якась ото прийшла доїти, до тих, до Шамиунів, в коту перекидалася, і він її так збив, того коту, що вона після приходила до них і казала, що я зроблю' все, тіко ви хоть не кажіть, щоб люди не знали. То вона так вмирала вже тяжко, що кажуть, що над нею стіль зривали. Вони дуже мучаця. Вона не робила добре, тільки погане людям».^[2043]

За рідкісними відомостями, підривали стелю коцюбою або пікною лопатою:

— «Да. Которе не знає, то вони тяжко. Даже тою коцюбою, що жар вигре'бують, то в стелю товчуть. О. Стелю ту зривають, щоб він дойшов. Йому важко пріходицца канать, бо вун все знав. [...] Товкли бальок. Балки такі... Да, посеред хати. Да той бальок товкли. («То столь не зривали над їм?») — В. Г.) Не-не-не. Товкли в бальок. Посеред балька».^[2044]

— «То столу, кажуть, зривають. Колись столу ж не була така рівна, а така як накладна: одна викша доска, друга ж... Ну то кажуть, що зривають: беруть лопатку да вібивають століну. То таке чула, а як воно наяву — хто знає? Мучиця, каже, да не може вмерти».^[2045]

Траплялося, що людина помирала й відживала кілька разів, аж поки не здогадувалися зробити в стелі отвір, а самого відьмака пробити осиковим кілком: «Казалі, що одін знав багато, дак не мог умерті, дак пробуравілі столу і асінового тогó в грудь забілі, то тади вмер. Дак я не знаю, чи це правда, чи неправда. (Сміється. — В. Г.). Дак йон умер, лежав на лавци... Лежав, но не мог умерці. Я'кась, що яго палажили на лавку, і йон устає все йдно. Не мог, що... спакойно...»^[2046]

Душа відьом та інших «знахурів», як вірять повсюдно, виходить у супроводі вихору:

— «Один чоловік був лихий вельми. До як він умирав, до з теї хати і кришу знесло. Така бура пудняласа».^[2047]

— «Як відьма помирає, то треба кришу зняти, аби небо побачила, — то така круча стає...»^[2048]

— «Там, де вона лежить, треба зірвати три столичини, в тої баби, шо вмерти не може. І обізательно три, бо еслі ти зірвеш бульш, може бура така пойти, пуйде така бура по хаті: «Ху-гу-у-у-у», — тако крутиця, і цей мертвець не може вмерти, да, а тоді, каже, тако поведе наче димом да пойде вверх: жонка простягаєця, чоловік умирає. Це ж лякаха». [2049]

— «Ну, бувало таке, шо от не може вона вмерти. Мучіцца, й те... То брали прорубували в стелі дирку, і робіли такий... виводок такий. Шоб сквозняк так вйшов. Шо будто бі душа не може розстацца з телом і не виходить з помещенія, пока не вінесуть того...» [2050]

Загальним є й переконання, що відьма чи «знахор» не може померти, «поки кóмусь не сповість», поки не передасть «ето дело» (свої «знання», свою «силу»). При цьому важко помирають не лише ті, котрі шкодили, але й ті, котрі допомагали людям:

— «Була така байка, шо мала передати комусь, бо інакше не вмере, аби то в комусь другому жило». [2051]

— «Поговірка є в народі, шо хто чим займається такимво ворожбитством, чи ворожінням, чи відмовами, то тяжко помирає, шо мусе передати комусь». [2052]

— «То вони шось знають та одні другим передають. Передають одне одному. Як один має вмирати, то передає другому, рідному чи чужому чоловіку або жінци, так, якби ся висповідав». [2053]

Уявлення про передавання «знань» майже в тих самих формах побутує по всій Україні. Зазвичай «передавали» близьким родичам, насамперед дітям чи онукам. Відбувалося це під час безпосереднього фізичного контакту або ж словесно:

— «Сусєдка помирала, да й каже на менé, [щоб прийшла]. Я зайшла в хату, ше ж дівчиною була. Да й каже: «О, я вже тебе ждала-ждала, шоб ти пришла до менé. — Сусєдка. — Пошепчи мене». Я кажу: «Бабо, я не знаю [як]». — «Кажи за мною...» Вона каже, а я за єю. Вона так: «Ох як мене вже полегшало!», — та заре й вмерла. От і це я вже перейняла». [2054]

— «А як я не передам, мені не мона вмерти. Передають через воду, через харчі. Отак попросить бабушка: «Дай мені їсти, бо я вже

буду вмирати», — а ця онука сидит коло мене. Я буду їсти і ей передавати». [2055]

— «Да це хотіла передати дітям, це волишебство, в неї три дочки було: «Гапко, забери! — Шоб до єє дотронуться, як вона помірає: значить, волишебство переходить на її. — Гапко, забери!» А вони повтекали з хати, то вона дві неділі мучилася, до вже один мужик залез на хату, да прокрутив в столі дирку, да восікового колка забів, вот тогда вона подохла, а так би мучилася більше». [2056]

— «І коли вона вмирала, вона вмерти не могла, тому шо вона мусіла передати. І боялись усі, то не пускали дітей, бо вона хотіла хоть палкою доторкнутися, хоть шо-небудь, шоб вона могла вмерти, бо то не дало їй вмерти. І потім вона торкнулася до дочки своєї, і потім вона вмерла. А та дочка стала така, як вона: ходила росу збирала і таке всяке». [2057]

— «Поки не передаст, доти не вмере. Вона тоді не годна вмерти. Так Пісарчучка на Рубані. Вона страшно мучилася, а потім передала своїй внучці. То в них та сила з народження». [2058]

— «Дуже важко: поки не передасть, доти не вмере. Може тобі руку дати— і вже передасть». [2059]

— «То відьма, люба знахарка чи ворожка, вона мусить передати комусь те своє, те, шо вона робила, бо буде дуже тяжко помирати. От в неї (в дружини інформатора — Л. О.) баба — вона і віск зливала, то її молодша сестра прийняла. Ну, та баба їй каже: «Я тобі здаю своє ворожбитство». І всьо — баба собі вже вмирала, а та потім займалась тим, чим баба». [2060]

Передати «знання» «знахурі» могли й уже по смерті. Вочевидь, для них було важливим позбутися його хоча б на тому світі: «То ми дружили з єю, то вона заболіла туберкульозом і померла. Аж сница мне: тако у цьо окно — приходить вона в окно да каже: «Ніна, го Ніна!..» Кажу: «Шо таке?» — «Я тебе навучу, шоб с тебе не тягли молоко. С тебе так тягнут молоко... я тебе скажу, і ти будеш мати молоко». А я така дурна — хай би я сказала... Кажу: «Зіна, не хочу я. Шо міне Бог дав, хай то й буде». А вона, пробачте за грубость, каже: «То ось на тебе! (показала дулю — В. Г.) Так ти і до смерті будеш мати!» Коб я була сказала: «Научі», — то она була б научіла». [2061]

Про те, що саме чекає на душу «знахура» чи відьми в потойбіччі, розказують оповідки, поширені в багатьох регіонах України:

— «Раз я бачила, ше мала була, як одна баба і моя мати стояли біля річки на Купайла. То вона кинула сир, і прілезли такіє гадюки, єдят, тої баби. Мати каже: «Я боюса». А вона каже: «Це на том светі так мою душу злиє будут тягати. Ану, — каже, — ти кидай». То рибочка приплила да той сирок тако бере... «А то, — каже, — янголи так твою душку брати будуть». [\[2062\]](#)

— «А йна жінка тоже відбирала молоко. А дочка каже: «Я хочу навчити так, як ви». — «Ей, дітино-дітино, тобі того не треба. Ну коли ти хочеш знати, то підемо, я назбираю дві грудки сира, і підемо на річку, і будеш видіти, яка ти, а яка я». Ну, пішли на річку, зробили дві грудки сира, і стара, і дочка вже, і каже: «Кидай ти». Ну, й дочка кинула — нич — сир полетів долі водов. А та стара як кинула, як ся злетіло то гаддя всяке, всякі риби — всьо — той сир тіко іно махнув. «О, — каже, — видиш, дітино, отак, будут мою душу щипати. Тіло йде в землю, а душа буде вічно жити. Но моя душа не буде вічно жити, мою душу рознесут». [\[2063\]](#)

Після смерті відьом та «знахорів», за народними віруваннями, псується погода, нерідко здійсмається буревій:

— «То смієлись, кажуть, як якась заверуха — о, знахор вмер». [\[2064\]](#)

— «(Є. Л.:) То кажуть, що єсть такі люди, як вмре... ей, така бура... Ну, каже, шось знав. То вже якийсь знахур. Раз така погода, що зорвалася бура... Але знаєте... То тоже, навроно, то неправда... Олюсьового брата, Наумчіка, Юзік, він вмре пірід Спасом. Боже, як тоді бура була — всі яблуні... Я думаю, що він нишо не знав. [Але] то така вже бура була, вже таке страховія робилося, що не мона було... (Ю. С.:) А в нас, як Люх умер... До його всьой світ їздив, такий дядько був. І що він там, кому помагав, кому й не помагав, а брав добре... І як він умер, такий хороший день був, — я сама казала, що то за комедия: казали — «знахур», «знахур», а сонечко світило-о... Але він, кажуть, вспів пірідати жінци. (Є. Л.:) То він був знахор, а погода була хороша, як умер. Казали, що він успів пірідати своїй жінци. А та жінка як

стала... і шось там, вроді, шось їй стало недобре, і вона пішла у євангелісти і теє оставіла все, покинула...»^[2065]

— «Кажуть, кажуть люди, що... шо тогово... таке були, шо вмирили [ведьми], то каже — Господи — як схватица бура якая, шо просто страхоття. Таке було, казали, шо на ліжку, як умірили, то подкідало догори. Перемучициці... і тоді вмере». ^[2066]

— «Тако все кажуть, ой, їй було добре, бо була добрая погода. А тому було тяжко, бо він, каже, знахур. А чи так, чи не так, Бог його знає!»^[2067]

— «То чорти й потолка зорвут. Да. То в нас було тоє в селі. Шо тей здоровий був, і зорвало, як умирав — і всьо його вийшло. Вихором в хату, чи в окно можé вилетіть, потолка зорвать. Отаке то діло...»^[2068]

— «Кажуть, правда, шо — ой, каже, на його́ доц іде, бо він, каже, знахур. Чи шось, тамки, вмере да погоди нема, до все кажуть, шо він знахур да нема погоди...»^[2069]

— «Як отака буря сі сходе, то кажут: «О, відьма вмерла чи там повісився хто». ^[2070]

Тіло покійних «знахурів», відьом, а також самогубців (а їх, як вважали, спонукав до самогубства чорт), за уявленнями українців, по смерті «розливається», втрачає вигляд, починає смердіти. Вірили, що вдбирання молока не минається без відплати: коли той, хто це робив, помирав, «то й через рот, й через ноздрі молоко перло». ^[2071] Також чаклунів важко допровадити до кладовища: не везуть коні, не заводиться автівка тощо:

— «В нас тут одна умерла, то казали за неї, шо вміє молоко відбирати, підливати, якісь підливки носити, ворожбито́ робити. То в[о]на як умерла, то так її розігнало було, а так чути було, з неї сукервіци те́ли такі, шо дек савтирію читав — не міг дихнути. Як закривали її, син казав: «Дайте їй зо дві поліна ще, бо вона з ліса все дрова́ носила». ^[2072]

— «Їх пре, як... Ой... Хай Бог мілує. Ціх, шо знають. Знаю, в нас колись одна баба померла. **Задушили**. Да як вивезли на... Це ше я була мала. Не то шо, а я ще була даже мала. А їє як вінесли з хати да стали везти, батюшко утьок, і коміни позворочало, і шоб не прихлопіли, да б їє в небо поперло. Де воно і взяло. Це вже я на свої

очи бачила, як воно робило. Да казали, що вона дуже знала. Ведьма велика була. Ну, прихлони́ли крішкою. А їє віперло б із труни. Ну, це ще я була мала. Це ще не то що, а я була невелика». [2073]

Водночас подекуди розповідають, що відьми, як і упирі, у труні виглядають дуже молодими: «То як вона померла, то вона лежала в труні і була як молода». [2074]

Навіть у тих районах, де одяг покійника не спалювали, смерть відьми була винятком: «То як вона померла, то зять і дочка взяли її весь одяг і попалили. А так ніхто не палить». [2075]

Відьом і «знахурів» ховали так, як і всіх людей — на кладовищі. При цьому в давнину на таких могилах подекуди не ставили хреста. У могилу відьми або коло її хати могли забивати осиковий кілок: «Оце ж з осики, якщо людина займаєця цим... бере... приворотом, їй у груди кілка забивали. Це таке колись, колись було. Мені бабуся розказувала, що, каже, кілок, кілка. [...] У груди. У груди, і так без хреста й лежала. Але з кілком. [...] Я знаю, що ведьма, дак забили осинового... бо осина — вона дерево таке, яке... якого люди не дуже люблять. Осина. Вона тремтяча, вона зрадниця, вона отаким людям, і той... і кілка забивали». [2076]

Після смерті відьми та лихі «знахурі», як й упирі та самогубці, можуть нібито вилазити з домовини й чинити всілякі кривди тим, на кого тримають зло. Щоб цього не сталося, віко домовини прибивали осиковими кілочками.

— «Як не було дощу, то треба було в могилку в'єшалника забивать осикового колка і поливать водою. То я взяла три колки і забила. То такий чоловік, на його казали що ведьмак. І навернули йому великий камінь то, кажуть, ходив». [2077]

— «Колись мой батько розказував, що мертвії ходили. Вмре в обшем оті знахури, що всячину знають. Особенно ті, що од коров знають, якийсь спор... І казав батько: в нас такий був, Байко; казали, вмер вун і начав ходить. Дак оце ополудень, так часа в четире, він уже приходить, іде вун шкоду робить. То ходив пожже, пожже, а тоді вже давай раньше ходить. Сало, каже, їсть, аж цицьки такії робить, подсисає (сало на зиму засолювали). Ну, а потім находилися такії люди, що заклинали їх. Брали такого осикового кулка, знали, які слова казать. Як забували, які слова, то забивали того кулка. І, каже,

так реве в землі... Падає тоді так на могилу і кляне його там, заклинає, щоб не ходив бульш». [2078]

— *«Оце із таких людей же, як ми, і лякахи були. Потому шо їм треба лякаха быть. Вона знахурка, то вбираєця в чортову кожу да ходить. А як вона не буде лякати, не буде ходити, вона буде вмирати. Така є чортова кожа. Чорт був з рогами. [...] А другий вмирає, тоже паганій чоловік — йому беруть голку і колють п'яти, щоб вун не ходив, потому шо як вже вмере, так ше вон і ходит. Така здорова голка, циганська. Вставали, бегали, ходили, шкоду робили. Корови подушить у хліві. Людей не чіпали. Люди не ходять вночі. Ходить з дванадцяти часов до трох. Оце лякаха така».* [2079]

— *«Опирь, то це якийсь такий є роджéний. В нас тут був такий чоловік, то казали, шо він опирь. Він мав хвіст чи шо. Він якийсь такий був... він як до худоби подививсь, то недобре. Ну а в нас була така корова, шо была його, не любила. Як взяла його раз на роги, то кинула в локацію (акацію — В. Г.), була би вбила. Бо він опирь, то вона його не любила. Вона відьма, а він опирь. Треба з осики колики такі, бо вони приходьи, і штирі колики забити в гріб на вінклі».* [2080]

— *«А колись була приповідка, шо ше як помре відьма, то ше раз відкопували і серце пробивали осиковим колком. То як вона померла, то вона лежала в труні і була, як молода, та ше й приходила до своїх рідних та й не давала спокою. Вона все в дванадцятій ночі вставала і приходила. То мусили відкопувати».* [2081]

У більшості випадків, щоб запобігти таким відвідинам, хату знадвору і зсередини обсипали «маком-самосейом» (не обов'язково освяченим) — *«і вже вон больше не пойде».*

На завершення відзначимо, що уявлення про чаклунство притаманні всім європейським народам, однак в Україні «полювання на відьом», окрім рідкісних винятків, не супроводжувалося крайніми формами екзекуції, аж до спалення живцем, як це відбувалося в країнах Заходу.

Наразі традиційні уявлення про відьом поступово відходять у минуле. Зазвичай у наш час люди говорять таке: *«В нас тепер то немає таких ведьмэй. Тепер молицца не вмють, не то вже шо...», «Тепер то вже тут тих ведьмей не чутно́. Тепер уже — все ведьмо́ — я знаю... А раньшей...», «Може, і зараз є, просто менше, бо колись то ледь не в кожній хаті», «Ведьма... Тепер вже й тиї ведьми вже всі*

старі. В нас то нема теперки відьмарів, нема. Колись розказували, що були, а в нас нема. Може, по чужих селах...», «Колись, мо', й робілі. А тепер нема і ведьмов, нема і нічого, нікого...».

Якщо, наприклад, Іван Нечуй-Левицький у 1876 р. визначав прикмети відьми в такій послідовності: викрадання дощу й роси, викрадання з неба зір, літання на Лису гору й відбирання молока від корів, — то сьогодні цей перелік виглядає зовсім інакше. Зокрема, сучасні знання про природу майже нівелювали уявлення про викрадання зір і польоти на шабаші. Майстерно описана ще в «Конотопській відьмі» Григорія Квітки-Основ'яненка ситуація, коли Явдоху Зубиху запідозрили у викраданні дощу й піддали суду-«ордалії», у наш час є неактуальною, адже посуху вже не сприймають настільки серйозно, як за часів натурального господарства. У переважній більшості відійшли в минуле й відсутні в І. Нечуя-Левицького відомості про нав'язування закруток, адже збіжжя перестали жати серпами. Буквально в останні десятиліття у зв'язку з різким зменшенням поголів'я худоби почали все рідше траплятися й найпоширеніші ще донедавна уявлення про відбирання молока в корів та заподіяння шкоди худобі загалом.

Типовими сьогодні можна вважати висловлювання на кшталт: «Відьми чаровали, калдовали, шось може на кого накинути, що йому не ведеця»,^[2082] «Вона робить зло. Може і вректи, може і спір забрати. Спір зо всього забрати, шо на тобі все життя — солома рівна»^[2083] тощо. Отже, можна зробити висновок, що внаслідок зміни побутових умов постать відьми почала виразно тяжіти до образу чародійниці, «знахорки» тощо, основною шкодою від якої є так зване «пороблення».

Упир

Одними з найдавніших у нашій міфології є уявлення про *упирів*. Ще в джерелі XII ст. ідеться про треби слов'ян упирям і берегиням. [2084] Уже тоді, очевидно, під упирями розуміли певну категорію померлих, хоча й не можна напевно стверджувати, яку саме.

Уже принаймні з початку XVIII ст. побутують уявлення про упирів як про відьмаків, які насилають моровицю й посуху, п'ють людську кров, відбирають життєву силу людей тощо. Особливо небезпечними упирі стають після смерті. Прикладом можуть бути перекази про чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського чи київського полковника Антона Танського (XVII—XVIII ст.). [2085] Власне, так в Україні сприймають упирів донині.

У різних етнографічних районах поширені ще й такі назви персонажа, як *упирь*, *опир*, *опирь*, *вупир*, *випер*, *лупир*, *упирак* (відповідно й *упириця*, *лупириця*, *опириця* та ін.). Трапляються також назви *дводушник*, *двойняк*, *потинач*. Нерідко повними відповідниками *упиря* є назви *відьмак*, *знахор*, *покійник*, *який приходить*, та ін.

Стосовно походження назви *упир* дослідники не дійшли спільної думки. Дехто сприймає її як запозичення з тюркських або урало-алтайських мов, інші виводять від давніх коренів 'дути', 'колоти' та ін. З-поміж різних версій, з якими докладно можна ознайомитись у праці Наталії Хобзей, [2086] найвірогіднішим видається трактування упиря як 'неспаленого' (від **nup* — 'вогонь'), адже давньою формою забезпечення переходу душі на «тамтой світ» була саме кремація тіла померлого.

Однією з основних ознак упиря, як і відьми, вважають хвіст:

— «*То хто казав опириці, хто відьма. Опир — то не людина, відродок який. Відьма з хвостиком, і опир з хвостиком*». [2087]

— «*Називали, що то упир, котрий має, вибачте, хвіст. Такий короткий хвостик*». [2088]

— «*Вупирь мав хвіст*», [2089] «*опир має фіст*», [2090] «*упирь мав бути з хвостиком*». [2091]

— «*Як сі р'одив з хвостом — то є опир*». [2092]

— «*Опирі — то хіба які з хв'остами*». [2093]

— *«Опир хвіст має»*.^[2094]

— *«Хвостик, кажут, є в опирє»*.^[2095]

Цей хвіст можна, так само як у відьом, побачити у воді.

Іноді точно дізнавалися, що людина — упир, лише після посмертного обмивання тіла, коли чітко бачили «хвостик». Доти про це лише здогадувалися, бо упир «встидався того», нічим себе не виявляв: «нич не робе, не ворожить нич — ни нич».

У с. Стара Сіль на Старосамбірщині вважали, що в упиря серце з правого боку.^[2096] Водночас значно частотнішим є погляд на упирів як на людей із двома серцями, при цьому одне з них — від Бога, а друге — від «нечистого»:

— *«То той упирь, шо він такий врѳжений упирь є, ну, він, ка', має два серця: і від Бога, і від дітка»*.^[2097]

— *«Шо, значить, він мав дві сѳрця, — то називасця упирь»*.^[2098]

— *«Таке повідали, шо в них два серця»*.^[2099]

— «Упир — то є така людина, жо має два серця. То як він вмере, а друге серце ше жбє». [\[2100\]](#)

— «Упир має два серця (то дуже рідко) — одне серце вмирає, а друге живе». [\[2101\]](#)

— «Упир має хвіст, два серці». [\[2102\]](#)

— «Вупир, казали, має дві серці». [\[2103\]](#)

— «Колись казали, шо був якийсь опирь. То був мужик, казали, два серці має, і як помре — і тото ходит». [\[2104\]](#)

— «В них два серця було, то бувало так, шо вже вмер раз, і ше ходить по землі». [\[2105\]](#)

Зрідка так говорять і про відьом: «Опир — таке саме, як відьма. Кажут, шо то опир і відьма мають два серці. Як вона спит, а місяць

світит, то вона десь по телефонах, по дротах може ходити, вона не чує». [2106]

Близьким до попереднього є сприйняття упирів як людей із «двома духами» (звідки й назви *дводушник*, *двойняк*): «Упир — чоловік, що має два духа. Він вмирає — і один дух тоже». [2107] Такими були уявлення про них і в давнину: «...то є люди, котрі мають два духи: один є чистий дух, а другий — паскудний. Один в гробі тихо лежить, другий ходить поміж хати». [2108] Упир може мати під коліном чи деінде гулю з діркою, крізь яку час від часу вилітає його друга душа. [2109]

Упир спить головою до дверей, а ногами — до образів. Якщо його розвернути, він не прокинеться доти, доки його не повернуть у вихідне положення, бо «дух» не матиме змоги увійти в тіло:

— «Упырь як спить, то все на лави, під викном, але не так, як други люде. Він усе ляже головою до дверей, а ногами до образив — по тим его и пизнаты можно. Якбы хто в сні перевернув его так, що голову положыв бы туды, де были ноги, а ноги — туды, де була голова, то він уже не встане з лавы, а буде так лежаты хоч бы й мисяць, поky его знов не обернуты так, як уперед лежав». [2110]

— «Чарівниця має два духо́, як опирь: єден праведний, чистий, другий не чистий: чистий дух не піде нигде. Як ляже опирь, як го ся збуджат і не мож го збудоти, бо другого духа нема в нім. Як би го обернув, би там била голова, де били ноги, то би спав, аж док би не вмер, бо злий дух не може ввійти в нього, бо не може потрафити». [2111]

Повсюдно вказують на те, що в упирів надміру червоне обличчя:

— «Той упирь все червоний». [2112]

— «Упыра можна познаты ще тоді, якъ вінъ жывыи. Вінъ на лыці дуже красныи». [2113]

Цю ознаку іноді пояснюють схильністю упирів до оковитої. [2114] Також, за народними уявленнями, упирі мають міцну будову тіла. [2115]

Вважають, що упирі виглядають сердитими, тому якщо хтось сердитий, злобливий, на нього кажуть, що він «ходить, як упир»: «Кажут люди — опор. Ходит, як опиро́ці. Не знаю, що те слово опир означає, але шось такево недобре. То як хтось на когось злосний, то кажут — ходит, як опиріці». [2116]

Трапляються відомості, що упир під пахвами не має заросту,^[2117] інші ж стверджують, що він нібито має заріст на спині: *«То є люди — має там на хребті трошки того, таке во... То називаєця упир».*^[2118]

Подекуди упирів сприймають як гермафродитів (місячників, малюків): *«Упирь, він родиця, як звичайна дитина. Він є ни чоловік, ни жінка. Має і женські полові органи, і мужські. То в нього ховаєця, як у коня».*^[2119]

Зрідка трапляється дещо «нетрадиційне» сприйняття упирів: *«Ну та упирь, упир то... (сміється — Л. О.) не хоче баби — хоче хлопа, упир, — і на тобі, зланає тебе та й буде мучити та й ссати за клинок. То знаю, шо хлопи пили, були на музиці, то хлоп ішов домів, а за ним — чоловік — та його ймив, та й му покусав був. Ну, знаєш, ймив хлопа ссати та й покусав му, не вмів гаразд ссати, а відтак шось му троха заплатили, тому хлоп, аби вже тихо було. Але той вже вмер, шо казали, шо він упир».*^[2120]

За одним із тверджень, упирі їли лише несолену їжу: *«(«А хто то соленого не любить їсти?» — В. Г.) Ну кажут, шо то опирь. То хто там має... дияволам не соліт».*^[2121]

Як і відьми, упирі нібито бувають «родимі», чи «вроджені», та «роблені».

Родимі «знають від себе», і їх вважають «дужчими». Беруться ці упирі нібито з людей, зачатих у велике свято: *«То, каже, десь на урочисте свато чоловік з жінков мают секс, то ся людина родит така, такий вупир».*^[2122]

Упирем також народжується певна за ліком дитина в сім'ї:

— *«Як має жінка сьому дитину — то опирь».*^[2123]

— *«То, казали, шо сім дівок як ся вроде — то сема відьма, а як сім хлопців — то випер якийсь, казали, шо випер».*^[2124]

— *«То казали мама, шо як родитьсі сім дівок, то сема мусить бути відьма, а як хлопчик семий — то мусить бути опир».*^[2125]

— *«Казали, шо як двінадцїта дитина сі вроде, то вона вже якось називала сі опирем».*^[2126]

Окрім того, «родимі» упирі народжуються від батьків-упирів. Це, вочевидь, пояснюється тим, що упирі начебто мають з упирицями статеві зносини: *«Опириці — то жінки мали фости. Тут небожка Касія'нка жбола. То казала, шо як приходит... я не знаю, шо то було за*

день, — то каже — опирі мене як змучили, то змучили. Опирі змучили. [...] То якісь хлопцi, опирі, але з фостом. То вона була опиріці, то вони до неї лиш приходóли, а так других вони не чіпали». [2127]

Роблений упир міг постати з немовляти, помащеного кров'ю того чоловіка, котрий ліг спати без молитви (людина, у котрої взяли кров, після цього помирала). [2128] На упиря після смерті може перетворитися великий грішник, який за життя занапастив невинні душі. [2129] З апріорною гріховністю упирів пов'язане й уявлення, нібито «християнин як встане, зараз пацір бесідує, а опирь заникословить так, що слухати годі». [2130]

Упирями ставали й ті, хто за життя спізнався з нечистою силою, самогубці та поховані без належного виконання похоронного ритуалу. Вивчитися опирства можна було й із так званої «Чорної магії» («Планетної книжки»): «А є такі, шо опирі рóджені. Напрóмірно, є сім хлопців. Межи тих сім хлопців один мав би бути опирь. Якишо нема більше дітий, а точно сім. Та дітина не винна, але він уже відмалку опирь, і в него мав би бути хвостик ззадi. Відьмó — то так само і жінки є, шо вóродки у людий, шо є відьма тоже, як є сім дiвок, то сема відьма. То так як хлопці опирі, так жінки відьми. А є такі, шо вони хотє'т Чорної магії та й шукают собі». [2131]

Водночас поширене переконання, що упирі, на відміну від «ворожилників» і «ворожил», бувають лише вроджені:

— «Ворожиля може си навчити від когóсь. Хтось їй може повісти — так роби й так, то будеш знати. А упир — то він і сам знає. Його нóхто ни навчає. Упирь — врожений, шо він знає того». [2132]

— «Вони тільки родимі були, не було так, щоб вчені». [\[2133\]](#)

На «Всенне свято» (великодню всеночну) упирі з цілого світу нібито злітаються на кочергах «на дев'яту границю» (границя — межа між селами) і там б'ються, визначаючи з-поміж себе «царя»: «Але на Всенне свато та йдуть на границю, на дев'яту границю, і там ся б'ють. І хто старший, то його, знаця... [...] Вони ся там злітають з цілого світа, ті упирі, і хто сильніший — того надають царьом тих вопирів. Вони ся там тими кочергами, шо то кочерга... (Ну, він з'язаний з злим духом, але він дає і людям раду.) Він їде на кочерзі. Він сідає на ту кочергу і їде на тім, як на вертольоті. Його злий дух несе. [...] То є, шо він їде на границю— шо то — Великосілля з Галівков. Там є границя, шо межуєця. Отам вони б'юця». [\[2134\]](#)

Раніше про це розповідали й таке: *«Якщо сходилися разом два упирі, то билися рогами. Бійка ця відбувалася завжди на границі села, а билися так, «що аж кров тече. Потому з тої керви зробит ся гій ябко, гій капелюх, а хто то найде, най зварит, коби кіпіло дуже, і давати пити тому, що на зиму («фебру», «пропáсницю», лихоманку — В. Г.) лежить, а поздоровіє». Тільки, що не кожний вмiє знайти це яблуко з крові упиря, лиш Бухней то вмiє».*^[2135]

Упирі, як вважають, займалися чародійництвом і мали велику силу:

— *«То воно шо чарує, всяке таке во робе, то кажуть — о, йде упир».*^[2136]

— *«Уп'юрь мав велику силу, казали».*^[2137]

— *«Опир — казали. Це шо чоловік, який має хвіст. Шо він має силу особливу, може відвернути хмару, чи треба дощу — міг закликати. Він шось з надприродніми силами... То не погане».*^[2138]

Серед іншого, упирі могли розмовляти з вужами та гадюками. У гірських селах Старосамбірщини, зокрема, побутували уявлення про так званих *панів, богів, чи земних богів*: вони відмовляли хвороби, лікували травами тощо, а крім того, були хмарниками та чарівниками. Декого з них вважали упирями, і вони самі цього не заперечували.^[2139]

За народними віруваннями, упирі здатні насилати зливи, засуху, голодомор, холеру та чуму. Є свідчення, що в Карпатах у 1831 році під час епідемії сільська громада палила запідозрених в упирстві на терновому вогнищі.^[2140] Із документів, які зібрав Володимир Антонович, відомо про спалення підозрюваних у насланні моровиці на Поділлі в 1738 і 1770 роках: нещасним попередньо замазували рота свіжим гноєм, зав'язували очі вимоченою в дьогті ганчіркою або повністю окунали в дьоготь.^[2141] Варто зазначити, що за аналогічних обставин на південних окраїнах етнографічної Волині (у Красилові на Хмельниччині) у 1720 році спалили запідозрену в чарівництві жінку, вина якої, по суті, полягала лише в тому, що вона дожила до ста двадцяти років.^[2142]

Часто вважають, що після зустрічі з упирем людина починає марніти, втрачає сили, ніби її раптово «підітнуло» (звідси й назва упиря — *потинач*): *«Були такі люди — потиначі. Ті потиначі, коли притулялися до людини, забирали її силу».*^[2143] За відомостями П.

Чубинського, упирі «потинають» людей, на котрих «мають право», завжди ззаду.^[2144]

Як й інших чародіїв, упирів наділяють здатністю «скидатися» чорним чи білим собакою, котом, свинею тощо:

— «Упирі можуть перетворятися... от йде десь уночі там перебирається і зробиться або на ката, або на свиню».^[2145]

— «Є той опир, шо воно перекидає сі. Йдеши — і вже є свиня коло тебе, йдеши — ше шось сі перекинуло, йдеши, провадит тебе додому».^[2146]

Як і відьма, упириця нібито доїть корову в подобі жаби.^[2147]

Зафіксовано уявлення, що упирями можуть бути деякі тварини, наприклад вуж: «Вуж сидів під пічку, п'єть кіля важив, вилазив та ссав кров з дітинки. Його вбили — і дітина вмерла, бо він їй потъив так, як опирь потинає».^[2148]

Упирем нібито може бути кінь: «Є кінь вупирь. Є. Кінь як свище в ніс, ніздрі, і він не б'є вас ногами задними, а він передними на вас атакує...»^[2149] Вважають, що такий кінь пов'язаний із дияволом. Щоб не «ходив», коневі-упирю потрібно було вбити в голову зубець із борони.

Подекуди побутують уявлення, що упирем може бути собака: «В нас був такий, шо пси бив. От не треба мені пса, надоїв, я відвів до него, він його — пук! — і всьо. І кажут, шо вбив пса (хтось йому привів). Він вбив, облупив, а пса вікінув десь чи закопав. Він уночі встає, а пес облуплений ходит коло хати. То добре, шо він знав тої дурниці якоїсь, та й відправив того пса, та й більше не приходів. Значить, і пес був якийсь такий несамовитий. То то син мені його розказував».^[2150]

Згідно з даними С. Стретьельської-Гринберг, спорадично вірили, що упирем стає чорний кіт, коли йому виповниться сім років, а також що упирем може бути корова, курка, качка й взагалі будь-яка тварина. Натомість інші вірили, що це людина-упир змінює подобу й перетворюється на різних тварин.^[2151]

У ракурсі шкоди, заподіюваної людям, образ упиря чи упириці чітко не розмежовують з образами *знахурів*, *ворожилників*, *чарівників*, *відьом* тощо:

— «Коли хтось викопує на ріллі чи на подвір'ї варене яйце, то то якась людина, шо тим бавиця, упирь, закопала. Сире яйце— для сварки, а варене — аби хтось умер». [2152]

— «Опирь — то він, а відьма — то вона. На Йвана ходьби вони та й молоко відбираї». [2153]

— «Ну, отаківо — опиріця, чарівниця, — та, шо молоко відбирає. Така, як людина, але негідно при їй бути». [2154]

— «Опиріці — то відьма. Опир — такіж то самé, але то чоловік». [2155]

— «Опирі можуть шось зробити корові, шо молока не буде». [2156]

— «Упир — то те саме, шо відьма, він тоже може молоко відібрати». [2157]

— «Упир — то такий, шо він міг в корови молоко відібрати, ше шось зле зробити, — то не від Бога». [2158]

— «Упирі так, як відьми, молоко відбирали, шось так могли нашкодити, а могли і нічого не робити». [2159]

— «Казали, то такий самий чоловік, як відьма, і з хвостом, і молоко міг одібрати, то тільки мав бути чоловік». [2160]

— «Упир — то такий чоловік, як відьма, і з хвостом, і все так робить, як вона, тільки шо чоловік». [2161]

Худоба начебто відчуває упиря й намагається навзаєм зашкодити йому: «Опирь, то це якийсь такий є роджéний. В нас тут був такий чоловік, то казали, шо він опирь. Він мав хвіст чи шо. Він якийсь такий був... він як до худоби подививсь, то недобре. Ну, а в нас була така корова, шо біла його, не любила. Як взяла його раз на роги, то кинула в локацію (зарослі акації — В. Г.), була би вбила. Бо він опирь, то вона його не любила». [2162]

До упиря зверталися, щоб за певну винагороду зробив комусь «на зле». Водночас його ж таки просили, щоб «дав ради від злого» (бо хоч він і «з'язаний зі злим духом, але він дає і людям раду»). Упирів боялися відьми й ворожилі, бо ті були сильніші; упир також міг прогнати годованця, зарадити від інших напастей:

— «То є такі упирі, шо добре роблят, а є — шо й погане. Є такі, і такі. Добре робит, шо дає ради. А погане — шо я йому заплатив, і він так зробив, шо там тому худоба поздихала». [2163]

— «То такі, що давали ради від всього злого, то називали упирі. То такі були, такі на третім селі був упирь: як що ся таке стало дома нездале, то йшли ради давати до нього. [...] За нього хіба добре казали, він зле нич не робив». [2164]

— «Годованець, Федьо, він може набідокурити добре. Може і худобу зметати. Від нього ся дуже трудно спісти. Якшо с предки давно вигодували його. А як хтось його, може, нагнав на вашу хату чи на мою, то можна — йдуть до такого — називається — упиря. То є люди — має там на хребті трошки того, таке во... То називається упир». [2165]

Як і «ворожилники», відьмаки, помирають упирі важко й не без участі «нечистого»: «Їден, кажут, такий случай, що тоже мав двоє серці, то його кіт чорний задусив, як вмирав. На грудях сів». [2166]

По смерті упиря, як і будь-якого чародійника, відбувалися певні зміни в природі: «Коли лупир чи лупіриця вмирали, в хаті нічого не діялося, тільки на вулиці ставала пітьма, вітер, що хати валяє, дощ падав, грім був або ще шось таке, що з хати вийти не можна». [2167]

У труні, як і за життя, упирі дуже червоні на виду: «То упирь в трувні червоний був». [2168] У могилі вони не розкладаються й лежать долілиць. Коли ж упир лежить горілиць, то покривало з нього буває стягнене, на людей він дивиться з-під руки й може навіть палити в домовині люльку. [2169]

Завдяки наявності другого життєвого начала упирі, як повсюдно вважають, можуть «ходити» після смерті (часом, наприклад, у подібі жаби):

— «То він не може вмерети». [2170]

— «То як має дві серці чи шось ворожит, то буде ходити». [2171]

— «Лупирі — то те, що вмерло і по смерті ходило». [2172]

— «Лупорь — то як вмере, та ходит ще по смерті». [2173]

— «То хіба померлий ходит, якшо він мав з тим діло, з тими сатанами». [2174]

Іноді такі походеньки мотивують тим, що упиря «земля не приймає»: «Казали, що його похоронити дуже трудно, що його земле не приймає, того упиря. Ну, він що зробити може: як поховають, то він встає, то він буде ходити тобі по подвір'ю, буде робити збитки, якшо ти шось неправильно там сі з ним поведеш». [2175] Зафіксовано й

уявлення, що мертвий упир сам не може ходити, тож його носить на спині живий. [2176]

Характерним для різних регіонів України є вірування, що смерть упиря призводить до ще кількох похоронів, а то й моровиці. Щоб запобігти цьому, зв'язували небіжчикові ноги й руки принесеною з лісу між мізинними пальцями на нозі ожиною, клали йому під язик гачки з дроту, у п'яти забивали голки чи товчене скло, одразу після виносу тіла в підвалину на «вуглі» забивали цвяха, біля порогу чи у воротах клали сокиру, посипали за труною маком-«дикунцьом»:

— «Як людина померла, то щоб більше ніхто не вмирав, то б'ють цвек у підвалину. Знадвору або в хаті, але переважно в хаті, де плінтус. Куди понесли на цвинтар, то в той бік і б'ють». [2177]

— «Упирі, як вмер опир, та й за ним уже багато людей вмирає. Отут жив такий чоловік, то казали, що він два серці мав. То раз умер, а потому другий раз вмирав. Як вінесут, то зразу в у́гол б'ють цвек, щоб більш ніхто з тої хати не вмирав. В горішній у́гол. В підвалину. Знадвору».^[2178]

Упирі нібито мають право ходити по смерті сім літ. Уночі вони встають із могил і бродять по світу, аж доки не заспівають півні. Нерідко бачили, як упирі опівночі під музичний супровід співають, плещуть у долоні й скачуть по межах.^[2179] Можуть вони літати в повітрі або вилазити на могильні хрести, лякаючи перехожих.^[2180] Показовою, зокрема, є така розповідь із Покуття: «Упир, то він народжує сі з хвостом, має хвостик. Вони не шкодили, але вони в чомус собі... та' як господарку в чімос мали вищу, вже вести. Що він вже має біше сил якихось таких, невидимих. Упир по смерті чи привиджує сі, чи вночі переходить — шос таке казали. Мама розказувала, що в неї був брат. І він ходив у сусідне село до дівчини. Каже, нарешті він іде... по опівночу, ну, засидів си, не ночував там в неї, але йшов додому (це не мójна б'уло, аби дес ночував хлопець в дівчини). І він іде попри цвинтар, віходить з цвинтарі чоловік і дає їму люльку закурити. (Це не брехне', це мój мамі рідний брат розказував.) І він з тов люльков іде, і лиш відійшов два кроки, три від того чоловіка, і перед ним з'являє сі кіт. Це вночó. Опівніч. І той кіт іде суда поза село і до кернички тудя. Це рíмна це дорога, і... він не йде суда, не навернув дудому, але той кіт веде їго, і він за тим котом іде. Він не міг навернути нігде. І він за тим котом ішов, ішов, і дійшов аж до кіпце якогос. Кіпець між Репужинціми і... навернув він не тудя, де капличка, але навернув суда направо, шо ліс іде ше тудя, до лісу великого. І там на той копець він сідає, і той кіт щезає, і він там до рáнне... сонце зійшло їму, на тім кіпци. Так шо він не спав, але йти не міг, нічо'. Він як сів, так він на тім кіпци... Ну а то теперка живо днина. І він дивиця, а він сидит на тім... а так він не пам'ятав, кудя... Ну і він дивиця, а то не люлька, а кістка. З людини чи з кого б'ула кістка, а не люлька. Кіпець — то на граници. Такий кіпець насóпали, і там слупóк, і це була границя: то Репужинці, а це Далешеве».^[2181]

Однак найстрашніші упирі тим, що заходять у хати й нападають на сонних людей, особливо на немовлят, висмоктуючи їхню кров^[2182]

або й поїдаючи.^[2183] В оселю вони проникають крізь вікна та двері, якщо ті не перехрестити перед спочинком, і лишаються на ніч. Коли люди поснуть, упир вмощується на груди своєї жертви, припадає губами до серця й висмоктує гарячу кров. Губи в упиря роздуті від ссання, а язик подібний до гадючого жала. Ним він робить невеличкий отвір у тілі, витягує кров, а потім засмоктує рану так, що не видно сліду. Вірили, що найкраща жертва для упиря — та людина, котра чхнула, а їй ніхто не сказав «На здоров'я!».^[2184] Якщо уві сні чути, що хтось гукає, ні в якому разі не можна обзиватися, навіть якщо це голос добре знайомого чи родича. Одні кажуть, що це так кличе *Смерть*, інші ж вважають, що так потинає упир: якщо обізвешся — помреш сам, не обізвешся — здохне корова.^[2185]

Коли підозрювали, що хату відвідує упир, клали на підвіконні залізо, освячували обійстя й обсівали оселю маком-«самосієм». Часто ж допомоги від «неспокійних покійних» шукали в живих упирів, які тих «заклинали». Запрошений на ночівлю упир (знахар) прилаштовував у посудині запалену свічку, час від часу відкривав покришку й оглядав хату. Виявленого упиря належало вдарити осиковим кілком — і він більше не приходив.

Щоб остаточно позбутися упиря, упізнавали, на кого з мерців він подібний. Тоді йшли на кладовище, відкопували мертвого упиря, відтинали голову й клали йому між ніг, а тіло, перевернувши грудьми вниз, прибивали до землі осиковим кілком:

— *«Йшли до упиря на цвинтар, відрізали голову і клали її межі ноги».*^[2186]

— *«Треба було йому відтяти голову і покласти межі ноги, щоб не ходив».*^[2187]

— *«Бóли такі люди, що давали раду, як мертвий ходив. Відтинали голову. Упирь давав раду. Він міг дати раду такому, як він сам. То люди за такими гля'дали, ходили до них, щоб дали ради».*^[2188]

— *«Щоби такі не ходили, то їх заклинали. Заклинав упир упиря. Відтинали голову, щоб не ходив, і клали межі ноги, і той упир не мав сили».*^[2189]

Іноді перед тим, як відтяти голову, «запинали» в ногах і в головах мертвого упиря голови двох задалегідь зарубаних чорних когутів, щоб він не мав сили зашкодити. Після цього відрубали упиреві голову й

клали йому між ніг. З перетятої шиї упиря при цьому «кров сцяла, якби живий був»: «В нас Потюк був такий, у Соснівці, шо був упир, то він дає знати. О. Бо нать в Галівці було таке, шо (бо я сам з Галівки родом) в нас був такий чоловік, шо приходів до жінки, вмерлий, і не давав спокою. Сонце зайшло— він вже коло жінки. І тоді той Потюк сказав: «Найдіт мені два когути чорні і зарубайте ті когути. Мені дайте головки». Всьо. Він прийшов на цвинтар, зап'яв в ногах і в голові. «Всьо, він тепер, — каже, — є. Є, є». То знаєте шо? Йому голову відтяло, то кров сцяла. Вмерлий чоловік. Шо, значить, він мав дві сёрця. То називаєця упирь. [...] Каже: «Розкопуйте гріб». Мусіли розкопувати гріб. Розбив. Він захав головку в ноги і каже — всьо, відтинайте їму голову. Відтяли їму голову і захали голову межи ноги. Вергли йому в трувну. То кров сцяла, якби живий був». [2190]

В іншому випадку заливали в померлого упиря чвертку горівки, відтак пробивали осиковим кілком серце: «Був чоловік, та й вмер. Вмер той чоловік, і так людий мерло, як соломи. Так півсела майже людей вімерло. У Розівні. То було дуже давно, то наші мами розказували. Ну і прийшов якийсь чоловік з других сіл і каже: «Люди, ходіт зо мнов, бо то півсела людей вівмирає, кінце не буде. Бо я такий само́й (так признавсі, каже)». То людина сі родит і має дві серці. Він нічо' не винуватий, шо він сі такий вродит. То одно серце вмирає, а друге серце ходит (як то, каже, ті опирі). — І каже: — ходіт зо мнов». І взев собі такий з осики ків затесав такий острый, і ко́су, і кватирьку (чвертку) горівки. І тоди: «Розкопуйте яму». Розкопали яму, то він лежєв долівно́ць отак, казали. Не — горіниць, але долівниць. Обернули його, то людий багато зійшлось, він уже закликав, люди сі зійшли на то чудо дивити. І тогди, каже: «'Бисьти сі не бояли, як будé кров бризкати, 'бисьти сі не гидили. 'Бисьти стояли, 'бисьти ніку́ди не йшли». І тогди обернув його і косов розважив йому зуби. Як розважив зуби — і вісипав туди ту чвертку горівки, аж поголькотіла — ціла́ чвертка горівки. І тогди взев осиковий ків — і в серце. Як так ударив, та каже, шо так кров сі ллєла, як з барана, так по тих людих — люди сі дивили. І Бог прóстив. І закопали його, і вже люди не вмирали. І він каже: «Люди, і я як умру, 'бисьте зо мнов таке робили. — Так сказав. — Бо я не винуватий, шо я такий є вроджéний». [2191]

Низку відомостей про заклинання упирів знаходимо в добірці С. Стретельської-Гринберг. Зокрема, упир Василь Бухней із с. Топільниця за гроші втихомирював мертвого упиря так: розкопавши могилу й відкривши домовину, він насипав у рот померлому «хруставцю» (маку-«самосію»), робив на обличчя вуздечку з сурових ниток, прибивав голову до труни цвяхом, ще й накичував пальцем, щоб той не ходив. Одного померлого, коли поворушився, Василь вдарив кулаком поза вуха. У с. Потік також вбивали померлому цвяха в голову, якщо припускали, що він упир. Якщо виявлялося, що той усе ж «ходить», збиралася громада, ішла на могилу й палила на ній вогонь. Односельці ставали довкруг могили й пильнували: що з'явиться звідти — чи миша, чи яка комаха — вбивали. Потім розкопували могилу й вбивали в голову померлому ще одного цвяха. [\[2192\]](#)

Колоритний опис заклинання упиря в с. Мшанець подає В. Гнатюк. Помер один упир і «ходив» так, що в селі гинуло багато худоби й вмирили люди. Війт прикликав із с. Тиха упиря Гусака. Той опівночі прийшов на цвинтар. Там, використовуючи ножиці як магніт, з'ясував, чи на місці померлий. Виявивши, що нема, прийшов пізніше й уже заляв його так, щоб той не рухався. На другий день розкопали могилу: мертвий упир дивиться на людей попід руку, сильно червоний, а полотно, яким був укритий, зібгав аж на ноги. Гусак лопатою відтяв йому голову, між зуби вклав свинячу «пацьачку» (послід) і поклав голову між ніг. Кров'ю мертвого упиря казав людям помаститися, щоби вже *«другий оп'рь не ім'оў»*. Якесь родичка померлого пробувала вступитися за нього, то *«той Гусак йин'о с'я на ньу подив'оў і пот'аў її такій жив'у і на другий день ўм'ерла»*. [\[2193\]](#) Деяко повніше цей та деякі інші описи заклинання упирів подано в М. Зубрицького. Гусак нібито сам знайшов могилу мертвого Ігната Петришина, хоча був на цьому цвинтарі вперше: над могилою йому заклинило згадувані вже ножиці. Краще розписані в М. Зубрицького й подробиці, де саме був покійний упир під час відсутності в могилі. Згадано й про осиковий кілок, яким пробивали груди мертвого упиря (про залізний клин, який вбивали в горло), про бійки між живим та мертвим упирями тощо. [\[2194\]](#)

Сьогодні згадки про розкопування могили упиря трапляються все рідше. Зазвичай цей обряд спростився до символічного пробивання

могили залізним або осиковим кілком, хоча при цьому часом і відзначають, що треба було пробити не могилу, а саме тіло чи серце:

— «Як він умер, то за ним дуже люди вмирили, пробивали ше колóm залізним чи яким у тім гробі». [2195]

— «Ну о — підомрэ, буде ходити — всикового колочка чи там того закопуют, могилу прибивают, бо вже ж спасення нема». [2196]

— «Упир тим страшний, шо в нього два серця: він от ніби вмер, а друге серце то живе. То тоді брали чоловіки осиковий колок та й йшли на могилу тим колком її пробивати». [2197]

— «Упирі — то такі, шо якби мала дві серців, — шо ніби помер, а друге серце ше живе... То ходили пробивали йому могилу осиковим коликом». [2198]

— «То вже кажуть, шо як він помер, то робить людям зле, шо ходить, шо треба пробивати на цвинтарі через труну осиковим колом, осиков пробивати серце». [2199]

— «Упир як помирав, то друге серце шоб вмерло, треба було могилу осиковим кілком пробити». [2200]

— «Казали таке, шо він мав два серця. То він як помирав, то йому було обов'язково пробити те друге серце. То так тато розказували». [2201]

В іншому варіанті осиковими кілками прибивали віко домовини по вуглах:

— «Треба з осики колики такі, бо вони приходьи, і штирі колики забити в гріб на вінклі». [2202]

— «Був чоловік, і помер. І так говорили люди, шо він опир. І то раз... ну, то сходóлисі люди на посидінки. І приходьи... навіть мій сусіда прийшов, це правда (хіба би брехав). Прийшов і каже: «Йой, таке дурне за него говорьи, шо він такий і такий, — нічо' нема, ади, вмер, як усі, закопали, і нічо' нема». А сковородка на кухні жарилася зі шкварками — як та сковородка злітає — їму на голову як гупне... І відтогди ніхто не приходьов і нічого не говорив про него. І тогди взе'ли осикові кóлички, відкопали, забили трунву осиковими коликами, віко прибили. І все. То це правда». [2203]

Здатністю «ходити» по смерті наділяють не лише упирів. Зокрема, у В. Гнатюка подано оповідку із с. Мшанець про те, як мерлець ще цілий рік їздив кіньми до корчми пити горілку. [2204] «Ходити» можуть,

по суті, усі, хто має «знання» чи зв'язок із чортом; самогубці, безпірно чи раптово померлі; поховані з порушенням ритуалу; ті, хто за чимось жалкував, хто не віддав чи кому не віддали боргу, хто пообіцяв, що «ходитиме». Повсюди в Україні поширені оповідки й бувальщини про те, як мати до сорока днів по смерті приходила годувати, переповивати чи розчісувати дитину:

— «Ми як ішли до Гошева, малі, то просилися до чоловіка на ніч. А він каже: «Я би вас приймив, але в мене жінка вмерла, в'на вночи приходит. То прийде, діти чеше, у печи палит, баніки кладе, всьо, і зникає».^[2205]

— «Знаю, шо колись, це маленька дитина сі лишила, і мама вмерла. І мама приходіла плекати дитину. І все дитина вночи попісцє, і вони чуют, як дитина сцє, і цілий день дитина спит. А відтак увечір чоловік каже: «Я таки присвічү, хочу видіти, шо то є». І він приклав горщик, і під горщик свічечку, і вона лиш до хати, дитина починає сцати, а він війнев той горщик, а вона каже: «Була би я цілої рік вам дитину плекала, а тепер бисте знали, шо я бірше не прійду». І бірше не приходіла. А чи то правда була чи неправда? Так розказували».^[2206]

— «Мати вмерла. І ходила дитині грудь давати. Взєти свічку, запалити і накрити макітрою. Коли вона прийде до теї дитини, дає грудь, і все... І хутчій ту макітру одхопіли. І вона вже як пушла з хати, і брє'знула дверми, пушла на горү— то шо було на тий горі — то все покидала, і вже біш не прийшла».^[2207]

— «Дед казав, шо як ше був об'єжчиком, а лєса були великі, то вмерла жінка в одного чоловіка, а тоді стала ходити діти колихати. Натопить у печі да мисє їх... Ну, а він їхав дєсь увечері да й зазирнув. А вона як вискочила — дєсь хат через дєсяток вивтікав. А вона: «Догадавси, шо втік — я б тобі показала, як зазирати!» І до того доходилась, шо не знає чоловік, шо робити: рве коси, і розчісує, й мисє. Ну, тут, в Полідаровці, був якийсь Півень, і заклинав. Привезли його, він якогось осикового колка витєсав да — в могилі ото дірка — забив. То ж хіба вона ходила? То нечистий вліз в неї і ходив. Хіба ж вона з своїми дітьми так би обрацалась?»^[2208]

Не менш часто розповідають, як померлий чоловік (іноді упир) приходив до дружини. У такому разі зверталися або до священника, щоб зробив відправу, або до «ворожбитів». Іноді сіяли позад себе пшеницею, іноді забивали покійному на гробі три ножі, а іноді, як й у

випадку з упирями, розкопували гріб, відтинали покійному голову й запихали йому між ніг. Померлого чоловіка, окрім того, можна було відвадити, указавши йому на абсурдність появи серед живих:

— «Приходив, десь дванадцята година. А вона сидить тче. І він питає: «Ти чого тчеш?» А вона: «А ти чого приходиш?» І він більше не приходив. То дідко». [\[2209\]](#)

— «Я чула таке, що помер чоловік, та й приходів до жінки, та й лігав у ліжко. Ну та й так шо в'на вже сі радила людей, та й священика. І так він щоночи приходів до хати. А потім сказали їй купити зеркало та й гребінь, і сісти, й чесатисі, і що вона має казати, — він в дванадцїкій годині все приходів. І в'на так сіла, й розплеласі, і чесаласі перед зеркалом. І він прийшов і каже: «Куда ти сі збираєш?» Вона каже: «До шлюбу». А він каже: «Не пора тобі до шлюбу йти». А вона каже: «Як не пора мені до шлюбу йти, так не пора тобі, мертво́му, до мене, живої, ходити». І він як луснув двёрми, як звя́лисі вітрó, та й так, що вже більше не приходів». [\[2210\]](#)

— «Казали, шо приходів чоловік до жінки і лігав коло неї, вона чула, шо лежєєв коло неї. Казали, шо хтось їй нарадив, аби вона в дзеркалі зав'єзувала сі у фустку. І як він прийде́, питає її: «Ти куда збираєш сі?» А вона аби сказала: «На вісілле'». — «До кого?» А вона каже, шо той, шо вмер, із мертвов женить сі. А він каже: «Я ше таке не чув, аби мертво́й з мертво́в женив сі». А вона каже: «А я не чула таке, аби мертво́й до живої приходів». Отаке я чула. І каже, шо більше він не приходів. Уночó, в півночи». [\[2211\]](#)

— «А мені ше Олюся Оража розказувала, шо Марися Савчукова казала, бо то її чоловіка утопили в кирниці, шо він ходив та й ходив до неї, та й каже: «Лягає такий студений коло мене, та й, — каже, — коли [чую] — він так дрóва рубає, коло ковби, а на рано піду брати — та нема». Та й приходив, а вона сі Паливоді кривдувала, шо не дає їй спокою чоловік, шо приходе мертвий. А він каже: «Він доти буде ходити, поки ти не знайдєш собі друго́го». А ше якийсь (то по войні було) за молоком такий ходив войсковий, і вона його приймила на ніч, і він (утопленик — Л. О.) як прийшов, як подивився, шо є другий, як гримнув дверми — і більше не приходив. І каже, шо відтак її здибає Паливода і питає: «Як, Марисю, приходе ще чи не?» — «Не, не приходе». — «То будєш видіти, шо будє з тим, шо був». І відтак того

(військового — Л. О.) вбили у Глибівці. Що той (утопленик — Л. О.) того, що коло неї спав, звів». [\[2212\]](#)

— «Колись чоловік умер і до жінки все вночі приходів, душив. До Іванчучки, баби. То що був упир. То вона, каже, убираласі так, як молода йде до шлюбу, сідала за сків, а він прийшов та й каже: «Гей, я не видів ше, аби стара вбираласі». А вона каже: «А я не виділа, аби мертвій до живих ходив». То він тако як зляпав її за руку, то вже вона вмерла, і тако була плямка. Йой, та вона тікала, вона навіть у селі ночувала, і до неї йшли ночувати, бо боялась, і то не виділи, лиш вона. Шось, відай, таке казали, що якісь кілки [забивали в могилу], але що...» [\[2213\]](#)

— «То казали, що то упир і що має двоє серців — то одне вмирає, а одно ще живе. То ше колись казали, що вмер чоловік та й до жінки дуже ходив, мертвий, та вона вже сі кожному кривдувала, що мертвий до неї приходе, а їй порадили, аби вона сі убрала якби молода і вділа макітру на голову, а він як прийде та й каже: «Ти де так сі вбрала?» — а вона казала, що до шлюбу. «З ким?» — «З братом». — «А ти де таке виділа, аби сестра з братом до шлюбу йшла?» А вона каже: «А ти де таке видів, аби мертвий до живої ходив?» Та й він як гримнув дверима, та вже більше не приходив». [\[2214\]](#)

На Поліссі назву упир повністю замінює назва знахур. По смерті знахарі нібито поводитися так само, як упирі, то й чинили з ними так, як з упирями:

— «Колись мой батько розказував, що мертвії ходили. Вмре, в обшем, оті знахури, що всячину знають. Особенно ті, що од коров знають, якийсь спор... І казав батько: в нас такий був, Байко, казали, вмер вун і начав ходить. Дак оце ополудень, так часа в четири він уже приходить, іде вун шкоду робить. То ходив пожже, пожже, а тоді вже давай раньше ходить. Сало, каже, їсть, аж цицьки такі робить, подсисає (сало на зиму засолювали). Ну, а потім находилися такі люди, що заклинали їх. Брали такого осикового кулка, знали, які слова казать. Як забували, які слова, то забивали того кулка. І, каже, так реве в землі... Падає тоді так на могилу і кляне його там, закликає, щоб не ходив бульш». [\[2215\]](#)

Остерігатися варто було будь-кого з категорії тих, що «ходять»: *«Мертвóй може поте́ти. Потинає якóсь, та ги припаражóвує, та ги мову умкне».* [\[2216\]](#)

Загалом бувальщини й оповідки про упирів донині доволі популярні в багатьох українських селах. На завершення наведемо одну з них, зафіксовану на Богородчанщині: *«Мамин тато був одинак. Ну та й оженивсі вже був. Ну а дідо був опирь. Татів тато. Ніби дідів тато. Опирь був. Ну та й тогди оженивсі, та й вмерла баба, жінка його. А вже мамин тато сі оженив та́кой. Вже мама б́ули великі. А то б́ули дві хати через сіни, великі хатó. Бо то б́ули богачі, та й дві хати мали, та й коморó — через сіни. Ну та й тоди каже син: «Тату, та женіці, що будéте сами сидіти? А то якась колись з долу хотіла йти, одовиці. Та й женіт сі і женіт. Та й мені будé ліше —*

поможете мені діти бавити та й коло хати». Та й сі тідо оженив. Оженив — взяв собі ту відьму, ганджибуру якусь. Взяв він тоту відьму, та й прийшлосі косити (а тідо корóви тримав собі, а мамин тато — собі), а тідо тоди — весь город косити. Той каже: «Тату, шо ж ти таке робиш? Як весь город косити? Ну а я де маю сі діти? Та я думав, шо ти тато, шо ти мені поможеш, та в мене діти є вже». (Та й дітей б́уло вже багато — мама, та й вуйко, та й тета... п'єтеро б́уло вже тоди.) А він: «Та пішов ти так і так...» А мамин тато тоди бере кісе та його кісетем. А вона прилетіла собі, а він її кісетем. «А ви пішли мені тутка, та я думав, шо ви люди», — та й сі побили. І вона зробила з тим дідом, шо мамин тато, мама не мали сім років худоби. Аж сім років як минуло, аж тоди худоба... То так, каже, робліт по горах, бо колись лише по горах робили, там ліси рубали, гроші зароблели. Та й зароб'їт, каже, купліт корову — лиш догори ногами перевернеці, і здохне, і всьо. Купліт теле — догори ногами перевернеці... І так сім років бідили без худоби. А у неї був сир, масло. Бахурó óзьмут— то комора б́ула, піднімут підвалóну, а то стояло таке бигами в неї масло, сир, а они собі óзьмут і та́ки б́ертаят по цілім городі той сир, як вона не видит. Їсти не їли, лиш б́ертаялися тим. А потому вже наостанку, вже сім років, вже сі не гнівала, казала: «На́ молока...» В душу не лізло то молоко. Ніхто не брав. В неї молоко так, як в хмари.

Ну і збираєсі мамина мама на вісілле'. А баба заслабла. Той дідо каже: «Мóя баба слаба — храпит». А мамина мама вже тоди каже: «Та я піду та й корову відою». (Бо вона не давала доети корову по ціло́й чес.) — «Е, вона ще сама відоє». Відоїла корову, вілізла на піч та й храпит. Храпит та й храпит— пішла баба на вісілле'. На вісіллю' там, а дідо приходе: «Ходи-ходи, бо баба вмерла». Та й пішли бабу споріднува́ли. А то б́ула ще татова сестра. У Розсівні вона жóбла, Парані. Та й, каже, тогди впоріднували, та й хлопи (бо то колись хлопи помагали, зібрали, вмити треба б́уло, та й так) пішли до тої хати до тіда та й сидет та й куріт. А там мертвец у хаті, а дідо віліз на піч спати. А тота сестра Парані запалила у хаті (то в печó палилосі, і кагló такі б́ули, затикали надворі ка́глу, внучі мали, не б́уло шубрív). Та й каже: «Я затикаю ка́глу, а дідо гуворе з бабов мертвов на печи. Та й каже: «Ціхо будь, ціхо, бо Парані ка́глу затикає». А вона з тов ка́глов та аж до тої хати залéтіла, каже: «Йой, дідо з бабов

онде гуворе мертвѣю!» — «Ти, Параню дурна, як то?!» — «Та гуворе! Казав: 'би ціхо бўла, бо Парані кáглу затикає. Бігме Божий!» — «Ти, Параню, дурна! Ти що, скрутиласі?» Входить до хати: «Діду, шо то ви говорили?» — «Ай, мені щось сі сніло. Та й снілосі — та й снілосі. Зробили мене дурнов — ну та най бўде...» Ховають бабу — дідо цілює бабу. Як поцілював бабу — так лише впав. Дідо. Захаркотів, і упав, і всьо вже... Бабу — на цвинтар, а там вже сі гóстили троха ввечір. Віходе Парані надвір, а баба отак — в вікно дивитсі, за дідом. А дідо лежить, слабій вже, але ще доходить, ще не так. В вікно дивитсі. (А то колись вбірали молодій, бо я сі ще віддавала, то не бўло вельбонів, а був такий білий фартух, тутка рантух з кращно́ такий робили, отак довго, і міртов, і квіткáми так плѣли, і так вінець був, і теті стончкó, і той так рантух клали, такий рантух був по коліно. А як вже вмираїш, та й тобі той рантух ше тримали вісівний, та й так клали той рантух. Так бабу ще в рантуху поховали). Вона каже: «Та баба під вікном одѣ стояла та й сі дивила, в рантуху». — «Ти, Параню, здуріла чи не?» — «Та, бігме, правда». Та й тоди другої днини дідо вмер. Вмер, та кажут, шо рік ходили. Рік ходили дві своні. То, ка'ут, виділа м на свої очі. До полудні— не. А з полудні — йдут дві своні в загороду і так рьóхкают, але, каже, такі жовті, не такі, як своні звикли, але жовті, мертві свині. Нічо' не казали. Ні до них хати не йшли, лише у їх хаті. То так цілу́ ніч лúскают. Там якась скрині, то ж там бўло всьо. Так догори ногами всьо перевертают, лускают. А по опівночі вже тихо. Ну і знов посправляют там удень той кúфер, ще щось — знов на другий... Колись, каже, бере мóя мама граблі, і дитину тримає на руці. А дідо — на платві на тій хаті. Бо то через сіни дві хати. А дідо на платві отак лежить. Мама (мамина мама) каже, шо я виджу, але беру граблі та й: «Лежиш отамечка — деревій...» А дитина каже: «Мамо, та бий діда г'абйома, г'абйома бий!» Вони ся обернули та й пішли, ка'ут, та й так. Та й каже, шо таке виділи. Ну а у рік сі мину́ло то, так якби позаміта́в. То казали, шо то опирь та й відьма. Шо вони обоє зійшлисі.

Ну і вже тато сі оженили, та й привѣли лоше за собов. Каже — догори ногами лоше перевернет в стайні, і всьо. Кождий каже — то недобре місце. Недобре та й недобре. Та й тоди наймили тóлоку та й перенесли на півгрунта». [\[2217\]](#)

Варто додати, що нині, розповідаючи про відьом та упирів, люди здебільшого зазначають, що то *«давно було предавно, зара[з] такого нема»*, *«то були відьми, дійсно були, а теперка, може, й нема»*, *«може, і зараз є, просто менше, бо колись то ледь не в кожній хаті»*. Привертає увагу те, що про своїх односельців-упирів нерідко пригадують без надмірної емоційності, як про звичну складову життя й побуту. Так, цих істот остерігалися, сторонилися, намагалися не дати жодного приводу для образи (а упирі нібито легко ображаються), проте за потреби в них же шукали й «ради» від інших «непростих» чи упирів-мерців. Так само як «необхідне зло» сприймали й відьом, хоча загалом їхня характеристика майже винятково негативна.

notes

Примітки

Ilkiewicz M. O mitologii ruskiej według podania ludu / M. Ilkiewicz // Sławianin. — Lwow, 1939. — T. 2. — S. 91–95.

Wagilewicz J. Demonologija słowiańska. Ser. XIX st. / *J. Wagilewicz*
// Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ
рукописів. — Ф. 19, спр. 39, арк. 1 — 46; [*Wahylewii J.*] Војковъ, lid
ruskoslovansky+ v Haliijch. Od Dalibora J. Wahylewiiie / *J. Wahylewii* //
Иасорис иескйho Muzeum. — Praha, 1841. — Sv. 1. — S. 30–72.

Костомаров Н. Славянская мифология / Н. Костомаров; упор. і прим. І. П. Бетко // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. — К.: Либідь, 1994. — С. 201–256.

Nowosielski A. Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańce, gry i t. d. / Antoni Nowosielski. — Wilno, 1857. — T. II. — 285 s.

[*Головацкий Я.*] Очеркъ старославянскаго баснословія или мифологіи / [Составлен Я. Ф. Г-мъ]. — Львовъ, 1860. — 107 с.

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ / П. П. Чубинскій. — С.-Петербургъ, 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — 224 с.

Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький. — К.: Обереги, 1992. — 88 с.

Podbereski A. Materiały do Demonologii ludu ukraińskiego. Z opowiadań ludowych w powiecie Czehryńskim / Andrżij Podbereski // Zbior wiadomości do antropologii krajowej. — Kraków, 1880. — T. IV. — S. 3 — 82 (Materiały etnologiczne).

И[вано]-в П. Кое-что о «вовкулакахъ» и по поводу ихъ / П. Иванов // Кіевская старина. — К., 1886. — Т. XV. — С. 356–364; *Его же.* Народные рассказы о вѣдмахъ и упыряхъ (матеріалы для характеристики міросозерцанія крестьянскаго населенія Купянскаго уѣзда) / П. Ивановъ // Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества. — Харьков, 1891. — Т. 3. — С. 156–228; *Его же.* Народные рассказы о домовыхъ, лешихъ, водяныхъ и русалкахъ / П. Ивановъ // Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества. — Харьковъ, 1893. — Т. 5. — С. 23–74.

Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym / Bronisław Sokalski. — Lwów, 1899. — 496 s.

Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske. Ziemia i ludność / Zofia Strzetelska Grynbergowa. — Lwów, 1899. — 678 s.

Милорадовичъ В. Замѣтки о малорусской демонологии / В. Милорадовичъ // Кіевская старина: ежемѣсячный историческій журналъ. — Кіевъ, 1899. — Т. LXVI. — С. 196–209, 379–400; *Его же.* Украинская вѣдьма (Очеркъ) / В. Милорадовичъ // Кіевская старина: ежемѣсячный историческій журналъ. — Кіевъ, 1901. — Т. LXXII. — С. 217–233.

Шухевич В. Гуцульщина: в 5-ти ч. / Володимир Шухевич. — Львів, 1908. — Ч. 5. — 300 с.

Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907–1908 / Антін Онищук // Матеріяли до української етнології. — Львів, 1909. — Т. XI. — Ч. 2. — С. 1 — 139.

Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології. Т. I / Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1903. — Т. XV. — 272 с.; *Його ж.* Знадоби до української демонології. Т. II. Вип. 1 / Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1912. — Т. XXXIII. — С. 1 — 237; *Його ж.* Знадоби до української демонології. Т. II. Вип. 2 / Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1912. — Т. XXXIV. — С. 1 — 280.

Moszyński K. Kultura ludowa Słowian / Kazimierz Moszyński. — Kraków, 1934. — Cz. 2: Kultura duchowa. — Zesz. 1. — 722 s.

Кирчів Р. Ф. Народні вірування та знання / Р. Кирчів // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 207–221.

Кирчів Р. Ф. Світоглядні уявлення і вірування / Р. Кирчів // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 243–260.

Див.: *Толстой Н. И.* Этнокультурное и лингвистическое изучение Полесья (1984–1994) / Н. И. Толстой // Славянский и балканский фольклор: этнолингвистическое изучение Полесья. — Москва: Индрик, 1995. — С. 5.

Демонологія українців чи її окремі аспекти, зокрема, представлені монографіями Людмили Виноградової, Олександра Гури, Людмили Виноградової, Олени Левкієвської, Нікити Толстого, Ольги Седакової, Софії Толстої: *Гура А. В.* Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. — Москва: Индрик, 1997. — 912 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования); *Виноградова Л. Н.* Народная демонология и мифоритуальная традиция славян / Л. Н. Виноградова. — Москва: Индрик, 2000. — 432 с. — (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования); *Левкиевская Е. Е.* Славянский оберег. Семантика и структура / Е. Е. Левкиевская. — Москва: Индрик, 2002. — 336 с. — (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования); *Толстой Н. И.* Очерки славянского язычества / Н. И. Толстой. — Москва: Индрик, 2003. — 624 с. — (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования); *Седакова О. А.* Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян / О. А. Седакова. — Москва: Индрик, 2004. — 320 с. — (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования); *Толстая С. М.* Полесский народный календарь / С. М. Толстая. — Москва: Индрик, 2005. — 600 с. — (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. — Москва: Междунар. отношения, 1995. — Т. 1: А — Г. — 584 с.; 1999. — Т. 2: Д — К(Крошки). — 704 с.; 2004. — Т. 3: К(Круг) — П(Перепелка). — 704 с.; 2009. — Т. 4: П(Переправа через воду) — С(Сито). — 656 с.; 2012. — Т. 5: С(Сказка) — Я(Ящерица). — 736 с.

Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80 — 90-х гг. XX века / Сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. — Москва: Языки славянских культур, 2010. — Т. 1: Люди со сверхъестественными свойствами. — 648 с. — (Studia philologica); Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80 — 90-х гг. XX века / Сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. — Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2012. — Т. 2: Демонологизация умерших людей. — 800 с. — (Studia philologica).

Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка. — К.: Либідь, 1991. — 640 с.; іл. — («Пам'ятки історичної думки України»).

Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історико-релігійна монографія / Митрополит Іларіон. — К.: Обереги, 1992. — 424 с.

Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. — К.: Муз. Україна, 1992. — 144 с.

Влад М. Стрітенне: Книжка гуцульських звичаїв та вірувань /
Марія Влад. — К.: Укр. письменник, 1992. — 223 с.

Скуратівський В. Русалії / Василь Скуратівський. — К.: Довіра, 1996. — 734 с.

Давидюк В. Золота скриня. Народні легенди й перекази з Північної Волині й Західного Полісся / Віктор Давидюк. — Луцьк: Вежа, 1996. — 121 с.

Чеховський І. Демонологічні уявлення і народний календар українців Карпатського регіону / І. Чеховський. — Чернівці: Зелена Буковина, 2001. — 304 с. — (Синкретизм і традиція в культурі населення Українських Карпат і Середнього Подністров'я).

Кутельмах К. Русалки в повір'ях поліщуків / Корнелій Кутельмах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів: НТШ, 2001. — Т. ССХІІ: Праці Секції етнографії та фольклористики. — С. 87 — 153.

Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник / Наталя Хобзей. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. — 216 с.

Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття / Катерина Диса. — К.: Критика, 2008. — 304 с.

Левкович Н. М. Народна демонологія Бойківщини: автореф. дис...
канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія» / Надія Миколаївна Левкович. —
Львів, 2010. — 19 с.

Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини: монографія /
Надія Войтович. — Львів: Сполом, 2015. — 228 с.

Буйських Ю. С. Нижча міфологія в системі традиційного світогляду українців (кінець ХІХ — початок ХХІ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія» / Юлія Сергіївна Буйських. — К., 2010. — 19 с.

Кузьмінська Б. П. Демонологія українців Опілля: автореф. дис...
канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія» / Божена Петрівна Кузьмінська. —
Львів, 2013. — 20 с.

Ніколаєва А. В. Апотропеї та нормативи у повсякденному житті українців Полісся (Кінець XIX — початок XXI століття): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія» / Анна Володимирівна Ніколаєва. — К., 2014. — 19 с.

Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди. Етнолінгвістичні студії / Валентина Конобродська. — Житомир: Полісся, 2007. — 356 с.

Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Роман Гузій. — Львів: ІН НАН України, 2007. — 352 с.

Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним / О. О. Боряк. — К.: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. — 400 с.

Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія / Роман Сілецький. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. — 428 с.

Гнатюк В. Нарис української міфології / Володимир Гнатюк. — Львів: ІН НАНУ, 2000. — С. 264 с.

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскай край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. — С.-Петербургъ, 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — С. 183–192.

Милорадович В. Замѣтки о малорусской демонологіи: III. Черти / В. Милорадович // Киевская старина. — 1899. — № 9. — С. 379–400.

Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. Булашев; пер. з рос. Ю. Буряка. — К., 1993.

Шухевич В. Гуцульщина: У 5-ти ч. / В. Шухевич. — Л., 1908. — Ч. 5. — С. 1 — 18.

Гнатюк В. Знадобы до української демонології: Т. II. Вип. I / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. — Л., 1912. — Т. XXXIII. — С. VIII–XV, 1 — 70 та ін.

Толстой Н. И. Заметки по славянской демонологии. Откуда дьяволы разные // Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. Толстой; сост. С. М. Толстая; отв. ред. А. Ф. Журавлев. — Изд. 2-е, испр. — Москва, 1995. — С. 245–249. *Его же:* Заметки по славянской демонологии. Каков облик дьявольский? // Толстой Н. И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой; сост. С. М. Толстая; отв. ред. А. Ф. Журавлев. — Изд. 2-е, испр. — М., 1995. — С. 250–269.

Виноградова Л. Н. «Той, шчо лозами трясе»: полесские поверья о черте // Слово и культура (Памяти Никиты Ильича Толстого). — Москва, 1998. — Т. 2. — С. 82–94.

Зап. 14.08.1995 у с. Великій Чернігівці Овруцького р-ну
Житомирської обл. від Веремейчик Ганни Григорівни, 1912 р. н.

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Боберської Анастасії Дмитрівни, 1933 р. н.

Зап. 19.07.1996 у с. Обиходи Коростенського р-ну Житомирської обл. від Климчук Параски Прокопівни, 1924 р. н.

Шухевич В. Гуцульщина: У 5-ти ч. / В. Шухевич. — Л., 1908. — Ч. 5. — С. 7.

Зап. Н. Левкович 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

Зап. 18.08.1994 у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від
Цудінович Федори Климівни, 1917 р. н.

Зап. 27.07.1997 у с. Зубковичі Олевського р-ну Житомирської обл.
від Кузюн Анастасії Іванівни, 1929 р. н.

Зап. 15.07.1997 у с. Рудня Комсомольська Олевського р-ну
Житомирської обл. від Сая Василя Олексійовича, 1933 р. н.

Зап. 14.07.2010 у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. н. Зап. 14.07.2010 у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. н.

Зап. 18.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. н.

Зап. 21.08.1995 у с. Мала Фосня Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гіроля Михайла Омеляновича. Трапляються на Поліссі й інші жартівливі, зокрема й сороміцькі оповідки за участю чорта. Див., наприклад, текст «Чортові лещата» (с. 82–83) та ін. у вид.: Давидюк В. Золота скриня: Народні легенди й перекази з Північної Волині й Західного Полісся / В. Давидюк. — Луцьк, 1996.

Зап. 24.08.2004 у с. Тинне Сарненського р-ну Рівненської обл. від
Бакунець Ніни Тимофіївни, 1932 р. н.

Зап. 11.07.1995 у с. Липлянщина Народицького р-ну
Житомирської обл. від Шамбір Тетяни Павлівни, 1913 р. н.

Зап. 10.07.2002 у с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Мазелюк Марини Гарасимівни, 1920 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

Зап. Н. Левкович 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Михайлик Параски Іванівни, 1913 р. н.

Зап. Н. Левкович 15.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. н.

Зап. 09.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. н.

Зап. 27.08.1998 у с. Підгайне Іванківського р-ну Київської обл. від Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. н.

Зап. 16.07.1995 у с. Бігунь Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кажан Оксани Іванівни, 1922 р. н.

Зап. 27.08.1998 у с. Підгайне Іванківського р-ну Київської обл. від Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. н.

Зап. 31.07.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Циці Домініки Петрівни, 1938 р. н.

Зап. Л. Оніщук 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дем'янюк Марії Іллівни, 1952 р. н.

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

Зап. 12.07.2005 у с. Дністрик Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Федорів Єви Іванівни, 1923 р. н.

Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології... — Т. I. —
С. 3.

Зап. 31.07.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Циці Домініки Петрівни, 1938 р. н.

Зап. І. Бабій 08.07.2006 у с. Великі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Кузів Галини Володимирівни, 1964 р. н.

Зап. 18.07.2006 у с. Зєблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. н.

Зап. 11.07.2006 у с. Шпиколоси Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. н.

Зап. 07.07.2010 у с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл.
від Юзвик Євгенії Купріянівни, 1932 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Марчик Софії Миколаївни, 1929 р. н.

Зап. 19.08.1995 у с. Латаші Народицького р-ну Житомирської обл.
від Шевчук Надії Омелянівни, 1919 р. н.

Зап. 17.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Оксани Федорівни, 1931 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюк Палагни Миколаївни, 1937 р. н., уродженки с. Розсільна.

Зап. І. Рогашко 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюка Юрія Михайловича, 1937 р. н.

Зап. 11.07.1996 у с. Велика Дубровиця Малинського р-ну
Житомирської обл. від Шутенко Антоніни Гаврилівни, 1937 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

Зап. 15.07.1999 у с. Тур Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Ойович Дарії Якимівни, 1925 р. н.

Зап. 19.08.1995 у с. Латаші Народицького р-ну Житомирської обл.
від Шевчук Надії Омелянівни, 1919 р. н.

Зап. 24.09.2003 у с. Волошинове Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Леб'яка Йосипа Йосиповича, 1933 р. н.

Зап. 24.09.2003 у с. Волошинове Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Тхорик Степанії Андріївни, 1936 р. н.

Зап. 19.08.1995 у с. Латаші Народицького р-ну Житомирської обл.
від Шевчук Надії Омелянівни, 1919 р. н.

Зап. 12.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микитюка Івана Дмитровича, 1938 р. н.

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Зарубай Параски Василівни, 1917 р. н.

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

Зап. 12.07.2015 у с. Далешеве Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Хом'як Марії Степанівни, 1933 р. н.

Зап. 09.07.2010 у с. Богунівка Горохівського р-ну від Мацеюка
Петра Павловича, 1929 р. н.

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Лебич Ніни Петрівни, 1932 р. н.

Зап. 25.08.1998 у с. Володимирівка Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. н., уродженки с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

Зап. 04.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Деркач Ольги Василівни, 1931 р. н.

Зап. 25.07.2015 у с. Угриничі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Лукашевич Євгенії Миколаївни, 1938 р. н.

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Катерини Михайлівни, 1919 р. н.

Зап. 19.08.1998 у с. Феневичі Іванківського р-ну Київської обл. від
Томиненко Варвари Пилипівни, 1926 р. н.

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Данилюк Васи́лини Михайлівни, 1943 р. н.

Зап. 19.07.1997 у с. Свині Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від
Довгаль Віри Федосіївни, 1930 р. н.

Зап. 18.08.1994 у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від
Цудінович Федори Климівни, 1917 р. н.

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

Зап. 02.09.2014 у с. Сомкова Долина Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Іштваніка Станіслава Володимировича, 1937 р. н., уродженця с. Пухове Поліського р-ну Київської обл.

Зап. І. Бабій 08.07.2006 у с. Великі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Никитюка Сергія Васильовича, 1933 р. н.

Зап. 15.07.2007 у с. Нараївка Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Боркалюка Івана Федоровича, 1925 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

Зап. 06.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Артиш Галини Іванівни, 1957 р. н.

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Сидорак Олені Степанівни, 1932 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

Зап. 24.08.1994 у с. Військове Поліського р-ну Київської обл. від Василенка Олексія Степановича, 1920 р. н.

Зап. 15.07.1997 у с. Рудня Комсомольська Олевського р-ну
Житомирської обл. від Сая Василя Олексійовича, 1933 р. н.

Зап. 13.09.2014 у с. Лехнівка Баришівського р-ну Київської обл.
від Філоненко Марії Аврамівни, 1932 р. н., уродженки с. Копачі
Чорнобильського р-ну Київської обл.

Зап. 19.08.1995 у с. Латаші Народицького р-ну Житомирської обл.
від Шевчук Надії Омелянівни, 1919 р. н.

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Торгонської Марії Дорофіївни, 1922 р. н.

Зап. 14.08.1998 у с. Любимівка Вишгородського р-ну Київської обл. від Кодини Ольги Іванівни, 1935 р. н.

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

Зап. 16.07.1996 у с. Буки Малинського р-ну Житомирської обл. від
Попок Марії Трохимівни, 1925 р. н.

126 Зап. 15.07.2001 у с. Криворівня Верховинського р-ну Івано-Франківської обл. від Палійчук Василюни Олексіївни, 1919 р. н.

Зап. 31.07.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Циці Домініки Петрівни, 1938 р. н.

Зап. О. Кучер 11.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фрезюк Євдокії Іванівни, 1924 р. н.

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюка Петра Леонівича, 1948 р. н.

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Яценюк Ганни Василівни, 1937 р. н.

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Сидорак Олені Степанівни, 1932 р. н.

Зап. 06.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кішки Параски Василівни, 1954 р. н.

Зап. 07.07.2015 у с. Дублення Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Стецюк Євдокії Григорівни, 1931 р. н.

Зап. 11.07.2015 у с. Чортовець Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кучірки Олені Михайлівни, 1942 р. н.

Зап. 11.07.2015 у с. Олієво — Королівка Городенківського р-ну
Івано-Франківської обл. від Шевчук Анастасії Олексіївни, 1937 р. н.

Зап. 06.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Артиш Галини Іванівни, 1957 р. н.

Іларіон (Митрополит). Дохристиянські вірування українського народу: Історико- релігійна монографія / митрополит Іларіон. — К., 1992. — С. 60.

Зап. 31.07.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Циці Домініки Петрівни, 1938 р. н.

Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — С. 305–313.

Зап. 21.08.1995 у с. Мала Фосня Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гіроля Михайла Омеляновича, 1925 р. н.

Зап. 14.08.1995 у с. Велика Чернігівка Овруцького р-ну
Житомирської обл. від Веремейчик Ганни Григорівни, 1912 р. н.

Зап. 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Нагини Михайла Даниловича, 1932 р. н.

Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — С. 318.

Зап. 19.07.1996 у с. Обиходи Коростенського р-ну Житомирської обл. від Климчук Параски Прокопівни, 1924 р. н.

Зап. 06.08.2013 у с. Більчаки Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Комара Андрія Герасимовича, 1928 р. н.

Зап. 11.07.2012 у с. Соколя Буського р-ну від Приставської Марії
Ільківни, 1930 р. н.

Зап. 24.08.1994 у с. Військове Поліського р-ну Київської обл. від Василенка Олексія Степановича, 1920 р. н.

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Куцого Миколи Федоровича, 1926 р. н.

Зап. 10.07.2015 у с. Семаківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Ковальської Катерини Ільківни, 1924 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

Зап. 14.08.1995 у с. Велика Чернігівка Овруцького р-ну
Житомирської обл. від Веремейчик Ганни Григорівни, 1912 р. н.

Белова О. В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. — М.: Индрик, 2005. — С. 231–239.

Васілевіч У. Хапун // Беларуская міфалогія: Энцыклапед слоўн. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і ін. — Мінск: Беларусь, 2004. — С. 526.

Персонажи славянской мифологии: Рис. словарь / Сост.: А. А. Кононенко, С. А. Кононенко; худ. В. А. Кононенко. — К., 1993. — С. 197.

Зап. 19.08.1995 у с. Латаші Народицького р-ну Житомирської обл.
від Шевчук Надії Омелянівни, 1919 р. н.

Зап. 20.08.2004 у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.
від Бондарчука Івана Даниловича, 1921 р. н.

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Катерини Михайлівни, 1919 р. н.

Зап. 15.07.1997 у с. Рудня Комсомольська Олевського р-ну
Житомирської обл. від Сая Василя Олексійовича, 1933 р. н.

Зап. 27.07.2013 у с. Бронне Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Чміль Ярини Іванівни, 1935 р. н.

Зап. Андрія Зюбровського 17.07.2006 у с. Великі Бережці
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Пальчевського Олексі
Власовича, 1932 р. н.

Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 у с. Великі Бережці
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Пальчевського Олексі
Власовича, 1932 р. н.

Зап. 11.07.1995 у с. Липлянщина Народицького р-ну
Житомирської обл. від Шамбір Тетяни Павлівни, 1913 р. н.

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Зарубай Параски Василівни, 1917 р. н.

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Лебич Ніни Петрівни, 1932 р. н.

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Швайко Антоніни Володимирівни, 1946 р. н.

Зап. 25.07.2015 у с. Угриничі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Лукашевич Євгенії Миколаївни, 1938 р. н.

Зап. 26.07.2015 у с. Дольськ Любешівського р-ну Волинської обл.
від Савчук Надії Василівни, 1967 р. н.

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Зарубай Галини Михайлівни, 1964 р. н., уродженки с. Глибівка.

Зап. Л. Оніщук 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Жирик Євдокії Дмитрівни, 1934 р. н.

Зап. Л. Оніщук 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дем'янюк Марії Іллівни, 1952 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

Зап. 16.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Сойки.

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Мартинюк Параски Іванівни, 1921 р. н.

Зап. Володимира Конопки 15.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Ольги Василівни, 1948 р. н.

Зап. В. Конопки 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Цюпи Анни Іванівни, 1931 р. н.

Зап. 14.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Копиняк Ганни Василівни, 1931 р. н., уродженки с. Ріп 'яна цього ж р-ну.

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Данилюк Васи́лини Михайлівни, 1943 р. н.

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кловатої Марії Миколаївни, 1926 р. н.

Зап. 11.07.2011 у с. Монастирок Бродівського р-ну Львівської обл.
від Хом'як Марії Іванівни, 1923 р. н.

Зап. Л. Оніщук 21.07.2008 у с. Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Соловей Марії Петрівни, 1939 р. н.

Зап. 01.09.2013 у с. Михалин Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Пилипаки Катерини Пилипівни, 1938 р. н.

Зап. 10.07.2015 у с. Семаківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Ковальської Катерини Ільківни, 1924 р. н.

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

Зап. 27.07.2013 у с. Бронне Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Кобар Ольги Григорівни, 1947 р. н.

Зап. Л. Оніщук 17.07.2008 у с. Лесівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Костишина Олексія Дмитровича, 1953 р. н.

Зап. 26.07.2015 у с. Дольськ Любешівського р-ну Волинської обл.
від Комзюка Платона Олексійовича, 1935 р. н.

Зап. І. Бабій 10.07.2006 на х. Підгора с. Великі Бережці
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Кобилянської Галини
Василівни, 1945 р. н., уродженки с. Валигори.

Зап. І. Бабій 15.07.2006 у с. Куликів Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Батинчук Мотрі Терентіївни, 1919 р. н.

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Сидорак Олени Степанівни, 1932 р. н.

Зап. 17.07.2010 у с. Вербень Демидівського р-ну Рівненської обл.
від Леончук Ольги Марківни, 1948 р. н.

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Міщук Марії Миколаївни, 1928 р. н.

Зап. 26.09.2003 у с. Ваневичі Самбірського р-ну Львівської обл.
від Ковтка Василя Миколайовича, 1928 р. н.

Зап. П. Біляковський 16.07.2006 у с. Дунаїв Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Качалюка Якова Ілліча, 1924 р. н.

Зап. П. Біляковський 08.07.2006 у с. Великі Бережці
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Чорної Софії Василівни,
1926 р. н.

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Білецької Ганни Зеновіївни, 1956 р. н. (директор школи).

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

Зап. 15.07.2007 у с. Нараївка Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Боркалюк Віри Фамілівни, 1923 р. н.

201

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. н.

Зап. 12.07.2004 у с. Залазько Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Митчик Варки Кіндратівни, 1924 р. н.

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

Зап. 10.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Семененко Катерини Тарасівни, 1929 р. н., уродженки с. Андріївка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Яценюк Ганни Василівни, 1937 р. н.

Зап. 14.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. н.

Зап. Н. Левкович 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. н.

Зап. 13.07.2005 у с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської обл.
від Євчин Ганни Василівни, 1921 р. н.

Зап. 06.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Артиш Галини Іванівни, 1957 р. н.

211

Зап. 05.08.2013 у с. Поліське Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Михальчук Марії Фоківни, 1935 р. н.

Зап. 18.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. н.

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Яценюк Ганни Василівни, 1937 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

Зап. 19.08.1995 у с. Латаші Народицького р-ну Житомирської обл.
від Шевчук Надії Омелянівни, 1919 р. н.

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. від
Машини Ольги Йосипівни, 1929 р. н.

217

Зап. 28.08.2014 у с. Пасківщина Згурівського р-ну Київської обл.
від Курнеші Ніни Іванівни, 1936 р. н., уродженки с. Черевач
Чорнобильського р-ну Київської обл.

Зап. 11.07.1995 у с. Липлянщина Народицького р-ну
Житомирської обл. від Шамбір Тетяни Павлівни, 1913 р. н.

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

Зап. П. Біляковського 17.07.2006 у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Олексюк Валентини Йосипівни, 1928 р. н.

221

Зап. 14.07.2010 у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. н.

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Зіняк Марії Михайлівни, 1925 р. н.

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. н.

Зап. 11.07.2015 у с. Олієво-Королівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Шевчук Анастасії Олексіївни, 1937 р. н.

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Струк Ганни Яцівни, 1941 р. н.

Зап. 19.07.2007 у с. Волиця Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Семенюк Марії Тимофіївни, 1937 р. н.

Зап. П. Біляковського 15.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Коропецької Марії Михайлівни, 1925 р. н.

Зап. 25.09.2006 у с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл. від
Марчук Віри Захарівни, 1930 р. н.

Зап. 24.07.2007 у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. н., уродженки с. Варварівка цього
ж р-ну.

Зап. 18.07.1997 у с. Біловіж Рокитнівського р-ну Рівненської обл.
від Трохимчук Галини Архипівни, 1931 р. н.

231

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Сидорак Олени Степанівни, 1932 р. н.

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ольги Антонівни, 1936 р. н.

Зап. 06.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Артиш Галини Іванівни, 1957 р. н.

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

235

Зап 16.07.2011 у с. Грицеволя Радехівського р-ну Львівської обл.
від Панчук Софії Петрівни, 1932 р. н.

Зап. 15.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну від Шпирки Михайлини Василівни, 1927 р. н.

237

Зап. 25.07.2015 у с. Березичі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Ковальчук Марії Ісаківни, 1932 р. н.

Зап. 26.07.2013 у с. Моквин Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Сенюк Ніни Климівни, 1951 р. н., уродженки с. Білка цього ж р-ну.

Зап. Н. Левкович 15.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. н.

Зап. 20.08.1995 у с. Кобилин Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Кобилинської Ольги Федорівни.

Зап. 25.09.2006 у с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл. від
Шукало Любові Трохимівни, 1946 р. н.

Зап. 25.09.2006 у с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл. від
Марчук Віри Захарівни, 1930 р. н.

Зап. 27.09.2006 у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Житнікович Ганни Адамівни, 1924 р. н.

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Федоришин Анни Іванівни, 1944 р. н., Сиротюк Юстини Михайлівни, 1935 р. н., Савчук Параски Василівни, 1938 р. н.

247

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Темрі Анастасії Павлівни, 1930 р. н.

Зап. Н. Левкович 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Губчик Ольги Гіївни, 1911 р. н.

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Лóпух Олени Яківни, 1933 р. н.

Зап. 24.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. н.

251

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Денисюк Єви Іванівни, 1930 р. н.

Зап. 12.07.1997 у с. Жубровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Савко Ганни Іванівни, 1925 р. н., уродженки с. Білокоровичі цього ж р-ну.

Зап. 13.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Мельчук Марії Адамівни, 1927 р. н., уродженки с. Раків Ліс цього ж р-ну.

Зап. 25.09.2003 у с. Соснівка Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кривуця Федя Михайловича, 1925 р. н.

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Боберської Анастасії Дмитрівни, 1933 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

Народная демонология Полесья. — Т. 1. — С. 101.

Зап. 15.07.1997 у с. Рудня Комсомольська Олевського р-ну
Житомирської обл. від дружини Сая Василя Олексійовича, 1933 р. н.

Зап. 31.08.2014 у с. Козлів Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Пінчук Ганни Григорівни, 1944 р. н., уродженки с. Тараси Поліського р-ну Київської обл.

Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців / Р. Сілецький. — Л., 2011. — С. 38.

Зап. 06.08.2013 у с. Більчаки Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Комара Андрія Герасимовича, 1928 р. н.

Зап. 23.07.2015 у с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл. від
Кутинця Григорія Степановича, 1943 р. н.

Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології: Т. I / В.
Гнатюк // Етнографічний збірник. — Л., 1903. — Т. XV. — С. 208.

Зап. В. Конопка 21.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Куртяк Марії Степанівни, 1926 р. н.

Зап. П. Біляковський 15.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Положак Юстини Василівни, 1923 р. н.

Зап. О. Кучер, Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Параски Василівни, 1917 р. н.

Шухевич В. Гуцульщина: У 5-ти ч. / В. Шухевич. — Л., 1908. — Ч. 5. — С. 260.

Зап. Н. Левкович 10.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Клімарчук Марії Павлівни, 1933 р. н., уродженки с. Видерта цього ж р-ну.

Зап. 14.07.1997 у с. Жовтневе Олевського р-ну Житомирської обл.
від Потапчук Варвари Гнатівни, 1927 р. н.

Зап. 18.07.2006 у с. Зєблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. н.

271

Зап. 16.07.1996 у с. Буки Малинського р-ну Житомирської обл. від
Попок Марії Трохимівни, 1925 р. н.

Зап. 12.07.1997 у с. Жубровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Савко Ганни Іванівни, 1925 р. н., уродженки с. Білокоровичі цього ж р-ну.

Зап. у с. Зеблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. від
Марченка Володимира Давидовича, 1912 р. н.

Зап. 10.07.2006 у с. Великі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. н.

Зап. у с. Зеблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. від
Марченка Володимира Давидовича, 1912 р. н.

Зап. І. Парій 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. н.

277

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

Шухевич В. Гуцульщина: У 5-ти ч. / В. Шухевич. — Л., 1908. — Ч. 5. — С. 260–261.

Зап. 25.07.1996 у с. Лумля Малинського р-ну Житомирської обл.
від Савченко Олени Іванівни, 1938 р. н.

Зап. 16.08.2004 у с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. н.

Зап. Н. Левкович 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Губчик Ольги Гіївни, 1911 р. н.

Зап. І. Рогашко 20.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоцанюк Ганни Іванівни, 1928 р. н.

Зап. 11.07.1996 у с. Недашки Малинського р-ну Житомирської обл. від Шутенко Антоніни Гаврилівни, 1937 р. н.

Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — С. 286.

Зап. 19.07.1996 у с. Обиходи Коростенського р-ну Житомирської обл. від Климчук Параски Прокопівни, 1924 р. н.

Зап. 18.07.2007 у с. Клепачі Славутського р-ну Хмельницької обл.
від п. Федосі (відомості про інформатора втрачено).

Галайчук В. «Взаємини» людини та домовика у віруваннях українців Полісся / В. Галайчук // Вісник Львівського університету. — Серія: історична. — 2003. — Вип. 38. — С. 568–584. Його ж: 1. Уявлення про домашніх духів у селі Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської області (За польовими матеріалами) // Вісник Львівського університету. — Серія: історична. — 2005. — Вип. 39–40. — С. 456–485. 2. Демонологічна палітра бойків Старосамбірщини: Вірування у домашніх духів (На польових матеріалах) // Етнічна культура українців: Ювілейний збірник до 10-річчя кафедри етнології. — Л., 2006. — С. 198–216. 3. Причинки до поліської демонології: вірування у домовика // Народознавчі зошити. — 2006. — № 3–4. — С. 457–464.

Слово св. отца Василья о посте, поучение // Златая цепь. Главное собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры. — Рукоп. № 11. — Л. 91об.

[Павловский А. П.] Грамматика малороссійскаго наречія, или Грамматическое показаніе существеннейшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское наречіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаніями и сочиненіями: Сочин. Ал. Павловскій. — СПб., 1818. — С. 33.

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Саковської Катерини Савівни, 1920 р. н., уродженки с. Кричильськ
цього ж р-ну.

Див. також: Виноградова Л. Н. Региональные особенности полесских поверий о домовом / Л. Н. Виноградова // Славянский и балканский фольклор: Этнолингвистическое изучение Полесья. — М.: Индрик, 1995. — С. 142.

Про домовика-антипка знаходимо відомості з Житомирщини й у В. Кравченка (Див.: Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалекіх від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом. — Житомир, 1920. — С. 55–56). В іншому місці, однак, автор описує персонажа з цією назвою вже як чорта: «Антипко — злий дух, який може звести людину до дванадцятої години ночі у полі на дорозі. Має силу, лише доки заспівають півні» (Там само. — С. 157).

Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym / B. Sokalski. — Lwów, 1899. — S. 250.

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскай край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. — С.-Петербургъ, 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — С. 208.

Зап. 06.07.2009 у с. Вільгір Гощанського р-ну Рівненської обл. від
Величко Надії Мойсіївни, 1940 р. н.

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

Зап. 27.08.2004 у с. Карпилівка Сарненського р-ну Рівненської обл. від Степанця Василя Єфремовича, 1953 р. н.

Зап. 27.09.2006 у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. н.

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. н.

Зап. 18.07.2007 у с. Клепачі Славутського р-ну Хмельницької обл.

Зап. 17.07.2006 у с. Малі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Пальчевського Олексія Власовича, 1932 р. н.

301

Зап. 25.07.2015 у с. Угриничі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Свірчкової Юлії Семенівни, 1939 р. н., уродженки с. Седлище.

302

Зап. 18.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. н.

303

Зап. 05.07.2009 у с. Вільгір Гощанського р-ну Рівненської обл. від
Хочая Володимира Федосійовича, 1930 р. н.

Зап. Н. Когут 08.07.2011 у с. Станіславчик Бродівського р-ну
Львівської обл. від Котовського Казимира Йосиповича, 1953 р. н.

305

Зап. 14.07.2006 у с. Савчиці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Раїси Ксенофонівни, 1965 р. н.

Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходовъ Волынской епархіи / Составилъ преподаватель Волынской духовной семинаріи Н. И. Теодоровичъ. — Почаевъ, 1893. — Т. III: Уѣзды Кременецкій и Заславскій. — С. 606.

Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. — К., 1992. — С. 64.

Зап. 09.07.2006 у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Лавренюк Віри Петрівни, 1951 р. н.

Зап. 10.07.2011 у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. від Мазепи Богдана Петровича, 1943 р. н.

310

Зап. 23.07.2007 у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл.

311

Зап. А. Кривенко 08.07.2009 у с. Новоставці Гощанського р-ну Рівненської обл. від Оксенюк Любові Михайлівни, 1940 р. н.

Зап. 26.07.1997 у с. Хочине Олевського р-ну Житомирської обл.
від Швед Євфросинії Сергіївни, 1916 р. н., уродженки с. Глушкевичі
цього ж р-ну.

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Саковської Катерини Савівни, 1920 р. н., уродженки с. Кричильськ
цього ж р-ну.

Зап. 09.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Луцик Євдокії Сергіївни, 1926 р. н., уродженки с. Осівці цього ж р-ну.

Зап. Н. Левкович 10.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Клімарчук Марії Павлівни, 1933 р. н., уродженки с. Видерта цього ж р-ну.

316

Зап. Н. Левкович 10.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Кузьміч Євдокії Омелянівни, 1926 р. н.

317

Зап. 27.08.1998 у с. Підгайне Іванківського р-ну Київської обл. від Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

Зап. 13.08.1998 у с. Термахівка Іванківського р-ну Київської обл.
від Притики Анастасії Григорівни, 1920 р. н.

320

Зап. 23.07.2007 у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Вітер Олени Павлівни, 1929 р. н.

321

Зап. 23.07.2007 у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл.

Зап. 09.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Луцик Євдокії Сергіївни, 1926 р. н., уродженки с. Осівців цього ж району.

323

Зап. 16.07.1996 у с. Буки Малинського р-ну Житомирської обл. від
Попок Марії Трохимівни, 1925 р. н.

324

Зап. 18.07.2007 у с. Клепачі Славутського р-ну Хмельницької обл.

325

Зап. А. Кривенко 08.07.2010 у с. Кутрів Горохівського р-ну
Волинської обл. від Стадницької Лідії Нікіфорівни, 1932 р. н.

326

Зап. 27.08.1994 у с. Нівецьке Поліського р-ну Київської обл. від
Онишко Ганни Андріївни, 1926 р. н.

327

Зап. 23.07.2007 у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Косік Ганни Іванівни, 1927 р. н.

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Саковської Катерини Савівни, 1920 р. н., уродженки с. Кричильськ
цього ж р-ну.

Зап. 10.07.2002 у с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Колос Ювхимки Андріївни, 1931 р. н.

Зап. А. Зюбровський 10.07.2006 на х. Підгора с. Великі Бережці
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Миколи Семеновича
Грушицького, 1945 р. н.

331

Зап. А. Кривенко 09.07.2010 у с. Мерва Горохівського р-ну
Волинської обл. від Шморгун Ганни Іванівни, 1928 р. н.

332

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. н.

Зап. Н. Когут 10.07.2011 у с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл. від Глущика Івана Миколайовича, 1951 р. н.

Зап. 20.08.2004 у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.
від Бондарчука Івана Даниловича, 1921 р. н.

335

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. н.

336

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

337

Зап. 26. 07. 2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл. від Марчик Надії Григорівни, 1962 р. н.

338

Зап. А. Кривенко 06.07.2009 у с. Іллін Гощанського р-ну
Рівненської обл. від Грисюк Ольги Павловни, 1927 р. н.

Зап. 17.07.1997 у с. Замисловичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Процюк Ольги Герасимівни, 1928 р. н.

340

Зап. 05.07.2009 у с. Вільгір Гощанського р-ну Рівненської обл. від
Хочая Володимира Федосійовича, 1930 р. н.

341

Зап. 16.07.2010 у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл.
від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. н.

342

Зап. 14.07.2009 у с. Рясники Гощанського р-ну Рівненської обл. від
Зінчук Марії Лук'янівни, 1930 р. н.

343

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

344

Зап. 10.07.2006 у с. Великі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. н.

345

Зап. 18.07.2006 у с. Чугалі Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. н.

346

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Лóпух Олени Яківни, 1933 р. н.

347

Зап. А. Зюбровський 11.07.2006 у с. Града Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. н.

348

Зап. 14.07.2010 у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. н.

349

Зап. 08.07. 2011 у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл.
від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. н.

350

Зап. 14.07.2012 у с. Деревляни Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Зуб Еви Теодорівни, 1930 р. н.

351

Зап. 23.08.1994 у с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл.
від Ребрик Ганни Савівни, 1913 р. н.

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Саковської Катерини Савівни, 1920 р. н., уродженки с. Кричильськ
цього ж р-ну.

353

Зап. І. Бабій 09.07.2006 у с. Малі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Мулика Бориса Степановича, 1930 р. н.

Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Л. Н. Виноградова. — М., 2000. — С. 274–275.

355

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

Зап. Л. Оніщук 15.07.2007 у с. Нараївка Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Тетерук Ольги Захарівни, 1934 р. н.

Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. — К., 1992. — С. 64.

Зап. 23.07.2007 у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Косік Ганни Іванівни, 1927 р. н.

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. н.

Зап. А. Кривенко 15.07.2010 у с. Перемиль Горохівського р-ну
Волинської обл. від Романюк Віри Онісівни, 1934 р. н.

Щодо паралелізму в демонологічних уявленнях про домашніх духів і kota див.: Галайчук В. Уявлення про домашніх духів у селі Пороги Богородчанського району Івано-Франківської області (за польовими матеріалами) / В. Галайчук // Вісник Львівського університету. — Серія: історична. — 2003. — Вип. 39–40. — С. 460.

Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. — KrakÓw, 1934. — Cz. 2:
Kultura duchowa. — S. 553.

Ibid. — S. 561.

Зап. Н. Левкович 07.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Костючик Марфи Савівни, 1939 р. н.

365

Зап. А. Кривенко 16.07.2010 у с. Солонів Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Чимерсюк Віри Калістратівни, 1938 р. н.

366

Зап. 19.08.2004 у с. Дідковичі Коростенського р-ну Житомирської обл. від Лазаренко Надії Григорівни, 1931 р. н.

367

Зап. 23.07.2007 у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Кальчук Анни Захарівни, 1926 р. н.

368

Зап. 16.07.1996 у с. Буки Малинського р-ну Житомирської обл. від
Попок Марії Трохимівни, 1925 р. н.

Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Л. Н. Виноградова. — М., 2000. — С. 275.

370

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Щасливої Надії Зотівни, 1945 р. н.

371

Зап. Н. Федьків і А. Зюбровський 17.07.2006 у с. Гаї
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Русоловського Петра
Михайловича, 1918 р. н.

372

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. н.

373

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. н.

374

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Марчик Надії Григорівни, 1962 р. н.

375

Зап. 15.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Приставської Марії Миколаївни, 1944 р. н.

376

Зап. 27.08.2004 у с. Карпилівка Сарненського р-ну Рівненської обл. від Степанця Василя Єфремовича, 1953 р. н.

Зап. 28.08.1998 у с. Шпилі Іванківського р-ну Київської обл. від Даниленко Уляни Андріївни, 1925 р. н., уродженки с. Зимовище цього ж р-ну.

Відомості про чарівну шапку домовика було зафіксовано й на Гомельщині: «Ў Запускі на пост надо сора заложоть за шчоку і с тим сором переночевать. І штоб сир лежаў до Купального Івана. З тим сиром ітті. Домовік лежоть на горé (на горищі). Лэзті на гóру. Домовік бúde лежать. Шапку з него (треба) снять — і бúdeш невідімка-человек. Тую шапку-невідімку одень і берó, што хочеш, і до магазіна іді» (Славянские мифологические персонажи: CD-ROM. Информационная система для изучения славянской мифологии / Руководитель проекта Е. Е. Левкиевская. — АОЗТ «ЭТС», 2002. — № 421).

Паралелі до наведеного уявлення знаходимо й у демонології росіян, яка містить низку повір'їв про т. зв. банника, у котрого нібито можна роздобути незвичайну шапку-невидимку. Що прикметно, ці повір'я стосуються якраз Пасхальної ночі (Никитина А. В. Русская демонология. — СПб., 2006. — С. 90).

378

Зап. 14.07.2004 у с. Видерта від Макарчук Ярини Олександрівни,
1934 р. н.

379

Зап. 08.07.2010 у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл.
від Фурманюка Василя Пилиповича, 1921 р. н.

380

Зап. 05.08.2013 у с. Поліське Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Михальчук Марії Фоківни, 1935 р. н.

381

Зап. 08.07.2011 у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл.
від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. н.

Зап. 15.07.2009 у с. Стадники Острозького р-ну Рівненської обл.
від Форманюка Олександра Тимофійовича, 1931 р. н.

Зап. 15.07.2010 у с. Липа Горохівського р-ну Волинської обл. від
Цісарук Марії Антонівни, 1921 р. н.

Зап. 24.07.2007 у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. н., уродженки с. Варварівка цього
ж р-ну.

385

Зап. 09.07.2006 у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. н.

386

Зап. 11.07.2011 у с. Панькова Бродівського р-ну Львівської обл. від
Моргуна Матея Івановича, 1931 р. н.

387

Зап. 17.07.2010 у с. Вербень Демидівського р-ну Рівненської обл.
від Рудюк Ольги Назарівни, 1932 р. н.

Зап. І. Бабій 08.07.2006 у с. Великі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Яновської Марії Омелянівни, 1924 р. н.

Славянские мифологические персонажи: CD-ROM.
Информационная система для изучения славянской мифологии /
Руководитель проекта Е. Е. Левкиевская. — АОЗТ «ЭТС», 2002. —
№ 663.

390

Зап. Н. Левкович 07.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Кота Петра Якимовича, 1926 р. н., уродженця с. Довга Нива цього ж р-ну.

391

Зап. Н. Левкович 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

Зап. Н. Федьків і А. Зюбровський 17.07.2006 у с. Гаї
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Русоловського Петра
Михайловича, 1918 р. н.

393

Зап. 16.07.2010 у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл.
від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. н.

394

Зап. Н. Когут 08.07.2011 у с. Станіславчик Бродівського р-ну
Львівської обл. від Степчук Софії Василівни, 1931 р. н.

395

Зап. Н. Когут 14.07.2011 у с. Березівка Радехівського р-ну
Львівської обл. від Апонюк Іванни Ільківни, 1932 р. н.

Цей вигук, вочевидь, потрібно сприймати як власне ім'я духа, з котрим знався господар (домашнього духа в цьому разі ототожнено з чортом).

397

Зап. 05.07.2012 у с. Волиця Буського р-ну Львівської обл. від
Сахаревич Емілії Василівни, 1932 р. н.

Зап. Н. Федьків і А. Зюбровський 17.07.2006 у с. Гаї
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Русоловського Петра
Михайловича, 1918 р. н.

399

Зап. А. Зюбровський 11.07.2006 у с. Града Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. н.

Зап. 04.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. н., уродженки с. Спас цього ж р-ну.

401

Зап. Н. Когут 13.07.2011 у с. Підмонастирок Бродівського р-ну
Львівської обл. від Шевчука Йосифа Григоровича, 1939 р. н.

402

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Темрі Анастасії Павлівни, 1930 р. н.

Зап. 13.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Мельчук Марії Адамівни, 1927 р. н., уродженки с. Раків Ліс цього ж р-ну.

Зап. 08.07.2009 у с. Бугрин Гощанського р-ну Рівненської обл. від
Левчишин Мотрони Степанівни, 1930 р. н.

405

Зап. 08.07.2010 у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл.
від Фурманюка Василя Пилиповича, 1921 р. н.

406

Зап. 23.07.2007 у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Кальчук Анни Захарівни, 1926 р. н.

407

Зап. І. Бабій 09.07.2006 у с. Малі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Мулика Бориса Степановича, 1930 р. н.

Зап. Л. Оніщук 20.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Дедюк Галини Іванівни, 1952 р. н.

Зап. Л. Оніщук 15.07.2007 у с. Нараївка Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Тетерук Ольги Захарівни, 1934 р. н.

410

Зап. Н. Левкович 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Губчик Ольги Гіївни, 1911 р. н.

411

Зап. 13.08.1998 у с. Термахівка Іванківського р-ну Київської обл.
від Притики Анастасії Григорівни, 1920 р. н.

412

Зап. 29.09.2006 у с. Старі Коні Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Чекур Наталії Никифорівни, 1928 р. н.

413

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Лопух Олени Яківни, 1933 р. н.

Зап. 09.07.2006 у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. н.

Зап. 08.07.2009 у с. Бугрин Гощанського р-ну Рівненської обл. від Карп'юк Антоніни Венедівни, 1938 р. н., уродженки с. Новоставці цього ж р-ну.

416

Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 у с. Гаї Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Антонюка Трохима Михайловича, 1920 р. н.

Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців: Монографія / Р. Сілецький. — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. — С. 310–315.

Зап. І. Бабій 08.07.2006 у с. Великі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Яновської Марії Омелянівни, 1924 р. н.

419

Зап. 18.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. н.

420

Зап. А. Зюбровський 07.07.2006 у с. Великі Бережці
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Олексюка Степана
Павловича, 1927 р. н.

421

Зап. 23.07.2007 у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл.

422

Зап. 09.07.2010 у с. Смолява Горохівського р-ну Волинської обл.
від Бешко Антоніни Федорівни, 1935 р. н.

423

Зап. 10.07.2006 у с. Великі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. н.

Зап. 24.07.2007 у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Козійчук Катерини Семенівни, 1935 р. н.

425

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

426

Зап. 09.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Луцик Євдокії Сергіївни, 1926 р. н., уродженки с. Осівці цього ж р-ну.

427

Зап. 17.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Костючик Параски Пилипівни, 1937 р. н.

428

Зап. 16.07.2010 у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл.
від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. н.

429

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

Зап. Л. Оніщук 14.07.2007 у с. Нараївка Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюк Ганни Іванівни, 1923 р. н., уродженки с. Полянцього ж р-ну.

431

Зап. 10.07.2002 у с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Мазелюк Марини Гарасимівни, 1920 р. н.

432

Зап. 10.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

433

Зап. 16.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Наумик Олени Дмитрівни, 1930 р. н.

Зап. 26.07.1997 у с. Хочине Олевського р-ну Житомирської обл.
від Швед Євфросинії Сергіївни, 1916 р. н., уродженки с. Глушкевичі
цього ж р-ну.

435

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Щасливої Надії Зотівни, 1945 р. н.

436

Зап. 08.07.2010 у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл.
від Фурманюка Василя Пилиповича, 1921 р. н.

437

Зап. 16.07.2010 у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл.
від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. н.

438

Зап. 13.08.1998 у с. Термахівка Іванківського р-ну Київської обл.
від Притики Анастасії Григорівни, 1920 р. н.

439

Зап. 17.07.1997 у с. Замисловичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Процюк Ольги Герасимівни, 1928 р. н.

440

Зап. 13.08.1998 у с. Термахівка від Притики Анастасії Григорівни,
1920 р. н.

441

Зап. 27.08.1998 у с. Підгайне Іванківського р-ну Київської обл. від
Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. н.

442

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. від
Машини Ольги Йосипівни, 1929 р. н.

443

Зап. 01.08.2013 у с. Михалин Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Пилипаки Катерини Пилипівни, 1938 р. н.

444

Зап. 18.07.2006 у с. Зєблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. н.

Див. про це: Сілецький Р. «Закладщина» хати на Поліссі: Обрядово-звичаєвий аспект / Р. Сілецький // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Л., 1997. — Вип. 1: Київське Полісся. 1994. — С. 83–96.

446

Зап. 11.07.2006 у с. Шпиколоси Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. н.

Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту / Я. Пастернак // Матеріяли до етнології й антропології. — Л., 1929. — Т. XXI — XXII. — Ч. 1. — С. 342.

Зап. 15.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Шпирки Михайлини Василівни, 1927 р. н.

449

Зап. 08.07.2010 у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл.
від Солтиса Андрія Гавриловича, 1928 р. н.

Зап. 14.08.2004 у с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Левковської Ганни Терентіївни, 1926 р. н.

451

Зап. 20.08.2004 у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.
від Бондарчука Івана Даниловича, 1921 р. н.

452

Зап. 19.08.2004 у с. Дідковичі Коростенського р-ну Житомирської обл. від Лазаренко Надії Григорівни, 1931 р. н.

Зап. 27.08.2004 у с. Карпилівка Сарненського р-ну Рівненської обл. від Степанця Василя Єфремовича, 1953 р. н.

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Кравчук Уляни Степанівни, 1927 р. н.

455

Зап. 27.09. 2006 у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Хоружої Зофії Степанівни, 1927 р. н.

456

Зап. 16.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Наумик Олени Дмитрівни, 1930 р. н.

457

Зап. Н. Левкович 17.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Козак Євдокії Олександрівни, 1935 р. н.

Зап. 14.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Макарчук Ярини Олександрівни, 1934 р. н., Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. н.

459

Зап. 17.07.2006 у с. Малі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Пальчевського Олексія Власовича, 1932 р. н.

460

Зап. 14.07.2009 у с. Рясники Гощанського р-ну Рівненської обл. від
Зінчук Марії Лук'янівни, 1930 р. н.

461

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. н.

462

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. н.

463

Зап. 10.07.2006 у с. Великі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. н.

Зап. А. Зюбровський 11.07.2006 у с. Града Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. н.

465

Зап. А. Кривенко 07.07.2010 у с. Перемиль Горохівського р-ну
Волинської обл. від Гаврилюк Марії Андріївни, 1929 р. н.

466

Зап. Н. Когут 11.07.2011 у снт Лопатин Радехівського р-ну
Львівської обл. від Шах Марії Іванівни, 1951 р. н.

467

Зап. 07.08.2013 у с. Бистричі Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Власюк Єви Федорівни, 1930 р. н.

468

Зап. 09.07.2010 у с. Смолява Горохівського р-ну Волинської обл.
від Бешко Антоніни Федорівни, 1935 р. н.

Зап. 19.08.1995 у с. Ласки Народицького р-ну Житомирської обл.
від Невмержицької Ганни Никодимівни, 1929 р. н., уродженки с.
Острови цього ж р-ну.

470

Зап. 27.08.1994 у с. Радинка Поліського р-ну Київської обл. від
Кириленко Ольги Іванівни, 1923 р. н.

471

Зап. 16.07.2010 у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл.
від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. н.

472

Зап. А. Зюбровський 07.07.2006 у с. Великі Бережці
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Олексюка Степана
Павловича, 1927 р. н.

473

Зап. 10.07.2012 у с. Ракобовти Буського р-ну Львівської обл. від
Бозунь Ярослави Гнатівни, 1933 р. н.

474

Зап. Н. Левкович 07.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Кота Петра Якимовича, 1926 р. н., уродженця с. Довга Нива цього ж р-ну.

475

Зап. 09.07.2012 у с. Спас Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.
від Костюк Софії Михайлівни, 1930 р. н., уродженки с. Деревляни
цього ж р-ну.

476

Зап. 08.07.2010 у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл.
від Солтиса Андрія Гавриловича, 1928 р. н.

477

Зап. А. Кривенко 15.07.2010 у с. Перемиль Горохівського р-ну
Волинської обл. від Романюк Віри Онісівни, 1934 р. н.

478

Зап. 15.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. н.

479

Зап. 24.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. н.

Зап. А. Зюбровський 11.07.2006 у с. Града Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. н.

481

Зап. 08.07.2010 у с. Хунище Горохівського р-ну Волинської обл.
від Ковбасюк Катерини, 1928 р. н.

482

Зап. 09.07.2010 у с. Смолява Горохівського р-ну Волинської обл.
від Бешко Антоніни Федорівни, 1935 р. н.

Зап. 23.07.2007 у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Вітер Олени Павлівни, 1929 р. н.

Зап. 25.09.2006 у с. Острівськ Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Вакулича Володимира Лукашовича, 1921 р. н.

Зап. 26.09.2006 у с. Заозер'я Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Шпаківської (Рожиц) Ганни Миколаївни, 1927 р. н.

Зап. 26.09.2006 у с. Нобель Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Юхнович Віри Григорівни, 1922 р. н., уродженки с. Прикладники
цього ж р-ну.

487

Зап. 27.09.2006 у с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Леонтюк Ліди Федорівни, 1920 р. н.

Зап. 26.09.2006 у с. Заозер'я Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Філончук Любові Андріївни, 1930 р. н.

Зап. 16.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шевчик Ольги Іванівни, 1951 р. н.

Зап. Н. Левкович 13.07.2004 у с. Залазько Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Малашевської Марії Олексіївни, 1924 р. н.

491

Зап. 13.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Мельчук Марії Адамівни, 1927 р. н., уродженки с. Раків Ліс цього ж р-ну.

Зап. А. Зюбровський 11.07.2006 у с. Града Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. н.

493

Зап. 23.07.2007 у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл.

Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом / В. Кравченко. — Житомир, 1920. — С. 55–56.

495

Зап. А. Кривенко 06.07.2009 у с. Іллін Гощанського р-ну
Рівненської обл. від Грисюк Ольги Павловни, 1927 р. н.

Муравський шлях — 97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упоряд. М. Красиков, Н. Олійник, В. Осадча, М. Семенова. — Х.: ХДІК, 1998. — С. 282.

497

Зап. 26.07.1997 у с. Хочине Олевського р-ну Житомирської обл.
від Швед Євфросинії Сергіївни, 1916 р. н., уродженки с. Глушкевичі
цього ж р-ну.

498

Зап. 11.07.1997 у с. Юрове Олевського р-ну Житомирської обл. від
Різниченко Олени Адамівни, 1938 р. н.

499

Зап. 24.07.2007 у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. н., уродженки с. Варварівка цього
ж р-ну.

500

Зап. Л. Оніщук 12.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Гангало Анни Андріанівни, 1931 р. н.

501

Зап. А. Кривенко 16.07.2010 у с. Солонів Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Чимерсюк Віри Калістратівни, 1938 р. н.

502

Зап. 17.07.1996 у с. Вишевичі Радомишльського р-ну
Житомирської обл. від Онищенко Тетяни Федосіївни, 1903 р. н.

503

Зап. Н. Левкович 10.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Кузьміч Євдокії Омелянівни, 1926 р. н.

Зап. Н. Левкович 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Фурдик Віри Петрівни, 1924 р. н.

Зап. 26.08.1994 у с. Млачівка Поліського р-ну Київської обл. від Микитенко Віри Антонівни, 1938 р. н., уродженки с. Мар'янівка Поліського р-ну Київської обл.

506

Зап. 27.08.1994 у с. Нівецьке Поліського р-ну Київської обл. від
Онишко Ганни Андріївни, 1926 р. н.

507

Зап. 27.08.2004 у с. Рудня Карпилівська Сарненського р-ну
Рівненської обл. від Корж Анни Мойсеївни, 1929 р. н.

508

Зап. 10.07.2006 у с. Великі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. н.

509

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Лóпух Олени Яківни, 1933 р. н.

510

Зап. 18.07.2007 у с. Клепачі Славутського р-ну Хмельницької обл.

511

Зап. 14.08.2004 у с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Левковського Костянтина Степановича, 1935 р. н.

512

Зап. 29.09. 2006 у с. Неньковичі від Никитюк Віри Михайлівни,
1939 р. н.

513

Зап. 26.09. 2006 у с. Морочне Заречненського р-ну Рівненської обл. від Карповича Івана Петровича, 1931 р. н.

Це правило можна вважати загальним для усього Полісся. Див.: Галайчук В. «Взаємини» людини та домовика у віруваннях українців Полісся / В. Галайчук // Вісник Львівського університету. — Серія: історична. — 2003. — Вип. 38. — С. 568–584.

515

Зап. А. Зюбровський 11.07.2006 у с. Града Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. н.

516

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

517

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. н.

518

Зап. 10.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

519

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Денисюк Єви Іванівни, 1930 р. н.

520

Зап. 28.08.2014 у с. Пасківщина Згурівського р-ну Київської обл.
від Курнеші Ніни Іванівни, 1936 р. н., уродженки с. Черевач
Чорнобильського р-ну Київської обл.

521

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Марчик Надії Григорівни, 1962 р. н.

Зап. Н. Левкович 10.07.2004 у с. Грудки від Демчик Уляни Петрівни, 1932 р. н., уродженки с. Гошів Овруцького р-ну Житомирської обл.

523

Зап. 23.07.2007 у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Косік Ганни Іванівни, 1927 р. н.

Зап. Л. Оніщук 20.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Дедюк Галини Іванівни, 1952 р. н.

525

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Марчик Надії Григорівни, 1962 р. н.

526

Зап. 17.07.1996 у с. Вишевичі Радомишльського р-ну
Житомирської обл. від Онищенко Тетяни Федосіївни, 1903 р. н.

527

Зап. 17.07.1997 у с. Замисловичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Процюк Ольги Герасимівни, 1928 р. н.

528

Зап. 22.08.2004 у с. Лопатичі Олевського р-ну Житомирської обл.
від Кравчук Ганни Макарівни, 1938 р. н.

Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. — К., 1992. — С. 65.

530

Зап. 09.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Луцик Євдокії Сергіївни, 1926 р. н., уродженки с. Осівці цього ж р-ну.

531

Зап. А. Кривенко 08.07.2010 у с. Кутрів Горохівського р-ну
Волинської обл. від Політило Марії Юхимівни, 1930 р. н.

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Саковської Катерини Савівни, 1920 р. н., уродженки с. Кричильськ
цього ж р-ну.

533

Зап. 23.08.1994 у с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл.
від Ребрик Ганни Савівни, 1913 р. н.

534

Зап. 08.07.2010 у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл.
від Фурманюка Василя Пилиповича, 1921 р. н.

535

Зап. 18.07.2006 у с. Чугалі Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. н.

536

Зап. 17.07.2010 у с. Вербень Демидівського р-ну Рівненської обл.
від Рудюк Ольги Назарівни, 1932 р. н.

537

Зап. 10.07.2002 у с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Мазелюк Марини Гарасимівни, 1920 р. н.

538

Зап. 06.07.2009 у с. Вільгір Гощанського р-ну Рівненської обл. від
Дивак Софії Олексіївни, 1938 р. н.

539

Зап. А. Кривенко 07.07.2010 у с. Перемиль Горохівського р-ну
Волинської обл. від Гаврилюк Марії Андріївни, 1929 р. н.

Зап. 17.07.2006 у с. Малі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Пальчевського Олексія Власовича, 1932 р. н.

541

Зап. 04.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. н., уродженки с. Спас цього ж р-ну.

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Саковської Катерини Савівни, 1920 р. н., уродженки с. Кричильськ
цього ж р-ну.

543

Зап. 10.07.2011 у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. від Мазепи Богдана Петровича, 1943 р. н.

Зап. 15.07.2010 у с. Липа Горохівського р-ну Волинської обл. від
Цісарук Марії Антонівни, 1921 р. н.

545

Зап. 14.08.2004 у с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Левковської Ганни Терентіївни, 1926 р. н.

546

Зап. 17.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Штик Ганни Яківни, 1935 р. н.

547

Зап. 05.08.2013 у с. Поліське Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Михальчук Марії Фоківни, 1935 р. н.

548

Зап. А. Кривенко 07.07.2009 у с. Бугрин Гощанського р-ну Рівненської обл. від Кравчук Марії Федорівни, 1928 р. н.

549

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки від Машини Ольги Йосипівни, 1929
р. н.

Зап. 28.08.2014 у с. Пасківщина Згурівського р-ну Київської обл.
від Курнеші Ніни Іванівни, 1936 р. н., уродженки с. Черевач
Чорнобильського р-ну Київської обл.

551

Зап. 18.07.2006 у с. Чугалі Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. н.

552

Зап. 09.07.2006 у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. н.

Зап. 28.08.2014 у с. Пасківщина Згурівського р-ну Київської обл.
від Курнеші Ніни Іванівни, 1936 р. н., уродженки с. Черевач
Чорнобильського р-ну Київської обл.

554

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. н.

555

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

556

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. н.

557

Зап. 17.08.2004 у с. Листвин Овруцького р-ну Житомирської обл.
Відомості про респондента втрачено.

558

Зап. 13.08.1998 у с. Термахівка Іванківського р-ну Київської обл.
від Притики Анастасії Григорівни, 1920 р. н.

559

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.

560

Зап. 18.07.2006 у с. Чугалі Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. н.

561

Зап. Н. Левкович 15.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. н.

562

Зап. 28.09.2006 у с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полюховича Федора Олексійовича, 1916 р. н.

563

Зап. 18.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. н.

564

Зап. 09.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Пиливонич Ганни Андріївни, 1933 р. н.

Доманицький В. Народній календар у Ровенським повіті Волинської губернії / Василь Доманицький // Матеріяли до української етнольоґії. — Л., 1912. — Т. XV. — С. 82. Найімовірніше, ця обрядова ситуація стосується не Першої коляди, а так званої Писаної — Коляди перед Водохрещем.

566

Зап. 16.07.1996 у с. Буки Малинського р-ну Житомирської обл. від
Попок Марії Трохимівни, 1925 р. н.

567

Зап. 17.07.1996 у с. Вишевичі Радомишльського р-ну
Житомирської обл. від Онищенко Тетяни Федосіївни, 1903 р. н.

Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалекіх від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом / В. Кравченко. — Житомир, 1920. — С. 55–56.

Зап. Л. Оніщук 12.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. н.

570

Зап. Н. Левкович 14.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Яковської Оксани Миколаївни, 1926 р. н.

571

Зап. Н. Левкович 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. н.

572

Зап. 27.09.2006 у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. н.

573

Зап. 26.09.2006 у с. Заозер'я Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Філончук Любові Андріївни, 1930 р. н.

574

Зап. Н. Левкович 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Губчик Ольги Гіївни, 1911 р. н.

575

Зап. 09.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Пиливонич Ганни Андріївни, 1933 р. н.

576

Зап. 28.08.2014 у с. Пасківщина Згурівського р-ну Київської обл.
від Курнеші Ніни Іванівни, 1936 р. н., уродженки с. Черевач
Чорнобильського р-ну Київської обл.

577

Зап. 09.07.2002 у с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну Волинської обл. від Степанюк Ганни Іванівни, 1923 р. н.

578

Зап. 17.07.00 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Штик Ганни Яківни, 1935 р. н.

579

Зап. 10.07.2002 у с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Цяк Ірини Нестерівни, 1928 р. н.

Зап. Н. Левкович 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. н.

581

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Саковської Катерини Савівни, 1920 р. н., уродженки с. Кричильськ
цього ж р-ну.

Зап. 28.08.2014 у с. Пасківщина Згурівського р-ну Київської обл.
від Курнеші Ніни Іванівни, 1936 р. н., уродженки с. Черевач
Чорнобильського р-ну Київської обл.

583

Зап. 15.08.2004 у с. Ігнатпіль Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Лісовської Марії Антонівни, 1940 р. н.

584

Зап. 27.08.1994 у с. Нівецьке Поліського р-ну Київської обл. від
Онишко Ганни Андріївни, 1926 р. н.

585

Зап. 26.09.2006 у с. Задовже Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полівко Ольги Федорівни, 1925 р. н.

586

Зап. 29.09.2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Крилюк Ольги Степанівни, 1951 р. н.

Пашина О. А. Календарный цикл в северо-западных селах Сумщины / О. А. Пашина // Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья. — М., 1995. — С. 235.

588

Зап. 16.08.2004 у с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. н.

589

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. від
Машини Ольги Йосипівни, 1929 р. н.

590

Зап. 20.08.2004 у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.
від Бондарчука Івана Даниловича, 1921 р. н.

591

Зап. 27.08.2004 у с. Карпилівка Сарненського р-ну Рівненської обл. від Степанця Василя Єфремовича, 1953 р. н.

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

593

Зап. 01.08.2013 у с. Михалин Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Пилипаки Катерини Пилипівни, 1938 р. н.

594

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Марчик Надії Григорівни, 1962 р. н.

595

Зап. 19.08.2004 у с. Дідковичі Коростенського р-ну Житомирської обл. від Лазаренко Надії Григорівни, 1931 р. н.

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Саковської Катерини Савівни, 1920 р. н., уродженки с. Кричильськ
цього ж р-ну.

597

Зап. 27.08.2004 у с. Рудня Карпилівська Сарненського р-ну
Рівненської обл. від Корж Анни Мойсеївни, 1929 р. н.

598

Зап. 27.08.1998 у с. Підгайне Іванківського р-ну Київської обл. від Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. н.

599

Зап. 27.08.1998 у с. Підгайне Іванківського р-ну Київської обл. від Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. н.

600

Зап. 10.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

601

Зап. 16.07.2010 у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл.
від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. н.

602

Зап. А. Кривенко 09.07.2010 у с. Мерва Горохівського р-ну
Волинської обл. від Шморгун Ганни Іванівни, 1928 р. н.

Зап. 04.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. н., уродженки с. Спас цього ж р-ну.

Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. — К., 1992. — С. 65.

605

Зап. А. Кривенко 09.07.2010 у с. Мерва Горохівського р-ну
Волинської обл. від Адамчука Петра Микитовича, 1927 р. н.

606

Зап. 11.07.2011 у с. Панькова Бродівського р-ну Львівської обл. від
Паливоди Надії Андріївни, 1934 р. н.

607

Зап. Н. Когут 10.07.2011 у с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл. від Кузик Софії Йосипівни, 1932 р. н.

Зап. А. Кривенко 15.07.2010 у с. Перемиль Горохівського р-ну
Волинської обл. від Романюк Віри Онісівни, 1934 р. н.

Зап. 08.07.2011 у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл.
від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. н.

610

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Басюк Лідії Григорівни, 1956 р. н.

Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. — К., 1992. — С. 38–39.

612

Зап. 09.07.2010 у с. Смолява Горохівського р-ну Волинської обл.
від Бешко Антоніни Федорівни, 1935 р. н.

613

Зап. 09.07.2006 у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. н.

614

Зап. Н. Когут 18.07.2011 у с. Станіславчик Бродівського р-ну
Львівської обл. від Шишки Петра Івановича, 1929 р. н.

615

Зап. 10.07.2012 у с. Ракобовти Буського р-ну Львівської обл. від
Бозунь Ярослави Гнатівни, 1933 р. н.

616

Зап. Н. Федьків і А. Зюбровський 17.07.2006 у с. Гаї
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Русоловського Петра
Михайловича, 1918 р. н.

Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалекох від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом / В. Кравченко. — Житомир, 1920. — С. 55–56.

Зап. 24.07.2007 у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Матвійчук Ольги Денисівни, 1935 р. н., уродженки с. Кривовілька
Теопільського р-ну Хмельницької обл.

619

Зап. 06.07.2009 у с. Вільгір Гощанського р-ну Рівненської обл. від
Величко Надії Мойсіївни, 1940 р. н.

620

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Басюк Лідії Григорівни, 1956 р. н.

Кравченко В. З побуту й обрядів північно-західньої України / В. Кравченко. — С. 96–97.

622

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. н.

623

Зап. 04.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Деркач Ольги Василівни, 1931 р. н.

Зап. Н. Федьків і А. Зюбровський 17.07.2006 у с. Гаї
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Русоловського Петра
Михайловича, 1918 р. н.

625

Зап. 08.07.2011 у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл.
від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. н.

626

Зап. 08.07.2010 у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл.
від Фурманюка Василя Пилиповича, 1921 р. н.

627

Зап. А. Кривенко 16.07.2010 у с. Солонів Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Ханенко Анни Михайлівни, 1932 р. н.

628

Зап. 15.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Шпирки Михайлини Василівни, 1927 р. н.

Зап. 04.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. н., уродженки с. Спас цього ж р-ну.

630

Зап. Н. Левкович 07.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Кота Петра Якимовича, 1926 р. н., уродженця с. Довга Нива цього ж р-ну.

631

Зап. Н. Левкович 14.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Яковської Оксани Миколаївни, 1926 р. н.

Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. — Л., 2011.

Його ж: 1. Поминальні мотиви в будівельній обрядовості українців // Народознавчі зошити. — Л., 2001. — № 3. — С. 479–482. 2. «Закладщина» хати на Поліссі: Обрядово-звичаєвий аспект // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — 1997. — Вип. 1: Київське Полісся. — С. 85.

633

Зап. 20.08.2004 у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.
від Бондарчука Івана Даниловича, 1921 р. н.

634

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. від
Мащини Ольги Йосипівни, 1929 р. н.

635

Зап. Н. Левкович 07.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Кота Петра Якимовича, 1926 р. н., уродженця с. Довга Нива цього ж р-ну.

636

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. н.

637

Зап. 23.07.2007 у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Косік Ганни Іванівни, 1927 р. н.

Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців: Монографія / Р. Сілецький. — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. — С. 358.

Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців: Монографія / Р. Сілецький. — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. — С. 358.

640

Зап. 27.08.1994 у с. Нівецьке Поліського р-ну Київської обл. від
Онишко Ганни Андріївни, 1926 р. н.

641

Зап. 16.08.2004 у с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. н.

642

Зап. 16.08.2004 у с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. н.

643

Зап. 10.07.2015 у с. Семаківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Ковальської Катерини Ільківни, 1924 р. н.

644

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

645

Зап. 17.07.1997 у с. Замисловичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Процюк Надії Єрофіївни, 1930 р. н.

646

Зап. 27.07.1997 у с. Зубковичі Олевського р-ну Житомирської обл.
від Кузюн Анастасії Іванівни, 1929 р. н.

Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців: Монографія / Сілецький. — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. — С. 358.

Муравський шлях — 97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упоряд. М. Красиков, Н. Олійник, В. Осадча, М. Семенова. — Х.: ХДІК, 1998. — С. 280.

Зап. 29.09. 2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Крилюк Ольги Степанівни, 1951 р. н.

650

Зап. 29.09. 2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. н.

651

Зап. 26.08.1994 у с. Млачівка Поліського р-ну Київської обл. від Микитенко Віри Антонівни, 1938 р. н., уродженки с. Мар'янівка цього ж р-ну.

652

Зап. І. Бабій 09.07.2006 у с. Малі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Мулика Бориса Степановича, 1930 р. н.

653

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Кравчук Уляни Степанівни, 1927 р. н.

Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців: Монографія / Р. Сілецький. — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. — С. 357.

655

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Боберської Анастасії Дмитрівни, 1933 р. н.

656

Зап. 09.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. н.

657

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Зіняк Марії Михайлівни, 1925 р. н.

658

Зап. 12.07.2005 у с. Дністрик Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Федорів Єви Іванівни, 1923 р. н.

659

Зап. 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Нагини Михайла Даниловича, 1932 р. н.

660

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

661

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гошівської Ганни Василівни, 1948 р. н., Мартинюк Параски Іванівни, 1921 р. н.

662

Зап. 16.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалько (Кудлейчук) Марії Гнатівни, 1949 р. н.

663

Зап. 25.09.2003 у с. Соснівка Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Мирдич Марії Федорівни, 1929 р. н.

664

Зап. 23.09.2003 у с. Катина Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Терлецької Катерини Іванівни, 1932 р. н.

Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини: Монографія / Н. Войтович. — Л.: Сполом, 2015. — С. 29–30.

Кузьмінська Б. П. Демонологія українців Опілля: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / Б. П. Кузьмінська. — Л., 2013. — С. 8.

667

Зап. 11.07.2005 у с. Бабине Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Комендовського Антона Антоновича, 1939 р. н.

668

Зап. 17.07.2005 у с. Грозьово Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Савчака Федора Федоровича, 1932 р. н.

669

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

670

Зап. 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Петрашковиц Марії Олексівни, 1912 р. н

671

Зап. 10.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубка Миколи Федоровича, 1929 р. н.

672

Зап. 13.07.2005 у с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської обл.
від Музичака Володимира Федоровича, 1932 р. н.

673

Зап. Т. Бодака 10.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Гасиджака Василя Івановича, 1928 р. н.

Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанци, Старосамбірського пов. / М. Зубрицький // Матеріяли до української етнології. — Л., 1909. — Т. XI. — С. 20–21.

675

Зап. Наталії Когут 10.07.2011 у с. Збруї Бродівського р-ну
Львівської обл. від Глущика Івана Миколайовича, 1951 р. н.

676

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Стефурин Анни Олексіївни, 1926 р. н.

677

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Климкович Васи́лини Іванівни, 1922 р. н.

678

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюка Юрія Михайловича, 1937 р. н.

679

Зап. Л. Оніщук 17.07.2008 у с. Лесівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Карапницької Євдокії Василівни, 1941 р. н.

680

Зап. Л. Оніщук 21.07.2008 у с. Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Федорів Юстини Іванівни, 1946 р. н.

681

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. н.

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гузар Палагни Миколаївни, 1940 р. н.

683

Зап. 12.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микитюка Івана Дмитровича, 1938 р. н.

684

Зап. 16.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалько (Кудлейчук) Марії Гнатівни, 1949 р. н.

685

Зап. 12.07.2015 у с. Далешеве Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Хом'як Марії Степанівни, 1933 р. н.

686

Зап. 12.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микитюка Івана Дмитровича, 1938 р. н.

687

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

688

Зап. 06.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Липки Олени Михайлівни, 1954 р. н.

Зап. 23.09.2003 у с. Катина Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Андруник Тетяни Павлівни, 1971 р. н.

690

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Зіняк Марії Михайлівни, 1925 р. н.

691

Зап. 22.07.2008 у с. Космач Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Маслій Ганни Миколаївни, 1932 р. н.

Зап. Л. Оніщук 20.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Юрців Параски Михайлівни, 1945 р. н.

693

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Катерини Михайлівни, 1919 р. н.

694

Зап. 10.07.2015 у с. Семаківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Ковальської Катерини Ільківни, 1924 р. н.

695

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Вережак Василюни Іванівни, 1928 р. н., уродженки с. Кунисівці цього ж р-ну.

696

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Зіняк Марії Михайлівни, 1925 р. н.

697

Зап. 08.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Шулятинської Марії Іванівни, 1930 р. н.

698

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

699

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Міщук Марії Миколаївни, 1928 р. н.

700

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

701

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ольги Антонівни, 1936 р. н.

702

Зап. 11.07.2011 у с. Панькова Бродівського р-ну Львівської обл. від
Паливоди Надії Андріївни, 1934 р. н.

703

Зап. Н. Когут 08.07.2011 у с. Станіславчик Бродівського р-ну
Львівської обл. від Степчук Софії Василівни, 1931 р. н.

704

Зап. А. Кривенко 09.07.2010 у с. Мерва Горохівського р-ну
Волинської обл. від Адамчука Петра Микитовича, 1927 р. н.

705

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кловатої Марії Миколаївни, 1926 р. н.

706

Зап. 08.07.2011 у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл.
від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. н.

707

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дякун Софії Юрківни, 1939 р. н., уродженки с. Лесівка цього ж р-ну.

708

Зап.07.07. 2015 у с. Дубки Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Стецюк Євдокії Григорівни, 1931 р. н.

709

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. н.

710

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Катерини Михайлівни, 1919 р. н.

711

Зап. 10.07.2015 у с. Семаківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Ковальської Катерини Ільківни, 1924 р. н.

712

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

713

Зап. 05.07.2012 у с. Волиця Буського р-ну Львівської обл. від
Сахаревич Емілії Василівни, 1932 р. н.

714

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дякун Софії Юрківни, 1939 р. н., уродженки с. Лесівка цього ж р-ну.

715

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Данилюк Василюк Михайлівни, 1943 р. н., Красилич Ганни Степанівни, 1954 р. н.

716

Зап. Л. Оніщук 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паливоди Марії Юріївни, 1928 р. н.

717

Зап. 10.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микуляк Параски Іванівни, 1940 р. н.

718

Зап. 16.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалько (Кудлейчук) Марії Гнатівни, 1949 р. н.

719

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Стефурич Анни Олексіївни, 1926 р. н.

720

Зап. 22.07.2008 у с. Космач Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Маслій Ганни Миколаївни, 1932 р. н.

721

Зап. Л. Оніщук 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дем'янюк Марії Іллівни, 1952 р. н.

722

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

723

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Зіняк Марії Михайлівни, 1925 р. н.

724

Зап. Н. Левкович 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

725

Зап. 14.07.2009 у с. Рясники Гощанського р-ну Рівненської обл. від
Зінчук Марії Лук'янівни, 1930 р. н.

726

Зап. 16.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Романів Ганни Юрківни, 1934 р. н.

727

Зап. 09.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. н.

728

Зап. 14.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кузьмин Катерини Михайлівни, 1940 р. н.

729

Зап. 11.07.2005 у с. Бабино Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Орінчак Катерини Павлівни, 1921 р. н.

730

Зап. 16.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубко Ганни Іванівни, 1936 р. н., уродженки с. Ріп'яна цього ж р-ну.

731

Зап. 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Петрашковиц Марії Олексівни, 1912 р. н.

732

Зап. 13.07.2005 у с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської обл.
від Музичака Володимира Федоровича, 1932 р. н.

733

Зап. 09.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Драбець Василюни Василівни, 1950 р. н.

734

Зап. 14.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Копиняк Ганни Василівни, 1931 р. н., уродженки с. Ріп'яна цього ж р-ну.

735

Зап. 13.07.2005 у с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської обл.
від Музичака Володимира Федоровича, 1932 р. н.

Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанці... — С. 21.

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскай край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. — СПб., 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — С. 208.

738

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

739

Зап. 11.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Павлик Євдокії Іванівни, 1930 р. н.

740

Зап. 12.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микитюка Івана Дмитровича, 1938 р. н.

741

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. — К., 1992. — С. 38.

Франко І. Людові вірування на Підгір'ю / І. Франко // Етнографічний збірник. — 1898. — Т. V. — С. 195.

Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907–1908 / А. Онищук // Матеріяли до української етнології. — 1909. — Т. XI. — Ч. 2. — С. 76.

745

Зап. 15.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Приставської Марії Миколаївни, 1944 р. н.

Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту / Я. Пастернак // Матеріяли до етнології й антропології. — 1929. — Т. XXI—XXII. — Ч. 1. — С. 327.

747

Зап. 10.07.2011 у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. від Мазепи Богдана Петровича, 1943 р. н.

748

Зап. 11.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Павлик Євдокії Іванівни, 1930 р. н.

749

Зап. У. Овсяник 15.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дроздук Анастасії Олексіївни, 1920 р. н.

Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології... — С. 75–76.

751

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

752

Зап. 09.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. н.

Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанці... — С. 21.

754

Зап. 24.09.2003 у с. Волошинове Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Гавриляка Михайла Степановича, 1945 р. н.

755

Зап. 09.07.2012 у с. Спас Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.
від Костюк Софії Михайлівни, 1930 р. н., уродженки с. Деревляни
цього ж р-ну.

756

Зап. 26.09.2003 у с. Бачина Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Єндзевич Марії Миколаївни, 1935 р. н.

757

Зап. 15.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалька Гната Васильовича, 1922 р. н.

758

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Стефурин Анни Олексіївни, 1926 р. н.

759

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюка Юрія Михайловича, 1937 р. н.

760

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

761

Зап. 11.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Павлик Євдокії Іванівни, 1930 р. н.

762

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Величковського Мирона Івановича, 1939 р. н.

763

Зап. 17.07.2003 у с. Гута Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микуляка Миколи Васильовича, 1924 р. н.

764

Зап. Л. Оніщук 20.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Юрціва Дмитра Семеновича, 1917 р. н.

765

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Параски Василівни, 1917 р. н.

766

Зап. 23.09.2003 у с. Катина Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Андруник Тетяни Павлівни, 1971 р. н.

767

Зап. 24.09.2003 у с. Волошинове Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Леб'яка Йосипа Йосиповича, 1933 р. н.

768

Зап. Н. Левкович 20.07.2005 у с. Букова Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Труш Ганни Василівни, 1928 р. н.

769

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Катерини Михайлівни, 1919 р. н.

770

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

771

Зап. 16.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалько (Кудлейчук) Марії Гнатівни, 1949 р. н.

772

Зап. 11.07.2015 у с. Олієво-Королівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Шевчук Анастасії Олексіївни, 1937 р. н.

773

Зап. 14.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалько (Кудлейчук) Марії Гнатівни, 1949 р. н.

774

Зап. 15.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалька Гната Васильовича, 1922 р. н.

775

Зап. 15.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалька Гната Васильовича, 1922 р. н.

776

Зап. М. Мельника 08.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Хорхоль Параски Дмитрівни, 1940 р. н.

777

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кловатої Марії Миколаївни, 1926 р. н.

778

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гузар Палагни Миколаївни, 1940 р. н.

779

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

780

Зап. 10.07.2012 у с. Ракобовти Буського р-ну Львівської обл. від
Бозунь Ярослави Гнатівни, 1933 р. н.

781

Зап. 04.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. н., уродженки с. Спас цього ж р-ну.

782

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кузьмінчук Євдокії Михайлівни, 1941 р. н.

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. — СПб., 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — С. 208.

784

Зап. Н. Когут 09.07.2011 у с. Бордуляки Бродівського р-ну
Львівської обл. від Мартинюк Оксани Михайлівни, 1947 р. н.

785

Зап. Н. Когут 10.07.2011 у с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл. від Кузик Софії Йосипівни, 1932 р. н.

786

Зап. Надії Федьків і А. Зюбровський 17.07.2006 у с. Гаї
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Русоловського Петра
Михайловича, 1918 р. н.

787

Зап. 08.07.2011 у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл.
від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. н.

788

Зап. Н. Когут 10.07.2011 у с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл. від Глущика Мар'яна Захаровича, 1944 р. н.

789

Зап. 14.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалько (Кудлейчук) Марії Гнатівни, 1949 р. н.

790

Зап. 24.09.2003 у с. Росохи Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кикош Ганни Миколаївни, 1928 р. н.

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскай край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. — СПб., 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — С. 208.

792

Зап. 17.07.2003 у с. Гута Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микуляка Миколи Васильовича, 1924 р. н.

793

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Сидорак Олени Степанівни, 1932 р. н.

794

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

795

Зап. 25.09.2003 у с. Соснівка Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кривуця Федя Михайловича, 1925 р. н.

796

Зап. 09.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. н.

797

Зап. 08.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Пазинюка Михайла Федоровича, 1937 р. н.

798

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Стефурин Анни Олексіївни, 1926 р. н.

799

Зап. 16.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Романів Ганни Юрківни, 1934 р. н.

800

Зап. 15.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалька Гната Васильовича, 1922 р. н.

801

Зап. 09.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. н.

802

Зап. 14.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Копиняк Ганни Василівни, 1931 р. н., уродженки с. Ріп'яна цього ж р-ну.

803

Зап. 11.07.2005 у с. Бабине Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Комендовського Антона Антоновича, 1939 р. н.

804

Зап. 10.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микуляк Параски Іванівни, 1940 р. н.

805

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

806

Зап. 13.07.2005 у с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської обл.
від Музичака Володимира Федоровича, 1932 р. н.

807

Зап. 14.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалько (Кудлейчук) Марії Гнатівни, 1949 р. н.

808

Зап. Л. Оніщук 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паливоди Марії Юріївни, 1928 р. н.

809

Зап. 24.09.2003 у с. Росохи Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Марада Петра Васильовича, 1936 р. н.

810

Зап. 09.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Драбець Василюни Василівни, 1950 р. н.

811

Зап. 12.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микитюка Івана Дмитровича, 1938 р. н.

812

Зап. У. Овсяник 08.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Панько Анни Василівни, 1943 р. н.

813

Зап. 09.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. н.

814

Зап. 13.07.2005 у с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської обл.
від Євчин Ганни Василівни, 1921 р. н.

Siewiński A. Wierzenia ludu o chowańcu, farmazonach, planetnikach, miesięcznikach i błędach // Lud. — Lwów, 1896. — T. II. — S. 253.

816

Зап. 23.09.2003 у с. Лопушниця Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Драбик Любові Михайлівни, 1945 р. н.

817

Зап. 09.07.2012 у с. Спас Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.
від Надольської Катерини Несторівни, 1933 р. н.

818

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюка Петра Леонovichа, 1948 р. н.

819

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Сидорак Олени Степанівни, 1932 р. н.

820

Зап. 06.07.2012 у с. Спас Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.
від Ковалюка Павла Івановича, 1922 р. н.

821

Зап. Н. Левкович 22.07.2005 у с. Бусовисько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кузьмич Любові Прокопівни, 1945 р. н.

822

Зап. 23.09.2003 у с. Катина Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Терлецької Катерини Іванівни, 1932 р. н.

823

Зап. 09.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. н.

824

Зап. 13.07.2005 у с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської обл.
від Музичака Володимира Федоровича, 1932 р. н.

825

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Величковського Мирона Івановича, 1939 р. н.

826

Зап. 10.07.2015 у с. Семаківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Ковальської Катерини Ільківни, 1924 р. н.

827

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Сидорак Олени Степанівни, 1932 р. н.

828

Зап. 16.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Романів Ганни Юрківни, 1934 р. н.

829

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Параски Василівни, 1917 р. н.

830

Зап. 15.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалька Гната Васильовича, 1922 р. н.

831

Зап. 11.07.2015 у с. Чортовець Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кучірки Олени Михайлівни, 1942 р. н.

832

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

833

Зап. 10.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубка Миколи Федоровича, 1929 р. н.

834

Зап. 11.07.2005 у с. Бабине Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Комендовського Антона Антоновича, 1939 р. н.

835

Зап. 09.07.2010 у с. Смолява Горохівського р-ну Волинської обл.
від Мацелюк Євгенії Мефодіївни, 1935 р. н.

836

Зап. 04.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Балуш Стефанії Михайлівни, 1934 р. н., уродженки с. Спас цього ж р-ну.

837

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. н.

838

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Катерини Михайлівни, 1919 р. н.

839

Зап. У. Овсяник 14.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Годованець Євдокії Михайлівни, 1937 р. н.

840

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Величковського Мирона Івановича, 1939 р. н.

841

Зап. А. Зюбровський 07.07.2006 у с. Великі Бережці
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Олексюка Степана
Павловича, 1927 р. н.

842

Зап. 14.07.2012 у с. Деревляни Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Тихої Ольги Микитівни, 1937 р. н.

843

Зап. 08.07.2011 у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл.
від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. н.

844

Зап. 08.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Пазинюка Михайла Федоровича, 1937 р. н.

845

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюка Юрія Михайловича, 1937 р. н.

Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym / B. Sokalski. — Lwów, 1899. — S. 250.

847

Зап. Л. Оніщук 21.07.2008 у с. Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Федорів Юстини Іванівни, 1946 р. н.

848

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Климкович Васи́лини Іванівни, 1922 р. н.

849

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. н.

850

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Струк Ганни Яцівни, 1941 р. н.

851

Зап.07.07. 2015 у с. Дубки Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кравчук Параски Іванівни, 1928 р. н.

852

Зап. 16.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Романів Ганни Юрківни, 1934 р. н.

853

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Стефурин Анни Олексіївни, 1926 р. н.

854

Зап. 22.07.2008 у с. Космач Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Маслій Ганни Миколаївни, 1932 р. н.

855

Зап. 17.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Сенич Марти Дмитрівни, 1936 р. н.

856

Зап. 26.09.2003 у с. Торгановичі Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Заріцького Олега Васильовича, 1933 р. н.

857

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Боберської Анастасії Дмитрівни, 1933 р. н.

858

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології: Т. I / В.
Гнатюк // Етнографічний збірник. — Л., 1904. — Т. XV. — С. 255.

860

Зап. 14.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Копиняк Ганни Василівни, 1931 р. н., уродженки с. Ріп'яна цього ж р-ну.

Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології: Т. I... — С. 258.

862

Зап. 17.07.2003 у с. Гута Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Веркалець Євдокії Дмитрівни, 1929 р. н.

863

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

864

Зап. 08.07.2011 у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл.
від Гонтарика Івана Петровича, 1933 р. н.

865

Зап. 12.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микитюка Івана Дмитровича, 1938 р. н.

866

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Зіняк Марії Михайлівни, 1925 р. н.

867

Зап. 06.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Артиш Галини Іванівни, 1957 р. н.

868

Зап. 23.09.2003 у с. Лопушниця Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Гарбадин Анни Антонівни, 1912 р. н.

869

Зап. 26.09.2003 у с. Торгановичі Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Заріцького Олега Васильовича, 1933 р. н.

870

Зап. А. Зюбровський 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Нагини Михайла Даниловича, 1932 р. н.

871

Зап. 11.07.2011 у с. Монастирок Бродівського р-ну Львівської обл.
від Хом'як Марії Іванівни, 1923 р. н.

872

Зап. У. Овсяник 08.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Панько Анни Василівни, 1943 р. н.

873

Зап. 24.09.2003 у с. Волошинове Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Гавриляка Михайла Степановича, 1945 р. н.

874

Зап. 13.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Каглян Ганни Василівни, 1940 р. н.

875

Зап. 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кравець Марії Степанівни, 1925 р. н.

876

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ольги Антонівни, 1936 р. н.

877

Зап. 13.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Каглян Ганни Василівни, 1940 р. н.

878

Зап. 07.07.2015 у с. Дубки Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Стецюк Євдокії Григорівни, 1931 р. н.

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. — СПб., 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — С. 208.

880

Зап. 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кравець Марії Степанівни, 1925 р. н.

881

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

882

Зап. Л. Оніщук 17.07.2008 у с. Лесівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Карапницької Євдокії Василівни, 1941 р. н.

883

Зап. Л. Оніщук 18.07.2008 у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Климпус Анни Іванівни, 1948 р. н.

884

Зап. 11.07.2012 у с. Соколя Буського р-ну Львівської обл. від
Затхей Ольги Михайлівни, 1935 р. н.

885

Зап. 10.07.2012 у с. Ракобовти Буського р-ну Львівської обл. від
Бозунь Ярослави Гнатівни, 1933 р. н.

886

Зап. 15.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Приставської Марії Миколаївни, 1944 р. н.

887

Зап. Л. Оніщук 21.07.2008 у с. Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Соловей Марії Петрівни, 1939 р. н.

888

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Лесівка Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Проня Василя Федоровича, 1928 р. н.

889

Зап. 23.09.2003 у с. Катина Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Андруник Тетяни Павлівни, 1971 р. н.

890

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Климкович Василюни Іванівни, 1922 р. н.

891

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Білецької Ганни Зеновіївни, 1956 р. н. (директор школи).

892

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Катерини Михайлівни, 1919 р. н.

893

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. н.

894

Зап. 11.07.2015 у с. Олієво-Королівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Шевчук Анастасії Олексіївни, 1937 р. н.

895

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Катерини Михайлівни, 1919 р. н.

896

Зап. 24.09.2003 у с. Росохи Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Марада Петра Васильовича, 1936 р. н.

897

Зап. 17.07.2003 у с. Гута Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микуляка Миколи Васильовича, 1924 р. н.

Falkowski J. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny / Jan Falkowski. — Lwów, 1938. — Prace etnograficzne. Nr. 4. — S. 88–89.

899

Зап. Н. Левкович 22.07.2005 у с. Бусовисько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Українець Ірини Михайлівни, 1933 р. н.

900

Зап. М. Мельник 13.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Климовича Миколи Михайловича, 1929 р. н.

901

Зап. 06.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Липки Олени Михайлівни, 1954 р. н.

902

Зап. 06.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Липки Олени Михайлівни, 1954 р. н.

903

Зап. 12.07.2015 у с. Далешеве Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Хом'як Марії Степанівни, 1933 р. н.

904

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

905

Зап. 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кравець Марії Степанівни, 1925 р. н.

906

Зап. 16.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубко Ганни Іванівни, 1936 р. н., уродженки с. Ріп'яна цього ж р-ну.

907

Зап. 09.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. н.

908

Зап. 10.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубка Миколи Федоровича, 1929 р. н.

909

Зап. 24.09.2003 у с. Волошинове Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Леб'яка Йосипа Йосиповича, 1933 р. н.

910

Зап. 23.09.2003 у с. Лопушниця Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Гарбадин Анни Антонівни, 1912 р. н.

911

Зап. 08.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Пазинюка Михайла Федоровича, 1937 р. н.

912

Зап. 12.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микитюка Івана Дмитровича, 1938 р. н.

913

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Яценюк Ганни Василівни, 1937 р. н.

914

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Сидорак Олени Степанівни, 1932 р. н.

915

Зап. У. Овсяник 13.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Квич Пелагії Петрівни, 1929 р. н.

916

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Данилюк Васи́лини Михайлівни, 1943 р. н.

917

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Зіняк Марії Михайлівни, 1925 р. н.

918

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

Зап. 24.09.2003 у с. Росохи Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Марада Петра Васильовича, 1936 р. н.

920

Зап. У. Овсяник 13.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Квич Пелагії Петрівни, 1929 р. н.

921

Перед тим респондент розповідав бувальщину про те, як годованцеві не сподобалося, коли в його посуд увілляли горілки.

922

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

923

Зап. 15.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалька Гната Васильовича, 1922 р. н.

924

Зап. 25.09.2003 у с. Соснівка Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кривуць Катерини Іванівни, 1930 р. н.

925

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Боберської Анастасії Дмитрівни, 1933 р. н.

926

Зап. 23.09.2003 у с. Лопушниця Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Драбик Любові Михайлівни, 1945 р. н.

927

Зап. Н. Левкович 26.07.2005 у с. Верхній Лужок
Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Столяр Петрунелі
Петрівни, 1939 р. н.

928

Зап. 11.07.2005 у с. Бабино Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубко Марії Йосипівни, 1949 р. н.

929

Зап. 24.09.2003 у с. Волошинове Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Гавриляка Михайла Степановича, 1945 р. н.

930

Зап. 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кравець Марії Степанівни, 1925 р. н.

931

Зап. У. Мовна 03.07.1998 у снт Добромилі Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Владики Степана Івановича, 1934 р. н.

932

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Величковського Мирона Івановича, 1939 р. н.

933

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Яценюк Ганни Василівни, 1937 р. н.

934

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. н.

Зубрицький М. Про хованців / М. Зубрицький // Житє і слово:
Вістник літератури, історії і фольклору. — 1895. — Т. IV. — С. 185.

936

Зап. Н. Левкович 20.07.2005 у с. Букова Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Фаберського Романа Степановича, 1939 р. н.

Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології... — С. 78.

938

Зап. Н. Левкович 26.07.2005 у с. Верхній Лужок
Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Оленяк Катерини Іванівни,
1921 р. н.

939

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ольги Антонівни, 1936 р. н.

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскай край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. — СПб., 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — С. 208.

941

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дякун Софії Юрківни, 1939 р. н., уродженки с. Лесівка цього ж р-ну.

942

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. н.

Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym / B. Sokalski. — Lwów, 1899. — S. 250.

944

Зап. 16.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалько (Кудлейчук) Марії Гнатівни, 1949 р. н.

945

Зап. 17.07.2003 у с. Гута Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микуляка Миколи Васильовича, 1924 р. н.

946

Зап. 17.07.2003 у с. Гута Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Веркалець Євдокії Дмитрівни (ЦРУ), 1929 р. н.

947

Зап. 17.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Романів Ганни Андріївни, 1930 р. н.

948

Зап. 11.07.2015 у с. Олієво-Королівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Шевчук Анастасії Олексіївни, 1937 р. н.

949

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Боберської Анастасії Дмитрівни, 1933 р. н.

950

Зап. 13.07.2005 у с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської обл.
від Євчин Ганни Василівни, 1921 р. н.

951

Зап. Тараса Яроша 13.07.2005 у с. Дністрик Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Сас Теодозії Іванівни, 1930 р. н.

952

Зап. 09.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. н.

953

Зап. 16.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубко Ганни Іванівни, 1936 р. н., уродженки с. Ріп'яна цього ж р-ну.

954

Зап. 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кравець Марії Степанівни, 1925 р. н.

955

Зап. 12.07.2005 у с. Дністрик Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Синькович Мотрони Петрівни, 1940 р. н.

956

Зап. 14.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кузьмин Катерини Михайлівни, 1940 р. н.

957

Зап. Т. Бодак 07.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Мисіва Федора Івановича, 1928 р. н.

958

Зап. Т. Бодак 10.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Гасиджака Василя Івановича, 1928 р. н.

959

Зап. 17.07.2003 у с. Гута Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микуляка Миколи Васильовича, 1924 р. н.

960

Зап. 14.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалько (Кудлейчук) Марії Гнатівни, 1949 р. н.

961

Зап. 12.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микитюка Івана Дмитровича, 1938 р. н.

962

Зап. 08.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Шулятинської Марії Іванівни, 1930 р. н.

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

964

Зап. 06.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Липки Олени Михайлівни, 1954 р. н.

965

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Катерини Михайлівни, 1919 р. н.

966

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Федоришин Анни Іванівни, 1944 р. н.

967

Зап. 17.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Романів Ганни Андріївни, 1930 р. н.

968

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Веркалець Дарії Йосипівни, 1947 р. н.

Зап. 17.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Сенич Марти Дмитрівни, 1936 р. н.

970

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Данилюк Васи́лини Михайлівни, 1943 р. н.

971

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

972

Зап. 10.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубка Миколи Федоровича, 1929 р. н.

973

Зап. 14.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Копиняк Ганни Василівни, 1931 р. н., уродженки с. Ріп'яна цього ж р-ну.

974

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Куцого Миколи Федоровича, 1926 р. н.

975

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Сидорак Олени Степанівни, 1932 р. н.

976

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кузьмінчук Євдокії Михайлівни, 1941 р. н.

977

Зап. 09.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. н.

Зубрицький М. Про хованців... — С. 185.

979

Зап. У. Овсяник 10.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Боднар Ганни Федорівни, 1925 р. н.

980

Зап. М. Мельник 10.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Боднар Ганни Федорівни, 1925 р. н.

981

Зап. У. Овсяник 14.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Годованець Євдокії Михайлівни, 1937 р. н.

982

Зап. 10.07.2015 у с. Семаківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Ковальської Катерини Ільківни, 1924 р. н.

983

Зап. 12.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микитюка Івана Дмитровича, 1938 р. н.

984

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

985

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

986

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Зіняк Марії Михайлівни, 1925 р. н.

987

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Боберської Анастасії Дмитрівни, 1933 р. н.

988

Зап. 24.09.2003 у с. Росохи Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кикош Ганни Миколаївни, 1928 р. н.

Зап. 24.09.2003 у с. Росохи Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кикош Ганни Миколаївни, 1928 р. н.

990

Зап. Л. Оніщук 21.07.2008 у с. Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Федорів Юстини Іванівни, 1946 р. н.

991

Зап. 16.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Романів Ганни Юрківни, 1934 р. н.

Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки / Д. К. Зеленин; вступ. ст. Н. И. Толстого; подгот. текста, коммент., указат. Е. Е. Левкиевской. — М., 1995. [Традиционная духовная культура славян / Из истории изучения.]

Moszyński K. Kultura ludowa Słowian / K. Moszyński. — Kraków, 1934. — Cz. 2: Kultura duchowa.

Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Л. Н. Виноградова. — М., 2000. [Традиционная духовная культура славян / Современные исследования.]

Кутельмах К. Русалки в повір'ях поліщуків / К. Кутельмах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 2001. — Т. ССХLII: Праці Секції етнографії та фольклористики. — С. 87—153.

996

Приладдя для підйому бортника на дерево.

997

Зап. 18.07.1997 у с. Сновидовичі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Старенької Євфросинії Петрівни, 1926 р. н.

998

Зап. 25.08.1998 у с. Володимирівка Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. н., уродженки с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

999

Зап. 23.08.1994 у с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл.
від Ребрик Ганни Савівни, 1913 р. н.

1000

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Васильчук Анастасії Євхимівни, 1912 р. н.

1001

Зап. І. Парій 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Губчик Ольги, 1911 р. н.

1002

Зап. 24.07.1997 у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.
від Лозко Ганни Василівни, 1925 р. н.

1003

Зап. 16.08.2004 у с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Валентини Вінцентіївни, 1938 р. н.

1004

Зап. 31.07.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Сиси Домініки Петрівни, 1938 р. н.

1005

Зап. 27.08.1998 у с. Підгайне Іванківського р-ну Київської обл. від Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. н.

1006

Зап. 15.07.1995 у с. Яжберень Народицького р-ну Житомирської обл. від Комарчук Надії Василівни, 1932 р. н.

1007

Зап. 29.07.2013 у с. Вітковичі Рівненської обл. Березнівського р-ну
від Рабчук Василюни Михайлівни, 1939 р. н.

1008

Зап. 19.08.1995 у с. Ласки Народицького р-ну Житомирської обл.
від Невмержицької Ганни Никодимівни, 1929 р. н., уродженки с.
Острів цього ж р-ну.

1009

Зап. 14.08.1995 у с. Велика Чернігівка Овруцького р-ну
Житомирської обл. від Веремейчик Василюни Саківни, 1927 р. н.

1010

Зап. 07.07.2002 у с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну Волинської обл. від Герасимик Ніни Захарівни, 1950 р. н.

1011

Зап. 12.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Митчик Варвари Кіндратівни, 1924 р. н.

1012

Зап. А. Вовчак 08.07.2006 у с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Кульковець Анастасії Василівни, 1926 р. н.

1013

Зап. 27.07.2013 у с. Бронне Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Чміль Ярини Іванівни, 1935 р. н.

1014

Зап. 16.08.2004 у с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Валентини Вінцентіївни, 1938 р. н.

1015

Зап. 25.08.1998 у с. Володимирівка Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. н., уродженки с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

1016

Зап. 20.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Єви Василівни, 1932 р. н.

1017

Зап. 23.07.2007 у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Кальчук Анни Захарівни, 1926 р. н.

1018

Зап. 24.09.2006 у с. Перекалля Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Сидорчук Катерини Самойлівни, 1934 р. н.

1019

Зап. 26.09.2006 у с. Задовже Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полівко Ольги Федорівни, 1925 р. н.

1020

Зап. Л. Винницька, Т. Лілявська, Ю. Кльок 11.07.2006 у с. Озерці
Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Хвісюк Марії
Трофимівни, 1923 р. н.

1021

Зап. Н. Левкович 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Михайлик Параски Іванівни, 1913 р. н.

1022

Зап. 09.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Луцик Євдокії Сергіївни, 1926 р. н., уродженки с. Осівці цього ж р-ну.

1023

Зап. 23.07.2015 у с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл. від
Остемчук Марії Яківни, 1930 р. н.

1024

Зап. 23.07.2015 у с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл. від
Менделюк Любові Степанівни, 1948 р. н.

1025

Зап. 26.07.2015 у с. Дольськ Любешівського р-ну Волинської обл.
від Комзюка Платона Олексійовича, 1935 р. н.

1026

Зап. 26.07.2015 у с. Дольськ Любешівського р-ну Волинської обл.
від Савчук Надії Дмитрівни, 1932 р. н.

1027

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Козювич Надії Пилипівни, 1937 р. н.

1028

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Швайко Антоніни Володимирівни, 1946 р. н.

1029

Зап. 26.09.2006 у с. Задовже Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полівко Ольги Федорівни, 1925 р. н.

1030

Зап. 26.07.2015 у с. Дольськ Любешівського р-ну Волинської обл.
від Савчук Надії Дмитрівни, 1932 р. н.

1031

Зап. 25.07.2015 у с. Угриничі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Лукашевич Євгенії Миколаївни, 1938 р. н.

1032

Зап. 23.07.2015 у с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл. від
Менделюк Любові Степанівни, 1948 р. н.

1033

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Марчик Софії Миколаївни, 1929 р. н.

1034

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Лученко Антоніни Дорошківни, 1927 р. н., уродженки с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл.

1035

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Сороки Мотрони Марківни, 1934 р. н., уродженки с. Кричильськ
цього ж р-ну.

1036

Зап. 17.08.2004 у с. Листвин Овруцького р-ну Житомирської обл.
Інформатор себе не назвала.

1037

Зап. 27.08.1994 у с. Радинка Поліського р-ну Київської обл. від
Томченко Уляни Ничипорівни, 1912 р. н.

1038

Зап. 10.07.1997 у с. Корощине Олевського р-ну Житомирської обл.
від Харипончук Оксани Савівни, 1925 р. н.

1039

Зап. 15.08.2004 у с. Ігнатпіль Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Лісовської Марії Антонівни, 1940 р. н.

1040

Зап. 16.08.2004 у с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Валентини Вінцентіївни, 1938 р. н.

1041

Зап. М. Чигінь, С. Корчагіна 10.07.2006 у с. Бабка
Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Миронюк Оксани
Леонтіївни, 1935 р. н.

1042

Зап. 13.09.2014 у с. Корніївка Баришівського р-ну Київської обл.
від Ющенко Катерини Олександрівни, 1934 р. н., уродженки с. Діброва
Поліського р-ну Київської обл.

1043

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Торгонської Марії Дорофіївни, 1922 р. н.

1044

Зап. 19.08.2004 у с. Дідковичі Коростенського р-ну Житомирської обл. від Лазаренко Надії Григорівни, 1931 р. н.

1045

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. від
Машини Ольги Йосипівни, 1929 р. н.

1046

Зап. 18.08.1994 у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від
Цудінович Федори Климівни, 1917 р. н.

1047

Зап. 25.08.1994 у с. Обуховичі Іванківського р-ну Київської обл.
від Железової Надії Кирилівни, 1931 р. н.

1048

Зап. 23.08.1994 у с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл.
від Ребрик Ганни Савівни, 1913 р. н.

1049

Зап. 27.08.1994 у с. Радинка Поліського р-ну Київської обл. від
Томченко Уляни Ничипорівни, 1912 р. н.

1050

Зап. 18.07.1996 у с. Макалевичі Радомишльського р-ну
Житомирської обл. від Тимошенко Оксани Григорівни, 1907 р. н.

1051

Зап. 16.07.1999 у с. Тур Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Зварич Марії Михайлівни, 1930 р. н.

1052

Зап. 18.07.1997 у с. Сновидовичі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Старенької Євфросинії Петрівни, 1926 р. н.

1053

Зап. 09.08.2013 у с. Ставок Костопільського р-ну Рівненської обл.
від Стрельчик Марії Макарівни, 1932 р. н.

1054

Зап. 25.07.1996 у с. Лумля Малинського р-ну Житомирської обл.
від Савченко Олени Іванівни, 1938 р. н.

1055

Зап. 25.08.1998 у с. Володимирівка Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. н., уродженки с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

1056

Зап. 16.08.1994 у с. Володарка Поліського р-ну Київської обл. від Яковенко Софії Тимофіївни, 1919 р. н.

1057

Зап. 22.08.2004 у с. Лопатичі Олевського р-ну Житомирської обл.
від Кравчук Ганни Макарівни, 1938 р. н.

1058

Зап. 23.07.2015 у с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл. від
Кутинця Григорія Степановича, 1943 р. н.

1059

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Лебич Ніни Петрівни, 1932 р. н.

1060

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.
Інформатор себе не назвала.

1061

Зап. 24.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Нужи Катерини Іванівни, 1927 р. н.

1062

Зап. 15.07.2007 у с. Нараївка Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Боркалюк Віри Фамілівни, 1923 р. н.

1063

Зап. 22.08.1994 у с. Стещина Поліського р-ну Київської обл. від
Карась Єлизавети Дмитрівни, 1911 р. н.

1064

Зап. Л. Оніщук 20.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Басюк Лідії Григорівни, 1956 р. н.

1065

Зап. 16.08.2004 у с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. н.

1066

Зап. 27.08.2004 у с. Рудня-Карпилівська Сарненського р-ну
Рівненської обл. від Корж Анни Мойсеївни, 1929 р. н.

1067

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Левчук Єви Микитівни, 1930 р. н.

1068

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

1069

Зап. 12.09.2014 у с. Рудницьке Баришівського р-ну Київської обл.
від Карпенко Марії Олексіївни, 1934 р. н., уродженки с. Крива Гора
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1070

Зап. 24.08.2004 у с. Тинне Сарненського р-ну Рівненської обл. від
Корінець Марії Григорівни, 1936 р. н.

1071

Зап. 08.07.2002 у с. Хабарище Ратнівського р-ну Волинської обл.
від Кобак Софії Стефанівни, 1935 р. н.

1072

Зап. 26.07.2015 у с. Дольськ Любешівського р-ну Волинської обл.
від Савчук Надії Василівни, 1967 р. н.

1073

Зап. Л. Оніщук 15.07.2007 у с. Нараївка Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Ковальчук Катерини Никифорівни, 1937 р. н.

1074

Зап. 15.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Салінської Ганни Андріївни, 1922 р. н.

1075

Зап. 18.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. н.

1076

Зап. І. Парій 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Губчик Ольги, 1911 р. н.

1077

Зап. 20.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Єви Василівни, 1932 р. н.

1078

Зап. 09.07.2002 у с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну Волинської обл. від Степанюк Ганни Іванівни, 1923 р. н.

1079

Зап. Л. Оніщук 14.07.2007 у с. Нараївка Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюк Ганни Іванівни, 1923 р. н., уродженки с. Полянє Славутського р-ну.

1080

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. н.

1081

Зап. 18.07.2007 у с. Клепачі Славутського р-ну Хмельницької обл.
Інформатор себе не назвала.

1082

Зап. 10.07.2002 у с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Цяк Ірини Нестерівни, 1928 р. н.

1083

Зап. 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Кузьмич Зінаїди Петрівни, 1927 р. н.

1084

Зап. 29.09.2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. н.

1085

Зап. 27.09.2006 у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Хоружої Зофії Степанівни, 1927 р. н.

1086

Зап. 27.09.2006 у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. н.

1087

Зап. 29.09.2006 у с. Старі Коні Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Чекур Наталії Никифорівни, 1928 р. н.

1088

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Лóпух Олени Яківни, 1933 р. н.

1089

Зап. 19.07.2007 у с. Волиця Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Семенюк Марії Тимофіївни, 1937 р. н.

1090

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Антощенко Ольги Яківни, 1937 р. н.

Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнографічні матеріали / В. Кравченко. — Житомир, 1920. — С. 71.

1092

Там само. — С. 137.

1093

Зап. 24.09.2006 у с. Борове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Март Павлини Матвіївни, 1932 р. н.

1094

Зап. 27.09.2006 у с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Карповича Івана Петровича, 1931 р. н.

1095

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Швайко Антоніни Володимирівни, 1946 р. н.

1096

Зап. 24.07.2015 у с. Лобна Любешівського р-ну Волинської обл.
від Чубейко Тетяни Іванівни, 1944 р. н.

1097

Зап. Р. Беднарська, М. Іванищук 10.07.2006 у с. Стара Рафалівка
Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Ткач Надії Пилипівни,
1925 р. н.

1098

Зап. Н. Левкович 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

1099

Зап. А. Вовчак 07.07.2006 у с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Кедич Анастасії Пилипівни, 1950 р. н.

1100

Зап. І. Парій 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Куль Таїси Павлівни, 1922 р. н.

1101

Зап. 10.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

1102

Зап. І. Парій 14.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

1103

Зап. І. Парій 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. н.

1104

Зап. Н. Левкович 08.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Решетовської Ярини Лазарівни, 1931 р. н.

1105

Зап. Н. Левкович 17.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Козак Євдокії Олександрівни, 1935 р. н.

1106

Зап. І. Парій 17.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Козак Євдокії Олександрівни, 1942 р. н.

1107

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Темрі Анастасії Павлівни, 1930 р. н.

1108

Зап. Н. Левкович 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. н.

1109

Зап. 27.09.2006 у с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Леонтюк Ліди Федорівни, 1920 р. н.

1110

Зап. 07.07.2002 у с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну Волинської обл. від Герасимик Ніни Захарівни, 1950 р. н.

1111

Зап. 10.07.2002 у с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Колос Ювхимії Андріївни, 1931 р. н.

1112

Зап. 19.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Баранчук Оксани Федорівни, 1939 р. н.

1113

Зап. 20.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Єви Василівни, 1932 р. н.

1114

Зап. 15.07.2000 у с. Самари Оріхові Ратнівського р-ну Волинської обл. від Штик Оксани Павлівни, 1928 р. н.

1115

Зап. Л. Оніщук 14.07.2007 у с. Нараївка Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Опанасюк Надії Григорівни, 1919 р. н.

1116

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Лóпух Олени Яківни, 1933 р. н.

1117

Зап. 19.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Баранчук Оксани Федорівни, 1939 р. н.

1118

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Марчик Софії Миколаївни, 1929 р. н.

1119

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Швайко Антоніни Володимирівни, 1946 р. н.

1120

Зап. 23.07.2015 у с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл. від
Менделюк Любові Степанівни, 1948 р. н.

1121

Зап. 24.09.2006 у с. Перекалля Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Сидорчук Катерини Самойлівни, 1934 р. н.

1122

Зап. Н. Левкович 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. н.

1123

Зап. 18.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. н.

1124

Зап. А. Вовчак 07.07.2006 у с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Кедич Анастасії Пилипівни, 1950 р. н.

1125

Зап. Н. Левкович 07.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Луцик Оксани Адамівни, 1947 р. н., уродженки с. Добре цього ж р-ну.

1126

Зап. І. Парій 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. н.

1127

Зап. 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Кузьмич Зінаїди Петрівни, 1927 р. н.

1128

Зап. 18.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. н.

1129

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Корнієнко Ніни Сергіївни, 1938 р. н., уродженки с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл.

1130

Зап. 15.07.2000 у с. Самари Оріхові Ратнівського р-ну Волинської обл. від Штик Оксани Павлівни, 1928 р. н.

1131

Зап. 17.08.2004 у с. Листвин Овруцького р-ну Житомирської обл.
Інформатор себе не назвала.

1132

Зап. І. Рогашко 18.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Кривошиєї Надії Андріївни, 1939 р. н.

1133

Зап. 24.09.2006 у с. Борове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
Інформатор себе не назвала.

1134

Зап. 20.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Єви Василівни, 1932 р. н.

1135

Зап. 26.07.2015 у с. Дольськ Любешівського р-ну Волинської обл.
від Савчук Надії Василівни, 1967 р. н.

1136

Зап. О. Довгань, М. Папіш, М. Артем'як 10.07.2006 у с. Озерці
Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Гаврилюк Єфросинії
Герасимівни, 1939 р. н.

1137

Зап. 27.08.1994 у с. Радинка Поліського р-ну Київської обл. від
Кириленко Ольги Іванівни, 1923 р. н.

1138

Зап. 13.08.1998 у с. Термахівка Іванківського р-ну Київської обл.
від Притики Анастасії Григорівни, 1920 р. н.

1139

Зап. І. Парій 15.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Михальчук Марії Федорівни, 1922 р. н.

1140

Зап. 26.09.2006 у с. Заозер'я Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Мацерук Марії Іларіонівни, 1924 р. н.

1141

Зап. 25.09.2006 у с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл. від
від Мінчук Антоніни Денисівни, 1925 р. н.

1142

Зап. 24.09.2006 у с. Борове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Март Павлини Матвіївни, 1932 р. н.

1143

Зап. 16.08.2004 у с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Валентини Вінцентіївни, 1938 р. н.

1144

Зап. 20.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Єви Василівни, 1932 р. н.

1145

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

1146

Зап. 12.07.1997 у с. Жубровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Хоречко Катерини Кузьмівни, 1939 р. н.

1147

Зап. 24.08.1998 у с. Жеревпілля Іванківського р-ну Київської обл.
від Шматок Галини Нечипорівни, 1931 р. н.

1148

Зап. 27.08.1994 у с. Радинка Поліського р-ну Київської обл. від
Томченко Уляни Ничипорівни, 1912 р. н.

1149

Зап. 26.07.2015 у с. Дольськ Любешівського р-ну Волинської обл.
від Савчук Надії Дмитрівни, 1932 р. н.

1150

Зап. М. Чигінь, С. Корчагіна 10.07.2006 у с. Бабка
Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Миронюк Оксани
Леонтіївни, 1935 р. н.

1151

Зап. 11.07.1997 у с. Юрове Олевського р-ну Житомирської обл. від
Гриб Орини Кирилівни, 1915 р. н.

1152

Зап. 13.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Мельчук Марії Адамівни, 1927 р. н., уродженки с. Раків Ліс цього ж р-ну.

1153

Зап. Н. Левкович 14.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Яковської Оксани Миколаївни, 1926 р. н.

1154

Зап. 14.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. н.

1155

Зап. 18.08.1998 у с. Сукачі Іванківського р-ну Київської обл. від
Молочай Теклі Якимівни, 1920 р. н.

1156

Зап. 28.08.1994 у с. Буда Вовчківська Поліського р-ну Київської обл. від Клименко Орини Семенівни, 1911 р. н.

1157

Зап. 23.08.1994 у с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл.
від Ребрик Ганни Савівни, 1913 р. н.

1158

Зап. 27.07.1997 у с. Зубковичі Олевського р-ну Житомирської обл.
від Кузюн Анастасії Іванівни, 1929 р. н.

1159

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Васильчук Анастасії Євхимівни, 1912 р. н.

1160

Зап. 24.08.2004 у с. Тинне Сарненського р-ну Рівненської обл. від
Корінець Марії Григорівни, 1936 р. н.

1161

Зап. 11.07.1995 у с. Липлянщина Народицького р-ну
Житомирської обл. від Шамбір Тетяни Павлівни, 1913 р. н.

1162

Зап. 25.09.2006 у с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл. від
Марчук Віри Захарівни, 1930 р. н.

1163

Зап. 28.09.2006 у с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полюхович (Герасимук) Ганни Степанівни, 1928 р. н.

1164

Зап. 27.09.2006 у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Хоружої Зофії Степанівни, 1927 р. н.

1165

Зап. Я. Гарасим 22.08.1994 у с. Стещина Поліського р-ну
Київської обл. від Войтенко Марії Нечипорівни, 1931 р. н.

1166

Зап. 25.08.1998 у с. Володимирівка Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. н., уродженки с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

1167

Зап. І. Парій 16.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Бродовської Ганни Терентіївни, 1933 р. н.

1168

Зап. 25.09.2006 у с. Острівськ Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Харковець Ольги Василівни, 1934 р. н.

1169

Зап. 26.08.1994 у с. Млачівка Поліського р-ну Київської обл. від Микитенко Віри Антонівни, 1938 р. н., уродженки с. Мар'янівка цього ж р-ну.

1170

Зап. 29.09.2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. н.

1171

Зап. 26.09.2006 у с. Задовже Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полівко Ольги Федорівни, 1925 р. н.

1172

Зап. 26.09.2006 у с. Заозер'я Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Філончук Любові Андріївни, 1930 р. н.

1173

Зап. 12.07.1997 у с. Жубровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Хоречко Катерини Кузьмівни, 1939 р. н.

1174

Зап. 12.07.1997 у с. Жубровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Хоречко Мойсія Антоновича, 1940 р. н.

1175

Зап. 26.09.2006 у с. Заозер'я Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Шпаківської (Рожиц) Ганни Миколаївни, 1927 р. н.

1176

Зап. 15.08.2004 у с. Ігнатпіль Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Михальчук Ніни Василівни, 1930 р. н.

1177

Зап. 15.08.2004 у с. Ігнатпіль Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Лісовської Марії Антонівни, 1940 р. н.

1178

Зап. 14.08.2004 у с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Левковської Ганни Терентіївни, 1926 р. н.

1179

Зап. 17.08.2004 у с. Листвин Овруцького р-ну Житомирської обл.
Інформатор себе не назвала.

1180

Зап. Л. Оніщук 12.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Кондратюк Надії Трохимівни, 1941 р. н.

1181

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

1182

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.
Інформатор себе не назвала.

1183

Зап. Л. Оніщук 12.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. н.

1184

Зап. Л. Винницька, Т. Лілявська, Ю. Кльок 11.07.2006 у с. Озерці
Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Хвісюк Марії
Трофимівни, 1923 р. н.

1185

Зап. 15.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Салінської Ганни Андріївни, 1922 р. н.

1186

Зап. 24.07.1997 у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.
від Лозко Ганни Василівни, 1925 р. н.

1187

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Сороки Мотрони Марківни, 1934 р. н., уродженки с. Кричильськ
цього ж р-ну.

1188

Зап. 27.08.1994 у с. Нівецьке Поліського р-ну Київської обл. від
Онишко Ганни Андріївни, 1926 р. н.

1189

Зап. 10.07.2002 у с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Цяк Ірини Нестерівни, 1928 р. н.

1190

Зап. 07.07.2002 у с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну Волинської обл. від Герасимик Ніни Захарівни, 1950 р. н.

1191

Зап. І. Рогашко 21.07.2007 у с. Понора Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюк Надії Сергіївни, 1939 р. н., уродженки с. Хоняків цього ж р-ну.

1192

Зап. 19.08.1998 у с. Феневичі Іванківського р-ну Київської обл. від Лобан Ольги Іванівни, 1938 р. н.

1193

Зап. 15.07.2000 у с. Самари Оріхові Ратнівського р-ну Волинської обл. від Тарасюк Олександри Іванівни, 1928 р. н.

1194

Зап. 24.09.2006 у с. Перекалля Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Сидорчук Катерини Самойлівни, 1934 р. н.

1195

Зап. І. Парій 13.07.2004 у с. Залазько Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Сич Ніни Володимирівни, 1944 р. н.

1196

Зап. І. Парій 14.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Дем'яник Ганни Євтухівни, 1930 р. н.

1197

Зап. І. Парій 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Куль Таїси Павлівни, 1922 р. н.

1198

Зап. 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Кузьмич Зінаїди Петрівни, 1927 р. н.

1199

Зап. І. Парій 14.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Кучіміхи Уляни Микитівни, 1941 р. н., уродженки с. Мостища цього ж р-ну.

1200

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Денисюк Єви Іванівни, 1930 р. н.

1201

Зап. 09.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Зайця Павла Мефодійовича, 1937 р. н.

1202

Зап. Н. Левкович 17.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Козак Євдокії Олександрівни, 1935 р. н.

1203

Зап. 11.07.1995 у с. Липлянщина Народицького р-ну
Житомирської обл. від Шамбір Тетяни Павлівни, 1913 р. н.

1204

Зап. Я. Гарасим 22.08.1994 у с. Стещина Поліського р-ну
Київської обл. від Войтенко Марії Нечипорівни, 1931 р. н.

1205

Зап. 12.07.1997 у с. Жубровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Хоречко Мойсія Антоновича, 1940 р. н.

1206

Зап. 29.08.2014 у с. Аркадіївка Згурівського р-ну Київської обл.
від Шолох Ольги Данилівни, 1922 р. н., уродженки с. Рудьки
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1207

Зап. Н. Левкович 17.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Козак Євдокії Олександрівни, 1935 р. н.

1208

Зап. 19.07.1997 у с. Борове Рокитнівського р-ну Рівненської обл.
від Кляпки Тетяни Григорівни, 1924 р. н.

1209

Зап. 09.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Пиливонич Ганни Андріївни, 1933 р. н.

1210

Зап. Н. Левкович 10.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Найдич Анни Іванівни, 1923 р. н.

1211

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Торгонської Марії Дорофіївни, 1922 р. н.

1212

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Торгонської Марії Дорофіївни, 1922 р. н.

1213

Зап.07.08. 2013 у с. Біличі Березнівського р-ну Рівненської обл. від
Більчик Віри Антонівни, 1936 р. н., уродженки с. Колодяжне
Березнівського р-ну.

1214

Зап. 06.07.1995 у с. Гуничі Овруцького р-ну Житомирської обл. від
Товкач Люби Євгенівни, 1912 р. н.

1215

Зап. 24.09.2006 у с. Перекалля Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Сидорчук Катерини Самойлівни, 1934 р. н.

1216

Зап. 19.08.2004 у с. Дідковичі Коростенського р-ну Житомирської обл. від Лазаренко Надії Григорівни, 1931 р. н.

1217

Зап. 12.07.1997 у с. Жубровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Хоречко Катерини Кузьмівни, 1939 р. н.

1218

Зап. 26.08.1998 у с. Тетерівське Іванківського р-ну Київської обл.
від Кузьменко Валентини Ларіонівни, 1921 р. н.

1219

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Торгонської Марії Дорофіївни, 1922 р. н.

1220

Зап. 27.08.1994 у с. Радинка Поліського р-ну Київської обл. від
Томченко Уляни Ничипорівни, 1912 р. н.

1221

Зап. 28.09.2006 у с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полюховича Федора Олексійовича, 1916 р. н.

1222

Зап. 28.09.2006 у с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полюховича Федора Олексійовича, 1916 р. н.

1223

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Левчук Єви Микитівни, 1930 р. н.

1224

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Катерини Михайлівни, 1919 р. н.

1225

Зап. 26.08.1994 у с. Мlachівка Поліського р-ну Київської обл. від Микитенко Віри Антонівни, 1938 р. н., уродженки с. Мар'янівка цього ж р-ну.

1226

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. від
Мащини Ольги Йосипівни, 1929 р. н.

1227

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Козювич Надії Пилипівни, 1937 р. н.

1228

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Левчук Єви Микитівни, 1930 р. н.

1229

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. від
Мащини Надії Давидівни, 1927 р. н.

1230

Зап. 21.08.2004 у с. Кишин Олевського р-ну Житомирської обл. від Михайленко Тетяни Іванівни, 1927 р. н.

1231

Зап. І. Рогашко 18.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Несин Ганни Іванівни, 1928 р. н.

1232

Зап. 18.07.2007 у с. Клепачі Славутського р-ну Хмельницької обл.
Інформатор себе не назвала.

1233

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Щасливої Надії Зотівни, 1945 р. н.

1234

Зап. 10.07.2009 у с. Угольці Гощанського р-ну Рівненської обл. від Герасимчук Ірини Єфимівни, 1928 р. н.

1235

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Семененко Катерини Тарасівни, 1929 р. н., уродженки с. Андріївка Ічнянського р-ну Чернігівської обл., у 1950-х роках вийшла заміж у с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл.

1236

Зап. 10.07.2002 у с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл. від Колос Ювхимії Андріївни, 1931 р. н. Цю пісню респондент пов'язала з русалками, хоча насправді це фрагмент постової пісні про дівчину-грішницю.

1237

Зап. 13.09.2014 у с. Лехнівка Баришівського р-ну Київської обл.
від Філоненко Марії Оврамівни, 1932 р. н., уродженки с. Копачі
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1238

Зап. 30.08.2014 у с. Нові Мартиновичі Прилуцького р-ну
Полтавської обл. від Мельниченко Анастасії Микитівни, 1930 р. н.,
уродженки с. Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.

1239

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Лученко Антоніни Дорошківни, 1927 р. н., уродженки с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл.

1240

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.
Інформатор себе не назвала.

1241

Зап. 24.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. н.

1242

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

1243

Зап. 24.08.2004 у с. Тинне Сарненського р-ну Рівненської обл. від
Корінець Марії Григорівни, 1936 р. н.

1244

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Денисюк Єви Іванівни, 1930 р. н.

1245

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1246

Зап. 25.07.2015 у с. Угриничі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Лукашевич Євгенії Миколаївни, 1938 р. н.

1247

Зап. 26.07.2015 у с. Дольськ Любешівського р-ну Волинської обл.
від Савчук Надії Дмитрівни, 1932 р. н.

Гарасим Я. Нові записи з древньої Овручини: огляд жанрів та сюжетів / Я. Гарасим // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — 1999. — Вип. 2: Овручина. 1995. — С. 230.

1249

Зап. 08.07.2002 у с. Хабарище Ратнівського р-ну Волинської обл.
від Кобак Софії Стефанівни, 1935 р. н.

1250

Зап. 18.07.1999 у с. Тур Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Борошук Теклі Андріївни, 1930 р. н.

1251

Зап. 20.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Єви Василівни, 1932 р. н.

1252

Зап. 15.07.2000 у с. Самари Оріхові Ратнівського р-ну Волинської обл. від Штик Оксани Павлівни, 1928 р. н.

Давидюк В. Русалки і русальці / В. Давидюк // Давидюк В. Крокове колесо. Нариси з історичної семантики українського фольклору. — К., 2002. — С. 128–129.

1254

Там само. — С. 129.

Ляцкий Е. А. Представления белоруса о нечистой силе / Е. А. Ляцкий // Этнографическое обозрение. — М., 1890. — № 4. — С. 37.

1256

Зап. 10.07.2002 у с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Колос Ювхимії Андріївни, 1931 р. н.

Гарасим Я. Нові записи з древньої Овруччини... — С. 230.

Даль В. Пословицы русского народа: В 2 т. / В. Даль. — М., 1984. — Т. 2. — С. 346.

1259

Зап. 27.09.2006 у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Житнікович Ганни Адамівни, 1924 р. н.

1260

Зап. 25.09.2006 у с. Острівськ Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Тумаш Ольги Євстафіївни, 1932 р. н.

1261

Зап. 26.09.2006 у с. Нобель Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Юхнович Віри Григорівни, 1922 р. н., уродженки с. Прикладники
цього ж р-ну.

1262

Зап. 27.09.2006 у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. н.

1263

Зап. 28.09.2006 у с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полюхович Ганни Яківни, 1921 р. н.

1264

Зап. 29.09.2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. н.

1265

Зап. Р. Беднарська, М. Іванищук 10.07.2007 у с. Стара Рафалівка
Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Ткач Надії Пилипівни,
1925 р. н.

1266

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.
Інформатор себе не назвала

1267

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Денисюк Єви Іванівни, 1930 р. н.

1268

Зап. 29.09.2006 у с. Старі Коні Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Чекун Наталії Никифорівни, 1928 р. н.

1269

Зап. 18.08.1994 у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від
Цудінович Федори Климівни, 1917 р. н.

1270

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Кравчук Уляни Степанівни, 1927 р. н.

1271

Зап. 10.07.2002 у с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Колос Ювхимії Андріївни, 1931 р. н.

1272

Зап. 18.08.1994 у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від
Цудінович Федори Климівни, 1917 р. н.

1273

Зап. 28.08.1994 у с. Буда Вовчківська Поліського р-ну Київської обл. від Клименко Орини Семенівни, 1911 р. н.

1274

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. від
Машини Ольги Йосипівни, 1929 р. н.

1275

Зап. 13.08.1998 у с. Термахівка Іванківського р-ну Київської обл.
від Притики Анастасії Григорівни, 1920 р. н.

1276

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Сороки Мотрони Марківни, 1934 р. н., уродженки с. Кричильськ
цього ж р-ну.

1277

Зап. 15.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Салінської Ганни Андріївни, 1922 р. н.

Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. — СПб., 1903. — Т. 3: Описания жилища, одежды, пищи, занятий; препровождение времени, игры, верования, обычное право; чародейство, колдовство, знахарство, лечение болезней, средства от напастей, поверья, суеверья, приметы. — С. 319. [Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. Т. 72.]

1279

Зап. 24.09.2006 у с. Борове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Март Павлини Матвіївни, 1932 р. н.

1280

Зап. І. Парій 15.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Михальчук Марії Федорівни, 1922 р. н.

1281

Зап. 12.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Митчик Варвари Кіндратівни, 1924 р. н.

1282

Зап. 09.07.2002 у с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну Волинської обл. від Степанюк Ганни Іванівни, 1923 р. н.

1283

Зап. І. Парій 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. н.

1284

Зап. 15.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Салінської Ганни Андріївни, 1922 р. н.

1285

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Денисюк Єви Іванівни, 1930 р. н.

1286

Зап. 18.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. н.

1287

Зап. 20.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Єви Василівни, 1932 р. н.

1288

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Швайко Антоніни Володимирівни, 1946 р. н.

1289

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1290

Зап. 15.08.2004 у с. Ігнатпіль Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Лісовської Марії Антонівни, 1940 р. н.

1291

Зап. 16.08.2004 у с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. н.

1292

Зап. 27.08.2004 у с. Карпилівка Сарненського р-ну Рівненської обл. від Тарасюк Анастасії Харитонівни, 1927 р. н.

1293

Зап. 26.09.2006 у с. Задовже Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полівко Ольги Федорівни, 1925 р. н.

1294

Зап. 24.09.2006 у с. Перекалля Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Шарко Марії Кіндратівни, 1932 р. н.

1295

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. н.

1296

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.
Інформатор себе не назвала.

1297

Зап. 29.08.2014 у с. Аркадіївка Згурівського р-ну Київської обл.
від Небесної Галини Федорівни, 1937 р. н., уродженки с. Рудьки
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1298

Зап. 28.08.2014 у с. Пасківщина Згурівського р-ну Київської обл.
від Хоменко Віри Яківни, 1922 р. н., уродженки с. Стечанка
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1299

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Семененко Катерини Тарасівни, 1929 р. н., уродженки с. Андріївка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.; у 1950-х роках вийшла заміж у с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл.

1300

Зап. 25.08.1998 у с. Володимирівка Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. н., уродженки с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

1301

Зап. 30.08.2014 у с. Нові Мартиновичі Прилуцького р-ну
Полтавської обл. від Савенок Уляни Павлівни, 1937 р. н., уродженки с.
Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.

1302

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. від
Мащини Ольги Йосипівни, 1929 р. н.

1303

Зап. 29.08.2014 у с. Аркадіївка Згурівського р-ну Київської обл.
від Небесної Галини Федорівни, 1937 р. н., уродженки с. Рудьки
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1304

Зап. 29.08.2014 у с. Аркадіївка Згурівського р-ну Київської обл.
від Шолох Ольги Данилівни, 1922 р. н., уродженки с. Рудьки
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1305

Зап. 12.09.2014 у с. Рудницьке Баришівського р-ну Київської обл.
від Коваленко Анастасії Павлівни, 1941 р. н., уродженки с. Зимовище
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1306

Зап. 13.09.2014 у с. Яснівка Баришівського р-ну Київської обл. від Чудо Галини Макарівни, 1923 р. н., уродженки с. Копачі Чорнобильського р-ну Київської обл.

1307

Зап. 13.09.2014 у с. Корніївка Баришівського р-ну Київської обл.
від Ющенко Катерини Олександрівни, 1934 р. н., уродженки с. Діброва
Поліського р-ну Київської обл.

1308

Зап. 29.08.2014 у с. Середівка Згурівського р-ну Київської обл. від
Онищенко Надії Василівни, 1935 р. н., уродженки с. Бобер
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1309

Зап. 28.08.2014 у с. Пасківщина Згурівського р-ну Київської обл.
від Крупини Галини Іванівни, 1941 р. н., уродженки с. Стечанка
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1310

Зап. 13.09.2014 у с. Корніївка Баришівського р-ну Київської обл.
від Ющенко Катерини Олександрівни, 1934 р. н., уродженки с. Діброва
Поліського р-ну Київської обл.

1311

Зап. 16.08.1994 у с. Красятичі Поліського р-ну Київської обл. від
Томченко Віри Кузьмівни, 1927 р. н.

1312

1312 Зап. 30.08.2014 у с. Нові Мартиновичі Прилуцького р-ну
Полтавської обл. від Савенок Уляни Павлівни, 1937 р. н., уродженки с.
Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.

1313

Зап. 29.08.2014 у с. Аркадіївка Згурівського р-ну Київської обл.
від Шолох Ольги Данилівни, 1922 р. н., уродженки с. Рудьки
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1314

Зап. 29.08.2014 у с. Аркадіївка Згурівського р-ну Київської обл.
від Шолох Ольги Данилівни, 1922 р. н., уродженки с. Рудьки
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1315

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Лученко Антоніни Дорошківни, 1927 р. н., уродженки с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл.

1316

Зап. 12.09.2014 у с. Рудницьке Баришівського р-ну Київської обл.
від Карпенко Марії Олексіївни, 1934 р. н., уродженки с. Крива Гора
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1317

Зап. 28.08.2014 у с. Пасківщина Згурівського р-ну Київської обл. від Курнеші Ніни Іванівни, 1936 р. н., уродженки с. Черевач Чорнобильського р-ну Київської обл.; тривалий час жила у с. Стечанка Чорнобильського р-ну, освіта вища, працювала вчителькою.

1318

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Лученко Антоніни Дорошківни, 1927 р. н., уродженки с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл.

1319

Зап. 13.09.2014 у с. Корніївка Баришівського р-ну Київської обл.
від Ющенко Катерини Олександрівни, 1934 р. н., уродженки с. Діброва
Поліського р-ну Київської обл.

1320

Любистку.

1321

Зап. 25.08.1994 у с. Обуховичі Іванківського р-ну Київської обл.
від Караки Ольги Корніївни, 1929 р. н.

Гарасим Я. Поетичні жанри поліського фольклору / Я. Гарасим // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Л., 1997. — Вип. 1: Київське Полісся. 1994. — С. 220.

1323

Зап. 29.08.2014 у с. Аркадіївка Згурівського р-ну Київської обл.
від Шолох Ольги Данилівни, 1922 р. н., уродженки с. Рудьки
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1324

Зап. 13.09.2014 у с. Яснівка Баришівського р-ну Київської обл. від Чудо Галини Макарівни, 1923 р. н., уродженки с. Копачі Чорнобильського р-ну Київської обл.

1325

Зап. 28.08.1994 у с. Буда Вовчківська Поліського р-ну Київської обл. від Клименко Орини Семенівни, 1911 р. н.

1326

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Лученко Антоніни Дорошківни, 1927 р. н., уродженки с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл.

1327

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Корнієнко Ніни Сергіївни, 1938 р. н., уродженки с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл.

1328

Зап. 28.08.2014 у с. Пасківщина Згурівського р-ну Київської обл.
від Хоменко Віри Яківни, 1922 р. н., уродженки с. Стечанка
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1329

Рефрен.

Гарасим Я. Поетичні жанри поліського фольклору... — С. 221.

Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ обществомъ. Юго-Западный отдѣль. Матеріалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. — СПб., 1872. — Т. 3: Народный дневникъ. — С. 190.

1332

Зап. 18.07.1999 у с. Тур Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Борошук Теклі Андріївни, 1930 р. н.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... — Т. 3: Народный дневникъ. — С. 187.

1334

Календарно-обрядові пісні. — К.: Дніпро, 1987. — (Народна творчість).

1335

Зап. 29.09.2006 у с. Старі Коні Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Чекун Наталії Никифорівни, 1928 р. н.

1336

Зап. 24.08.2004 у с. Тинне Сарненського р-ну Рівненської обл. від
Корінець Марії Григорівни, 1936 р. н.

1337

Зап. 25.07.2015 у с. Угриничі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Свірчкової Юлії Семенівни, 1939 р. н., уродженки с. Седлище.

1338

Зап. 10.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Бродовської Анни Терентіївни, 1933 р. н.

1339

Зап. І. Рогашко 21.07.2007 у с. Понора Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюк Надії Сергіївни, 1939 р. н., уродженки с. Хоняків цього ж р-ну.

1340

Зап. Людмила Оніщук 12.07.2007 у с. Великий Скнит
Славутського р-ну Хмельницької обл. від Нужди Катерини Іванівни,
1927 р. н.

1341

Зап. 10.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

1342

Зап. 28.09.2006 у с. Серники Заріченського р-ну Рівненської обл.
від Полюхович (Герасимук) Ганни Степанівни, 1928 р. н.

1343

Зап. 26.09.2006 у с. Заозер'я Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Мацерук Марії Іларіонівни, 1924 р. н.

1344

Зап. 25.09.2006 у с. Острівськ Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Харковець Ольги Василівни, 1934 р. н.

1345

Зап. 25.08.2004 у с. Любиковичі Сарненського р-ну Рівненської обл. від Домни Хомівни, 1935 р. н. Свого прізвища респондент не назвала.

1346

Зап. 14.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. н.

1347

Зап. 25.08.2004 у с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Кравчук Уляни Степанівни, 1927 р. н.

1348

Зап. 24.07.2007 у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. н., уродженки с. Варварівка цього
ж р-ну.

1349

Зап. 19.07.2007 у с. Губельці Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Старпільської Анастасії Степанівни, 1932 р. н.

1350

Зап. 27.08.1994 у с. Радинка Поліського р-ну Київської обл. від
Кириленко Ольги Іванівни, 1923 р. н.

1351

Зап. 22.08.1994 у с. Стещина Поліського р-ну Київської обл. від
Карась Єлизавети Дмитрівни, 1911 р. н.

1352

Зап. 31.07.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Васильця Гордія Івановича, 1926 р. н.

1353

Зап. 09.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Зайця Павла Мефодійовича, 1937 р. н.

1354

Зап. 27.09.2006 у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. н.

1355

Зап. 26.09.2006 у с. Заозер'я Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Філончук Любові Андріївни, 1930 р. н.

1356

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Басюк Лідії Григорівни, 1956 р. н.

1357

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Щасливої Надії Зотівни, 1945 р. н.

1358

Зап. 29.09.2006 у с. Старі Коні Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Чекур Наталії Никифорівни, 1928 р. н.

1359

Зап. 13.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Мельчук Марії Адамівни, 1927 р. н., уродженки с. Раків Ліс цього ж р-ну.

1360

Зап. 25.09.2006 у с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл. від
Шукало Любові Трохимівни, 1946 р. н.

1361

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Темрі Анастасії Павлівни, 1930 р. н.

1362

Зап. Л. Оніщук 12.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Столярчук Анни Павлівни, 1923 р. н., уродженки с. Рівки цього ж р-ну.

1363

Зап. 19.07.2007 у с. Волиця Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Семенюк Марії Тимофіївни, 1937 р. н.

1364

Зап. Л. Оніщук 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Гарбарук Марії Нечипорівни, 1930 р. н.

1365

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Васильчук Анастасії Євхимівни, 1912 р. н.

1366

Зап. 24.09.2006 у с. Перекалля Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Сидорчук Катерини Самойлівни, 1934 р. н.

1367

Зап. 29.09.2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. н.

1368

Зап. 18.07.2007 у с. Клепачі Славутського р-ну Хмельницької обл.
Інформатор себе не назвала.

1369

Зап. Н. Левкович 15.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Лук'янчук Єви Яківни, 1949 р. н.

1370

Зап. 24.09.2006 у с. Перекалля Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Сидорчук Катерини Самойлівни, 1934 р. н.

1371

Зап. 25.09.2006 у с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл. від
Шукало Любові Трохимівни, 1946 р. н.

1372

Зап. 29.09.2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Козанчук Євфросинії Григорівни, 1932 р. н.

1373

Зап. 27.09.2006 у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. н.

1374

Зап. 26.09.2006 у с. Задовже Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полівко Ольги Федорівни, 1925 р. н.

1375

Зап. 24.09.2006 у с. Борове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Март Павлини Матвіївни, 1932 р. н.

1376

Зап. 29.08.2014 у с. Аркадіївка Згурівського р-ну Київської обл.
від Небесної Галини Федорівни, 1937 р. н., уродженки с. Рудьки
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1377

Зап. 13.09.2014 у с. Яснівка Баришівського р-ну Київської обл. від Чудо Галини Макарівни, 1923 р. н., уродженки с. Копачі Чорнобильського р-ну Київської обл.

1378

Зап. 12.09.2014 у с. Рудницьке Баришівського р-ну Київської обл.
від Карпенко Марії Олексіївни, 1934 р. н., уродженки с. Крива Гора
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1379

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1380

Зап. 27.07.2013 у с. Бронне Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Кобар Ольги Григорівни, 1947 р. н.

1381

Зап. 13.09.2014 у с. Корніївка Баришівського р-ну Київської обл.
від Ющенко Катерини Олександрівни, 1934 р. н., уродженки с. Діброва
Поліського р-ну Київської обл.

1382

Зап. 30.08.2014 у с. Нові Мартиновичі Прилуцького р-ну
Полтавської обл. від Савенок Уляни Павлівни, 1937 р. н., уродженки с.
Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.

1383

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Лученко Антоніни Дорошківни, 1927 р. н., уродженки с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл.

1384

Зап. 24.07.2007 р. в с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл. від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. н., уродженки с. Варварівка цього ж р-ну.

1385

Зап. 01.09. 2014 у с. Жоравка Яготинського р-ну Київської обл. від Пінчук Уляни Пилипівни, 1931 р. н., уродженки с. Тараси Поліського р-ну Київської обл.

1386

Зап. 31.08.2014 у с. Добраничівка Яготинського р-ну Київської обл. від Бутенко Галини Митрофанівни, 1935 р. н.

1387

Зап. 29.08.2014 у с. Аркадіївка Згурівського р-ну Київської обл.
від Небесної Галини Федорівни, 1937 р. н., уродженки с. Рудьки
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1388

Зап. 29.08.2014 у с. Аркадіївка Згурівського р-ну Київської обл.
від Шолох Ольги Данилівни, 1922 р. н., уродженки с. Рудьки
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1389

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Лученко Антоніни Дорошківни, 1927 р. н., уродженки с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл.

1390

Зап. 24.07.2015 у с. Лобна Любешівського р-ну Волинської обл.
від Чубейко Тетяни Іванівни, 1944 р. н.

1391

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Лебич Ніни Петрівни, 1932 р. н.

1392

Зап. 23.07.2015 у с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл. від
Менделюк Любові Степанівни, 1948 р. н.

1393

Зап. 23.07.2015 у с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл. від
Остемчук Марії Яківни, 1930 р. н.

1394

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1395

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Гладич Ніни Андріївни, 1941 р. н.

1396

Зап. 27.07.2013 у с. Бронне Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Кобар Ольги Григорівни, 1947 р. н.

1397

Зап. 30.08.2014 у с. Нові Мартиновичі Прилуцького р-ну
Полтавської обл. від Савенок Уляни Павлівни, 1937 р. н., уродженки с.
Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.

1398

Зап. 29.07.1997 у с. Кам'янка Олевського р-ну Житомирської обл.
від Пилипчук Галини Іванівни, 1942 р. н.

1399

Зап. 24.08.2004 у с. Тинне Сарненського р-ну Рівненської обл. від
Бакунець Ніни Тимофіївни, 1932 р. н.

1400

Зап. 27.08.2004 у с. Карпилівка Сарненського р-ну Рівненської обл. від Тарасюк Анастасії Харитонівни, 1927 р. н.

1401

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Темрі Анастасії Павлівни, 1930 р. н.

1402

Зап. 22.08.2004 у с. Лопатичі Олевського р-ну Житомирської обл.
від Кравчук Ганни Макарівни, 1938 р. н.

1403

Зап. 27.08.2004 у с. Карпилівка Сарненського р-ну Рівненської обл. від Тарасюк Анастасії Харитонівни, 1927 р. н.

1404

Зап. 22.08.2004 у с. Лопатичі Олевського р-ну Житомирської обл.
від Кравчук Ганни Макарівни, 1938 р. н.

1405

Зап. 15.08.2004 у с. Ігнатпіль Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Лісовської Марії Антонівни, 1940 р. н.

1406

Зап. 15.07.1995 у с. Яжберень Народицького р-ну Житомирської обл. від Комарчук Надії Василівни, 1932 р. н.

1407

Зап. 25.09.2006 у с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл. від
від Мінчук Антоніни Денисівни, 1925 р. н.

1408

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Хвесік Надії Григорівни, 1937 р. н.

1409

Зап. 18.07.2007 у с. Клепачі Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Котюк Надії Олексіївни, 1942 р. н.

1410

Зап. 23.07.2015 у с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл. від
Менделюк Любові Степанівни, 1948 р. н.

1411

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1412

Зап. 16.08.2004 у с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. н.

1413

Зап. 03.08.2013 у с. Великий Мидськ Костопільського р-ну
Рівненської обл. від Ярошик Антоніни Іванівни, 1925 р. н.

1414

Зап. 16.07.1999 у с. Тур Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Зварич Марії Михайлівни, 1930 р. н.

1415

Зап. 18.07.1999 у с. Тур Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Борошук Теклі Андріївни, 1930 р. н.

1416

Зап. 16.07.1999 у с. Тур Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Зварич Марії Михайлівни, 1930 р. н.

1417

Зап. 18.07.1999 у с. Тур Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Борошук Теклі Андріївни, 1930 р. н.

1418

Зап. І. Парій 14.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

1419

Зап. 18.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. н.

1420

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. н.

1421

Зап. 24.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Нужи Катерини Іванівни, 1927 р. н.

1422

Зап. 12.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Митчик Варвари Кіндратівни, 1924 р. н.

1423

Зап. 25.07.2015 у с. Угриничі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Лукашевич Галини Григорівни, 1963 р. н., уродженки с. Оленіно
Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1424

Зап. 01.09.2014 у с. Жоравка Яготинського р-ну Київської обл. від Пінчук Уляни Пилипівни, 1931 р. н., уродженки с. Тараси Поліського р-ну Київської обл.

1425

Зап. 15.07.1995 у с. Яжберень Народицького р-ну Житомирської обл. від Комарчук Надії Василівни, 1932 р. н.

1426

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1427

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

1428

Зап. 30.08.2014 у с. Нові Мартиновичі Прилуцького р-ну
Полтавської обл. від Савенок Уляни Павлівни, 1937 р. н., уродженки с.
Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.

1429

Зап. 19.08.1995 у с. Латаші Народицького р-ну Житомирської обл.
від Нікітчук Насті Ярославівни, 1920 р. н.

1430

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Швайко Антоніни Володимирівни, 1946 р. н.

1431

Зап. 22.08.2004 у с. Лопатичі Олевського р-ну Житомирської обл.
від Кравчук Ганни Макарівни, 1938 р. н.

1432

Зап. 16.07.1999 у с. Тур Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Зварич Марії Михайлівни, 1930 р. н.

1433

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Швайко Антоніни Володимирівни, 1946 р. н.

1434

Зап. 08.08.2013 у с. Білки Березнівського р-ну Рівненської обл. від
Прокопчук Олени Сергіївни, 1935 р. н.

1435

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

1436

Зап. 09.07.2002 у с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну Волинської обл. від Степанюк Ганни Іванівни, 1923 р. н.

1437

Зап. 13.09.2014 у с. Яснівка Баришівського р-ну Київської обл. від Чудо Галини Макарівни, 1923 р. н., уродженки с. Копачі Чорнобильського р-ну Київської обл.

1438

Зап. 01.08.2013 у с. Чабель Сарненського р-ну Рівненської обл. від
Ковальчук Галини Тихонівни, 1954 р. н.

1439

Зап. 31.07.2013 у с. с. Богуші Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Сиси Домініки Петрівни, 1938 р. н.

1440

Зап. 29.09.2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. н.

1441

Зап. 17.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Штик Ганни Яківни, 1935 р. н.

1442

Зап. 14.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Макарчук Ярини Олександрівни, 1934 р. н.

1443

Зап. 18.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. н.

1444

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

1445

Зап. 15.07.2007 у с. Нараївка Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Боркалюк Віри Фамілівни, 1923 р. н.

1446

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. н.

1447

Зап. 09.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Луцик Євдокії Сергіївни, 1926 р. н., уродженки с. Осівці цього ж р-ну.

1448

Зап. 18.07.1997 у с. Сновидовичі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Старенької Євфросинії Петрівни, 1926 р. н.

1449

Зап. 25.08.2004 у с. Любиковичі Сарненського р-ну Рівненської обл. від Домни Хомівни, 1935 р. н. Свого прізвища респондент не назвала.

1450

Зап. 25.09.2006 у с. Острівськ Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Харковець Ольги Василівни, 1934 р. н.

1451

Зап. А. Вовчак 07.07.2006 у с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Кедич Анастасії Пилипівни, 1950 р. н.

1452

Зап. 08.07.2002 у с. Хабарище Ратнівського р-ну Волинської обл.
від Кобак Софії Стефанівни, 1935 р. н.

1453

Зап. І. Парій 08.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Грищук Ярини Іванівни, 1937 р. н.

1454

Зап. 14.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. н.

1455

Зап. 12.07.2004 у с. Залазько Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Чурак Анни Лукашівни, 1932 р. н.

1456

Зап. Ю. Кльок, Л. Винницька 09.07.2006 у с. Більській Волі
Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Мельник Тетяни
Михайлівни, 1941 р. н.

1457

Зап. 16.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шевчик Ольги Іванівни, 1951 р. н.

1458

Зап. І. Парій 15.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Михальчук Марії Федорівни, 1922 р. н.

1459

Зап. Н. Левкович 17.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Мендель Оксани Дмитрівни, 1931 р. н.

1460

Зап. 29.09.2006 у с. Старі Коні Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Чекур Наталії Никифорівни, 1928 р. н.

1461

Зап. 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Митчик Ніни Гордіївни, 1957 р. н.

1462

Зап. 12.07.2004 у с. Залазько Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Чурака Миколи Романовича, 1928 р. н.

1463

Зап. М. Чигінь, С. Корчагіна 07.07.2006 у с. Більська Воля
Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Кречик Надії Антонівни,
1951 р. н.

1464

Зап. І. Парій 17.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Мендель Оксани Дмитрівни, 1931 р. н.

1465

Зап. Н. Левкович 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Тимошик Марини Григорівни, 1933 р. н.

1466

Зап. 29.09.2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. н.

1467

Зап. І. Парій 15.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Гричковської Ірини Несторівни, 1922 р. н.

1468

Зап. І. Парій 08.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Найдич Ольги Миколаївни, 1927 р. н.

1469

Зап. 29.09.2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Козанчук Євфросинії Григорівни, 1932 р. н.

1470

Зап. 24.07.2007 у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. н., уродженки с. Варварівка цього
ж р-ну.

1471

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Антощенко Ольги Яківни, 1937 р. н.

1472

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.
Інформатор себе не назвала.

1473

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

1474

Зап. Н. Левкович 17.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Мендель Оксани Дмитрівни, 1931 р. н.

1475

Зап. 29.09.2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Надії Павлівни Мінько, 1935 р. н.

1476

Зап. І. Парій 08.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Бродовської Ганни Карпівни, 1900 р. н.

1477

Зап. 17.07.2007 у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Щасливої Анни Захарівни, 1924 р. ародж.

1478

Зап. 16.08.2004 у с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. н.

1479

Зап. 14.08.2004 у с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Левковської Ганни Терентіївни, 1926 р. н.

1480

Зап. 26.09.2006 у с. Нобель Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Куцевича Олександра Федосійовича, 1939 р. н.

1481

Зап. 29.09.2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Крилюк Ольги Степанівни, 1951 р. н.

1482

Зап. 25.09.2006 у с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл. від
Марчук Віри Захарівни, 1930 р. н.

1483

Зап. 28.09.2006 у с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полюхович (Герасимук) Ганни Степанівни, 1928 р. н.

1484

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Лопух Олени Яківни, 1933 р. н.

1485

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

1486

Зап. 13.08.1998 у с. Термахівка Іванківського р-ну Київської обл.
від Притики Анастасії Григорівни, 1920 р. н.

1487

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. від
Мащини Надії Давидівни, 1927 р. н.

1488

Зап. 28.08.1994 у с. Буда Вовчківська Поліського р-ну Київської обл. від Клименко Орини Семенівни, 1911 р. н.

1489

Зап. 23.07.2015 у с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл. від
Кутинця Григорія Степановича, 1943 р. н.

1490

Зап. 19.07.1997 у с. Борове Рокитнівського р-ну Рівненської обл.
від Кляпки Тетяни Григорівни, 1924 р. н.

1491

Зап. 18.08.1998 у с. Сукачі Іванківського р-ну Київської обл. від
Молочай Теклі Якимівни, 1920 р. н.

1492

Зап. 16.08.1994 у с. Володарка Поліського р-ну Київської обл. від Яковенко Софії Тимофіївни, 1919 р. н.

1493

Зап. 24.07.1996 у с. Великі Міньки Народицького р-ну
Житомирської обл. від Мельниченко Марії Григорівни, 1920 р. н.

1494

Зап. 17.08.1994 у с. Вересня Поліського р-ну Київської обл. від
Новак Марії Василівни, 1918 р. н., уродженки с. Вовчків цього ж р-ну.

1495

Зап. 23.08.1994 у с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл.
від Ребрик Ганни Савівни, 1913 р. н.

1496

Зап. 18.08.1994 у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від
Цудінович Федори Климівни, 1917 р. н.

1497

Зап. 15.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Салінської Ганни Андріївни, 1922 р. н.

1498

Зап. 16.08.2004 у с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. н.

1499

Зап. І. Парій 14.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Митчик Варвари Кіндратівни, 1924 р. н.

1500

Зап. 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Кузьмич Зінаїди Петрівни, 1927 р. н.

1501

Зап. М. Чигінь, С. Корчагіна 10.07.2006 у с. Бабка
Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Миронюк Оксани
Леонтіївни, 1935 р. н.

1502

Зап. 10.07.2002 у с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Колос Ювхимії Андріївни, 1931 р. н.

1503

Зап. 09.07.2002 у с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну Волинської обл. від Степанюк Ганни Іванівни, 1923 р. н.

1504

Зап. Р. Беднарська, М. Іванищук 10.07.2007 у с. Стара Рафалівка
Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Ткач Надії Пилипівни,
1925 р. н.

1505

Зап. Н. Левкович 07.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Костючик Марфи Савівни, 1939 р. н.

1506

Зап. 07.07.2002 у с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну Волинської обл. від Герасимик Ніни Захарівни, 1950 р. н.

1507

Зап. 18.07.2007 у с. Клепачі Славутського р-ну Хмельницької обл.
Інформатор себе не назвала.

1508

Зап. Л. Оніщук 21.07.2007 у с. Понора Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Мательчук Ніни Михайлівни, 1941 р. н.

Гнатюк В. М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків В. М. Гнатюк // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — С. 396.

1510

Зап. 30.08.2014 у с. Нові Мартиновичі Прилуцького р-ну
Полтавської обл. від Скрипченко Ольги Василівни, 1944 р. н.,
уродженки с. Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.

1511

Зап. 21.08.2004 у с. Кишин Олевського р-ну Житомирської обл. від Михайленко Тетяни Іванівни, 1927 р. н.

1512

Зап. І. Парій 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Голодюк Ганни Лазарівни, 1922 р. н.

1513

Зап. І. Парій 13.07.2004 у с. Залазько Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Ющик Надії Кузьмівни, 1932 р. н.

1514

Зап. Н. Левкович 17.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Мендель Оксани Дмитрівни, 1931 р. н.

1515

Зап. 09.08.2013 у с. Ставок Костопільського р-ну Рівненської обл.
від Стрельчик Марії Макарівни, 1932 р. н.

1516

Зап. 31.08.2014 у с. Добраничівка Яготинського р-ну Київської обл. від Бутенко Галини Митрофанівни, 1935 р. н.

1517

Зап. 18.08.1994 у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від
Цудінович Федори Климівни, 1917 р. н.

1518

Зап. 23.07.2015 у с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл. від
Менделюк Любові Степанівни, 1948 р. н.

1519

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Семененко Катерини Тарасівни, 1929 р. н., уродженки с. Андріївка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.; у 1950-х роках вийшла заміж у с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл.

1520

Зап. 30.08.2014 у с. Нові Мартиновичі Прилуцького р-ну
Полтавської обл. від Савенок Уляни Павлівни, 1937 р. н., уродженки с.
Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.

1521

Зап. 25.07.2015 у с. Угриничі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Лукашевич Галини Григорівни, 1963 р. н., уродженки с. Оленіно
Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1522

Зап. 25.08.1998 у с. Володимирівка Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. н., уродженки с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

1523

Зап. 01.09.2014 у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Лученко Антоніни Дорошківни, 1927 р. н., уродженки с. Іллінці Чорнобильського р-ну Київської обл.

1524

Зап. 27.08.1998 у с. Підгайне Іванківського р-ну Київської обл. від Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. н.

1525

Зап. 28.08.1998 у с. Шпилі Іванківського р-ну Київської обл. від
Масльон Ольги Ювхимівни, 1931 р. н.

1526

Зап. 29.08.2014 у с. Середівка Згурівського р-ну Київської обл. від
Онищенко Надії Василівни, 1935 р. н., уродженки с. Бобер
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1527

Зап. 29.08.2014 у с. Аркадіївка Згурівського р-ну Київської обл.
від Небесної Галини Федорівни, 1937 р. н., уродженки с. Рудьки
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1528

Зап. 01.09. 2014 у с. Жоравка Яготинського р-ну Київської обл. від Пінчук Уляни Пилипівни, 1931 р. н., уродженки с. Тараси Поліського р-ну Київської обл.

1529

Зап. 12.09.2014 у с. Рудницьке Баришівського р-ну Київської обл.
від Карпенко Марії Олексіївни, 1934 р. н., уродженки с. Крива Гора
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1530

Зап. 01.12.2006 у м. Львів від Гентош Ілони Вікторівни, 1988 р. н.,
уродженки Миколаївського р-ну Львівської обл.

Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка... — Т. 3. —
С. 319.

1532

Зап. 18.08.1998 у с. Сукачі Іванківського р-ну Київської обл. від
Молочай Теклі Якимівни, 1920 р. н.

1533

Зап. 19.07.1997 у с. Борове Рокитнівського р-ну Рівненської обл.
від Кляпки Тетяни Григорівни, 1924 р. н.

1534

Зап. 27.08.1994 у с. Нівецьке Поліського р-ну Київської обл. від
Онишко Ганни Андріївни, 1926 р. н.

1535

Зап. 29.07.1997 у с. Кам'янка Олевського р-ну Житомирської обл.
від Пилипчук Галини Іванівни, 1942 р. н.

1536

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Васильчук Анастасії Євхимівни, 1912 р. н.

1537

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Торгонської Марії Дорофіївни, 1922 р. н.

1538

Зап. 10.07.1997 у с. Корощине Олевського р-ну Житомирської обл.
від Харипончук Оксани Савівни, 1925 р. н.

1539

Зап. 22.08.2004 у с. Лопатичі Олевського р-ну Житомирської обл.
від Кравчук Ганни Макарівни, 1938 р. н.

1540

Зап. 13.08.1998 у с. Термахівка Іванківського р-ну Київської обл.
від Притики Анастасії Григорівни, 1920 р. н.

1541

Зап. 24.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. н.

1542

Зап. Л. Оніщук 20.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Юрців Параски Михайлівни, 1945 р. н.

Шухевич В. Гуцульщина: у 5-ти ч. / В. Шухевич. — Л., 1908. — Ч. 5. — С. 200.

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскай край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ / П. Чубинскій. — СПб., 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — С. 207.

Шухевич В. Гуцульщина: В 5-ти ч. / В. Шухевич. — Л., 1908. — Ч. 5. — С. 200.

Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології... — С. 56.

1547

Зап. Л. Оніщук 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Жирик Євдокії Дмитрівни, 1934 р. н.

1548

Зап. Л. Оніщук 17.07.2008 у с. Лесівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Костишина Олексія Дмитровича, 1953 р. н.

1549

Зап. Л. Оніщук 20.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Юрців Параски Михайлівни, 1945 р. н.

Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології... — С. 56.

Kolberg O. Pokucie: Obraz etnograficzny. Cz. III // Kolberg O. Dzieła wszystkie. — Wrocław — Poznań, 1963. — T. 31 (Reedycja fotooffsetowa, pierwodruk: Kraków, 1888). — S. 97—100.

Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907–1908 / Антін Онищук // Матеріяли до української етнології. — Л., 1909. — Т. XI. — Ч. 2. — С. 56.

Шухевич В. Гуцульщина: В 5-ти ч. / В. Шухевич. — Л., 1908. — Ч. 5. — С. 200.

Шухевич В. Гуцульщина: В 5-ти ч. / В. Шухевич. — Л., 1908. — Ч. 5. — С. 200.

1555

Зап. І. Рогашко 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дем'янюк Марії Іллівни, 1952 р. н.

Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології... — С. 59.

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскай край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ / П. Чубинскій. — СПб., 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — С. 206.

1558

Зап. І. Рогашко 16.07.2008 у с. Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Олексин Оксани Іванівни, 1938 р. н.

1559

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Магас Юстини Василівни, 1932 р. н.

1560

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гошівської Ганни Василівни, 1948 р. н.

1561

Зап. І. Рогашко 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Ковалів Ганни Василівни, 1922 р. н.

1562

Зап. Л. Оніщук 18.07.2008 у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Климпус Анни Іванівни, 1948 р. н.

1563

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Параски Василівни, 1917 р. н.

1564

Зап. Л. Оніщук 18.07.2008 у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Климпус Анни Іванівни, 1948 р. н.

1565

Зап. І. Рогашко 18.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Куртяк Марії Степанівни, 1926 р. н.

1566

Зап. І. Рогашко 16.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Кільчинської Ганни Іванівни, 1930 р. н.

1567

Зап. М. Мельник 13.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Климовича Миколи Михайловича, 1929 р. н.

1568

Зап. Л. Оніщук 18.07.2008 у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Климпус Анни Іванівни, 1948 р. н.

1569

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

1570

Зап. І. Рогашко 20.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Юрціва Дмитра Семеновича, 1917 р. н.

1571

Зап. М. Мельника 08.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Хорхоль Євдокії Дмитрівни, 1916 р. н.

1572

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Мартинюк Параски Іванівни, 1921 р. н.

1573

Зап. І. Рогашко 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Параски Василівни, 1917 р. н.

1574

Schnaider Józef. Garść podań zebranych w powiecie dolińskim i kałuskim... — S. 242.

1575

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дякун Софії Юрківни, 1939 р. н., уродженки с. Лесівка цього ж р-ну.

1576

Зап. Л. Оніщук 18.07.2008 у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Климпус Анни Іванівни, 1948 р. н.

1577

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Федоришин Анни Іванівни, 1944 р. н.

1578

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

1579

Зап. 17.07.2003 у с. Гута Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микуляка Миколи Васильовича, 1924 р. н.

1580

Зап. 17.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Сенич Марти Дмитрівни, 1936 р. н.

1581

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

1582

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Стефурич Анни Олексіївни, 1926 р. н.

1583

Зап. І. Рогашко 16.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Кільчинської Ганни Іванівни, 1930 р. н.

1584

Зап. Н. Бойко 14.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Штогрини Дмитра Петровича, 1930 р. н.

1585

Зап. 09.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Драбець Василюни Василівни, 1950 р. н.

1586

Зап. 08.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Шулятинської Марії Іванівни, 1930 р. н.

1587

Зап. 17.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Сенич Марти Дмитрівни, 1936 р. н.

1588

Зап. 22.07.2008 у с. Космач Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Маслій Ганни Миколаївни, 1932 р. н.

1589

Зап. 16.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Романів Ганни Юрківни, 1934 р. н.

1590

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Зіняк Марії Михайлівни, 1925 р. н.

1591

Зап. Юрія Горблянського 12.1991 у с. Липовиця Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. від Горблянської Ганни Федорівни, 1931 р. н.

1592

Зап. І. Рогашко 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Параски Василівни, 1917 р. н.

1593

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Параски Василівни, 1917 р. н.

Falkowski J. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny / Jan Falkowski. — Lwów, 1938. — Prace etnograficzne. Nr. 4. — S. 89–90.

1595

Зап. Л. Оніщук 20.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Положак Юстини Василівни, 1923 р. н.

Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології... — С. 59.

1597

Зап. І. Рогашко 21.07.2008 у с. Раковець Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гуменяк Ольги Іллівни, 1950 р. н.

1598

Зап. Олесі Кучер 20.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Макар Анни Василівни, 1922 р. н.

Schnaider J. Garść podań zebranych w powiecie dolińskim i kałuskim / Józef Schnaider // Lud... Pod red. Wilhelma Bruchnalskiego. — Lwów, 1907. — T. XIII. — S. 241.

Schnaider J. Wśród mar / Józef Schnaider // Lud: Organ Towarzystwa ludoznawczego we Lwowie / Pod red. d-ra Antoniego Kaliny. — Lwów, 1902. — Rocz. VIII. — S. 184–185.

1601

Schnaider J. Garść podań zebranych w powiecie dolińskim i kałuskim... — S. 241.

Шухевич В. Гуцульщина: В 5-ти ч. / В. Шухевич. — Л., 1908. — Ч. 5. — С. 198–200.

1603

Зап. 14.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалько Марії Гнатівни, 1949 р. н.

1604

Зап. 14.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалько Марії Гнатівни, 1949 р. н.

1605

Зап. 15.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалька Гната Васильовича, 1922 р. н.

1606

Зап. 17.07.2003 у с. Гута Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микуляка Миколи Васильовича, 1924 р. н.

Falkowski J. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny / Jan Falkowski. — Lwów, 1938. — Prace etnograficzne. Nr. 4. — S. 84.

1608

Там само.

Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich / Józef Schnaider // Lud... /
Pod red. d-ra Adama Fischera. — Lwów, 1912. — T. XVIII. — Cz. 11. —
S. 174.

1610

Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології... — С. 92.

1611

Зап. Л. Оніщук 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дем'янюк Марії Іллівни, 1952 р. н.

1612

Зап. І. Бабій 09.07.2006 у с. Малі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Мулика Бориса Степановича, 1930 р. н.

Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. — Л., 1912. — Т. XXXIII. — С. XXV–XXVI.

Гнатюк В. Знадоби до української демонології: Т. II. Вип. 1 / В.
Гнатюк // Етнографічний збірник. — 1912. — Т. XXXIII. — С. 191–198.

Schnaider J. Wśród mar // Józef Schnaider // Lud: Organ Towarzystwa ludoznawczego we Lwowie / Pod red. d-ra Antoniego Kaliny. — Lwów, 1902. — Rocz. VIII. — S. 184–185.

Schnaider J. Z kraju Hucułów // Józef Schnaider // Lud... / Pod red. dra Antoniego Kaliny. — Lwów, 1900. — Rocz. VI. — Cz. VI. — S. 258; Ejsdem. Lud peczeniżyński // Lud... / Pod red. Wilhelma Bruchnalskiego. — Lwów, 1907. — T. XIII. — Cz. II. — S. 112.

Schnaider J. Wśród mar // Józef Schnaider // Lud: Organ Towarzystwa ludoznawczego we Lwowie / Pod red. d-ra Antoniego Kaliny. — Lwów, 1902. — Rocz. VIII. — S. 185.

Falkowski J. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny / Jan Falkowski. — Lwów, 1938. — Prace etnograficzne. — Nr. 4. — S. 90–91.

Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907–1908 / А. Онищук // Матеріяли до української етнології. — Л., 1909. — Т. XI. — Ч. 2. — С. 60–61. Гнатюк В. Знадоби до української демонології: Т. II. Вип. I / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. — 1912. — Т. XXXIII. — С. 179. Влад М. Стрітенне: Книжка гуцульських звичаїв та вірувань / М. Влад. — К., 1992. — С. 24–26. Пушик С. Чугайстер: міфічний персонаж народної поезії Карпат / С. Пушик // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 2–3. — С. 24–39. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник / Н. Хобзей. — Л., 2002. — С. 189–191.

1620

Зап. 23.09.2003 у с. Лопушниця Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Драбик Любові Михайлівни, 1945 р. н.

1621

Зап. 25.07.2015 у с. Угриничі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Лукашевич Євгенії Миколаївни, 1938 р. н.

1622

Зап. 07.08.2013 у с. Бистричі Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Власюк Єви Федорівни, 1930 р. н.

1623

Зап. 03.08.2013 у с. Яполоть Костопільського р-ну Рівненської обл.
від Переходько Надії Пилипівни, 1942 р. н.

1624

Зап. 28.08.2014 у с. Пасківщина Згурівського р-ну Київської обл.
від Курнеші Ніни Іванівни, 1936 р. н., уродженки с. Черевач
Чорнобильського р-ну Київської обл.

1625

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Катерини Михайлівни, 1919 р. н.

1626

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Струк Ганни Яцівни, 1941 р. н.

1627

Зап. 19.08.2004 у с. Дідковичі Коростенського р-ну Житомирської обл. від Лазаренко Надії Григорівни, 1931 р. н.

1628

Зап. 04.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. н., уродженки с. Спас цього ж р-ну.

1629

Зап. 08.07.2010 у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл.
від Фурманюка Василя Пилиповича, 1921 р. н.

1630

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

1631

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюк Палагни Миколаївни, 1937 р. н., уродженки с. Росільна цього ж р-ну.

1632

Зап. 11.07.2015 у с. Олієво-Королівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Шевчук Анастасії Олексіївни, 1937 р. н.

1633

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

1634

Зап. 24.07.1997 у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.
від Лозко Ганни Василівни, 1925 р. н.

1635

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Торгонської Марії Дорофіївни, 1922 р. н.

1636

Зап. 10.07.1997 у с. Корощине Олевського р-ну Житомирської обл.
від Харипончук Оксани Савівни, 1925 р. н.

1637

Зап. 11.07.2012 у с. Соколя Буського р-ну Львівської обл. від
Приставської Марії Ільківни, 1930 р. н.

1638

Зап. 24.09.2003 у с. Росохи Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кикош Ганни Миколаївни, 1928 р. н.

1639

Зап. 25.09.2003 у с. Соснівка Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кривуць Катерини Іванівни, 1930 р. н.

1640

Зап. 27.07.2013 у с. Поляни Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Ковалевич Ганни Карпівни, 1939 р. н.

1641

Зап. 15.08.2004 у с. Ігнатпіль Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Марії Антонівни Лісовської, 1940 р. н.

1642

Зап. 23.09.2003 у с. Катина Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Цар (Драбик) Марії Василівни 1931 р. н.

1643

Зап. 14.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Макарчук Ярини Олександрівни, 1934 р. н.

1644

Зап. 08.07.2011 у с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл.
від Гонтарик Надії Михайлівни, 1940 р. н.

1645

Зап. 18.07.2006 у с. Зєблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. н.

1646

Зап. І. Гілевича 11.07.2006 у с. Іква Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Барабаш Марії Яківни, 1939 р. н.

1647

Зап. 16.07.2007 у с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

1648

Зап. 18.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. н.

1649

Зап. 24.08.2004 у с. Тинне Сарненського р-ну Рівненської обл. від
Бакунець Ніни Тимофіївни, 1932 р. н.

1650

Зап. Надії Бойко 17.07.2008 у с. Лесівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Костишина Олексія Дмитровича, 1951 р. н.

1651

Зап. Н. Бойко 17.07.2008 у с. Лесівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Костишин Марії Андріївни, 1955 р. н.

1652

Зап. Н. Бойко 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Кільчинської Ганни Іванівни, 1930 р. н.

1653

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Зіняк Марії Михайлівни, 1925 р. н.

1654

Зап. Л. Оніщук 20.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Положак Юстини Василівни, 1923 р. н.

1655

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Галини Михайлівни, 1964 р. н., уродженки с. Глибівка цього ж р-ну.

1656

Зап. 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кравець Марії Степанівни, 1925 р. н.

1657

Зап. 06.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кошки Параски Василівни, 1954 р. н.

1658

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Катерини Михайлівни, 1919 р. н.

1659

Зап. 08.08.2013 у с. Голубне Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Гордієвич Раїси Петрівни, 1935 р. н.

1660

Зап. 09.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Пиливонич Ганни Андріївни, 1933 р. н.

1661

Зап. 24.07.2007 у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. н., уродженки с. Варварівка цього
ж р-ну.

1662

Зап. 14.07.2007 у с. Великий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

1663

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Федоришин Анни Іванівни, 1944 р. н.

1664

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

1665

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюка Юрія Михайловича, 1937 р. н.

1666

Зап. Н. Бойко 17.07.2008 у с. Гринівка Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Ярової Юстини Олексіївни, 1932 р. н.

1667

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

1668

Зап. 15.07.2007 у с. Нараївка Славутського р-ну Хмельницької обл.
від Боркалюк Віри Фамілівни, 1923 р. н.

1669

Зап. 10.07.2015 у с. Семаківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Ковальської Катерини Ільківни, 1924 р. н.

1670

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Параски Василівни, 1917 р. н.

1671

Зап. Л. Оніщук 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Жирик Євдокії Дмитрівни, 1934 р. н.

1672

Зап. Л. Оніщук 17.07.2008 у с. Лесівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Костишина Олексія Дмитровича, 1953 р. н.

1673

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Мартинюк Параски Іванівни, 1921 р. н.

1674

Зап. 17.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Сенич Марти Дмитрівни, 1936 р. н.

1675

Зап. 13.07.2005 у с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської обл.
від Музичака Володимира Федоровича, 1932 р. н.

1676

Зап. Михайла Мельника 11.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Сметанюк Марії Василівни, 1927 р. н.

1677

Зап. Н. Бойко 23.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Романів Євдокії Василівни, 1928 р. н.

1678

Зап. Н. Бойко 21.07.2008 у с. Яблулька Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гавриш Марії Олексіївни, 1932 р. н.

1679

Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich / Józef Schnaider // Lud... /
Pod red. d-ra Adama Fischera. — Lwów, 1912. — T. XVIII. — Cz. 11. —
S. 175.

1680

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Магас Юстини Василівни, 1932 р. н.

1681

Зап. Н. Бойко 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Євдокії Іванівни, 1930 р. н.

1682

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

1683

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Параски Василівни, 1917 р. н.

1684

Зап. Л. Оніщук 18.07.2008 у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Ярової Юстини Олексіївни, 1932 р. н.

1685

Зап. Н. Бойко 17.07.2008 у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Ярової Юстини Олексіївни, 1932 р. н.

1686

Зап. 22.07.2008 у с. Космач Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Маслій Ганни Миколаївни, 1932 р. н.

1687

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

Народная демонология Полесья: Публикации текстов в записях 80—90-х гг. XX века / Сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. — М., 2012. — Т. 2: Демонологизация умерших людей. — С. 246.

1689

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка.

1690

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. н.

1691

Зап. 14.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Макарчук Ярини Олександрівни, 1934 р. н.

1692

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Денисюк Єви Іванівни, 1930 р. н.

1693

Зап. 13.07.2005 у с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської обл.
від Музичака Володимира Федоровича, 1932 р. н.

1694

Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich / Józef Schnaider // Lud... /
Pod red. d-ra Adama Fischera. — Lwów, 1912. — T. XVIII. — Cz. 11. —
S. 175.

1695

Зап. 09.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. н.

1696

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ольги Антонівни, 1936 р. н.

1697

Зап. 06.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Липки Олени Михайлівни, 1954 р. н.

Зубрицький М. Похоронні звичаї й обряди в Мшанци і сусідніх селах... — С. 223–224.

1699

Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології... — С. 56.

Шухевич В. Гуцульщина: В 5-ти ч. / В. Шухевич. — Л., 1908. — Ч. 5. — С. 198.

1701

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Галини Михайлівни, 1964 р. н., уродженки с. Глибівка.

1702

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Параски Василівни, 1917 р. н.

1703

Зап. Л. Оніщук 18.07.2008 у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Климпус Анни Іванівни, 1948 р. н.

1704

Зап. Н. Бойко 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гузар Палагни Миколаївни, 1940 р. н.

1705

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Стефурин Анни Олексіївни, 1926 р. н.

1706

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

1707

Зап. 12.07.2015 у с. Далешеве Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Хом'як Марії Степанівни, 1933 р. н.

1708

Зап. 10.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

1709

Зап. І. Парій 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. н.

1710

Зап. 17.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Козак Євдокії Олександрівни, 1935 р. н.

1711

Зап. 19.07.2004 у с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. н.

1712

Зап. 07.07.2009 у с. Колесники Гощанського р-ну Рівненської обл.
від Хабун Ніни Артемівни, 1931 р. н.

1713

Зап. 10.07.2009 у с. Угольці Гощанського р-ну Рівненської обл. від Герасимчук Ірини Єфимівни, 1928 р. н.

Вагилевич І. Бойки, русько-славянський люд у Галичині / І. Вагилевич; передм. та пер. з пол. Р. Кирчіва // Жовтень. — 1978. — № 12. — С. 126.

Brückner A. Mitologia słowiańska i polska / Aleksander Brückner; wstęp i opracowanie Stanisław Urbańczyk. — Warszawa, 1980. — S. 284.

Falkowski J. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny / Jan Falkowski. — Lwów, 1938. — Prace etnograficzne. — Nr. 4. — S. 84.

Вагилевич І. Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині / І. Вагилевич. — С. 121.

1718

Зап. 17.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Романів Ганни Андріївни, 1930 р. н.

1719

Зап. Л. Оніщук 20.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Юрціва Дмитра Семеновича, 1917 р. н.

1720

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Федоришин Анни Іванівни, 1944 р. н.

1721

Зап. Л. Оніщук 20.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Юрців Параски Михайлівни, 1945 р. н.

1722

Зап. Юрія Горблянського 03.1992 у с. Липовиця Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. від Лютака Михайла Миколайовича, 1918 р. н.

Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: У 4 т. — К., 1996. — Т. 2: 3 — Н. — С. 354.

1724

«Понаше́ лосі» — ‘передражнювало’; «понаше́ є» —
‘передражнює’, ‘робить по-нашому, як і ми’.

1725

«Звір» — вимитий водою рив.

1726

Зап. 17.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Сенич Марти Дмитрівни, 1936 р. н.

1727

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Данилюк Васи́лини Михайлівни, 1943 р. н.

1728

Зап. Ю. Горблянського 12.1991 у с. Липовиця Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. від Горблянського Дмитра Федоровича, 1928 р. н.

1729

Зап. Ю. Горблянського 12.1991 у с. Липовиця Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. від Горблянської Ганни Федорівни, 1931 р. н.

1730

Зап. Ю. Горблянського 03.1992 у с. Липовиця Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. від Сеніва Василя Федоровича, 1912 р. н.

Даль В. О повѣрьяхъ, суевѣрїяхъ и предразсудкахъ русскаго народа / В. Даль // Полное собраніе сочиненій Владиміра Даля (казака луганскаго). — СПб.; М., 1898. — Т. X. — С. 289–428.

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ / П. Чубинскій. — СПб., 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — С. 196–205.

Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. — К., 1992. — С. 60–64.

Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмахъ и упыряхъ (материалы для характеристики міросозерцанія крестьянскаго населенія Купянскаго уезда) / П. В. Иванов // Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества. — Х., 1891. — Т. 3. — С. 156–228.

Милорадович В. Украинская ведьма / В. Милорадович // Киевская старина. — 1901. — № 2. — С. 217–233.

Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття / Катерина Диса. — К., 2008.

1737

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Стефурин Анни Олексіївни, 1926 р. н.

1738

Зап. І. Бабій 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Сисин Катерини Іванівни, 1924 р. н.

1739

Зап. І. Рогашко 18.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Куртяк Марії Степанівни, 1926 р. н.

1740

Зап. Л. Оніщук 18.07.2008 у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Клипус Анни Іванівни, 1948 р. н.

Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян... — С. 233.

1742

Зап. І. Бабій 08.07.2006 у с. Великі Бережці Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Яновської Марії Омелянівни, 1924 р. н.

1743

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

Милорадович В. Украинская ведьма / В. Милорадович // Киевская старина. — 1901. — № 2. — С. 218.

1745

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Мартинюк Параски Іванівни, 1921 р. н.

1746

Зап. І. Рогашко 17.07.2008 у с. Лесівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Костишина Олексія Дмитровича, 1953 р. н.

1747

Зап. 16.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Романів Ганни Юрківни, 1934 р. н.

1748

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка від Заруби Галини Михайлівни, 1964 р. н., уродженки с. Глибівка.

1749

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюка Юрія Михайловича, 1937 р. н.

1750

Зап. 29.09. 2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. н.

1751

Славянские мифологические персонажи. — № 275.

1752

Зап. 12.09.2014 у с. Бзів Баришівського р-ну Київської обл. від Боб Галини Кирилівни, 1942 р. н., уродженки с. Шкнева Поліського р-ну Київської обл.

Див. про відьомські шабаші: Милорадович В. Украинская ведьма / В. Милорадович // Киевская старина. — 1901. — № 2. — С. 220–222. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. — К., 1992. — С. 62–63. Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмахъ и упыряхъ (матеріали для характеристики міросозерцання крестьянскаго населенія Купянскаго уезда) / П. В. Иванов // Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества. — Х., 1891. — Т. 3. — С. 169–170.

1754

Зап. Л. Оніщук 21.07.2008 у с. Раковець Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гуменяк Ганни Василівни, 1946 р. н.

1755

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

1756

Зап. Л. Оніщук 11.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Деренько Ганни Василівни, 1932 р. н.

1757

Зап. Л. Оніщук 17.07.2008 у с. Лесівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Костишина Олексія Дмитровича, 1953 р. н.

1758

Зап. 11.07.2015 у с. Олієво-Королівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Шевчук Анастасії Олексіївни, 1937 р. н.

1759

Зап. І. Бабій 15.07.2006 у с. Куликів Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Батинчук Мотрі Терентіївни, 1919 р. н.

1760

Зап. І. Бабій 15.07.2006 у с. Куликів Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Батинчук Ганни Терентіївни, 1922 р. н.

1761

Зап. 08.07.2010 у с. Гумнище Горохівського р-ну від Фурманюка
Василя Пилиповича, 1921 р. н.

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскай край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ / П. Чубинскій. — СПб., 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — С. 53. Кравченко В. Етнографичні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях. З передмовою М. Гладкого: Труды Общества изслѣдователей Волини. Т. V. — Житомир, 1911. — С. 9.

1763

Зап. 16.07.2010 у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл.
від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. н.

1764

Зап. І. Бабій 10.07.2006 у с. Великі Бережці (х. Підгора)
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Кобилянської Галини
Василівни, 1945 р. н., уродженки с. Валигори цього ж р-ну.

1765

Зап. 25.07.2015 у с. Угриничі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Свіркової Юлії Семенівни, 1939 р. н., уродженки с. Седлище.

1766

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гузар Палагни Миколаївни, 1940 р. н.

1767

Зап. Ю. Пуківського 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гузар Палагни Миколаївни, 1940 р. н.

1768

Зап. 12.07.2015 у с. Далешеве Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Хом'як Марії Степанівни, 1933 р. н.

Скुरатівський В. Русалії / В. Скुरатівський. — К., 1996. — С. 172.

1770

Зап. Н. Левкович 14.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Яковської Оксани Миколаївни, 1926 р. н.

1771

Зап. 29.07.2013 у с. Хотин Березнівського р-ну Рівненської обл. від
Кравець Галини Дмитрівни, 1947 р. н.

1772

Зап. 27.07.2013 у с. Поляни Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Ковалевич Ганни Карпівни, 1939 р. н.

1773

Зап. 07.07.2010 у с. Перемиль (хутір Стіло) Горохівського р-ну від
Лівончук Надії Петрівни, 1946 р. н.

1774

Зап. 24.07.2015 у с. Лобна Любешівського р-ну Волинської обл.
від Чубейко Тетяни Іванівни, 1944 р. н.

1775

Зап. 14.07.2010 у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. н.

1776

Зап. Ю. Пуківського 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Параски Василівни, 1917 р. н.

1777

Зап. Ю. Пуківського 17.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паливоди Євдокії Григорівни, 1929 р. н.

1778

Зап. 19.07.2007 р. в с. Волиця Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюк Марії Тимофіївни, 1937 р. н.

1779

Зап. 11.07.2011 у с. Монастирок Бродівського р-ну Львівської обл.
від Хом'як Марії Іванівни, 1923 р. н.

1780

Зап. 27.07.2013 у с. Бронне Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Чміль Ярини Іванівни, 1935 р. н.

1781

Зап. 02.08.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівнеської обл. від
Васильця Гордія Івановича, 1926 р. н.

1782

Зап. 03.08.2013 у с. Великий Мидськ Костопільського р-ну
Рівненської обл. від Ярошик Антоніни Іванівни, 1925 р. н.

1783

Зап. Н. Левкович 07.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Костючик Марфи Савівни, 1939 р. н.

1784

Зап. 09.07.2002 р. в с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну
Волинської обл. від Степанюк Ганни Іванівни, 1923 р. н.

1785

Зап. 18.08.1994 у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від
Цудінович Федори Климівни, 1917 р. н.

1786

Зап. 19.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від Баранчука Антона Володимировича, 1940 р. н.

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 103.

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 103.

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 101.

1790

Зап. 28.08.1994 у с. Омелянівка Поліського р-ну Київської обл. від
Мельник Катерини Миколаївни, 1926 р. н.

1791

Зап. 05.07.2012 у с. Волиця Буського р-ну від Коляси Ольги Миколаївни, 1934 р. н., уродженки с. Соколя Буського р-ну.

1792

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Стефурич Анни Олексіївни, 1926 р. н.

1793

Зап. 04.08.2013 у с. Балашівка Березнівського р-ну Рівненської обл. від Сичик Ганни Олександрівни, 1929 р. н.

1794

Зап. Л. Оніщук 20.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Юрціва Дмитра Семеновича, 1917 р. н.

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 49.

1796

Зап. 16.08.1994 у с. Красятичі Поліського р-ну Київської обл. від
Томченко Віри Кузьмівни, 1927 р. н.

1797

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

1798

Зап. 14.07.2010 у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. н.

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 49.

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 49.

1801

Зап. 27.08.1994 у с. Радинка Поліського р-ну Київської обл. від
Кириленко Ольги Іванівни, 1923 р. н.

1802

Зап. 16.07.2007 р. в с. Малий Скнит Славутського р-ну
Хмельницької обл. від Басюк Лідії Григорівни, 1956 р. н.

1803

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

1804

Славянские мифологические персонажи. — № 274.

1805

Зап. 02.08.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Сиси Домініки Петрівни, 1937 р. н.

1806

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

1807

Зап. І. Рогашко 16.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Кільчинської Ганни Іванівни, 1930 р. н.

1808

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

1809

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Мартинюк Параски Іванівни, 1921 р. н.

1810

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Заруби Параски Василівни, 1917 р. н.

1811

Зап. І. Бабій 14.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Гасиджака Василя Івановича, 1928 р. н.

1812

Зап. 01.08.2013 у с. Чабель Сарненського р-ну Рівненської обл. від Царука Івана Кіндратовича, 1947 р. н.

1813

Зап. Н. Левкович 14.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Никитюк Євдокії Андріївни, 1938 р. н.

1814

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Климкович Васи́лини Іванівни, 1922 р. н.

1815

Зап. 28.07.2013 у с. Немовичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Крат Марії Кіндратівни, 1935 р. н.

1816

Зап. 29.07.2013 у с. Хотин Березнівського р-ну Рівненської обл. від
Кравець Галини Дмитрівни, 1947 р. н.

1817

Зап. 28.07.2013 у с. Немовичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Крат Марії Кіндратівни, 1935 р. н.

1818

Зап. 09.07.2006 у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. н.

1819

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

1820

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

1821

Зап. 05.08.2013 у с. Поліське Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Михальчук Марії Фоківни, 1935 р. н.

1822

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Данилюк Василюк Михайлівни, 1943 р. н.

1823

Зап. 15.07.1997 у с. Рудня Комсомольська Олевського р-ну
Житомирської обл. від Сая Василя Олексійовича, 1933 р. н.

1824

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

1825

Зап. Н. Левкович 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

1826

Зап. 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Михайлик Параски Іванівни, 1913 р. н.

1827

Зап. 17.07.1997 у с. Замисловичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Процюк Ольги Герасимівни, 1928 р. н.

1828

Зап. 17.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Сенич Марти Дмитрівни, 1936 р. н.

1829

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка.

1830

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

1831

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. н.

1832

Зап. Н. Левкович 08.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Найдич Ольги Миколаївни, 1927 р. н.

1833

Зап. 12.07.2004 у с. Залазько Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Митчик Варки Кіндратівни, 1924 р. н.

1834

Зап. 01.08.2013 у с. Михалин Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Пилипаки Катерини Пилипівни, 1938 р. н.

1835

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Климкович Василюни Іванівни, 1922 р. н.

1836

Зап. 23.09.2003 у с. Катина Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Андруник Тетяни Павлівни, 1971 р. н.

1837

Зап. 16.07.2010 у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл.
від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. н.

1838

Зап. 07.07.2010 у с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл.
від Юзвик Євгенії Купріянівни, 1932 р. н.

1839

Зап. 15.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалька Гната Васильовича, 1922 р. н.

1840

Зап. 26.09.2003 у с. Торгановичі Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Заріцького Олега Васильовича, 1933 р. н.

1841

Зап. Л. Оніщук 11.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Деренько Ганни Василівни, 1932 р. н.

1842

Зап. І. Бабій 15.07.2006 у с. Куликів Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Батинчук Мотрі Терентіївни, 1919 р. н.

1843

Зап. 04.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну від Балущ Стефанії Михайлівни, 1934 р. н., уродженки с. Спас Кам'янка-Бузького р-ну.

1844

Зап. Н. Левкович 07.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Луцик Оксани Адамівни, 1947 р. н., уродженки с. Добре цього ж р-ну.

1845

Зап. 16.07.2010 у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл.
від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. н.

1846

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 56.

1847

Зап. 25.07.2015 у с. Угриничі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Лукашевич Галини Григорівни, 1963 р. н., уродженки с. Оленіно
Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1848

Зап. 26.09.2003 у с. Бачина Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Бачинської Юлії Михайлівни, 1915 р. н.

1849

Зап. 12.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Микитюка Івана Дмитровича, 1938 р. н.

1850

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. н.

1851

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Яценюк Ганни Василівни, 1937 р. н.

1852

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Климкович Василюни Іванівни, 1922 р. н.

1853

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. н.

1854

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Білецької Ганни Зеновіївни, 1956 р. н. (директор школи).

1855

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Мартинюк Параски Іванівни, 1921 р. н.

1856

Зап. Л. Оніщук 11.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Деренько Ганни Василівни, 1932 р. н.

1857

Зап. 09.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Драбець Василюни Василівни, 1950 р. н.

1858

Зубрицький М. Народній календар, народні звичаї і повірки, привязані до днів в тиждни і до рокових сьвят (Записані у Мшанці, Староміського повіту і по сусідніх селах) / М. Зубрицький // Материяли до українсько-руської етнольогії. — Л., 1900. — Т. III. — С. 46.

1859

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1860

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Магас Юстини Василівни, 1932 р. н.

1861

Зап. І. Рогашко 23.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

1862

Зап. Л. Оніщук 11.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дем'янів Наталії Дмитрівни, 1942 р. н.

1863

Зап. І. Рогашко 16.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Тимків Олени Михайлівни, 1932 р. н.

1864

Зап. І. Рогашко 17.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гошівської Ганни Василівни, 1948 р. н.

1865

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Струк Ганни Яцівни, 1941 р. н.

1866

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Заморської Марії Федорівни, 1925 р. н.

1867

Зап. 07.07.2015 у с. Дубки Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кравчук Параски Іванівни, 1928 р. н.

1868

Зап. І. Рогашко 21.07.2008 у с. Раковець Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гуменяк Ганни Василівни, 1946 р. н.

1869

Зап. І. Рогашко 11.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Стефури Параски Дмитрівни, 1935 р. н.

1870

Зап. І. Рогашко 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Ковалів Ганни Василівни, 1922 р. н.

1871

Зап. 01.08.2013 у с. Михалин Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Пилипаки Галини Олексіївни, 1943 р. н.

1872

Зап. 25.07.2015 у с. Угриничі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Свіркової Юлії Семенівни, 1939 р. н., уродженки с. Седлище
цього ж р-ну.

1873

Зап. 17.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Штик Ганни Яківни, 1935 р. н.

1874

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

1875

Зап. Л. Оніщук 17.07.2008 у с. Лесівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Костишина Олексія Дмитровича, 1953 р. н.

1876

Зап. І. Рогашко 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дем'янюк Марії Іллівни, 1952 р. н.

1877

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Мартинюк Параски Іванівни, 1921 р. н.

1878

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Стефурин Анни Олексіївни, 1926 р. н.

1879

Зап. Л. Оніщук 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паливоди Марії Юрїївни, 1928 р. н.

1880

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюк Палагни Миколаївни, 1937 р. н., уродженки с. Розсільна цього ж р-ну.

1881

Зап. Ю. Пуківського 11.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Смеречок Марії Василівни, 1936 р. н.

1882

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюка Юрія Михайловича, 1937 р. н.

1883

Зап. І. Рогашко 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Жирик Євдокії Дмитрівни, 1934 р. н.

1884

Зап. І. Рогашко 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюка Юрія Михайловича, 1937 р. н.

1885

Зап. 24.07.2015 у с. Лобна Любешівського р-ну Волинської обл.
від Чубейко Тетяни Іванівни, 1944 р. н.

1886

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 169.

1887

Зап. 25.07.2015 у с. Березичі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Ковальчук Марії Ісаківни, 1932 р. н.

1888

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 169.

1889

Зап. 16.07.2010 у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл.
від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. н.

1890

Зап. 11.07.2011 у с. Монастирок Бродівського р-ну Львівської обл.
від Хом'як Марії Іванівни, 1923 р. н.

1891

Зап. 28.09.2006 у с. Серники Заріченського р-ну Рівненської обл.
від Полюхович Ганни Степанівни, 1928 р. н.

1892

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Швайко Антоніни Володимирівни, 1946 р. н.

1893

Зап. 25.09.2006 у с. Острівськ Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Тумаш Ольги Євстафіївни, 1932 р. н.

1894

Зап. 26.07.2015 у с. Дольськ Любешівського р-ну Волинської обл.
від Савчук Надії Дмитрівни, 1932 р. н.

1895

Зап. 25.07.2015 у с. Березичі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Ковальчук Марії Ісаківни, 1932 р. н.

1896

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 56. Див. також там само: с. 197–198.

1897

Зап. 15.07.2000 у с. Самари Оріхові Ратнівського р-ну Волинської обл. від Штик Оксани Павлівни, 1928 р. н.

1898

Зап. 17.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Штик Ганни Яківни, 1935 р. н.

1899

Зап. 18.07.2006 у с. Зєблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. н.

1900

Зап. 01.08.2013 у с. Михалин Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Пилипаки Катерини Пилипівни, 1938 р. н.

1901

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Швайко Антоніни Володимирівни, 1946 р. н.

1902

Зап. 13.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Каглян Ганни Василівни, 1940 р. н.

1903

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1904

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1905

Зап. 05.08.2013 у с. Поліське Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Михальчук Марії Фоківни, 1935 р. н.

1906

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Сидорак Олени Степанівни, 1932 р. н.

1907

Зап. 24.07.2015 у с. Лобна Любешівського р-ну Волинської обл.
від Чубейко Тетяни Іванівни, 1944 р. н.

1908

Зап. 28.09.2006 у с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полюхович Ганни Степанівни, 1928 р. н.

1909

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Козювич Надії Пилипівни, 1937 р. н.

1910

Зап. 02.08.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Сиси Домініки Петрівни, 1937 р. н.

1911

Зап. 23.07.2015 у с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл. від
Кутинця Григорія Степановича, 1943 р. н.

1912

Зап. 08.07.2009 у с. Бугрин Гощанського р-ну Рівненської обл. від
Левчишин Марії Яківни, 1934 р. н.

1913

Зап. 02.08.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівнеської обл. від
Васильця Гордія Івановича, 1926 р. н.

1914

Зап. 28.07.2013 у с. Немовичі Сарненського р-ну Рівненської обл.
від Крат Марії Кіндратівни, 1935 р. н.

1915

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

1916

Зап. Н. Левкович 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

1917

Зап. 18.07.1997 у с. Сновидовичі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Федорович Катерини Петрівни, 1914 р. н.

1918

Зап. 16.07.1996 у с. Буки Малинського р-ну Житомирської обл. від Попок Марії Трохимівни, 1925 р. н.

1919

Зап. 12.07.1997 у с. Жубровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Савко Ганни Іванівни, 1925 р. н., уродженки с. Білокоровичі цього ж р-ну.

1920

Зап. 16.08.1998 у с. Сидоровичі Іванківського р-ну Київської обл.
від Місюри Віри Гнатівни, 1924 р. н.

1921

Зап. 27.08.1998 у с. Підгайне Іванківського р-ну Київської обл. від Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. н.

1922

Зап. 17.07.1997 у с. Замисловичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Процюк Надії Єрофіївни, 1930 р. н.

1923

Зап. 22.08.1995 р. в с. Дівошин Овруцького р-ну Житомирської обл. від Піхоцької Марії Марківни, 1930 р. н.

1924

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

1925

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Лебич Ніни Петрівни, 1932 р. н.

1926

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1927

Зап. 29.07.2013 у с. Хотин Березнівського р-ну Рівненської обл. від
Кравець Галини Дмитрівни, 1947 р. н.

1928

Зап. 26.07.2013 у с. Моквин Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Фіяло Надії Порфирівни, 1924 р. н.

1929

Зап. 23.07.2015 у с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл. від
Кутинця Григорія Степановича, 1943 р. н.

1930

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Лебич Ніни Петрівни, 1932 р. н.

1931

Зап. 24.07.2015 у с. Лобна Любешівського р-ну Волинської обл.
від Чубейко Тетяни Іванівни, 1944 р. н.

1932

Зап. 25.07.2015 у с. Березичі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Ковальчук Марії Ісаківни, 1932 р. н.

1933

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

1934

Зап. 24.07.2015 у с. Лобна Любешівського р-ну Волинської обл.
від Чубейко Тетяни Іванівни, 1944 р. н.

1935

Зап. 22.07.1997 у с. Тепениця Олевського р-ну Житомирської обл.
від Торгонської Марії Дорофіївни, 1922 р. н.

1936

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Сидорак Олени Степанівни, 1932 р. н.

1937

Зап. 10.07.2002 у с. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Цяк Ірини Несторівни, 1928 р. н.

1938

Зап. 19.08.1994 у с. Вовчків Поліського р-ну Київської обл. від Місюк Ольги Сергіївни, 1940 р. н.

1939

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 169.

1940

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 169.

1941

Зап. 07.07.2010 у с. Перемиль (х. Стіло) Горохівського р-ну
Волинської обл. від Лівончук Надії Петрівни, 1946 р. н.

1942

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Швайко Антоніни Володимирівни, 1946 р. н.

1943

Скुरатівський В. Русалії / В. Скुरатівський. — К., 1996. — С. 172.

1944

Зап. Н. Левкович 20.07.2005 у с. Буково Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Куць Фрузини Василівни, 1922 р. н.

1945

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

1946

Зап. 05.08.2013 у с. Поліське Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Михальчук Марії Фоківни, 1935 р. н.

1947

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

1948

Зап. І. Бабій 10.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Зубка Миколи Федоровича, 1929 р. н.

1949

Зап. І. Бабій 10.07.2006 у с. Великі Бережці (х. Підгора)
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Кобилянської Галини
Василівни, 1945 р. н., уродженки с. Валигори цього ж р-ну.

1950

Зап. І. Бабій 13.07.2006 у с. Іква Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Пилипчук Катерини Андріївни, 1923 р. н.

1951

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Струк Ганни Яцівни, 1941 р. н.

1952

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Сидорак Олени Степанівни, 1932 р. н.

1953

Зап. 27.07.2013 у с. Поляни Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Ковалевич Ганни Карпівни, 1939 р. н.

1954

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки Поліського р-ну Київської обл. від
Машини Ольги Йосипівни, 1929 р. н.

1955

Зап. 15.07.1997 у с. Рудня Комсомольська Олевського р-ну
Житомирської обл. від Сая Василя Олексійовича, 1933 р. н.

1956

Зап. 21.08.1995 у с. Мала Фосня Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гіроля Михайла Омеляновича.

1957

Зап. 28.09.2006 у с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полюхович (Герасимук) Ганни Степанівни, 1928 р. н.

1958

Зап. 15.07.2007 р. в с. Нараївка Славутського р-ну Хмельницької обл. від Боркалюка Івана Федоровича, 1925 р. н.

1959

Зап. Л. Оніщук 20.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Положак Юстини Василівни, 1923 р. н.

1960

Зубрицький М. Народній календар, народні звичаї і повірки, привязані до днів в тиждни і до рокових сьвят (Записані у Мшанці, Староміського повіту і по сусідніх селах) / М. Зубрицький // Материяли до українсько-руської етнольогії. — Л., 1900. — Т. III. — С. 46.

1961

Скुरатівський В. Русалії / В. Скुरатівський. — К., 1996. — С. 172.

1962

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ / П. Чубинскій. — СПб., 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — С. 205.

1963

Зап. І. Бабій 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Сисин Катерини Іванівни, 1924 р. н.

1964

Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske... — S. 444.

1965

Зап. Н. Левкович 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

1966

Про нав'язування зав'язок на Західному Поліссі див.: Парій І. «Зав'язки» у магичній практиці поліщуків (На основі польових етнографічних матеріалів з Камінь-Каширського району Волинської області) / І. Парій // Етнічна культура українців: Ювілейний збірник до 10-річчя кафедри етнології. — Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. — С. 222–226.

1967

Полесские заговоры (в записях 1970–1990 гг.) / Сост., подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. — М.: Индрик, 2003. — С. 569.

1968

Зап. 03.08.2013 у с. Великий Мидськ Костопільського р-ну
Рівненської обл. від Ярошик Антоніни Іванівни, 1925 р. н.

1969

Зап. І. Парій 13.07.2004 р. у с. Залазько Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Ющик Надії Кузьмівни, 1932 р. н.

1970

Зап. 27.07.2013 у с. Поляни Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Мазепи Ксенії Василівни, 1936 р. н.

1971

Зап. 27.07.2013 у с. Бронне Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Кобар Ольги Григорівни, 1947 р. н.

1972

Зап. 28.09.2006 у с. Серники Заріченського р-ну Рівненської обл.
від Полюхович Ганни Степанівни, 1928 р. н.

1973

Зап. 29.09.2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Крилюк Ольги Степанівни, 1951 р. н.

1974

Зап. 28.09.2006 у с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полюховича Федора Олексійовича, 1916 р. н.

1975

Зап. 27.08.1994 у с. Нівецьке Поліського р-ну Київської обл. від
Онишко Ганни Андріївни, 1926 р. н.

1976

Зап. 15.08.2004 р. в с. Ігнатпіль Овруцького р-ну Житомирської обл. від Михальчук Ніни Василівни, 1930 р. н.

1977

Зап. 02.08.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Сиси Домініки Петрівни, 1937 р. н.

1978

Зап. 15.07.2009 у с. Стадники Острозького р-ну Рівненської обл.
від Форманюка Олександра Тимофійовича, 1931 р. н.

1979

Зап. 25.09.2006 у с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл. від
Марчук Віри Захарівни, 1930 р. н.

1980

Зап. 26.09.2006 у с. Заозер'я Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Мацерук Марії Іларіонівни, 1924 р. н.

1981

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Швайко Антоніни Володимирівни, 1946 р. н.

1982

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 347–348, 364, 367, 374, 388, 395, 407–408, 410.

1983

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 395.

1984

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 407–408.

1985

Зап. 29.07.2013 у с. Вітковичі Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Рабчук Василюни Михайлівни, 1939 р. н.

1986

Зап. 24.09.2006 у с. Борове Зарічненського р-ну Рівненської обл.

1987

Зап. 29.09.2006 у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. н.

1988

Зап. 26.07.2015 у с. Дольськ Любешівського р-ну Волинської обл.
від Комзюка Платона Олексійовича, 1935 р. н.

1989

Зап. 25.07.2015 у с. Березичі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Ковальчук Марії Ісаківни, 1932 р. н.

1990

Зап. І. Парій 11.07.2004 р. у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Голодюк Ганни Лазарівни, 1922 р. н.

1991

Зап. 19.08.1995 р. в с. Латаші Народицького р-ну Житомирської обл. від Яковчук Марії Степанівни, 1914 р. н.

1992

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Томашук Агафії Фоківни, 1937 р. н.

1993

Даль В. О повѣрьяхъ, суевѣрїяхъ и предрасудкахъ русскаго народа / В. Даль // Полное собраніе сочиненій Владиміра Даля (казака луганскаго). — СПб.; М., 1898. — Т. X. — С. 356.

1994

Зап. 15.07.1997 у с. Рудня Комсомольська Олевського р-ну
Житомирської обл. від дружини Сая Василя Олексійовича, 1933 р. н.

1995

Зап. 10.07.2015 у с. Семаківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Ковальської Катерини Ільківни, 1924 р. н.

1996

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 95.

1997

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 95.

1998

Народная демонология Полесья... — Т. 1... — С. 95.

1999

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

2000

Зап. 05.07.2009 у с. Вільгір Гощанського р-ну Рівненської обл. від
Хочая Володимира Федосійовича, 1930 р. н.

2001

Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях (материалы для характеристики міросозерцання крестьянского населения Купянского уезда) / П. В. Иванов // Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества. — Х., 1891. — Т. 3. — С. 214–215. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. — К., 1992. — С. 61.

2002

Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях (материалы для характеристики міросозерцанія крестьянского населения Купянского уезда) / П. В. Иванов // Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества. — Х., 1891. — Т. 3. — С. 214.

2003

Зап. 08.07.2009 у с. Бугрин Гощанського р-ну Рівненської обл. від Карп'юк Антоніни Венедівни, 1938 р. н., уродженки с. Новоставці цього ж р-ну.

2004

Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях (материалы для характеристики міросозерцання крестьянского населения Купянского уезда) / П. В. Иванов // Сборникъ Харьковского историко-филологического общества. — X., 1891. — Т. 3. — С. 214.

2005

Зап. 25.07.1997 у с. Радовель Олевського р-ну Житомирської обл.
від Хлань Меланії Яківни, 1928 р. н.

2006

Зап. 14.07.1997 у с. Майдан Олевського р-ну Житомирської обл.
від Філоненко Ганни Антонівни, 1933 р. н.

2007

Зап. 13.08.1995 у с. Полохачів Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Баран Афанасії Лаврентівни, 1936 р. н.

2008

Зап. 18.07.1995 у с. Бабиничі Народицького р-ну Житомирської обл. від Невмержицької Уляни Луківни, 1927 р. н.

2009

Зап. 19.08.1995 у с. Латаші Народицького р-ну Житомирської обл.
від Шевчук Надії Омелянівни, 1913 р. н.

2010

Зап. 18.07.1995 у с. Бабиничі Народицького р-ну Житомирської обл. від Охмань Христини Леонтівни, 1918 р. н.

2011

Зап. 18.07.2007 р. у с. Клепачі Славутського р-ну Хмельницької обл. від Котюк Надії Олексіївни, 1942 р. н.

2012

Зап. 24.07.1997 у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.
від Мирончук Меланії Дем'янівни, 1929 р. н.

2013

Зап. 13.07.1997 у с. Озеряни Олевського р-ну Житомирської обл.
від Проц Ганни Захарівни, 1918 р. н.

2014

Зап. 13.08.1995 у с. Полохачів Овруцького р-ну Житомирської обл.
від Баран Марії Степанівни, 1936 р. н.

2015

Зап. 11.07.1995 у с. Липлянщина Народицького р-ну
Житомирської обл. від Шамбір Тетяни Павлівни, 1913 р. н.

2016

Зап. 18.07.1997 у с. Сновидовичі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Старенької Фросі Петрівни, 1926 р. н.

2017

Зап. 04.08.2013 у с. Балашівка Березнівського р-ну Рівненської обл. від Сичик Ганни Олександрівни, 1929 р. н.

2018

Зап. 27.07.2015 у с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл. від
Матвійчук Ганни Петрівни, 1934 р. н.

2019

Зап. 24.07.2015 у с. Лобна Любешівського р-ну Волинської обл.
від Чубейко Тетяни Іванівни, 1944 р. н.

2020

Зап. А. Зюбровський 13.07.2006 у с. Кімнатка Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Олещука Миколи Григоровича, 1961 р. н.

2021

Зап. 16.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Романів Ганни Юрківни, 1934 р. н.

2022

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Магас Юстини Василівни, 1932 р. н.

2023

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Струк Ганни Яцівни, 1941 р. н.

2024

Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 у с. Гаї Кременецького р-ну
Тернопільської обл. від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. н.

2025

Зап. 23.09.2003 у с. Катина Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Терлецької Катерини Іванівни, 1932 р. н.

2026

Зап. Н. Левкович 11.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

2027

Зап. 31.07.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Сиси Домініки Петрівни, 1938 р. н.

2028

Зап. 09.07.2006 у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. н.

2029

Зап. А. Зюбровський 07.07.2006 у с. Великі Бережці
Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Катеринчука Ярослава
Устимовича, 1933 р. н.

2030

Зап. Н. Левкович 15.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Лук'янчук Єви Яківни, 1949 р. н.

2031

Зап. 12.07.1997 у с. Жубровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Хоречко Мойсія Антоновича, 1940 р. н.

2032

Зап. 18.08.1994 у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від
Цудінович Федори Климівни, 1917 р. н.

2033

Зап. 19.07.2000 у с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. від
Баранчука Антона Володимировича, 1940 р. н.

2034

Зап. 27.07.2013 у с. Бронне Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Чміль Ярини Іванівни, 1935 р. н.

2035

Зап. 02.08.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Сиси Домініки Петрівни, 1937 р. н.

2036

Зап. 04.08.2013 у с. Балашівка Березнівського р-ну Рівненської обл. від Курильчик Ганни Кирилівни, 1938 р. н.

2037

Зап. 26.07.2013 у с. Моквин Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Родіон Галини Іванівни, 1946 р. н.

2038

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Марчик Софії Миколаївни, 1929 р. н.

2039

Зап. І. Бабій 10.07.2006 у с. Великі Бережці (х. Підгора) від
Кобилянської Галини Василівни, 1945 р. н., уродженки с. Валигори
цього ж р-ну.

2040

Зап. 17.07.2010 у с. Вербень Демидівського р-ну Рівненської обл.
від Рудюк Ольги Назарівни, 1932 р. н.

2041

Зап. 08.07.2009 у с. Бугрин Гощанського р-ну Рівненської обл. від Карп'юк Антоніни Венедівни, 1938 р. н., уродженки с. Новоставці цього ж р-ну.

2042

Зап. 05.07.2009 у с. Вільгір Гошанського р-ну Рівненської обл. від
Хочая Володимира Федосійовича, 1930 р. н.

2043

Зап. 14.07.2010 у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. н.

2044

Зап. 01.08.2013 у с. Михалин Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Пилипаки Катерини Пилипівни, 1938 р. н.

2045

Зап. 26.07.2013 у с. Моквин Березнівського р-ну Рівненської обл.
від Сенюк Ніни Климівни, 1951 р. н., уродженки с. Білка цього ж р-ну.

2046

Зап. 12.09.2014 у с. Рудницьке Баришівського р-ну Київської обл.
від Карпенко Марії Олексіївни, 1934 р. н., уродженки с. Крива Гора
Чорнобильського р-ну Київської обл.

2047

Зап. 28.09.2006 у с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Полюхович (Герасимук) Ганни Степанівни, 1928 р. н.

2048

Зап. Н. Левкович 10.07.2004 у с. Грудки Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл. від Бродовської Анни Терентіївни, 1933 р. н.

2049

Зап. 18.08.1994 у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від
Цудінович Федори Климівни, 1917 р. н.

2050

Зап. 02.08.2013 у с. Богуші Березнівського р-ну Рівнеської обл. від
Васильця Гордія Івановича, 1926 р. н.

2051

Зап. Л. Оніщук 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дем'янюк Марії Іллівни, 1952 р. н.

2052

Зап. Л. Оніщук 21.07.2008 у с. Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Соловей Ольги Олексіївни, 1941 р. н.

2053

Зап. І. Бабій 10.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Зубко Ганни Михайлівни, 1931 р. н.

2054

Зап. 25.08.1998 у с. Володимирівка Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. н., уродженки с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

2055

Зап. 18.08.1994 у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від
Цудінович Федори Климівни, 1917 р. н.

2056

Зап. 21.08.1995 у с. Мала Фосня Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гіроля Михайла Омеляновича.

2057

Зап. 15.07.2012 у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну від
Приставської Марії Миколаївни, 1944 р. н.

2058

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Гузар Палагни Миколаївни, 1940 р. н.

2059

Зап. Л. Оніщук 17.07.2008 у с. Лесівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Костишина Олексія Дмитровича, 1953 р. н.

2060

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

2061

Зап. 15.07.1997 у с. Рудня Комсомольська Олевського р-ну
Житомирської обл. від дружини Сая Василя Олексійовича, 1933 р. н.

2062

Зап. 19.08.1995 у с. Латаші Народицького р-ну Житомирської обл.
від Яковчук Марії Степанівни, 1914 р. н.

2063

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

2064

Зап. 26.07.2015 у с. Лахвиця Любешівського р-ну Волинської обл.
від Козювич Надії Пилипівни, 1937 р. н.

2065

Зап. 25.07.2015 у с. Угриничі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Лукашевич Євгенії Миколаївни, 1938 р. н., Свірчкової Юлії
Семенівни, 1939 р. н., уродженки с. Седлище цього ж р-ну.

2066

Зап. 24.07.2015 у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. від Лебич Ніни Петрівни, 1932 р. н.

2067

Зап. 25.07.2015 у с. Березичі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Ковальчук Марії Ісаківни, 1932 р. н.

2068

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

2069

Зап. 25.07.2015 у с. Березичі Любешівського р-ну Волинської обл.
від Ковальчук Марії Ісаківни, 1932 р. н.

2070

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Стефурин Анни Олексіївни, 1926 р. н.

2071

Зап. 12.07.1997 у с. Жубровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Хоречко Мойсія Антоновича, 1940 р. н.

2072

Зап. 16.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Романів Ганни Юрківни, 1934 р. н.

2073

Зап. 30.08.2014 у с. Нові Мартиновичі Прилуцького р-ну
Полтавської обл. від Савенок Уляни Павлівни, 1937 р. н., уродженки с.
Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.

2074

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюк Палагни Миколаївни, 1937 р. н., уродженки с. Розсільна цього ж р-ну.

2075

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюка Юрія Михайловича, 1937 р. н.

2076

Зап. 28.08.2014 у с. Пасківщина Згурівського р-ну Київської обл.
від Курнеші Ніни Іванівни, 1936 р. н., уродженки с. Черевач
Чорнобильського р-ну Київської обл.

2077

Зап. 11.07.1996 у с. Велика Дубровиця Малинського р-ну
Житомирської обл. від Шутенко Антоніни Гаврилівни, 1937 р. н.

2078

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки Поліського р-ну Київської обл. від
Машини Ольги Йосипівни, 1929 р. н.

2079

Зап. 18.08.1994 у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від
Цудінович Федори Климівни, 1917 р. н.

2080

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ольги Антонівни, 1936 р. н.

2081

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Паранюк Палагни Миколаївни, 1937 р. н., уродженки с. Розсільна цього ж р-ну.

2082

Зап. 27.09.2006 у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. н.

2083

Зап. 15.07.2004 у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. н.

Гальковскій Н. М. Борьба христіанства съ остатками язычества въ Древней Руси: В 2 т. / Н. М. Гальковскій. — Х., 1916. — Т. 1. — С. 7.

Ефименко П. С. Упыри (из истории народных верований) / П. С. Ефименко // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — С. 501, 502.

Хобзей Н. Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник / Н. Хобзей. — Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. — С. 143–144.

2087

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. н.

2088

Зап. 25.09.2003 у с. Соснівка Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Мирдич Марії Федорівни, 1929 р. н.

2089

Зап. 25.09.2003 у с. Соснівка Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кривуця Федя Михайловича, 1925 р. н.

2090

Зап. 13.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Каглян Ганни Василівни, 1940 р. н.

2091

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Боберської Анастасії Дмитрівни, 1933 р. н.

2092

Зап. 15.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Львівської обл.
від Фуфалька Гната Васильовича, 1922 р. н.

2093

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Львівської обл. від Федоришин Анни Іванівни, 1944 р. н.

2094

Зап. 17.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Львівської обл. від Романів Ганни Андріївни, 1930 р. н.

2095

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Львівської обл. від Данилюк Василюк Михайлівни, 1943 р. н.

2096

Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske. Ziemia i ludność / Z.
Strzetelska Grynbergowa. — Lwów, 1899. — S. 463.

2097

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Боберської Анастасії Дмитрівни, 1933 р. н.

2098

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

2099

Зап. 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кравець Марії Степанівни, 1925 р. н.

2100

Зап. 23.09.2003 у с. Лопушниця Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Драбик Любові Михайлівни, 1945 р. н.

2101

Зап. І. Бабій 14.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Гасиджака Василя Івановича, 1928 р. н.

2102

Зап. 17.07.2003 у с. Гута Богородчанського р-ну Львівської обл.
від Микуляка Миколи Васильовича, 1924 р. н.

2103

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Львівської обл. від Зіняк Марії Михайлівни, 1925 р. н.

2104

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Львівської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

2105

Зап. Л. Оніщук 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Жирик Євдокії Дмитрівни, 1934 р. н.

2106

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Львівської обл. від Стефурин Анни Олексіївни, 1926 р. н.

2107

Зап. І. Бабій 09.07.2005 у с. Бабино Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Гурчака Івана Андрійовича, 1914 р. н.

2108

Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske... — S. 445.

2109

Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк. — Л.: ІН НАНУ, 2000. — С. 221.

2110

Франко И. Я. Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. / И. Я. Франко // Українці... — С. 513.

Зубрицький М. Народній календар, народні звичаї і повірки, привязані до днів в тиждни і до рокових сьвят (Записані у Мшанці, Староміського повіту і по сусідніх селах) / М. Зубрицький // Материяли до українсько-руської етнольогії. — Л., 1900. — Т. III. — С. 45.

2112

Зап. 14.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Копиняк Ганни Василівни, 1931 р. н., уродженки с. Ріп'яна цього ж р-ну.

Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ / П. Чубинскій. — СПб., 1872. — Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. — С. 206.

2114

Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях / П. В. Иванов // Українці... — С. 491.

2115

Чубинский П. Труды... — Т. I... — С. 206.

2116

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Яценюк Ганни Василівни, 1937 р. н.

2117

Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske... — S. 463.

2118

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

2119

Зап. 10.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубка Миколи Федоровича, 1929 р. н.

2120

Зап. Л. Оніщук 20.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Положак Юстини Василівни, 1923 р. н.

2121

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Львівської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

2122

Зап. 25.09.2003 р. в с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

2123

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Львівської обл. від Данилюк Василюк Михайлівни, 1943 р. н.

2124

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Магас Юстини Василівни, 1932 р. н.

2125

Зап. Л. Оніщук 18.07.2008 у с. Гринівка Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Клипус Анни Іванівни, 1948 р. н.

2126

Зап. 22.07.2008 у с. Космач Богородчанського р-ну Львівської обл.
від Маслій Ганни Миколаївни, 1932 р. н.

2127

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюка Петра Леонovichа, 1948 р. н., Заморської Марії Федорівни, 1925 р. н.

Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. — Л.: НТШ, 1903. — Т. XV. — С. 159.

2129

Ефименко П. С. Упыри (из истории народных верований) /
П. С. Ефименко // Українці... — С. 501.

Зубрицький М. Будинки і майстри / М. Зубрицький // Житє і слово: Вістник літератури, історії і фольклору. — Л., 1895. — Т. III. — С. 75.

2131

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Львівської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

2132

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Боберської Анастасії Дмитрівни, 1933 р. н.

2133

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Гузар Палагни Миколаївни, 1940 р. н.

2134

Зап. 25.09.2003 р. у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

2135

Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske... — S. 445.

2136

Зап. 26.09.2003 у с. Торгановичі Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Заріцького Олега Васильовича, 1933 р. н.

2137

Зап. 11.07.2005 у с. Бабино Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубко Марії Йосипівни, 1949 р. н.

2138

Зап. 06.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кошки Параски Василівни, 1954 р. н.

2139

Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske... — S. 442.

Франко И. Я. Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. / И. Я. Франко // Українці... — С. 512–526.

2141

Антонович В. Б. Колдовство. Документы — Процессы —
Изследование / В. Б. Антонович. — Петербургъ, 1877. — С. 17–19.

2142

Там само. — С. 16–17.

2143

Зап. А. Зюбровський 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Нагини Михайла Даниловича, 1932 р. н.

2144

Чубинский П. Труды... — Т. I. — С. 206.

2145

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Величковського Мирона Івановича, 1939 р. н.

2146

Зап. 14.07.2015 у с. Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Катерини Михайлівни, 1919 р. н.

2147

Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske... — S. 444.

2148

Зап. Н. Левкович 14.07.2008 у с. Розсільна Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Лецин Анни Дмитрівни, 1932 р. н.

2149

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

2150

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Львівської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

2151

Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske... — S. 444.

2152

Зап. 10.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубка Миколи Федоровича, 1929 р. н.

2153

Зап. 10.07.2015 у с. Семаківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Ковальської Катерини Ільківни, 1924 р. н.

2154

Зап. 24.09.2003 у с. Росохи Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кикош Ганни Миколаївни, 1928 р. н.

2155

Зап. 11.07.2015 у с. Олієво-Королівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кондрат Ганни, 1943 р. н.

2156

Зап. 18.07.2008 у с. Богрівка Богородчанського р-ну Львівської обл. від Данилюк Василюк Михайлівни, 1943 р. н.

2157

Зап. Л. Оніщук 17.07.2008 у с. Лесівка Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Карапницької Євдокії Василівни, 1941 р. н.

2158

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Заруби Параски Василівни, 1917 р. н.

2159

Зап. Л. Оніщук 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Жирик Євдокії Дмитрівни, 1934 р. н.

2160

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Паранюка Юрія Михайловича, 1937 р. н.

2161

Зап. Л. Оніщук 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Паливоди Марії Юріївни, 1928 р. н.

2162

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ольги Антонівни, 1936 р. н.

2163

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

2164

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Боберської Анастасії Дмитрівни, 1933 р. н.

2165

Зап. 25.09.2003 р. в с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

2166

Зап. 26.09.2003 у с. Торгановичі Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Заріцького Олега Васильовича, 1933 р. н.

2167

Зап. І. Бабій 10.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Зубка Миколи Федоровича, 1929 р. н.

2168

Зап. 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Нагини Михайла Даниловича, 1932 р. н.

Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків / В. Гнатюк // Українці... — С. 403.

2170

Зап. 25.09.2003 у с. Великосілля Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Боберської Анастасії Дмитрівни, 1933 р. н.

2171

Зап. 13.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Львівської обл. від Стефурин Анни Олексіївни, 1926 р. н.

2172

Зап. 09.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. н.

2173

Зап. 13.07.2005 у с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської обл.
від Євчин Ганни Василівни, 1921 р. н.

2174

Зап. 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну Львівської обл. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. н.

2175

Зап. Л. Оніщук 16.07.2008 у с. Глибівка Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Гоголя Івана Миколайовича, 1939 р. н.

2176

Чубинский П. Труды... — Т. I... — С. 206.

2177

Зап.07.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Львівської обл.
від Веркалець Євдокії Дмитрівни, 1923 р. н.

2178

Зап. 14.07.2003 у с. Пороги Богородчанського р-ну Львівської обл.
від Фуфалько (Кудлейчук) Марії Гнатівни, 1949 р. н.

Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці... — С. 403.

Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях / П. В. Иванов // Українці... — С. 484.

2181

Зап. 12.07.2015 у с. Далешеве Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Хом'як Марії Степанівни, 1933 р. н.

2182

Ефименко П. С. Упыри (из истории народных верований) /
П. С. Ефименко // Українці... — С. 499.

Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях / П. В. Иванов // Українці... — С. 484.

2184

Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології... — С. 161–162.

Зубрицький М. Похоронні звичаї й обряди в Мшанци і сусідніх селах Старосамбірського і Турчанського пов. / М. Зубрицький // Етнографічний збірник. — Л., 1912. — Т. XXXI—XXXII. — С. 222.

2186

Зап. 14.07.2005 у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Копиняк Ганни Василівни, 1931 р. н., уродженки с. Ріп'яна цього ж р-ну.

2187

Зап. І. Бабій 13.07.2005 у с. Дністрик Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Сас Катерини Антонівни, 1911 р. н.

2188

Зап. 15.07.2005 у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кравець Марії Степанівни, 1925 р. н.

2189

Зап. І. Бабій 09.07.2005 у с. Бабино Старосамбірського р-ну
Львівської обл. від Гурчака Івана Андрійовича, 1914 р. н.

2190

Зап. 25.09.2003 р. у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Боберського Івана Ільковича, 1936 р. н., уродженця с. Галівка цього ж р-ну.

2191

Зап. 21.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Львівської обл. від Романів Ганни Юрківни, 1934 р. н.

2192

Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske... — S. 443.

Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології... — С. 164–165.

2194

Зубрицький М. Похоронні звичаї й обряди в Мшанци і сусідніх селах... — С. 219–222.

2195

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Львівської обл. від Зіняк Марії Михайлівни, 1925 р. н.

2196

Зап. 27.07.2015 у с. Великий Курінь Любешівського р-ну Волинської обл. від Шмаль Галини Никонівни, 1942 р. н., уродженки с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

2197

Зап. Л. Оніщук 19.07.2008 у с. Нивочин Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Мартинюк Параски Іванівни, 1921 р. н.

2198

Зап. Л. Оніщук 12.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Львівської обл. від Заруби Галини Михайлівни, 1964 р. н., уродженки с. Глибівка цього ж р-ну.

2199

Зап. Л. Оніщук 21.07.2008 у с. Саджава Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Федорів Юстини Іванівни, 1946 р. н.

2200

Зап. Л. Оніщук 15.07.2008 у с. Глибока Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Дем'янюк Марії Іллівни, 1952 р. н.

2201

Зап. Л. Оніщук 14.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Паранюка Юрія Михайловича, 1937 р. н.

2202

Зап. 03.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ольги Антонівни, 1936 р. н.

2203

Зап. 08.07.2015 у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Сидорак Олени Степанівни, 1932 р. н.

Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології... — С. 129–130.

2205

Зап. 14.07.2008 у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Львівської обл. від Зіняк Марії Михайлівни, 1925 р. н.

2206

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Вережак Васи́лини Іванівни, 1928 р. н., уродженки с. Кунисівці цього ж р-ну.

2207

Зап. 10.07.2004 у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

2208

Зап. 16.08.1994 у с. Красятичі Поліського р-ну Київської обл. від
Томченко Віри Кузьмівни, 1927 р. н.

2209

Зап. 25.09.2003 у с. Соснівка Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кривуць Катерини Іванівни, 1930 р. н.

2210

Зап. 22.07.2008 у с. Космач Богородчанського р-ну Львівської обл.
від Маслій Ганни Миколаївни, 1932 р. н.

2211

Зап. 10.07.2015 у с. Семаківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Ковальської Катерини Ільківни, 1924 р. н.

2212

Зап. Л. Оніщук 21.07.2008 у с. Саджава Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Соловей Марії Петрівни, 1939 р. н.

2213

Зап. 05.07.2015 у с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Теремко Ганни Дмитрівни, 1954 р. н.

2214

Зап. Л. Оніщук 21.07.2008 у с. Саджава Богородчанського р-ну
Львівської обл. від Соловей Марії Петрівни, 1939 р. н.

2215

Зап. 21.08.1994 у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. від
Мащини Ольги Йосипівни, 1929 р. н.

2216

Зап. 17.07.2008 у с. Луквиця Богородчанського р-ну Львівської обл. від Сенич Марти Дмитрівни, 1936 р. н.

2217

Зап. 16.07.2008 у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Львівської обл. від Романів Ганни Юрківни, 1934 р. н.